

M. SHARIPOV

FALSAFA TARIXI

ANTIK DAVR FALSAFASI

"Go To Print"

ISBN 978-8943-6882-9-2

9 789943 688292

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

M. SHARIPOV

FALSAFA TARIXI

(“ANTIK DAVR FALSAFASI”)

Darslik

Toshkent
“Go To Print”
2020

BBK: 01(09)

UDK:87

Sh 26

Sharipov M.

Falsafa tarixi ("Antik davr falsafasi"). Darslik. –T.
"Go To Print", 2020. – 272 b.

Darslikda Qadimgi Sharq va G'arb falsafasining asosiy ta'limotlari, oqimlari, yo'nalishlari tarixiy ketma-ketlikda, zamonaviy falsafa muammolari bilan bog'liq ravishda hamda mantiqan izchil tarzda bayon qilingan. Unda Qadimgi dunyo mifologiyasi, old falsafa va falsafasining shakllanishi va rivojlanishi, ularning ijtimoiy-tarixiy negizlari, ontologik, epistemologik, metodologik jihatlarini tahliliga keng o'rin berilgan. Darslik bakalavr yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan. Undan barcha nofalsafiy yo'nalishlar talabalari ham "Falsafa" kursini o'rganishda foydalanishi mumkin.

Mas'ul muharrir:

Sh.O.Madayeva – falsafa fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

R.R.Karimov – Falsafa fanlari nomzodi, dotsent

R.Sh.Umarova – Falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi 2017-yil 28-iyundagi 434-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-6882-8-5

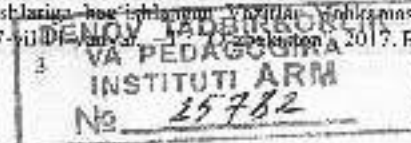
© "Go To Print" nashriyoti, 2020-y.

SO'ZBOSHI

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ta'lim va ilm-fan, davlatimizning yoshlarga nid siyosatini hayotga tatbiq etish jamiyatimiz va mamlakatimiz kelajagini belgilaydigan strategik ahamiyatga ega vazifalardan biri ekanini, buni amalga oshirish uchun ta'limning yangi, zamonaviy usullarini qo'llash, respublikamiz va jahon fan yutuqlarini hisobga olib, "tajribali pedagog va mutaxassislarni jalb etgan holda, o'quv reja va dasturlarini tubdan qayta ko'rib chiqish zarur"¹ ekanligi alohida ta'kidlandi. Buni amalga oshirish mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasida olib borilayotgan ishlarning muhim bir qismini tashkil etishi ayondir. Bu yo'nalishda "Ta'lim haqida" Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi qabul qilingandan keyin boshlangan va hozirda jadal sur'alar bilan davom etayotgan ishlar dastlabki sezilarli natijalarga olib kelmoqda. Uni, ayniqsa, yoshlarimizning ong-u lafakkuri yuksalib, yon atrofida bo'layotgan barcha voqea-hodisalarga davldorlik tuyg'usi, ertangi kunga ishonchi ortib borayotgani misolida ko'rish, anglash qiyin emas. Bunda borliqni, xususan, ijtimoiy borlig'imizni falsafiy anglashning, falsafiy meros, falsafiy qadriyatlarini o'zlashtirish va qayta anglash, ularni ijodiy boyitish va samarali qo'llash muhim ahamiyat kasb etayotgani yaxshi ma'lum.

Falsafa – madaniyatning, xususan, ma'naviy madaniyatning muhim qismi, falsafa tarixi esa – o'rinli ma'naviy merosning zaruriy tarkibiy elementi, aniqrog'i, uning zamonaviy falsafiy yondashuv orqali qayta anglanishi va baholanishi, tizimlashtirilishi natijasida fan maqomini kasb etgan bilimdan iborat. Undan bexabar bo'lgan kishini, ayniqsa, Platon va Aristotel, Forobiy va Ibn Sino yoki Beruniy va Navoiy kabi buyuk daholarning ilmiy-falsafiy merosi to'g'risida hech bo'lmaganda umumiy tasavvurga ega bo'lmagan kishini madaniyatli, yuksak ma'naviyatli inson deyish qiyin. Falsafa yo'nalishini tanlagan oliy o'quv yurti talabasi uchun esa falsafa tarixini o'rganish kasbiy tayyorgarlikning zaruriy bo'g'ini, soha bo'yicha faoliyat yuritishi uchun zarur malaka va ko'nikmalarni egallashning shartidir.

¹ Mirziyoyev Sh.M. Taqdimiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kumalak qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yuklarini 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bog'itilgan. Yozilgan yo'nalishning kengaytirilgan ma'nosidagi ma'lumot. 2017-yil 10-iyun, O'zbekiston, 2017. B.45.

Bu mulohazalar falsafa tarixini, ayniqsa, antik davr falsafasini o'rganishning milliy g'oyamiz, mafkuramizning falsafiy-tarixiy ildizlari va mohiyatini tushunish yerish, ularni xalq, ayniqsa yoshlar ongiga singdirish, mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, antik davr falsafasi falsafa fanining muammolari, asosiy tushunchalari va tamoyillarining qanday sharoitda shakllangani, xususan, uning asosiy masalalaridan biri bo'lgan moddiy va ma'naviy olamlarning o'zaro munosabati masalasi to'g'risida ma'lumotlar olishga imkon beradi.

Tarixdan shu narsa ma'lumki, ko'p ilg'or faylasuflar o'z fikr-mulohazalari, g'oyalarini keskin mafkuraviy kurash sharoitida bildirishgani sababli o'z hayotlarini va fan taqdirini xavf ostida qoldirishgan. Bunday faylasuflar faoliyatini I.A.Karimov ma'naviy jasorat deb baholaydi va misol tariqasida Sokrat o'limidan keyin yunon falsafasining taqdiri xavf ostida qolganda Platonning fidoyilik ko'rsatgani, ustozini ishini davom ettirib, A'lnada Akademiya tashkil etishi, fan va falsafa rivojiga o'z hissasini qo'shganini zikr etadi. U asos solgan ilmiy maskanning ming yil davomida nafaqat yunon, balki butun Sharq-u G'arb olamining rivojiga kuchli ta'sir o'tkazganini, insoniyat tafakkuri taraqqiyotining istiqbolini belgilab berganini alichida ta'kidlaydi².

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlar antik davr falsafasining falsafiy bilimlar tizimida qanchalik muhim o'ringa egaligini tasdiqlaydi. Xususan, bu fan talabalarni, ayniqsa, faylasuflik kasbini egallashni maqsad qilib qo'ygan talabalarni, falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi va rivojlanish tendensiyalari, falsafiy oqimlar va maktablarning ijtimoiy hayotdagi o'rni va, umuman, dunyodanashning falsafiy-tarixiy asoslari bilan tanishtiradi hamda shu asosda ularning ongiga falsafiy qadriyatlar va milliy g'oya mazmunini singdirishga xizmat qiladi.

Antik davr falsafasi bo'yicha o'zbek tilida dastlabki o'quv qo'llanma S.A.Yo'ldoshev tomonidan tayyorlandi va 1999-yili "Universitet" nashriyatida chop etildi. S.Yo'ldoshev, M.Usmonov, R.Karimovlarning "Qadimgi va o'ria asr falsafasi" (2003) o'quv qo'llanmasi yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratishdagi yangi bir bosqich bo'ldi. Bundan keyingi davr mobaynida falsafa yo'nalishi ta'lim standartlari, o'quv dasturlari bir qancha marta qayta ko'rib chiqildi,

mazmuni va strukturasi takomillashtirildi, xususan, Qadimgi Sharq falsafasiga oid masalalar doirasi kengaytirildi. Yuqoridagi ko'rsatilgan nashrlarda Qadimgi Sharq falsafasi tarixi masalalari o'z aksini topmagan.

Mazkur darslik yangi davlat ta'lim standarti va o'quv dasturiga muvofiq tarzda, xorijiy universitetlar o'quv dasturlariga maksimal darajada yaqinlashtirilgan va mos adabiyotlardan keng foydalanilgan holda tayyorlandi. Xususan, uni tayyorlashda dunyoga tanilgan falsafa tarixchisi, 9 tomlik falsafa tarixi fundamental asari muallifi F.Kopiston tadqiqotlari; Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003; shuningdek, S.Radhakrishnan. Indian Philosophy Vol.I London: Reprinted 2009; Fung, Yu-Ian. A Short History of Chinese Philosophy (ed. Derk Bodde). New York: Macmillan, 2001; V.F.Asmusning "Античная философия" (1999); A.N.Chanishvning "Курс лекций по древней философии" (1981) hamda "Курс лекций по древней и средневековой философии" (1991); Gunnar Skirbekk, Nils Gilelarning "Falsafa tarixi" (2002) kitoblari materiallaridan keng foydalanildi.

Darslikda falsafiy yo'nalishlar, oqimlar, ta'limotlar tarixiy izchilikda va ketma - ketlikda bayon qilindi. Birinchi manbalarga ko'p murojaat qilindi.

Muallif mutaxassislardan darslik bo'yicha bildiriladigan tanqidiy fikr-mulohazalar, tavsiyalarini kutib qoladi va mamnunlik bilan qabul qiladi.

² Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat - yangilmas kuch. -T.: "Ma'naviyat", 2008. B. 160.

FALSAFA TARIXI FAN SIFATIDA

Falsafa tarixi o'zida falsafiy fikr taraqqiyotini aks ettiradi. U falsafaning dunyoqarash shakli sifatida qanday paydo bo'lgani, uning muammolari, asosiy tushunchalari va prinsiplarining qanday shakllangan-ligi va mazmunan boyib bergani, qanday yo'nalishlarda taraqqiy etgani, bu taraqqiyot tendensiyalari nimalarda ifodalanishini tushuntiradi. Ana shuning uchun ham falsafaga oid o'quv adabiyotlarida falsafa tarixi falsafiy propedevtika, ya'ni falsafaga kirish sifatida o'rin olgan.

Falsafa va falsafa tarixining o'zaro munosabati tarixiylik va mantiqlikning birligi prinsipi asosida olib qaraladigan bo'lsa, bitta fanning ikki qirrasiga o'xshaydi: kelib chiqish va rivojlanish tarixi nuqai nazaridan olib o'rganilsa – u falsafa tarixi, taraqqiyoti davomida shakllangan fundamental muammolar, tushunchalar, g'oyalar, prinsiplarning sintezlangan, umumlashirilgan, zamonaviy ruhda talqin etilgan, mantiqiy tizimga solib bayon qilingani esa nazariy sistema yoki falsafa nazariyasidir¹.

Lekin bu holat, ayni paytda, falsafa tarixining predmeti, asosiy masalalarini aniqlashni, uni umumnazariy falsafa predmeti, muammolari, prinsiplaridan "chegarulashni" taqozo etadi. Buning uchun tafakkur taraqqiyoti, unga xos bo'lgan xususiyatlar, qonuniyatlarga, dunyoqarashning shakllanishi va evolyutsiyasi tendensiyalariga murojaat qilish lozim. Zero, falsafa predmeti, uning muammolari, fundamental tushunchalari va prinsiplari bilish, tafakkur taraqqiyoti davomida shakllana borib, turli tarixiy davrlarda jamiyat oldida turgan va hal qilinishi lozim vazifalar bilan bog'liq ravishda o'zgarishlarga uchragan. Aynan mana shu jarayon falsafa tarixini hosil qiladi, uning predmeti va muammolarini "yaratadi".

Demak, ijtimoiy hayot, mafkuraviy muhit bilan taqozo etiladigan falsafiy fikrlar rivoji bilishga xos bo'lgan qonuniyatlarga ho'ysunadi. Uni ifodalovchi mantiqiy vositalardan biri abstraklikdan konkretlikka qarab ko'tarilish prinsipidan iborat. Falsafiy dunyoqarashdan avval mifologiya va old falsafaning paydo bo'lishi, ularning falsafiy muammolarning shakllanishiga ko'rsatgan ta'siri huni tasdiqlaydi.

Bilish tarixi shundan guvohlik beradiki, ibtidoiy ongga xos bo'lgan subyekt va obyektning keskin farqlanmaslik, masalan, olamni obrazli idrok etish, uni jonlantirishga (gilyozizm), ruhlantirishga (animizm), dunyo binosining qismlarini jonli deb hisoblashga moyillik (animizm),

¹ Bu fikr T.I. Uyezvning monografiyasida bir taraqlanib asoslangan (Очерки истории философии как науки философия. – М.: Визар, 2000).

shuningdek, tabiat hodisalarini insonga o'xshatish (antropomorfizm), tabiiy jarayonlar munosabatini urug'chilik munosabatlari qiyos qilish (urug'chilik sotsiomorfizmi), mantiqiy fikrlashning deyarli yo'qligi dunyoqarashning, shu jumladan, falsafiy dunyoqarashning boshlanish nuqtasi bo'lgan inson – olam munosabati masalasining qo'yilishiga imkon bermagan. Bunda ibtidoiy ong shaklini sotsioantropomorfik dunyoqarash deb hisoblash va uning asosiy xususiyatini mantiqiy fikr yuritishda deb emas, balki emosional – assotsiativ xayol surishda deb bilish ustuvordir². Mazkur xususiyatlar muayyan darajada mifologiyada va ilk diniy tasavvurlarda o'z ifodasini topadi. Lekin, ayni paytda, ularda ibtidoiy ajdodimizning olamni va o'z – o'zini bilishga bo'lgan intilishi ham kuzatiladi. Uni hissiyot bilan tafakkur o'rtasidagi bilish hodisasi deb tavsiflash mumkin.

Mifologiyaning mahiyati va bilishda tutgan o'rniga nisbatan turli qarashlar mavjud. Xususan, ba'zi tadqiqotchilar mifologiyani borliqni tushuntirish usuli deb hisoblasha, boshqalari uni ibtidoiy ajdodlarimizning olamni va o'z-o'zini bilishga bo'lgan intilishi deb biladilar. Bizningcha, keyingi qarash haqiqatga yaqinroq bo'lsa kerak. Aks holda mifologiyani dunyoqarash tipi sifatida tavsiflab bo'lmaydi. Mavjud adabiyotlarda, ayniqsa, o'quv adabiyotlarida uni dunyoqarash shakli deb hisoblashadi.

Lekin, shuni ham e'tiborga olish kerakki, bilish faqat sof subyektiv tajriba emas, balki obyektivlikka tayanadigan, haqiqatga intilish, uni egallashni nazarda tutaligan jarayondir. Shunday ekan, borliq qonuniyatlarini bilish, ulardan amaliyotda, kundalik hayotda foydalanishga bo'lgan ehtiyoj erami-kechmi bilish faoliyatini millar, afsonalar to'qish jarayoni doirasidan chiqishga, uning sferasini kengaytirishga olib keladi. Mifdan fanga, falsafaga, ya'ni, dunyoqarashning boshqa shakllariga o'tish sodir bo'ladi. Bu jarayonda muhim oraliq bo'g'in vazifasini old falsafa va parafalsafa bajaradi.

Old falsafa – rivojlangan mifologiya va ilmiy bilindan kurtaklari yig'indisi bo'lib, falsafaning paydo bo'lishiga shart-sharoit yaratgan. U "shakllanayotgan falsafa o'zagini, parafalsafa esa – qobig'ini tashkil

² Bu ta'rifida to'laroq ma'lumot olish uchun quyidagi ma'lumotlarga murojaat qilish mumkin:

Лосев А.Н. История античной философии. – М.: Мысль, 1989. С.7-11;
Чангарев А.В. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1981. С.3-27.

etadi. Agar mazkur o'zak, yadro yo'q bo'lsa, purafalsafa old falsafa shaklida, ichida yadro paydo bo'ladigan qobiq ko'rinishida bo'ladi⁵.

Mazkur holat falsafaning dunyoqarash shakli, inson ma'naviy hayotining muhim tarkibiy elementi sifatida mifologiya ta'sirida hamda ilmiy tasavvurlar, masalan, matematika, astronomiya, fizika, tibbiyot va shu kabilarga oid bilimlar bilan uzviy bog'liq holda shakllanganidan dalolat beradi. Falsafiy fikrning keyingi rivoji, uning tarixini esa inson dunyoqarashining kengaya borishi, mafkuraning rivoji, ma'naviyatning yuksalishi ko'rsatkichi bo'lgan, deyishimiz mumkin.

Birinchi Prezidentimiz ma'naviyatni anglash, uni yuksaltirish bilan falsafa, uning tarixini o'rganishning o'zaro aloqadorligini ma'naviy va moddiy hayot uyg'unligi masalasi, uning negizida falsafaning asosiy tushunchalari, oqimlari – materializm va idealizmning shakllangani, ularning turli davrlarda mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyat va turli guruhlar, tabaqalar dunyoqarashini ifoda etgani, sof nazariy masala doirasidan chiqib, muayyan siyosiy rejim va davlatning rasmiy mafkurasiga aylangani bilan bog'liq holda tushuntiradi. Xususan, moddiy va ma'naviy hayot munosabati masalasiga qadimiy hind, xitoy, yunon faylasuflari, masalan, Sokrat, Platon, Epikur, Demokrit, Konfutsiy va boshqa allomalar ijodida keng o'rin berilganini alohida ta'kidlaydi. U yozadi: "Masalan, antik davr faylasuflari bo'lmish Sokrat va Platon, Epikur va Demokrit, xitoy donishmandi Konfutsiy va boshqa allomalarning bu boradagi nazariy qarashlari fan tarixidan yaxshi ma'lum. Ularning aytimlari ruhiy olamni birlamchi deb bilsa, bu'zilari esa moddiy olamni asosiy o'ringa qo'yadi"⁶. Uning fikricha, "Ijtimoiy taraqqiyotning turli davrlarida bunday bahslar sof nazariy masala doirasidan chiqib, ma'lum bir tuzum yoki davlatning rasmiy mafkurasini maqomini ham olgan"⁷.

Shuningdek, I.A. Karimov borliqni moddiy va ma'naviy jihatlari birligida, yaxlit holda olib qarashning ko'hna merosimiz "Avesto"da aks etishi⁸, buyuk mutafakkirlarimiz, olimlarimiz, xususan, Muso Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Zamahshariy, imom Buxoriy, at-Termiziy, imom Muturidiy, Marg'ironiy, Naqshband kabilalar dunyo-

⁵ Частичен А.П. Курс лекций по древней философии. М.: Высшая школа, 1981. С.21.

⁶ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: "Ma'naviyat", 2008. B.65.

⁷ O'sha asar: 6,66.

⁸ O'sha asar: 6,31.

qarashi, ilmiy merosining olamni va insonni, ularning o'zaro munosabatini falsafiy mushohada qilishda muhim o'rin tutganini zikr etadi⁹.

Falsafa tarixini o'rganish to'g'risidagi amerikalik faylasuf F.Kopiston mulohazalari ham e'tiborga loyiqdir¹⁰. Uning ta'kidlashicha, o'tmishdagi turli falsafiy sistemalar – bu faqat antikvar relikviyalar xolos, butkul falsafa tarixi "ma'naviy jihatdan rad etilgan va o'lik sistemalaridir, har bir keyingi sistema avvalgisini yo'q qilgan va ko'mib tashlagan", deb e'tiroz bildirishlari mumkin. Axir Kant ham, metafizika har doim "inson aql-zakovutini hech qachon so'nmaydigan va lekin hech qachon ushalmaydigan orzu-umidlar orqali noaniq holatda ushlab turadi" va "ayni paytda, har qanday boshqa fan uzluksiz olg'a tomon harakatlanadi", metafizikada esa aql "olg'a qarab bir qadam ham bosmay, doim bir joyda aylanib turadi", deb ta'kidlagan emasmi? Platonizm va aristotelizm, skolastika, kartezianchilik, kantchilik va gegelchilik – barchasi o'zlarining ommalashgan davrini boshidan o'tkazishgan va tanqid ostiga olingan: A.N.Uaytved ta'kidicha, xohish bo'lsa, butkul yevropa falsafiy fikrini o'zaro bir-biri bilan kelishmaydigan metafizik sistemalar bilan bulg'angan, tarix rad etgan hodisa sifatida ko'rsatish mumkin. U holda tarix omborxonasida to'planib qolgan lash-lushni o'rganishning nima keragi bor?". Bu mulohazalardan keyin faylasuf xulosa chiqaradi: "Va baribir, o'tmishdagi harcha falsafa nafaqat tanqidga uchraganda (bu tabiiy hol), balki rad etilgan taqdirda ham (bu aynan bir narsa emas), bunda agar falsafaga nisbatan qorong'ilikda adashib yurgan emas, haqiqiy fan sifatida munosabatda bo'lsak, "xatolashib o'rganishadi" degan mulohaza o'z kuchini saqlab qoladi". Masalan, marksizm, fundamental xatolariga qaramay, bizni texnika va iqtisodning insoniyat madaniyatining yuqori sferalariga ta'sirini hisobga olishni o'rgatdi. Shuning uchun ham qandaydir bir alohida olingan falsafiy sistemani emas, to'laqonli falsafani egallamoqchi bo'lgan kishi unga falsafa tarixini o'rganmasdan erisha olmaydi; aks holda uning boshi berk ko'chaga kirib qolib, o'zidan avvalgilar xatosini takrorlash xavfi borki, undan faqat o'tmish falsafiy fikrini jiddiy o'rganish xalos qila oladi.

Falsafa tarixi – bu, albatta, ayrim faylasuflar qarashlari va fikrlarining oddiy yig'indisi va o'zaro bog'lanmagan g'oyalar bayoni

⁹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: "Ma'naviyat", 2008. B.29-65.

¹⁰ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2000. P.2-9.

emas. Agar falsafa tarixini shunchaki turli mutafakkirlar qarashlarini yengil-yelpi ko'rib chiqish, oddiy sanab o'tish deb hisoblab, bunda ularning barchasi bir xil qadr-qimmatga ega yoki, aksincha, bidek asossiz, degan ishonchga tayansak, unda bu fan "quruq safsata yoki, ta'bir joiz bo'lsa, eruditlar uchun tomosha"ga aylanadi. Biz falsafa tarixida uzluksizlik va aloqa, ta'sir va aks ta'sir, tezis va antitezisni ko'ramiz; hech bir falsafiy sistemani u shakllangan tarixiy shart-sharoitlarni bilmadan, uning boshqa sistemalar bilan aloqasini hisobga olmasdan tushunib bo'lmaydi. Axir Geraklit, Parmenid va pifagorechilar g'oyalari to'g'risida hech narsa bilmay turib, Platonning nima uchun boshqacha emas, shunday fikrlashi yoki uning nimani nazarda tutganini bilib bo'ladimi? Axir Kantning fuzo, vaqt va kategoriyalarga nisbatan turgan pozitsiyasini ingliz empirizmini bilmadan turib va Kantga Yunning skeptik xulosalari qanday ta'sir ko'rsarganligi to'g'risida tasavvurga ega bo'lmay turib tushunib bo'ladimi?

Shunday qilib, falsafa tarixi – bu ayrim faylasuflarning o'zaro bog'lanmagan fikr-mulohazalari to'plami emas; biroq uni uzluksiz progress yoki hatto spiral bo'ylab rivojlanish deb ham bo'lmaydi. Gegel falsafiy sistemalar falsafa "taraqqiyoti bosqichlarining qonuniy almashinuvidan iborat", degan taxmini aytdi, lekin u inson falsafiy fikri "mutlaq rah" tomon yo'nalgandagina mumkin bo'lar edi. To'g'ri, falsafa tarixida haqiqatan ham sistemalarning mantiqiy izchilligi mavjud, lekin u qat'iy ma'nodagi qonuniyat degan emas.

Shuning uchun ham biz Gegelning "davrning yetakchi falsafiy yo'nalishi butkul taraqqiyot natijasi va haqiqatning oliy darajada namoyon bo'lishidan iborat bo'lib, unda ruhning o'z-o'zini anglashi sodir bo'ladi, degan fikriga qo'shila olmaymiz"¹¹.

Falsafa tarixi tadqiqotning alohida yo'nalishi sifatida Qadimgi dunyoda shakllana boshlagan deyish mumkin. Buni Platon, Aristotel, Diogen Laertskiy va boshqalarning avvalgi falsafiy ta'limotlarga murojaat qilishlari, xususan, ularni yig'ib, shartlab, qiyosiy tahlil etib, falsafiy-tarixiy jarayon xususiyatlarini, rivojlanish yo'nalishlari va tendensiyalarini o'rnatishga urinishlari yaqqol ko'rsatadi. Xususan, avval Platonning, keyin Aristotelning o'zlarigacha bo'lgan ilmiy, falsafiy fikrlarni sintezlagan holda falsafaning fundamental muammolarini shakllantirishi tarixiy faktir. Lekin falsafani turli davrlar falsafiy fikrlarini o'zida sintezlaydigan, umumlashtirgan holda ifodalaydigan sistema tarzida tasavvur qilgan, falsafa va falsafa tarixining uzviy

¹¹ Coplston F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.4.

bog'liqligini ko'rsatgan va, ayni paytda, falsafiy-tarixiy jarayonni maxsus tadqiqot obyekti sifatida olib o'rganish zarurligini ta'kidlagan, boshqacha aytganda, falsafa tarixini fan sifatida usulagan, uni o'zining "Falsafa tarixi bo'yicha ma'ruzalar" asarida amalga oshirgan mutafakkir XIX asr nemis faylasufi G.V.F. Gegel bo'ldi.

Gegel fikricha, falsafa tarixi o'tmishga murojaat qilar ekan, yaxlit falsafiy jarayon doirasidan chetga chiqmaydi. Falsafa tarixini o'rganishga kirishar ekanmiz, oldimizda falsafiy fikr evolyutsiyasini bayon etish, "uning qanday vujudga kelgani va qanday qilib o'zini yaratganini"¹² ko'rsatish vazifasi turadi. Mana shu ma'noda falsafa tarixi "falsafaning o'z-o'zini yaratish tarixi"dan iborat va faqat o'z ildizlarini topa bilsagina, mavjud bo'la oladi va borlig'ini namoyon qila oladi. Uningcha, turli falsafiy sistemalar falsafa binosini quruvchi qismlardir. Shu sababli, falsafa tarixi ichida falsafaning o'zi bilan ish ko'ramiz. Buyuk nemis faylasufi masalaning yana boshqa bir tomoniga o'tiborini qaratadi: falsafa tarixi – bu bilish tarixi va demak, insonning o'z-o'zini anglash tarixidir; u inson tabiati, mohiyatiga ko'ra, begona bo'lgan narsalarning emas, balki uning o'zining shakllanishi tarixidir. Boshqacha aytganda, falsafaning tarixiy taraqqiyoti insonning, uning ma'naviy dunyosining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixidir.

Gegel falsafa tarixini soxtalashtrishga, uning ahattiyati, qadr-qimmatini pasaytirishga va hatto, yo'qqa chiqurishga bo'lgan urinishlarni qattiq tanqid qiladi. Uning fikricha, "aksariyat hollarda falsafa tarixidan juda oz kishilar uni yo'qqa chiqaradigan asoslarni izlah topishga harakat qilishadi"¹³. Bu odatda, falsafaning asl mohiyatini tushunib yetmaslik, uni tashqi tomondan idrok etish, yozaki xulosaga kelish natijasidir. Gegel fikricha, buni tushunish mumkin. Agar boshqa fanlarda ularning predmeti haqidagi tasavvur aniq, ravshan bo'lsa, bu borada falsafaning hita "kamchiligi" bor: muammolari, tushunchalari haqidagi qarashlar turli xil bo'lgani uchun, uning predmeti noaniq, qandaydir mo'rtdek bo'lib ko'rinadi. Lekin bunday tasavvur falsafaning ichki tomoni, mohiyatini tushunib yeta olmagan udanlarda bo'ladi. Ularni Gegel: "musiqaning barcha tovushlari, ohanglarini eshitgan, lekin sezzilari hita narsaga – bu tovushlar garmoniyasiga yetib bormagan hayvonlar bilan qiyos qilish mumkin"¹⁴, deb aytadi.

¹² Гегель Г.В.Ф. Лекция по истории философии. В 3-х томах. СПб: Наука, 1993. С.72

¹³ O'sha yerda – С.75.

¹⁴ O'sha yerda – С.75.

Gegel o'zigaicha bo'lgan davrdagi hukmron qarashi: falsafa tarixi bir-biri bilan kelisha olmaydigan qarashlar qatori, rang-barang xam fikrlar kulevdoskopi, turli masalalar bo'yicha har xil fikrlarning tarqibsiz to'plamidan iborat, degan fikrga qarshi chiqdi. Gegel fikricha, turli falsafiy ta'limotlar bir-biridan farq qilishi bilan birga, ular falsafaning o'zaro bog'liq fundamental masalalari muhokamasi natijalari bo'lishi sababli, o'xshashlikka, umumiylikka egadirlar va, demak, ana shu umumiyligi-birligi doirasida o'zaro bir-birini istisno qiladilar, aniqrog'i, dialektik aloqada bo'ladilar. Uning ta'kidlashicha, falsafiy sistemalar o'rtasidagi ziddiyatlar shuning uchun ham mavjud va u muhimki, falsafiy mushohadaning tabiatida qarshiliklar birligi mavjud.

Falsafiy sistemalar plyuralizmi, xilma-xilligi falsafiy fikr rivoji mahsuli bo'lib, uning taraqqiyot yo'nalishlari, tendensiyalari, qonunlarini o'zida ifodalaydi va, shu tariqa, o'zaro aloqadorligi, birligini namoyish etadi. Gegelning bu to'g'risidagi fikri qat'iy: "Har bir falsafiy sistema mavjud bo'lgan va hozirda ham zaturaliy tarzda mavjud bo'lib qolmoqda: demak, ularning hech biri yo'qolmagan, ularning barchasi bitta yaxlitlikning tabiiy sifatida saqlangan"¹⁵.

Ko'rinib turibdiki, falsafa tarixidagi sistemalar plyuralizmi va ularning muayyan yaxlitlikni, rivojlanishda bo'lgan falsafani hosil qilishi bilish taraqqiyotiga xos obyektiv holisadan iboratligini Gegel yaxshi tushungan. Buni idealistik shaklda, ya'ni mutlaq ruhning o'z-o'zini anglashi sifatida talqin qilishi bu yerda muhim emas. Muhimi – uning xulosasining to'g'ri ekanligi: "Falsafa, shunday qilib, taraqqiy etib boruvchi sistemadir, falsafa tarixi ham xuddi ana shundaydir"¹⁶. Mazkur holat, ya'ni taraqqiyot g'oyasining falsafa tabiatini izohlashga tatbiq etilishi, garchi bunda falsafa mutlaq ruhning tushunchalar rivoji ko'rinishida o'z-o'zini anglashi deb talqin qilinsa-da, falsafiy-tarixiy jarayon mohiyatini tushuntirish borasida qo'yilgan muhim qadam bo'ldi.

Gegelning falsafiy-tarixiy jarayonni tarixiy davrlar xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirishi ham abstraktsiondir. Bu uning, "Falsafa – fikrda qamrab olingan davr", degan mashhur tezisida o'z ifodasini topgan. Uning qat'iy ishonchiga ko'ra, "Alohida olingan individ o'z davridan oldinga sakrab o'tishi mumkin, deb o'ylash qanchalik axmoqona bo'lsa, qandaydir falsafa o'z zamonidagi dunyo chegarasidan chiqishi mumkin, deb o'ylash shunchalik axmoqona bo'ladi"¹⁷. Nemis

faylasufining bu fikriga munosabat turlichadir: ba'zilar uni to'raligicha e'tirof etsalar, boshqalari falsafiy sistemani davr xususiyatlari bilan qat'iy tarzda chegaralab qo'yishni noto'g'ri deb biladilar. Bizningcha, keyingisi to'g'rirog' ho'lsa kerak. To'g'ri, har bir faylasuf o'z davrining farzandi, har bir falsafiy ta'limot asos-e'tibori bilan o'zi paydo bo'lgan davr xususiyatini aks ettiradi, davr ehtiyojlariga javoban yuzuga keladi. Lekin, shuning bilan birga, har bir falsafiy sistema, bir tomondan, ilgargilariga nazariy manba sifatida tayanadi, ikkinchi tomondan, taraqqiyot tendensiyasidan kelib chiqib, kelajak talablarini hisobga olib, muayyan g'oyalarni ilgari suradi, bushoratlar qiladi"¹⁸.

Gegelning falsafiy tafakkur rivojida milliylik va umuminsoniylikning birligi to'g'risidagi fikri ham qimmatlidir. Uning ta'kidlashicha, ma'naviyatning muhim bir qismini tashkil etuvchi milliy va umuminsoniy falsafiy qadriyatlar, shu jumladan, tarixiy ikkilari qadimgi davr falsafasiga borib taqaladigan ta'limotlar, ularda ilgari surilgan va asoslangan ilg'or pozitiv g'oyalar har bir davr falsafasida, har bir faylasuf dunyoqarashida, ijodida ba'zan ochiq-oydin, ba'zan esa implitsil tarzda jamiyatning shu kundagi vazifalari bilan bog'liq holda qayta anglanadi, o'ziga xos ravishda "sintezlanadi" hamda unga tayanagan holda yangi qarashlar, g'oyalar, prinsiplar shakllantiriladi va shu tariqa, yangi mazmun bilan boyitiladi. Boshqacha aytganda, har bir falsafiy konsepsiyada, sistemada milliy va umuminsoniy falsafiy qadriyatlar birgalikda davr, "zamon ruhi"ni belgilashga xizmat qiladi. Demak, falsafa mazmunida milliylik va umuminsoniylik mohiyatlarining mujassamligi va birligi falsafiy tafakkur rivoji xususiyatlaridan biri, undagi vorislikning o'ziga xos ko'rinishidir.

Bu yerda milliy va umumjahon falsafa tarixini o'rganish va shu asosda "O'zbek falsafasi"ni yaratish ma'naviyatimizni yuksaltirishning muhim omili ekanligini aytib o'tish o'rinli bo'ladi. Har bir xalqning, millatning tarixi, turmush va tafakkur tarzini ifoda etuvchi falsafasi mavjud. Hind falsafasi, xitoy falsafasi, yapon falsafasi, grek falsafasi, nemis falsafasi kabi milliy falsafalar qatorida o'zbek falsafasi o'zining munosib o'rniga ega. Ilgari bu falsafa "O'zbekiston xalqlari falsafasi" deb atalar va nashrlar ba'zan shu nom bilan alohida, ba'zan "Markaziy Osiyo xalqlari falsafasi", "Yaqin va O'rta Sharq xalqlari falsafasi" tarkibida amalga oshirilgan edi. Qayta unlangan "O'zbek falsafasi"ni

¹⁵ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. В 3-х кн.1. – СПб: Наука, 1993. – С.40.

¹⁶ O'sha yerdə – С.13.

¹⁷ O'sha yerdə: – С.16.

¹⁸ Karimov I.A. Ma'naviyatimizda demokratsik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2010. B.7.

yaratish vazifasini birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov faylasuflar oldiga qo'ygandan keyin bu boradagi ishlar yanada kuchaydi. "O'zbek falsafasi" tushunchasi, uning mazmuni va strukturasi to'g'risida fikr-mulohazalar bildirila boshlandi, shu nom yoki nirdosh nom bilan kitoblar nashrdan chiqq boshladi. Tohir Karim. "Milliy tafakkur tarixidan". -T.: 2007; Xaitov Sh.I. "O'zbekiston falsafa tarixi". -T.: "Noshir" nashriyoti, 2011; "O'zbekiston falsafasi tarixi". Mas'ul muharrir X.Aliqulov. 3 jildlik. 1-jild. -T.: "Noshir" nashriyoti, 2013; Nazarov Q. "O'zbek falsafasi". -T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2013 shular jumlasidandir. Bu joyda Q.Nazarovning "O'zbek falsafasi" tushunchasiga bergan tavsifini keltirish o'rindir. U yozadi: "...**o'zbek falsafasi**" tushunchasi xalqimizning falsafiy tafakkuri, ongi va dunyoqarashining rivojlanish bosqichlari, tushuncha va kategoriyalari, ma'naviy tamoyillari va o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi, qadimgi zamonlardan shakllanib, bugungi kungacha yetib kelgan ilmiy-falsafiy meros, u bilan bog'liq jarayonlar, shu sohadagi g'oyalar, nazariya va ta'limotlar majmuini anglatadi¹⁹. Bu tavsifdagi "o'zbek falsafasi" so'zi o'rinda "milliy falsafa", "xalqimiz" so'zi o'rinda "muayyan xalq" so'zini ishlatadigan ho'lsak, bizningcha, uni milliy falsafa ta'rifi sifatida qabul qilsa bo'ladi.

Albatta, milliy falsafani falsafaning umumnazariy masalalari, tushuncha va tamoyillari, fundamental g'oyalari va qonunlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi, ular butun insoniyat aql-u zakovatining mahsuli hisoblanadi. Milliy falsafaga ular "singib ketadi", "milliy jiloga"ega bo'lgani holda, mazmunan boyiydi hamda milliylik va umuminsoniylik uyg'unligidan iborat ma'naviy mulkka aylanadi.

Mazkur holat falsafaning yaxlitligi va tizimlilikining yana bir tushig'idir. Mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov o'zining juda ko'p chiqishlarida, ommaviy axborot vositalariga bergan intervyulari-da, asarlarida, ayniqsa, "Tarixiy xotirasiz - kelajak yo'q", "Milliy istiqloq mafkurasi - xalq o'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir", "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch"da buni ko'rsatib o'tgan. U Sharqning ko'hna sivilizatsiya o'chug'i ekanligini, uning G'arb olami bilan yaxlit ijtimoiy va madaniy hududni hosil qilgani holda rivojlanganini, bunda Buyuk Ipak yo'lining katta ahamiyatga ega bo'lganini alohida ta'kidlaydi. Xususan, 2014-yil 15-mayda Samarqand shahrida bo'lib o'tgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va

¹⁹ Nazarov Q. O'zbek falsafasi. -T.: "Noshir" nashriyoti, 2013. B.9.

mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqida u Sharq dunyosida, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida rivojlangan madaniyatning mavjud bo'lgani, uning G'arb madaniyatining rivojiga ta'sirini, madaniyatlararo muloqotlarda milodgacha bo'lgan ikkiachi asrdan milodiy XV asrga qadar mamlakatlarni bog'lab kelgan Buyuk Ipak yo'lining tutgan o'rini ko'rsatib o'tishi e'tiborga loyiqdir. Uning qayd etishicha, "Bu davrlarda turli mamlakatlar xalqlarining ilmiy bilim va yutuqlari bilan bir-birini boyitib borishi alohida rol o'ynadi. Buyuk ipak yo'li orqali Yevropaga, Yevropadan esa Osiyoga Sharq va G'arb olamidagi ulug' alloma va mutafakkirlar faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar yetkazildi. Sokrat, Platon, Aristotel, Ptolemey va antik davrga mansub boshqa buyuk allomalarning ilmiy asarlari, g'oya va kashfiyotlarini o'rganish uchun amaliy imkoniyat vujudga keldi"²⁰.

Gegelning falsafiy fikr rivojining qonuniy tarzda amalga oshishi to'g'risidagi g'oyasi hamda falsafiy-tarixiy konsepsiyasiga nisbatan munosabatlar turlicha bo'ldi²¹. Xususan, Diltey falsafa taraqqiyoti masalasi bo'yicha o'zini Gegelning davomchisi deb hisoblagani holda, amalda uning g'oyasiga zid bo'lgan irratsionalistik ruhdagi fikrlarni bildirdi. Bu uning falsafiy sistemalar plyuralizmini anarxizmdan iborat deb hisoblashida, uning turlicha falsafiy sistemalar turli davrlarga xos olamni idrok etish natijasi bo'lib, bu idrok asosini hayotiy his-tuyg'ular, iroda tashkil etadi va ana shular falsafiy ta'limotlar mazmunini belgitaydi, deyishida o'z ifodasini topadi. Diltey fikricha, barcha falsafiy sistemalarda bir xil maqsad-borliq sirlari, inson hayotining ma'nosini tushunib yetish vazifa qilib helgilansu-da, davr xususiyatlarini ifoda etishi bilan qat'iy bog'liqligi ularning bir-birini istisno qilishiga olib keladi va, shu tariqa, birligiga putur yetkazadi.

Diltey fikrlarini F.Kryoner yanada oydinlashtiradi: "Falsafaning haqiqiy *mojarosi* bitta va faqat falsafiy sistemalar anarxizmidan bo'lib,

²⁰ Karimov I.A. "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiyaning ochilish marosimidagi nutqi. // Xalq so'zi, 2014-yil, 15-may.

²¹ Bu masala bo'yicha qarashlar Bogumolov A.S., O'zgettaron N.U.larning "Osnovnye voprosy istoriko-filosofskogo prosveteniya". -M.: Hayka, 1983. C.200-216 da yaxshi tahlil qilingan.

uning mohiyati shundaki, falsafiy qarashlarning ko'pligi va ularning ayovsiz o'zaro kurashi bir butunning ikki tomonini tashkil etadi²²

Ba'zi faylasuflar falsafiy-tarixiy jarayonni regress ko'rinishida tasavvur qilishadi. Masalan, M. Kaydeggerning ta'kidlashicha, falsafa tarixi – yuqoridan quyiga qarab harakatdagi jarayondir. Uning yuqori bosqichini qadimgi grek falsafasi tashkil etib, keyingi ta'limotlar Sokrattan boshlab, yaxshi holda olinganda, umumjahon tarixiy regressining buyuk bosqichlaridan iborat²³. M.F. Alkessa, fransuz faylasuflari jamiyati tashkil etgan "O'z tarixida falsafa qayoqqa qarab borayapti?" mavzusidagi munozarada qilgan chiqishida falsafa tarixini fan sifatida inkor qiladi: "Tarix" so'zi va "falsafa" so'zi mutlaq aittentdir. Men falsafa tarixi yo'q, lekin falsafa bor, deb bilaman²⁴.

Albatta, falsafiy-tarixiy jarayon, aniqrog'i, bu o'rinda falsafa tarixi va falsafa munosabati to'g'risidagi bunday turli fikr-mulohazalar, ha'zan bir-birini istisno qilish darajasigacha yetadigan qarashlarning mavjudligi masala muhokamasi davomida paydo bo'lishi tabiiy holdir, u haqiqatni anglashga yordam beradi. Haqiqat esa shundaki, o'zining shakllanish va rivojlanish bosqichlariga, ya'ni tarixiga ega bo'lmagan fan yo'q, buning aksini ta'kidlash faanning to'satdan paydo bo'lib qolishini e'tirof etishga olib keladi.

Shunday ekan, falsafa tarixi fan sifatida mavjud. Uning predmetini falsafiy fikrning paydo bo'lishi, turli o'zaro bog'langan falsafiy ta'limotlar, konsepsiyalarda uning fundamental muammolari, asosiy tushunchalari va prinsiplarining shakllanishi va mazmunan boyib borishi, falsafiy-tarixiy jarayonning qanday yo'nalishlarda taraqqiy etishi, bu taraqqiyot tendensiylarining obyektiv qonunlarga bo'ysunishi va nimalarda ifodalinishini o'rganish tashkil etadi.

Falsafiy sistemalar plyuralizmi, xususan, falsafa tarixida bir vaqtda bir-biridan farq qiladigan, ha'zan biri ikkinchisini istisno qiladigan o'zaro zid oqimlar, yo'nalishlar, ta'limotlar, konsepsiyalar, metodologik yondashuvlar mavjudligi, ularning falsafiy fikr rivojida ortib borishi uni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlashni talab qiladi. Falsafiy qarashlar xilma-xilligini belgilovchi ana shunday omillardan biri – bilimlar taraqqiyoti, shu jumladan, falsafiy bilimlar rivojidagi differentsiatsiya va

²² Билковский А.С., Ойерманн Т.Н. "Основы теории историко-философского процесса". М.: Наука, 1983. С.210.

²³ O'sha asar: b.213.

²⁴ O'sha asar: b.213.

integratsiya jarayonlaridan iborat bo'lib, u qonuniy xarakterga ega. *Falsafiy bilimlar differentsiatsiyasi* (tarmoqlashuvi) deganda, muayyan boshlang'ich asos, konseptual birlik doirasida tasvot qiluvchi ta'limotlarning vujudga kelishi tushuniladi²⁵. Bu falsafiy-tarixiy jarayonda turli darajada amalga oshishi mumkin. Masalan, falsafiy dunyoqarashning boshlang'ich punkti yoki masalasi: inson – o'lan munosabati masalasi muhokamasi negizida ontologiya – borliq falsafasi, gnoseologiya – bilish falsafasi, ijtimoiy falsafa, falsafiy antropologiya, qadriyatlar falsafasi va boshqalar shakllanadi. Yoki aytaylik, Qadimgi grek natural-falsafasining olamning yaxlit ontologik-kosmologik manzarasini yaratish uchun holliq substansiyasi-birlamchi materiyani aniqlashga qaratilgan urinishlari davomida bir qancha yondashuvlar va mos ta'limotlar paydo bo'ldi; xususan, Fales suvni, Anaksimend havoni, Demokrit atomlarni, Demokritlar atomlarni substansiya deb asostaganlari holda o'z ta'limotlarini yaratdilar. Differentsiatsiya natijasida hosil bo'lgan ta'limotlarning boshlang'ich asos, asosiy prinsiplar bo'yicha umumiyliigi, aynaligi saqlanib qoladi; tafovutlari ju'ziy xarakterga ega, ular o'rtasida qarana-qarshiliklar yo'q.

Falsafiy bilimlar integratsiyasi (qo'shiluvi) deganda, muayyan fundamental muammo muhokamasi negizida vujudga keladigan turdosh qarashlar, ta'limotlar qo'shilishi, umumlashirilishining yangi nazariy sistemaning shakllanishiga olib kelishi tushuniladi. Masalan, yuqorida qayd etib o'tilgan va boshqa shu turdagi ta'limotlar, o'z navbatida, qo'shib, sintezlanib, Qadimgi Yunonistonda mifologiya, din, dastlabki ilmiy tasavvurlarni o'z ichiga olgan bilimlar umumiy massividan ilk falsafiy yo'nalish – natural-falsafaning ajralib chiqib, alohida ilm sohasi sifatida mavjud bo'lishiga olib keldi.

Shundaydek, falsafa tarixida *"falsafiy bilimlar divergenstiyasi"* tushunchasi ham ishlatiladi. A.S. Bugomolov va T.I. Oyermanlar uni quyidagicha ta'riflaydilar: "Divergenstiya, differentsiatsiyadan farqli o'laroq, avvalgi ta'limot prinsiplaridan kam deganda bittasini inkor qilishni taqozo etadi. Lekin bu inkor barcha asosiy prinsiplari raddiyasi bo'lmaganligi sababli, turdosh qarashlar qarana-qarshiliklari bir tomordama, yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi"²⁶. Masalan, Demokrit atomlarning massaga egaligini aytmaydi, Epikur esa, aksincha, ularning

²⁵ Билковский А.С., Ойерманн Т.Н. "Основы теории историко-философского процесса". М.: Наука, 1983. С.217.

²⁶ O'sha asar: c.219.

massasi mavjudligini asoslaydi. Lekin bu ularning prinsipial jihatdan butunlay qarama-qarshiligini bildirmaydi, u fuz'iy xarakterga ega.

Tarixan o'sib, rivojlanib borar ekan, falsafiy bilimlar divergensiyasi jarayoni zaruriy tarzda *falsafiy bilimlar qutblashiga* – bir-birini asosiy prinsipial, g'oyalar bo'yicha prinsipial istisno qiluvchi falsafiy oqimlar, konsepsiyalarning paydo bo'lishiga olib keladi²⁷. Masalan, Demokrit materializmi va Platon idealizmi yoki Gegel ratsionalizmi va Shopenhauer irratsionalizmi ana shunday qutblashgan ta'limotlar sirasiga kiradi. Tarsqiyot manbai ielki ziddiyatlarda deb biluvchi dialektika va eashqi ta'sir etuvchi kuchda deb hisoblaydigan metafizika ham qutblashgan falsafiy ta'limotlar va metodlardir.

Ko'rib turibmizki, falsafiy bilimlar differentsiatsiyasi va integratsiyasi, divergensiyasi va qutblashuvi falsafiy-tarixiy jarayonning, falsafa rivojining amalga oshish shakllari sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafiy fikr rivojini ifodalaydigan hodisalardan biri turli falsafiy ta'limotlar, konsepsiyalar o'rtasidagi *vorislik*dir. Tarixda har bir avlod yaratgan moddiy no'marlarning keyingi avlod tomonidan o'zlashtirilishi moddiy madaniyat ravnagining sharti bo'lgani singari, avvalgi avlod qoldirgan ma'naviy meros keyingi avlod tomonidan uni mazmungan boyitib, yangi, yuqori bosqichga ko'tarish, rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Lekin bu haqiqatni anglashning murakkab tomonlari ham bor. Xususan, birinchidan, falsafa tarixida ko'pchilik tomonidan haqiqat deb e'tirof etiladigan ta'limotlar juda kam. Masalan, Aristotel Platonning g'oyalar to'g'risidagi ta'limotiga e'tirozlar bildirgan, o'z navbatida, Aristotel munog'ini F.Bekon Yangi davrda bilish vazifalarini hal etish uchun butunlay yaroqsiz deb hisoblagan, Dekart esa, Bekon empirizmini tanqid qilgan va unga qarshi ratsionalizmda bilishning haqiqiy metodi sifatida asostagan.

Ikkinchidan, falsafiy sistemalarning xilma-xillari orasidagi munosabat ham turlicha bo'lib, ular hamma vaqt ham mulim jihatlarini bo'yicha mos kelavermaydi, vorislik esa o'zaro muvofiqlikni talab etadi. Uchinchidan, ba'zi faylasuflar, ayiqsa, buyuklari, odatda, o'z muqta nazarlarining haqiqatligiga ishongan, uni qar'iy tarzda hitoyo qilgan holda, avvalgi mutafakkirlar qarashlarini qubul qilmaydilar va ularni xato deb hisoblab, rad etadilar. Masalan, Aristotel sofistlarini qalbaki demistimondlar deb atagan, Gegel Kantning kategoriyatarni – bilishning aprior vositalari deb tushuntirishini butunlay rad etgan.

Bu borada F.Koplaron fikrlari e'tiborga loyiqdin. Uning ta'kidlashicha, Qadimgi Gretsiya falsafasi, adabiyoti va san'ati singari, asosan, grek tafakkuri taraqqiyoti natijasidir. Grek madaniyatiga tubqaridan ko'rsatilgan ta'sirni maqtashga istilib, grek tafakkurining o'ziga xos kuchiga, mohiyatga egaligini yetarlicha baholamaslikka yo'l qo'ymaslik zarur. Bernot ta'kidlaganidek: "Biz grek tafakkurining o'ziga xos ulug'vorligini ortiqcha baholashdan ko'ra, uni yetarlicha baholamaslikka moyilmiz"²⁸. Xususan, ishonchli asos kelmasdan barcha grek mutafakkirlari o'z g'oyalarini o'tmishdoshlaridan olgan, degan xulosaga kelmaslik kerak. Agur aksini e'tirof etadigan ho'lsak, unda mantiqan qandaydir bir g'ayritabiiy iqtidorga ega mutafakkir bo'lgani va uning barcha falsafiy sistemalar boshida turganini tan olishimizga to'g'ri keladi. Xuddi shuningdek, ikkita zamondosh faylasuf yoki ikki falsafiy maktabda o'xshash konsepsiyalar bo'lishi uni bir maktabning ikkinchisidan o'zlashtirganini bildiradi, degan mulohazani to'g'ri deb hisoblay olmaymiz. Qadimgi grek falsafasida Sharq falsafasidagiga o'xshash g'oyalar bo'lsa, ular ana shu falsafadan o'zlashtirilgan, degan fikr bema'nilikdan bostiga talsa emas. Oxir-oqibatda inson aql-idroki, u grekniki yoki hindniki bo'lishdan qar'i nazar, o'xshash hodisalarni bir xil talqin qilishga moyil va shuning uchun ham talqinlar o'xshashligi birining ikkinchisidan asosiy g'oyalarning o'zlashtirilgani to'g'risida xulosaga kelish uchun inkor etish bo'lmaydigan asos bo'la olmaydi.

Ayni paytda, bunday mulohazalardan kelib chiqib falsafiy tafakkur taraqqiyotidagi vorislikni inkor etish ham noto'g'ri bo'ladi. Masalan, rimliklar o'z izlanishlarida, asosan, grek g'oyalariga tayanishgan. Biroq, garchi rim maktabi grek maktabi asosida vujudga kelgan ho'lsa-da, buni hech kimga inkor etmaydi, bu maktabda yaratilgan g'oyalar keyinchalik Yevropa ziyolilari orasida keng tarqaldi. Bu kabi holatlar, bir tomondan, turli falsafiy sistemalarning o'ziga xosligini, ikkinchi tomondan, ularning o'zaro aloqadorligini ko'rsatadi, ya'ni ularning dialektik tabiatini namoyish etadi²⁹.

Demak, yuqorida aytib o'tilganidek, bilimlarning, shu jumladan, falsafiy bilimlarning rivoji obyektiv tendensiya, u muayyan taraqqiyot qonunlariga bo'ysunadi. Uni turli vaqtda va sharoitlarda paydo bo'lgan

²⁸ Iqibos quyidagi manba bo'yicha: Coplston F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2002. P.3

²⁹ O'sha ekan: P.3-4.

falsafiy sistemalarining, hatto, qurama-qarshi, zid bo'lgan ta'limotlarining aloqalari, ular rivajidagi vorisiyasiz tashvur eib bo'lmaydi.

Falsafada davr ruhining aks etishi, falsafiy-tarixiy jarayonning turli davrlarda kechishi falsafa tarixida davriylashtirish masalasini qo'yish va muhokama etishni taqozo etadi. Bu masalani hal etishda ko'p hollarda tarix fanida qabul qilingan davriylashtirishga murojaat qilishadi va unga asos sifatida tayanishadi. Uni tarixga sivilizatsiyaviy yondashuv asosida, ya'ni jamiyadagi ishlab chiqarish usuli va hukmron ijtimoiy-siyosiy rejim, madaniy-mafkuraviy muhit va shu kabilarni hisobga olgan holda davrlarga ajratish desak bo'ladi. Falsafada bu quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi: 1) Qadimgi davr falsafasi yoki antik falsafa (eng qadimgi davrlardan – eramizning IV asrigacha, ba'zan uni VI asrgacha davom etgan deyishadi), 2) O'rta asrlar falsafasi (V-IV asrlar), 3) G'arb uyg'unlash davri falsafasi (XV-XVI asrlar)³⁰, 4) Yangi davr falsafasi (XVII-XIX asrning birinchi yarmi), 5) Eng yangi davr falsafasi (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgi kungacha). Bunda har bir davr falsafasining o'ziga xosligini ko'rsatish mumkin. Masalan, Qadimgi davr falsafasiga (antik falsafaga) – kosmosentrizm, o'rta asrlar falsafasiga – teosentrizm, G'arb uyg'unlash davri falsafasiga – antroposentrizm, Yangi davrning XVII asr falsafasiga – metodologizm, XVIII asr falsafasiga – ta'rifchilik xos deyishadi.

Har bir davr falsafasi ichida kichik davrlarni ajratish mumkin. Masalan, antik falsafani uch davrga bo'lish qabul qilingan: naturfalsafa davri, mumtoz grek falsafasi, ellin-romo davri falsafasi. O'z navbatida, naturfalsafa davrini grek falsafasi va Italiya falsafasiga ajratib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Falsafa tarixini qanday o'rganish kerak, degan savolga javob berish ham muhimdir.

Falsafa tarixini o'rganishga kirishar ekanmiz, birinchi navbatda, u yoki bu falsafiy sistema paydo bo'lishining tarixiy shart-sharoitlarini, uning boshqa sistemalar bilan aloqasini hisobga olishimiz lozim. Masalan, Kant apriori nazariyasining qanday yaratilganini faqat shu davrdagi tarixiy vaziyatni e'tiborga olgandagina tushuna olishimiz mumkin. Ma'lumki, shu yillarda Yunning tarixiy falsafiy sistemasi

³⁰ Ba'zan G'arb uyg'unlash falsafasini alohida davrga ajratmasdan, uni o'rta asrlar falsafasiga o'tib qabul qilishadi. Masalan, S.A.Najmikov ana shunday yo'l tutib, o'rta asr falsafasini uch davrga bo'lgan: 1) O'rta asr (V-XI asrlar), 2) rivojlangan o'rta asr (XII-XV asrlar), 3) kech o'rta asr (XVI-XVII asr o'rtasi) falsafalari (Hraunovskiy G.A. *История философии*. – М.: 2001. С.94).

paydo bo'ldi; mintaqada hukmron bo'lgan ratsionalizmga shubha bilan qaray boshladilar, matematika va Nyuton fizikasi esa ishlochi taljalariga olib kelmoqda edi. Xuddi shuningdek, Anri Bergsonning hayot falsafasini undan ilgari mavjud bo'lgan mexanistik nazariyalar va fransuz spiritualizmi bilan aloqadorligini ko'rib chiqqandam keyingina tushunish mumkin edi.

Ikkinchidan, falsafa tarixini o'rganish samarali bo'lishi uchun ijodi o'rganilayotgan faylasufga jiddiy e'tibor qaratish kerak. boshqa so'z bilan aytganda, uning psixologiyasi va aql qurilishini tushuna bilish lozim. Falsafa tarixchisining ko'rib chiqilayotgan faylasufning inson sifatida qanday ekanligi haqida unayyan tasavvurga ega bo'lishi ham ma'qulroqdir (alharra, barcha faylasuflar to'g'risida hamma narsani bilib bo'lmaydi). Bu o'rganilayotgan sistema bilan "yashashga", unga ichki tomondan qarashga, faqat uningga xos bo'lgan "xushbo'ylikni" va xarakterli xususiyatlarini ilg'ashga yordam beradi. Biz o'zimizni ko'rib chiqilayotgan faylasuf o'rni qo'yishga va uning g'oyalari u'zimizda paydo bo'lgandek his qilishga urinib ko'rishimiz kerak. Biroq faylasuf psixologiyasini o'rganishga berilib ketmaslik ham kerak, chunki bu uning g'oyalari o'z holicha chin yoki xatoligini aniqlashga, uning sistemasining boshqa faylasuflar sistemasini bilan bo'lgan aloqalarini bilishga xalaqit beradi. Aks holda, faylasuf ta'limoti uning ruhiy holatining in'ikosiga o'xshab qoladi.

Ilmiy tadqiqotlarda esa, u yoki bu mutafakkir sistemasiga yo'l ochish, u ishlatgan so'zlar va jumalarningina emas, ularning ma'nolarini, ular orqali muallif bildirmoqchi bo'lgan fikrlarni (konkret darajasida, albatta) anglash, ta'limot detallarini uning yaxlitligi bilan bog'lab o'rganish hamda mazkur sistemani nima keltirib chiqargani va uning natijasi qandayligini tushunib yetish muhimdir. Shuning uchun, har bir fanda bo'lgani singari, falsafa tarixida ham muayyan mavzuni, aytaylik, Platon falsafasini o'rganayotgan kishining grek tilini va Gretsiya tarixini, grek matematikasi, grek dini, fani va shu kabilarni bilishi ma'qulroq³¹.

Falsafa tarixini o'rganishda uning mafkuraviy funksiyasiga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki u jamiyat hayotiga ana shu vazifasini bajarishi davomida ko'proq ta'sir etadi. Buni milliy istiqlol mafkurasi misolida tashvirtsak bo'ladi. I.A.Karimov o'zining 2000-yili "Tafakkur" jurnali muxbiriga bergan intervyusida ("Milliy istiqlol

³¹ Capleton T. *History of philosophy*. Vol.1. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.7-8.

mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir". T.: 2000) milliy istiqloq mafkurasi, milliy g'oyasining millatning bir qancha avlodining yetuk donishmandlari, mutafakkirlari, faylasuflari tomonidan yaratilishi, nazariy asoslanishi; uning xalq turmushi sinovlaridan o'tib, tasdig'ini topishi va ana shu xalqning e'tiqodiga va kelajagiga bo'lgan ishonchiga aylanishini aytib o'tgan edi. Forobiy, Navoiy, Amir Temur, jadidlarning milliy ozodlik, mustaqillik haqidagi qarashlarini o'rganmasdan, ularda mujassamlashgan falsafiy mazmunni anglab yetmasdan turib, birinchi Prezidentimiz boshchiligida ishlab chiqilgan hamda hayotimizga samarali tatbiq etilayotgan milliy istiqloq mafkurasi, milliy g'oyani, uning negizida yaratilgan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlash-tirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini", mamlakatimizni 2017-2021-yillarda rivojlantirish bo'yicha "Tarakatlar strategiyasi"ning falsafiy mazmun-mohiyatini tushunib bo'lmaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. Falsafa va falsafa tarixi o'zaro qanday munosabatda?
2. Borliqning ibtidoiy ongdagi in'ikosi qanday xususiyatlarga ega?
3. Mifologiyaniq falsafiy dunyoqarash shakllanishiga ta'siri qanday bo'lgan?
4. Old falsafa va parafalsafa nima?
5. Dunyoqarash, shu jumladan, falsafiy dunyoqarashning boshlang'ich nuqtasini qanday masalaniq qo'yilishi tashkil etadi?
6. Falsafa tarixining predmetini nima tashkil etadi?
7. Falsafa predmeti va muammolari o'zgarib borishining davr xususiyatlariga bog'liqligini tushuntiring.
8. Falsafiy-tarixiy jarayonning yaxlitligi va tizimligi deganda nimani tushunasiz?
9. Falsafiy fikrlar rivojidadagi vorisiylikning mohiyati nimada?
10. Falsafiy-tarixiy jarayonda milliylik va umuminsoniylikning birligini qanday tushunasiz?
11. Falsafa tarixini o'rganishga qanday yondastuvlar mavjud?
12. Gogelning falsafa tarixi konsepsiyasining mohiyati nimada?
13. Falsafa tarixining milliy istiqloq mafkurasi, milliy g'oyaniq shakllanishida tutgan o'ru qanday?
14. Falsafiy fikr rivojini davriylashtirish masalasiniq mohiyati nimada?

QADIMGI MISR VA BOBILDA DUNYO ILAQIDAGI DASTLABKI ILMYIY TASAVVURLAR VA ILK FALSAFIY G'OYALARNING PAYDO BO'LISHI

Qadimgi Bobildagi ijtimoiy-tarixiy vaziyat. Geografik joylashuviga ko'ra Babil, ya'ni Mesopotamiya yoki Ikki daryo (Tigr va Efrat) oralig'i ikki qismdan: shimoliy tog'oldi va janubiy pasttekislikdan tashkil topgan. Unda paleolit davridayoq aholi yashar edi. Mesopotamiya tabiiy chegaralar, to'siqlar bilan himoyalangan, xalqlarning ko'chuv markazida joylashgan edi. Eramizgacha bo'lgan to'rtinchi ming yillikda Mesopotamiyaning tekislik qismiga shumerlar, o'rti qismiga akkadlar kelib joylashadi. Eramizgacha uchinchi ming yillikda shumerlar janubda, akkadlar shimolda qator mustaqil shahar-davlatlar barpo etadilar. Eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillik o'rtalarida Shumer shaharlari Lugalzagissi, Akkad shaharlari Sargon I tomonidan birlashtiriladi. Bu ikki birlashma o'rtasida kurash boshlab, unda Akkad g'olib chiqadi. U o'ziga Mesopotamiya tekislik qismini bo'ysundiradi. Biroq Shumer-Akkad davlati uzoq yashagan yo'q. Kelgindi gutlar Akkad davlatini yakson qiladi. Keyinchalik paydo bo'lgan Shumer davlatining Ura III dinastiyasi amoritlar va elamitlar tomonidan yo'q qilinadi, ularning o'zaro kurashida esa amoritlar g'olib chiqishdi. Ular markazi Babil bo'lgan davlatni barpo etdilar.

Qadimgi Babil xoqonligi (1894-1595) o'z yuqori cho'qqisiga Xammurapi (1792-1750) davrida erishdi. U ikkinchi ming yilning o'rtalarida ketlar va kassitlar tomonidan yakson qilindi. Kassit dinastiyasi (1518-1202) tarixi to'g'risida ma'lumotlar kam. Eramizgacha VII asrda Mesopotamiyaning tog'oldi qismida assuriyaliklar dastlabki yirik Yaqin Sharq davlatini barpo etib, uning hadudi Erondan Misrgacha bo'lgan joylarni qamrab olgan edi.

Babilning ikkinchi gullab-yashnashi Yangi Babil xoqonligiga to'g'ri keladi (612-538). Uning keyingi rivojiga forsiylar hujumi chek qo'yadi.

Qadimgi Babil – "bronza davri" madaniyatining tipik namunasi. U to'g'risidagi manbalar toshdagi va qolgan loydagi yozuvlar bo'lib, ular assuriya-babil (akkad) tilida bitilgan. Assuriya hukmdori Ashshurbanipal kutubxonasida 30 mingdan ko'proq loy javdallar mavjud bo'lgan. Matnlarda ish hujjatlari, qoidalar, tarixiy ma'lumotlar, tibbiy retseptlar, lug'atlar, matematik masalalar, xudolar sharafiga bag'ishlangan bitiklar qayd etilgan. Ularda qadimgi ilmiy va dunyoqarash mazmuniga ega ma'lumotlar ham o'z aksini topgan.

Ilm kortaklari. Qadimgi Babil xoqonligi davriga oid ko'plab matematik masalalar mavjud. Ulur orasida ko'paytirish jadvali, kvadrat va kub sonlar, hisoblash pozitsion sistemasi bor. Shumer va Akkad-Bobilda olmoshlik hisob sistemasini o'ylab topishgan. Framizgacha ikkinchi ming yillikda Babil olimlariga kvadrat diagonalining tomonlarga munosabati, aylananing radiusga munosabati ma'lum bo'lgan. Ulur kvadrat va kub tenglamalarga mos keluvchi masalalarni yechishgan.

Qadimgi Babil astronomlari Aleksandr Makedonskiy davriga (eramizgacha IV asr) kelib, oy va quyosh tutilishi davriyligini aniqlashgan. Ikki minginchi yil boshida quyosh-oy kalendarini yaratishgan. Hammurapining qo'shimcha oy to'g'risidagi buyrag'i hozirgacha saqlangan. Bu 12 oydan iborat oy yilini (354,36 sutka) quyosh yiliga (365,24 sutka) yaqinlashtirish maqsadida qilingan. Keyinchalik 8 quyosh yilining 90 oyga (ny yilidagi) yaqin bo'lishi aniqlangan.

Ilmiy bilimlar bilan uzviy bog'liq holda ratsional bitish, tafakkur usullari rivojlana boradi, falsafiy dunyoqarash elementlari shakllana boshlaydi. Lekin Bobilda falsafa paydo bo'lgan emas. Hatto, Yangi Babil xoqonligi davrida ham olatuning tuzilishi maif, atsonalar asosida tushuntirilgan. Ilmiy bilim kortaklari hali fanni hosil qilish darajasigacha rivojlanmagan.

Shumer mifologiyasi Qadimgi Sharq madaniyatining yuksak namunasini bo'lib, unda Abzu qamishzor, botqoqli o'rmon obrazini ko'rinishida yaratilgan va tavsiflangan. Mesopotamiyaning janubiy qismni aynan shunday bo'lgan. Afsonaga ko'ra, uning bag'rida ibtido onni Nammu paydo bo'ladi. Ulkan Kur tog'i (shumer teogoniyasining uchinchi elementi) asosida loy, yuqorisida qo'rg'oshiusimon modda (osmonga ishora) bor. Tog' asosida yer xudosi Ki, cho'qqisida osmon xudosi An joylashgan. An va Ki (Osmon va Yer) havoning onni xudosi Enlil va ota xudosi Enlilni yaratishadi. Aynan Enlil Osmon va Yerni bir-biridan ajratadi, kosmik bo'shliqni hosil qiladi, unda odamlar va xudolar yashay boshlaydi. An va Kidan asta-sekin Enki – Yer osti va okean suvlari xudosi, nevarasi – oy xudosi – Nanna, yerosti xoqonligi xudosi Nergal, evarasi – quyosh xudosi Uru va boshqalar paydo bo'lishadi. Mazkur afsona o'zida ularning paydo bo'lishi va strukturasiini ifodalovchi dastlabki manbalardan biridir.

Akkad-Babil mifologiyasi Shumer mifologiyasi ta'siri ostida shakllangan. Xususan, Anga akkad Anush, Enlilga – Enlil, Innanega –

Ishtar, Eukiga – Ea mos keladi. Akkad-Babil mifologiyasining o'ziga xosligi "Lumna elish" teogonik poemasiida yaqqol ko'zga tashlanadi. U 7 ta loy jadvallariga bitilgan. Ularda Yer, Osmon, Quyosh, Oy, Havu xudolari to'g'risida, odamlarning paydo bo'lishi haqida mifologik qarashlar bayon qilingan. Bu mifga ko'ra, inson ikki xil tabiatli: uning tanasi loy va Marbut qat' etgan soqin xudo Kniguning qoni aralashmasidan tashkil topgan, joni esa – Marbut nafasining hosilasi.

Ishtarining pastga tushishi – bu yerga tegishli mifik-kalendar. Bunday miflar ko'p xalqlarda bo'lgan. U yil fasllarining almashtirishi, yer ishlarining yillik siklini tushuntiradi. Shumerda bu – Inan va Dumuza to'g'risidagi afsonadir. Bobilda unga Ishtar va Tammuza haqidagi afsona mos keladi. Tammuza – Ishtarining sevgilisi o'ladi, qaytib kelmas mamakatga ketadi. Bu o'liklar mamakatida kichik singlisi – Ishtarini yoqirmaydigan Nergal va Ereshkigallar hukmronlik qilishadi. Tamuzzanni orqaga qaytarish uchun Ishtar o'liklar xoqonligiga tushadi. Ereshkigal unga 60 xil kasallikni yuboradi. Yerdan endi hosildorlik va muhabbat xudosi yo'q, odamlar ham, hayvonlar ham tug'ilmaydi. Xudolar tashvishga tushib qolishgan. Axir, odamlar bo'lmasa, xudolarga kim qurbonlik qiladi? Shuning uchun ham ular Ereshkigaldan Ishtar va Tamuzzanni bo'shatib yuborishni so'rashadi. Ularni bo'shatishadi. Yerga yana bahor – muhabbat faali qaytadi.

Gilgamesh haqida ertak. Gilgamesh eposi Qadimgi Sharq adabiyotining buyuk poetik asuridir. Gilgamesh haqidagi qo'shliq loy jadvalida to'rt xil tilda – shumer, akkad, xurrit va xet tillarida bitilgan. Unga 3,5 ming yil bo'lgan. Gilgamesh eposi – badiiy mifologik dunyoqarash namunasi. Gilgamesh – Shumerning Uruk shahri hokimi. Xudolar undan qo'rqishadi. Uni kuchsizlantirish maqsadida xudolar unga teng kuchli pahlavon Enkidu yaratishadi. U tabiat bolusi, hayvonlar tilini biladi. Ayyor Gilgamesh Enkiduga yo'ldan adashiruvchi ayolni yuboradi va u Enkiduni yo'ldan uradi, buning natijasida Enkidu dastlabki kuchini, tabiat bilan aloqasini yo'qotadi. Hayvonlar undan yuz o'giradi. Enkiduning kuchi endi Gilgamesh kuchiga yetmasdi. Ular kurashi oxir-oqibat kelishuv va do'stlashish bilan tugaydi. Gilgamesh eposida tavsiflanishicha, ular birga ko'p jasoratlar ko'rsatishadi. Shunda xudolar Enkiduga qat'iyatizligi uchun o'lim jo'natishadi. Gilgamesh ham ilk bor o'limni his etadi, uning o'z-o'zini anglashi sodir bo'ladi. Do'stining o'limidan dahshatga tushgan Gilgamesh quyidagilarni aytdi: "Men ham Enkidu singari o'lamanmi? Qayg'u vujudimni qopladi, o'limdan qo'rqayapman va sahroga qochayapman. O'limdan dahshatga

tushayapman, hayotni tupa olmayapman, qaroqchi singari sahrada daydib yuribman... Qanday qilib tinchlaysan ekan? Suyukli do'stim tuproqqa aylandi. Xuddi u singari men ham abadiy turmaydigan bo'lib yotib qolamanmi?"³² Gilgamesh mangu hayomi izlab, Utnapishlu tomon yo'l oladi. U akkad Ziusidrusi edi. Utnapishlu Gilgameshga "o'lmaslik giyoh" ini beradi, biroq urqaga qaytayolganda uni yo'qotib qo'yadi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Gilgamesh eposida o'lim va hayot mavzusi muhokama etiladi, inson borlig'ining go'zalligi va, ayni paytda, fojialiligi namoyon bo'ladi. Xudolarning abadiyligi oldida inson umrining chegaralanganligi ta'kidlanadi. O'limga mahkumligini anglagan Gilgamesh faolligini yo'qotmasdan, o'z shahrini obodlantiradi. Shu tariqa insonning abadiyligi uning ishida, ijodida ekanligi ko'rsatiladi.

Qadimgi Misr fan, mifologiyasi va old falsafasi. Hozirda Misming barcha fir'avnlari-shohlari to'g'risida ma'lumotlar bor. Misr tarixi Qadimgi, O'rta va Kichik xoqonlikka bo'linadi. Qadimgi xoqonlik eramizgacha bo'lgan 2900-2200-yillarni o'z ichiga oladi. O'rta xoqonlik IX-XXVI dinastiyalaridan tashkil topib, 2200-1600-yillarni, yangi xoqonlik esa XVII-XX dinastiyalaridan tarkib topib, 1600-1100-yillarni qamrab oladi. Mustaqil Misr tarixi XXVI dinastiya (665-525-y) bilan tugaydi. Bu davrda Misr markazi Sais bo'lgan. Shuning uchun ham XXVI – dinastiyadagi Misr Sais Misri deb ataladi.

Misr tarixiga oid manbalar, asosan, papirusdagi ieroglif matnlardan iborat bo'lib, ular garchi loy singari mustahkam bo'lmasa-da, Misrning qurg'oq iqlimida yaxshi saqlanadigan bo'lgan. Qadimgi Misr qo'lyozmalari hozirgacha topilmoqda. Ular orasida "Piramidalar matnlari", "Sarkofaglar haqidagi mam", "O'liklar kitobi", "№ 10188 sonli Britaniya papirusi", London, Moskva va Berlin matematik papiruslari va boshqalar bor.

Ilm-fan kurtaklari. Qadimgi Misr fani rivoji piramidalar misolida ko'zga yaqqol tashlanadi. Ularning eng ulkani Xeops piramidasi bo'lib, uning balandligi 146 metrdir. U 2,5 mln. ohak va granit toshlaridan (bloklaridan) qurilgan bo'lib, har biri 2,5 tonnadan 54 tonnagacha og'irlikka ega. Bu piramida 20 yil davomida 30 ming kishining mehnati bilan qurilgan. Shuningdek, 36 ta original matematik qo'lyozma saqlangan. Ulardan 16 tasi eramizgacha hir minginchi yildan avval yozilgan. Bularning mazmunini amaliy matematika masalalari: ba'zi kasr sonlarni surati 1 bo'lgan kasr sonlarga ajratish, $ax+bx+...+nx = R$ chiziqli

³² Good & Lichnerman, —M.-L.: 1961. —С. 57-58.

tinglarni ko'rinishidagi vazifa ("xau"-uyum), maydonlar va hajmlarni hisoblash tashkil etadi. Piramidalar qurilishida misrliklarga 1000000 soni ma'lum bo'lgan.

Eramizgacha bo'lgan ikki minginchi yil boshida silindrsimon uyning hajmini hisoblashgan. Misr matematika "h" qiymatini 3,16 deb qabul qilishgan. 7 nonni 8 kishiga bo'lish masalasi yechimi ham qiziqarlidir. Har bir ishchi nonning 7/8 qismini oladi deyish foydasiz, u ko'rinishda kesib bo'lmaydi. Shuning uchun uni uch kasr yig'indisi ko'rinishida olishgan, ya'ni 4ta nonni yarimtdan bo'lishgan (har bir ishchiga yarimta non), ikkita non to'rt qismga bo'linadi (har bir ishchiga chorakta non) va qolgan bir non sakkiz qismga bo'linadi va natijada, masala quyidagicha yechimga ega bo'ladi: $1/2 + 1/4 + 1/8$.

Misrlik astronomlar osmonni kuzatishgan, u amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, Nil daryosining har yilda toshishi Misr osmonida eng yuqori yulduz – Siriusning paydo bo'lishiga to'g'ri kelgan. Misrlik olimlar ekliptika – Quyoshning yulduzlar to'plamidagi ko'rinishidan kelib chiqib, uni 12 qismga bo'lishgan va ular yig'indisi Zodiakni, ya'ni "hayvonlar doirasi"ni hosil qiladi, deb hisoblashgan. Ekliptikadagi har bir yulduzlar turkumiga qandaydir bir hayvon nomi berilgan. 1,5 ming yil davomida Misr olimlari 373 marta Quyosh, 832 marta Oy tutilishini kuzatibgan.

Qadimgi Misr kalendari 12 oydan tashkil topgan bo'lib, ularning har birida 30 kun bo'lgan. Yil boshida hech bir oyga kirmaydigan beshta muqaddas kun bo'lgan. Keyinchalik Quyosh-Oy kalendari yaratiladi. Oy kalendari Quyosh kalendariga moslashtirish uchun har 25 yilda 13-oy qo'shilgan. Sutka vaqti Suv va Quyosh soatlari bilan o'lchangan.

Qadimgi Bobilda ham, Qadimgi Misrda ham ilm bilan shug'ullanish ko'chalarining ishi deb sanalgan.

Qadimgi Misr mifologiyasi. Avval boshda misrliklar hayvonlarga sig'inishgan, keyinchalik xudolar hayvontashgan odam bo'lib qolgan. Misr bo'zi hollarda diniy, boshqa hollarda nodiniy bo'lgan. Har xil teogoniyalar mavjud. Xausati, Geliopol teogoniyasida olam asosiga dastlabki kaos qo'yilgan, u Nun deb atalgan. Nun Rani yaratadi, u, o'z navbatida, havo xudosi Shu va uining urg'ochi ibtidosi Tefnutni yaratgan. Shu va Tefnut yerni, osmonni va yana yettita xudoni yaratishadi. Ular qatorida Osiris va Isis, Seta va Neftidular bor. Shu – havo, osmon va yerni ajratadi hamda Nut – Osmon xudosi va Yer xudosi – Gebdan yuqori qo'yadi. Odamlar mazkur diniy-mifologik danyoqarashda teogoniyaning

uchinchi darajali natijasidan iborat bo'lib qoladi. Ular Quyosh xudosi Runing ko'z yoshidan yaratilgan deb ta'riflanadi.

Isida va Osiris. Ishtar va Tammuza to'g'risidagi Babil mifiga Isida va Osiris haqidagi Qadimgi Misr mifi to'g'ri keladi. Osiris ham hayotni, ham o'limni o'zida g'aydalantiradi. Osiris – Nilning, butun Misrning timsoli. U o'liklar xoqonligida hakam hamdir. Nil – Osiris o'z ukasi Set-sahro timsoli bilan kurashadi. Set Osirisni aldab, tobutga tushiradi va Nil daryosida oqizib yuboradi. Osirisning singlisi-xotini Isida (Misrda fir'avnlar o'z singlisiga aylanganlar) erini qidirishga tushadi. U endigina o'g'li Gorni tuqqan edi. Set Osiris tanasini bo'laklarga ajratib, turli joylarga sochib tashlaydi. Isida uning qismlarini topib, birlashtiradi. Yerosti xoqoni Anubis va Osirisning o'g'li Gor Osirisni tiklaydi va shu tariqa u Set ustidan g'alaba qozonadi. Osiris va Set o'rtasidagi bu doimiy kurash Misrdagi yil fasllarini ifoda etadi: Nilning toshishi – ekin mavsumi, hosilning pishishi va uni o'rish mavsumi (aprel-iyun), tobutdagi Osiris-qurg'ochilik paytidagi Nil sathining pasayishi, uning tanasi a'zolarining, qismlarining sochib yuborilishi – Nil toshqinidan keyin paydo bo'ladigan sun'iy ko'llar, botqoqlik, ko'ltuqlar; Osirisning tirilishi va Gorning Set ustidan g'alabasi – Nilning yangidan toshishi, hayot tantanasi.

Biroq, yuqorida aytib o'tilganidek, Osiris faqat hayot emas, o'lim timsoli hamdir. Qadimgi misrlilarda ko'mish marosimi kuchli an'anaga aylangan. O'limgan keyin liqat tana butun bo'lgan holdagina jon to'laqonli hayot kechira oladi, deb hisoblashgan. Tanani mumlash, o'liklar shahrini – nekromaydonlarni qurish hamda katta piramidalarni-ulkun sarkofaglarni fir'avnlar uchun barpo etish odati mana shundan kelib chiqqan. Yerosti xoqonligida (o'liklarniki) jon Osiris oldida mulayyo bo'ladi. Ilukam qalbi, yurakni tarozining bir pallasiga, haqiqat haykalini ikkinchi pallasiga qo'yadi. Agar ikkinchisi baland ko'tarilsa, jon do'zax balosi tomondan yoh qo'yiladi. Aksi bo'lsa, u maydonga – hech qachon ko'ri olmaydigan maydonga yuborilgan.

Qadimgi Misr tiriklari ham yaxshi rivoj topgan. U o'zining dunyoqarash mazmuniga ega bo'lgan bilan ajralib turadi. Masalan, "Artist qo'shig'i"da olamning diniy-mifologik manzarasi shubha ostiga olinadi. Unda aytiladi: "Hech kim hali u yoqdan kelib, unda o'rtalar borligi to'g'risida, ularga nima kerakligi haqida hech nima demagan, qalblarimizni tinchlantirmagan"²². Qo'shiqda "o'lganlardan hech biri

qaytib kelmagan"²³ deyiladi. Tirik ekansan, qalbing xohishiga qarab ish ko'r, deb aytiladi.

Lekin boshqa bir asarda – "O'lim maqtovi"da narigi dunyoning mavjudligi to'g'risida mulohaza bor: "Vaqt uyqu singari lip etib o'tib ketadi va Quyosh botar maydonda "xosh kelibsiz" deb kutib olishadi"²⁴. Bu maydonni misliklar G'arbda deb hisoblashgan.

Falsafa elementlari. Uobilda ham, Misrda ham falsafa vujudga kelmagan, lekin uning elementlari bo'lgan. "Xo'jayinning o'z quli bilan gaplashishi", "Artist qo'shig'i", "Hafsalasi pir bo'lganning o'z joni bilan bahsi"da e'tiqod bilan hech qanday ixtilof, nizo yo'q, lekin antropomorfizm dunyoqarashiga shubha, skeptisizm va pessimizm mavjud. Bu diniy-mifologik dunyoqarashning inqirozga yuz tutib boshlaganidan dalolat beradi.

Sais Misri. Qadimgi Misr Ellada madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Birinchi ming yillikning o'rtalarida (eramizga qadar) Misr va Ellada uzviy bog'liq edi. Buni Misr XXVI dinastiyasi fir'avnlarning grekcha turmush tarzini ko'chirganligi ko'rsatadi. Bu dinastiyaning eng oxirgisidan avvalgi fir'avn grek qiziga aylangan. U Misrda koloniyalar tashkil etishga ruxsat bergan. Greklar Misrga donishmandlik manbai sifatida hurmat bilan qaraganlar. Eramizgacha 525-yilda Misr forslar tomonidan bosib olindi. Deyarli 2,5 ming yil Misr forslar, greklar, yunonlar, arablar, turklar, inglizlar irodasiga bog'liq bo'lib qoldi, falsafa rivoji orqada qoldi.

Eron va Turonda falsafagacha bo'lgan fikrlar²⁵.

Eramizga qadar VII asrda mediyaliklar, keyinroq forsiylar davlatlari tez sur'atlar bilan taraqqiy etib boshlagan, ular qadimgi sivilizatsiyaning g'arbiy qismida muhim rol o'ynagan. VI asrda forslar mediyaliklar ustidan g'alaba qozonib, ulkan forsi davlatini barpo etadilar: uning tarixi ahmoniyalar dinastiyasi (eramizdan avvalgi 558-330-yy) bilan uzviy bog'liq. Ahmoniyalar VI asrning (eramizga qadar) ikkinchi yarmida Bobilni, Midiyani, qadimgi Greksiyaning Kichik Osiyo qismidagi viloyatlar Ioniya va Eolidani, O'rta Osiyoning bir qismini, Misrni, Egey dengizining grek orullarini bosib oladi; Bolqon yarimi oraliga bostirib kirib, Makedoniya va Frakiyani bo'ysundiradilar. Grek-fors

²² Вирова Древнего Египта. –М.: 1965. –С.85.

²³ U'sha asar: –С.86.

²⁴ Falsafa yo'nalishi o'qov rejasi. Markaziy Osiyo xalqlari falsafasi ulohida predmet sifatida o'qitilishi belgilanganligi uchun biz bu masala bo'yicha qisqa tarafdin umumiy muhavo berib o'tish bilan cheklanmiz.

²⁵ Вирова Древнего Египта. –М.: 1965. –С.84.

urushi davomida (eramizdan avvalgi 500-449-yy) forslar Afonagacha yetib borib, uni vayron qiladilar. Sharqda ular Shimoliy-g'arbiy Hindistonni egallaydilar. Lekin eramizga qadar IV asrning oxirida Fors imperiyasi Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi makedoniyaliklar va greklar qo'shinlari tomonidan to'raligicha vayronaga aylantiriladi.

Ta'kidlash joizki, bosib olingan yerlarda ular mahalliy xalqlar dinlarini hurmat qilishgan. Shuning uchun ham Kimi Marduk xudosining oltini deb atashgan. Imperiya hududida yo'l turmoqlari sistemasi, yagona soliq tizimi, yagona aramey tili, pochta tizimi, yagona pul birligi (oltin moneta), umumiy qonunchilik markazi mavjud edi.

Turon va Eron mifologiyasi "Avesto"da o'z ifodasini topgan. Zardushtiylarning bu yozma manbai hoy dunyoqarash mazmuniga ega bo'lib, uning bosh g'oyasini Axuramazda va Axtimon obrazlari orqali ifodalangan ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi qarama-qarshilik kurashi va bu kurashda ezgulikning g'alaba qozonishi tashkil etadi. Shuningdek, unda olamning boshlang'ich asoslari va tuzilishi, yaxlitligi to'g'risida muhim fikrlar mavjud. Ayniqsa, Axuramazda timsolida g'aydalangan dunyoviy Aql haruda suv, yer, havo, olovning muqaddaslashirilishi e'tiborlidir. Bunday mulohazalarning keyinchalik Qadimgi Sharq va G'arb falsafasi, xususan, lokayata falsafiy ta'limoti, Platon va Aristotel ontologik konsepsiyalarida olamning ibtidosi masalasining qo'yilishi va hal etilishiga ko'rsatgan ta'siri yaxshi ma'lum.

Zardushtiylarning dinlar va diniy ta'limotlar taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri ham sezilarlidir. "Avesto"ning jiddiy tadqiqotchilaridan biri faylasuf-olim Tohir Karimning yozishicha, "Dastlab, zardushtiylarda shakllantirilgan va keyinchalik barcha jahon dinlarida asosiy tushunchalar sifatida suyaniladigan diniy kategoriyalar, g'oyalar mazkur dinlar orqali insoniyatning asosiy diniy qadriyatlariga aylandi"³⁷.

Qadimgi Babil, Misr, Turon va Eroning o'zgarib boruvchi ijtimoiy-tarixiy vaziyatlar, madaniy yuksalish, uning natijasi bo'lgan mifologiya va diniy tasavvurlarning shakllanishi, ilk ilm kurtaklari va san'at namunalarning paydo bo'lishi, til va mantiqiy fikrlash ko'nikmalari tahlili muayyan darajada umumlashgan, xulosalar tarzidagi fikr-mulohazalar bildirishga imkon beradi.

Avvalambor, bu hududlar ma'naviy hayotida mifologiyaning ustuvor dunyoqarash shakli bo'lganini qayd etish lozim. Boshliqni mifologiya darajasida idrok etishning o'ziga xosligi shundaki, unda

subyekt-obyekt munosabatlari fizikaviy va ruhiy realliklar munosabatlari tarzida talqin qilinadi. Bunday analogiya o'zining ildizlari bilan boshliqni bevosita ruhiy his etish asosida modellashtiradigan animistik tasavvurlarga borib taqaladi. Bunday mifda tabiat hali bilish obyekt sifatida subyektga qarama-qarshi turmaydi. Subyekt real bilish predmeti bilan omus, jonlantirilgan, ruhlanirilgan mavjudotlar bilan ish ko'radi. Masalan, bobilliklar qurg'oqchilikdan qiynalib turgan paytda atmosferadagi muzeyan o'zgarishlar ta'sirida yomg'inning yog'ishini kuzatar ekanlar, uni bahaybat qush imdugunning paydo bo'lib, yordamga kelishi deb ko'nglidan o'tkazganlar, uni osmonni qoplab turgan momaqaldiroqli qora bulut ko'rinishida tasavvur qilishgan. Keltirilgan misol shuni ko'rsatadiki, miflarda inson hayoti uchun ahamiyatli, u bilan bevosita bog'liq hodisalar talqin qilinadi. Ana shuning uchun ham mifologik obrazlarni shunchalik allegoriyalar deb bo'lmaydi. Mif tasdiqlanmaydigan, lekin muhim bo'lgan haqiqatni ochib beradi³⁸.

Olamni anglash yo'lidagi urinishlar davomida mifdagi animistik tasavvurlar ularga antropomorfik nas berish bilan yakunlanadi. Antropomorfizmning o'ziga xosligi shundaki, unda animizmga xos tabiatdagi barcha narsalarni ruhlanirish o'mini inson jisniga o'xshatib yaratilgan qudrati kuchi, ruhga ega demonlar, xudolar obrazlari (socioantropomorfizm) egallaydi. Ijtimoiy hayotning keyingi taraqqiyoti davomida obro'-e'tiborli kishilar, ayniqsa, jamoa, davlat boshliqlari ilohiyashtirila boshlanadi.

Qadimgi Babil va Misr, Turon va Eron mifologiyasi nafaqat xudolar obrazlari, diniy tasavvurlarning yaratilishiga, balki qadimgi san'at turlarining shakllanishiga, xususan, arxitektura inshootlarining (masalan, piramidalarning) barpo etilishiga, tosh o'ymakorligi san'atining paydo bo'lishiga, sitovollar, ij belgilarining yaratilishiga, poetika janrida (masalan, lirikada) ijodning amalga oshirilishiga turki berdi, ularda "moddiylashdi", "miflarning esietik sekulyarizatsiyalashuvi" ifodasi bo'ldi. Aytish mumkinki, mifologiyada ko'rilgan tabiiy va g'ayritabiiy kuchlar, tana va ruh, hayot, o'lim va taqdir munosabatlari masalalari diniy tasavvurlar va san'at namunalari mazmunini belgiladi hamda ilk ilmiy tasavvurlar bilan qo'shilib, old falsafaning shakllanishiga olib keldi. Old falsafani tashkil etuvchi tasavvurlar olam va odam to'g'risida umumiy bilimlar massivini hosil qilib, u sinkretik tarzda, ya'ni hali bir-biridan aniq chegaralanmagan, tartuqlashmagan holda mavjud edi. Unda hatto ilmiy bilimlar ham diniy-mifologik "rangda" mavjud edi.

³⁷ Tohir Karim, Milliy tafakkur taraqqiyotidan ("Avesto" zamonidan to XXI asr boshlarigacha). -T.: Cho'lpon, 2003. -B.30.

³⁸ ПЕРКИНСОН С.А. Истории культуры. -М.: 2004. -С.19.

Buni ha'zi sonlarning muqadduslashirilishi, borliqning mavjudligi va tuzilishi to'g'risidagi kosmologik tasavvurlarning to'g'ri bilan bog'lanib ketishi tasdiqlaydi. Ana shuning uchun ham Qadimgi Babil va Misrda falsafa paydo bo'lgan emas, deyiladi.

Lekin shuni ham unutmaslik kerakki, mifologiya tufayli inson g'oyani predmetdan, tasavvurni uning obyektidan ajratishni o'rgandi. Yuqorida aytib o'tilgan mifologiyada ko'rarilgan masalalar falsafaning fundamental muammolarining shakllanishi uchun zamin yaratdi.

Albatta, mifologiya, din, fan, falsafa fikrlash, tafakkurning turli tiplaridan iborat, mifologiya va falsafa insonning o'z-o'zini anglashiga intilishi natijasi bo'lgan holda, birinchisida borliqni u undagi boshqa predmetlardan o'zini ajratmagan holda mushohada qilsa, ikkinchisida u subyekt sifatida o'zini borliqdan farqlab, uni yuqori darajada abstraktlashgan, umumlashgan nazariy tushunchalarda aks ettiradi. Tan esa, ularning har ikkalasidan farq qilib, tajribaga tayangani holda predmetni adekvat tarzda in'ikos etadi, konkret predmet va hodisalarni xarakterlaydigan qonunlarni o'rnatadi, lekin dunyoqarash masalalarini hal qilmaydi.

Falsafaning dunyoqarash shakli, tafakkurning alohida tipi sifatida shakllanishini mifdan logosga o'tish deb tavsiflashadi. Bu tafakkur taraqqiyotining keyingi bosqichida Qadimgi Hindistonda sodir bo'ldi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi Babilda ijtimoiy-tarixiy vaziyat qanday edi?
2. Qadimgi Babilidagi ilk ilmiy tasavvurlar haqida timalarni bilasiz?
3. Qadimgi Shumer va Akkad-Babil mifologiyalarida qanday dunyoqarash masalalari ko'rarilgan?
4. Gilgamesh eposida hayot va o'lim masalasi muhokama etilishining ahamiyati nimada?
5. Qadimgi Misr mifologiyasining o'ziga xosligi nimada?
6. Qadimgi Misrda shakllangan dastlabki ilmiy bilimlarning amaliy ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Qadimgi Misr lirikasining mifologiya bilan bog'liqligi nimada ko'rinadi?
8. Qadimgi Babil va Misr old falsafasining sotsioantropomorfik dunyoqarash, ilmiy bilim kurtaklari va mantiqiy tafakkurning ziddiyatli birligi ekanligini qanday tushunasiz?
9. Turon va Fronda falsafagacha bo'lgan fikrlar qanday edi?

QADIMGI SHARQ FALSAFASI QADIMGI HINDISTONDA FALSAFIY FIKRLARNING YUZAGA KELISHI

Qadimgi hind tarixini olti davrga bo'lishadi: 1) Industan aborigenlarining ibtidoiy jamoa tuzumi; 2) Ind vohasida Xarappi va Moxenjo-Daro hind old sivilizatsiyasi (eramizgacha ikkinchi ming yillikda); 3) eramizdan avvalgi ikki minginchi yillar o'rtalarida Ind va Gang vohasiga shimoli-g'arbdan ko'chib kelgan oriyalar ibtidoiy qabilalari davri; 4) eramizgacha birinchi ming yillikning birinchi yarmida oriylarning bir-biri bilan kurashgan bronza asri ilk quldorlik davlatlari davri; 5) Magadxa davlatining yuksalish davri (eramizgacha birinchi ming yillikning o'rtasi); 6) Maurya davlatining yuksalish davri (eramizgacha 322-185-yillar).

Bu davrlar Qadimgi Hindistonning siyosiy jihatdan ibtidoiy tuzumdan quldorchilik tuzumiga o'tishi, davlatchiligining shakllanishi; iqtisodiy jihatdan mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, xo'jalik faoliyatining tarmoqlashuvi, tovar-pul munosabatlarining paydo bo'lishi; ijtimoiy sohada sotsial rabaqalashuvning kelishi; ma'naviy hayotida esa mifologiyaning rivojlanishi va falsafiy sistemalarning yaratila borishi bilan xarakterlanadi.

Xususan, qadimgi hind jamiyati sotsial strukturasi xalqning turmush tarzi, ma'naviy hayotiga katta ta'sir o'tkazgan. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri varna (Yevropada u kasta degan nom bilan ataladi)larga bo'linishidir. Ular braxmanlar, kshatriylar, vayshlar, shudralar bo'lib, har bir varna o'zining ramziy rangiga ega: braxmanlar – oq, kshatriylar – qizil, vayshlar – sariq, shudralar – qora rangda. Har bir varna kishilarning o'z-o'zi bilan chegaralangan yopiq guruhidan iborat bo'lib, jamiyat hayotida aniq o'rniga va mavqeiga ega; nikohlar ham varna ichida tuzilgan, varnaga mansublik avloddan avlodga o'tgan. Varnalarning faoliyat yuritish turi ham belgilab qo'yilgan: aqliy mehnat bilan oliy tabaqa – braxmanlar (kohinlar), harbiy ish bilan – kshatriylar, yer ishlari, hunarmandchilik, savdo bilan – vayshlar, og'ir jismoniy ishlar bilan – shudralar shug'ullanishgan. "Braxman" (shayxatli hayot) so'zi qadimgi hindlarning bosh xudolaridan birining nomidan ulingan. "Kshatriy" so'zi "kish" – egallamoq, egallash, boshqarish fe'lidan olingan. "Vaysh" sodiqlik, bog'liqlik, degan ma'nolarga ega. "Shudra"so'zining ma'nosi va kelib chiqishi noaniq. Dastlabki uchta varna oriylardan tashkil topgan. Ular uchun jamiyatda bilim o'choqlari,

eshiklari ochiq edi. Hokimiyat, boshqaruv ishlari brahmanlar qo'liga bo'lgan.

Hindistonda falsafagacha bo'lgan fikrlar 3 ta manbada mujassamlashgan: vedalar (veda-muqaddas bilim), Maxobxorot (18 kitobdan tarkib topgan epik asar, falsafiy g'oyalar, asosin, Mokshadharma – qutulish, saqlanish yo'lida, o'z ifodasini topgan), Bxagavadgita (Ilohiy qo'shiq) va Anugite. Hozirgi hind faylasufi – Aurobindo Gxashning ta'kidlashicha, "Maxobxorot" – yakka, individual ong emas, milliy ong ijodi. "U xalqning o'zi to'g'risida yozgan poemasidir"²⁸.

Qadimgi hind falsafasi evolyutsiyasi to'rt davrga bo'linadi.

1. Veda davri (eramizdan avvalgi 1500-600-y.). Bu davr oriylarning joylashishi va ular madaniyatining yoyilishi, "o'rmondagi universitetlar"ning paydo bo'lishi davri.

2. Epik davr (eramizdan avvalgi 600-200-y.) – ilk upanishaddan darshanlar, ya'ni falsafiy sistemalargacha bo'lgan davr. Bu davrda buddizm, jayнизм va boshqa ko'plab diniy ta'limotlar paydo bo'ladi.

3. Sutra davri (eramizdan avvalgi 200-y. – eramizning II asri boshlarigacha) – qisqa va umumlashgan falsafiy ta'limotlar-sxemalar shakllanishi davri. Sutralarni talqinsiz tushunish qiyin. Bunday talqinlar anchagina bo'lib, ular ko'p hollarda asl manbalardan kam ahmiyatga ega bo'lmagan muhim falsafiy matulardir.

4. Sxolastik davr (eramizning II asridan boshlanadi). U mohiyatan avvalgi davrga o'xshab ketadi.

Vedalar eramizgacha uchinchi ming yillikda yig'ila boshlagan. Vedalar jami 4 ta: Rigvedalar – gimnlar to'plami, Samavedalar ("Saman" qo'shiqlar to'plami), Yajurveda – (yajus – qurbonlik qilish formulasi) qurbonlik qilishning formulalari, qoidalari to'plami. Atxarvaveda (Atxarvak afsonaviy koxin nomi) – magiya va qasmlar to'plami. Har bir veda adabiyoti samxittlardan, ya'ni matulardan iborat bo'lgan. Xususan, Rigvedalar 1028 gimndan tashkil topgan.

Veda adabiyotining keyingi bo'limi *brahmanlar* ("brahmana" – brahmani tushuntirish) bo'lib, ular samxittarga mifologik tushuntirishlar va marosimlar bayonidan iborat. Gimnlarni stoiralar to'qishgan bo'lsa, brahmanlarni kohinlar yaratishgan. Brahman tarkibiga *Araiyaki* ("O'rmon kitobi") kiradi. U o'z uyini tashlab chiqib kelgan tarkidunyochilarga mo'ljallab bitilgan. Ular amaliyotchi bo'lishlariga

²⁸ Iqtibos quyidagi manba bo'yicha: Навичков С.А. История философии. Курс лекций. – М.: Эксмо, 2004. – С.29.

qaraganda, ko'proq aqliy mushohada yurituvchilardir. Aynan shular brahmanlar marosimlari bilan upanishadlar falsafasini bog'laydigan ko'pin bo'lishgan.

Veda adabiyotining turi bilan hayot kechirish bosqichlari o'rtasida muayyan muvofiqlik bor. Xususan, samxittar vedalarni ustoz uyida o'rganishni boshlagan o'quvchining ta'limi asosini tashkil etadi. Brahmanlar oilada yashayotgan va barcha marosimlarni bajarayotgan uy egasi maqomida hayot kechirayotgan inson uchun mo'ljallangan. Arayaki tarkidunyochilar uchun mo'ljallangan, ulardan ma'lum bir vaqtda upanishadlar ajrab chiqqan. U qashshoq sayyoh uchun bitilgan bo'lib, qashshoqlik upanishadlar va umuman, butun Hindiston ma'naviy madaniyatidagi idealdan iborat.

Oriylarning ilk dunyoqarashi mifologik tabiatga ega va ko'pudolikka asoslanadi. Rigvedada uch mingdan ko'proq xudolar nomi mavjud. Oriylar mifologik dunyoqarashining qadimgi qatlami matriarxatga borib taqaladi. Aditi Prilxivi ("Cheksiz ona-ycr") 12 o'g'ilga ega. Varuna – tungi yulduzli osmon ifodasi (Biladada bu – Uran) va ayni paytda, tun hukmdori. Mitra – kun boshqaruvchisi, Aryaman – o'lgan ajdodlar ruhlarining boshqaruvchisi, Soma – oy xudosi. Vayu – shamol xudosi, Yama – o'lim va adolatli sud xudosi, Ushas – tong xudosi va h.k. Dunyo (jagal) uch olam (loka)dan tashkil topgan deb tushuniladi. Agan – Yerni, Indra – haveli makonni, Surya – osmonni boshqaradi. Inson – xudolar ijodi mahsuli, u tabiatning bir bo'lagi. Tuna o'ladi, jon yashashni davom ettiradi, boshqa tanalarga ko'chib o'tadi; u *manasa* deb ataladi.

Dharma – dastlab, qonun va adolatli sud xudosi, keyinchalik qonunning o'zi. Har bir vama o'z dxarmasiga ega. Insonning xulq-atvori, qurbonlik qilishi, o'z varnasining qonunlariga bo'lgan munosabatiga qarab joni yo quyi, yo yuqori varnaga ko'chib, qayta tug'iladi. Boshqacha aytganda, jon uning egasining xulq-atvoriga qarab jazolanadi yoki rag'batlantiriladi. Xudoning jondan qasos olishi qonuni *karma* deb ataladi.

Vedalarda ifoda etilgan fikrlar mifologik dunyoqarashdan falsafiy dunyoqarashga o'tishni o'zida aks ettiradi.

Vedanga – vedalarning tarkibiy qismi, u *smiriti* (eslab qolingani), inson tafakkuri mahsuli. Unda bilimlar to'plangan. Aql – vedalarda muqim baholangan sifat bo'lib, u odamlarga va xudolarga xos, deb ta'kidlanadi. Rigveda xudolari donishmandlardir. Ular orasida Brixaspati – xudolar ustози, Dhanvatari – shifokor, Dharma – qonun xudosi,

Sarasvati – notiqlik xudosi; fan va san'at himoyachisi bo'lgan xudolar ham bor.

Vedalar davrida dastlabki ilmiy tasavvurlar, xususan, geometrik o'lchamlar, arifmetik hisoblar, xususan, o'nlik sumoq sistemasiga oid fikrlar mavjud bo'lgan. Ilk upanishud davridayoq vujudga kelgan ilmiy bilim kurtaklari mifologik dunyoqarashdan keyingi hind falsafasining ikkinchi ma'naviy manbai bo'lib xizmat qilgan.

Upanishad (atrofida o'tirish) ustoz oyog'i oldida o'tirib bilim olishni bildiradi. Bu upanishadga mansub asarlarda ko'rsatmalar, o'g'itlar ko'pligidan dalolat beradi. Ayni paytda, upanishadlarda shoh saroyidagi disputlar, suhbatlar o'z aksini topgan. Upanishadlar soni 200 tadan ko'proq. Ulardan ba'zilari she'r, boshqalari proza, uchinchi bir turdagi aralash ko'rinishda bitilgan. Upanishadlar ikki yarim ming yildan ko'proq vaqt davomida yaratilgan (eramizgacha ikkinchi ming yillik oxiridan boshlab eramizning ikkinchi ming yillari o'rtalarigacha). Upanishadlar mualliflari ismlari yashirilgan, lekin unda real shaxslar, xususan, braxmanlar va bilimli kshatriylar harakati sezilib turadi.

Upanishadlar vedalarga talqinlar bo'lib xizmat qilgan. Shuning uchun ham ularni *vedanta* (vedalar oxiri, yakuni) deb atashgan. Keyinchalik bu termin manbaini vedalar tashkil etadigan falsafiy maktabga nisbatan qo'llaniladigan bo'ldi (Vedanta falsafiy maktabi). Upanishadlarda vedalarda ilgari surilgan fikrlar rivojlantiriladi. Masalan, Rigvedadagi Purusha gimni va kosmogonik gimnlarida ifodalangan dunyoqarashning tuzilishi to'g'risidagi fikrni o'z ichiga olgan. Purusha gimnida antropomorfizm g'oyasi aks etadi. Ming boshli, ming ko'zli, ming uyoqli Purusha gavdasi bilan yerni yopib, o'n ta barmog'iga tayanib, ko'kka ilgarilaydi. Purusha barcha mavjud narsalarni yaratadi va boshqaradi. Bu upanishadlarda yagona boshlang'ich asos-substansiya g'oyasining shakllanishiga turtki beradi va u kosmogonik gimnda aks etgan: "Yagona, butun narsa nima edi... Uni Indra, Mitra, Varuna, Agni... deb atashadi. Borliq yagonadir, donishmandlar uni turlicha atashadi"⁴⁰.

Upanishadlarda ongning to'rt holati ajratilib, tavsiflanadi: uyg'oqlik, uyqu, chuqur uyqu (tushsiz) va sof ong – *turiya*. Shuningdek, upanishadlarda "hayot nafasi" tushunchasi (*pranalar*) muhim o'rin tutadi. Asta-sekin jonning ko'chib yurishi konsepsiyasi (*sansara*), o'tmishdagi xulq-atvor, amallar uchun javob berish (*karma*) to'g'risida qarashlar shakllana boradi. Taqdiri aynan karmaning belgilashi aytib o'tiladi. Insonning xulq-atvorini, axloq qonunini *dharma* belgilaydi.

⁴⁰ Антология мировой философии. В 4-х тт. Т.1, ч.1. – М.: Мысль, 1969. – С. 71.

Yuqsak maqsadlarga insonni etadigan narsa – bu bilim; upanishadlar hissiy bilim emas, balki aqliy mushohada natijasidir. Bilimga magiya kuchi xos deb sanaladi. Upanishadlarda birinchi o'ringa ikkinchi darajali xudo-*Braxman* ko'tariladi: "Kim braxman ekanligini bilsa, upanishadlar butun borliqdan iborat bo'lib qoladi. Hatto xudolar ham unga qarshilik ko'rsata olmaydi. Chunki u ularning atmani bo'lib qolgan. Kimda-kim boshqa xudoga ta'zim qilsa va "men bir narsa, u boshqa narsa" desa, u bilimli emas"⁴¹. Braxman – tanasiz birlamchi sabab, borliqning boshlang'ich asosi. Braxman – bu butun dunyo.

Yuqorida aytilganlardan shunday xulosa chiqadi: mutlaq bilim insonning ozod bo'lishi, ya'ni o'lmas, mangu hayot kechirishi, o'z-o'zini, individual "Men"ni ilohiy kuch – "Braxman" bilan birlashtirishi, "Men Braxman" degan fikrda bo'lishidan iborat.

Atman ham upanishadlardagi markaziy tushunchalardan biridir. U, birinchidan, tanani, ikkinchidan, "Men" atamasini, uchunchidan individual borliqning subyektiv, ma'naviy asosini – jonning jonlanishini anglatadi. Hind old falsafasining xarakterli xususiyatlaridan birini aynan ana shu tushuncha tashkil etadi. "Atman" (ap – nafas olish, at – harakatlanmoq) tushunchasi insonning doimo harakatda ekanligini, fuolligini, shu jumladan, jonning harakatini ifoda etadi. Braxman – Atman barcha mavjudotning genetik-substansial asosi hamda yakuni, yagona, abadiy, o'zgarmas mohiyat. Bundan tashqari, ularning har ikkalasi *purusha* bilan bir xil. Masalan, upanishadlarda purusha "barcha narsaning ichiga kirib boruvchi Braxman sifatida tavsiflanadi"⁴².

Upanishadlarda mifologiyaga xos xususiyat – subyekt bilan obyektning qorishitirilib yuborilishi kuzatiladi: upanishadlarda ta'kidlanishicha, Men – butun borliq; agar atman bilib olinsa, harcha mavjudot bilib olingan bo'ladi.

Hayotning oliy maqsadi – hayot davomidayoq atman-braxman bilan qo'shilib ketish, sansaradan ozod bo'lish, "Braxman duniyasi"ga o'tish (o'lmandan keyin). Bu o'g'illardan, boylikdan voz kechishdan iborat: "Boylik doimiy emas, chunki abadiy bo'lmagan narsa bilan mangu narsaga erishib bo'lmaydi"⁴³. Upanishadlar "harakat, sudaqa, halollik, kuch ishlatmaslik, to'g'riso'zlik"ni targ'ib qiladilar. Pradjapatining o'z farzandlariga uchta vasiyati bor: "Ehtiroslarni bosish, kambag'allarga

⁴¹ Антология мировой философии. В 4-х тт. Т.1, ч.1. – М.: Мысль, 1969. – С. 82.

⁴² O'sha joyida: – С. 81.

⁴³ O'sha joyida: – С. 90.

saduga berish, yaqin kishiga hamdard bo'lish"⁴⁴. Haqiqiy brahman — bu atmanga erishgan; qaratlikdan, bog'liqlikdan, qayg'udan, hasaddan, utiddan ozod bo'lgan; hasiq, sog'lou fikrlaydigan, aldammaydigan, o'z-o'zini anglagan odam. Brahman yo'li — bu "xudolar yo'li". An'anaviy marosimlarni bajarish yo'li — ajdodlar yo'li, sansara va karma yo'li, mashaqqatli dunyoda mengu qolish yo'li.

Upanishadlar dunyoqarashida ham idealizm, ham materializm elementlari mavjud: boshlang'ich asos — ovqat, suv, vaqt, fazo, shamol, yorug'lik, yer birgalikda materiya (*prabhti*) bo'lib, butun mavjudot sababchisidir. Zero, bu *asuralar* (demonlar, farishtalar) fikri. Xudolar ularni inkor etadi.

"*Bhagavadgita*". Framizgacha birinchi ming yillik o'ralarida hunarmandchilikning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi natijasida savdo-hunarmandchilik markazlari — shaharlar, pul-tovar munosabatlari paydo bo'la boshladi. Kastachilik inqirozga yuz tuta bordi: vayshtlarning kshatriylarni ularning brahmanlarga qarshi kurashida qo'llab-quvvatlashi natijasida jamiyat hayotida brahmanlarning mavqei pasayib, kshatriylarning mavqei kuchayadi. Bu davrda o'ntadan ko'proq kshatriylar davlati paydo bo'ladi, ulardan esa, Magalva davlati harpo bo'ladi. Ammo bu hindlarning birlashishiga olib kelmaydi. Bidlashish hindlarning oltinchi dinastiyasi — Maurya davrida, davlatni Ashoki boshqargan paytda (eramizga qadar 273-232-yy.) sodir bo'ladi.

Kshatriylar jamiyatni boshqargan davrda brahmanizmga muxolifatda bo'lgan ilk falsafiy sistemalar paydo bo'la boshlaydi. Ularning muhimlaridan biri "*Bhagavadgita*"dir. U 18 jildlik "*Maxobxorot*"ning oltinchi kitobining bir qismidan iborat bo'lib, unda "bxartlar jangi" hikoya qilinadi. Bu qism pandavalar (Pandu shoh bolalari) va kauravalar (pandavalarining amakivachchalari) o'rtasidagi jangga tayyorlanishni tasvirlashdan hoshlanadi. Pandavalarining qo'mondoni Arjuna shubha ostida qoladi. Bu shubhani uning jangovor g'ildirakdoshi Krishna — Vishnu xudosining gavdalanishi, siymosi tarqatadi. Arjuna shubhasining, qo'rquvining asosini quyidagi mulohazalar tashkil etadi: oldinda turgan jangda u va aka-ukalari o'z qarindoshlarini urib-yiqishi kerak; biroq o'z urug'ini yiqitib, u taxti bo'la olmaydi-ku? "Axir urug'ning halokati bilan birga, urug'chilik qonunlari ham barham topadi-ku?" Qonunlar o'limi butun urug'ning baxtsizligiga olib keladi, baxtiqarolik qaror topadi, urug' ayollari buzilib keradi, bu esa kastalarning qo'shilib ketishiga, "xalq qonunlarining yo'qolib ketishiga" olib keladi.

Krishnaning hunga bergan javobida zarur amal, yoga va yoginlar, Brahman haqidagi ta'limotlarni ajratish mumkin.

*Zarur amal haqidagi ta'limot*da Krishna Arjuni kamqalblikda ayblaydi hamda jangning kshatriylar burchi (dharma) ekanligini eslatadi. Arju undan so'raydi: "Donolikni amaldan, harakatdan yuqori qo'ya turib, nega meni dahshatli ishlarga undaysan?". Unga javoban Krishna harakat, faollik bilan ozodlikning o'zaro munosabatini tushuntirib ketadi. Uning fikricha, inson barcha turmush urinishlaridan ozod bo'lib, dunyo lazzatlaridan voz kechib, ular bilan bog'lanib qolmasdan o'z burchini bajarishi, zarur amalni sodir etishi lozim. Bunda u o'z harakati, amali natijalaridan, ya'ni lazzatlardan forig' bo'lishi kerak. Demak, "*Bhagavadgita*"ning axloqiy ideali — inson turmushning mayda-chuyda tashvishlari bilan, ne'matlar lazzati bilan o'ralashib qolmaslik, barcha tashvishlardan ozod bo'lgan holda, zarur amallarni ado etish. Unda ozod, qat'iyatli, takabhsiz inson hayot ne'matlari bilan o'ralashib qolgan, hasadg'o'y, nopuk odamga qarama-qarshi qo'yiladi. Muzkur ta'limotning ratsional mag'zi aynan ana shunda⁴⁵.

Darshanlar — hind falsafiy sistemalari

Darshan — ko'rish, ko'rib chiqish, ko'rib olish, uchrashish, oldindan ko'rish, idrok, bilish, ichiga kirib borish, tanish va bilish ma'nolarida ishlatiladi hamda qadimgi grek termini *falsafaning* sinonimi hisoblanadi. Taniqli hind faylasufi Radhakrishnan fikricha, "darshan" atamasi intuitsiyani tekshirib ko'rish va uni izohlab yoyishdan iborat. Hatto boshqa sistemalarda ham bu so'z haqiqatni tushuntalarda jonlantiradigan intuitsiya yordamida yoki uning yordamisiz mantiqan bayon qilishda qo'llaniladi. U reallik to'g'risida inson aqli og'allagan barcha qarashlarni bildiradi, agar reallik bitta bo'lsa, bir narsani ifodalamoqchi bo'lgan turli qarashlar bir-hiriga zid kelmasligi kerak. Ulur qandaydir tasodifiy yoki ixtiyoriy ravishda paydo bo'lgan fikrlar bo'lmay, bitta reallikdan olingan turli qarashlarni aks ettirishi kerak. Bortiqni turli tomonidan qamrab oladigan aqlimizdagi bunday qarashlarning har birini hafzala bilan ko'rib chiqar ekanmiz, biz reallikni mantiqiy tushunchalarda tasvirlashning ikkinchi darajasiga ko'tarilamiz. Reallikni mantiqan inikos etishning yetarli emasligini anglab yetganimizda, biz unga intuitsiya yordamida erishishga urinamiz. Unda bizning nihoyatda monistik sof "botliq"qa ega bo'lib, undan yana turli

⁴⁴ *Литературная философия*. В 4-х тт. Т.1. — М.: Мысль, 1969. — С.91.

⁴⁵ "*Bhagavadgita*" haqida qisqargan ma'lumotlar: *Литературная философия*. В 4-х тт. Т.1. — М.: Мысль, 1969. С.94-107.

sistemalarda harfina-harf o'qiladigan fanning ma'naviy realligiga qaytganimizni aytishadi. Oxirgi aytilgan holatga nisbatan olinganda, "darshan" reallikni har qandaychasiga ilmiy tasvirlashni anglatadi. O'zining chiroyli noaniqligi bilan bu so'z falsafiy ilhomlanishning butun murakkabligini ko'rsatadi.

"Darshan" – qalb hissiyotiga uchiladigan ma'naviy idrok, fikrlash ko'lam. Falsafa qayerda bo'lsa, shu yerda bo'ladigan qalbnig bu qarashi haqiqiy faylasufning muhim belgisidir. Demak, falsafaning eng yuksak zafarlariga faqat o'zida qalb musaffoligiga erishgan kishilarning muvassar bo'la oladi. Bunday musaffolik insonda qandaydir yashirin kuch paydo bo'lib, uning yordamida hayotni nafaqat idrok etish, balki unga musharraf bo'lgandagina tushuniladigan tajribani donolarcha qabul qilishga asoslanadi. Mana shu ichki ma'badan zarur ma'lumotlarni olib, faylasuf hayot haqiqatini, sof intellekt ochib hera olmaydigan haqiqatni ko'rsatadi. Butun tajriba jamlangan siri makazdan yaratiladigan ziyraklik, farosat guldan meva yarsilgaudek tabiiydir. Haqiqat izlovchi uni qidirishga tushishdan avval muayyan muhim shartlarni bajarishi lozim. Vedanta sutr Shankara o'zining birinchi sutraga bergan tushuntirishlarida falsafani o'rganuvchi har bir kishi uchun to'rtta shartni bajarish muhimligini asoslaydi. Birinchi shart mango va o'tkinchi narsalar farqini tushunib yetishdan iborat. Haqiqat izlovchisi bir-biridan ajralib turgan faktlardan massividan haqiqatni topib chiqarishga imkon beradigan jonli xayolga, tadqiqotchilik ruhiga ega bo'lishi lozim. Ikkinchi shart sodir qilingan amallar natijalaridan hozirgi hayotda ham, kelajakdagi hayotda ham bahra olishdan voz kechishdan iborat. Bu shart barcha mayda-chuyda xohishlarni, shaxsiy manfaatdorlikni va amaliy manfaatlarni tark etishni talab qiladi. Faylasuf hayotdan tashqarida turib, uni mushohada etishi kerak⁴⁶.

Darshanlarga – qadimgi hind falsafiy sistemalariga xos umumiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

- 1) ularda diniy-mifologik dunyoqarash ta'siri yuqol sezilib turadi;
- 2) barchasi birga mavjud, yonma-yon yashagan bo'lib, ular ko'proq sof aqliy mushohadaga tayanadi. ilm-u fan bilan aloqasi sayoz, an'anaviy hind turmush tarzini ifoda etadi va shuning uchun ham olamni ruh, joq orqali tasvirlash, ya'ni unga idealistik yondashish ustuvordir. Buni intellekt, tafakkurni vulgarlashtirish, xususan, aqliy faoliyatni moddiy jarayon, hissiyotni fizikaviy hodisa deb tushinishda o'z ifodasini topadi.

Ayni paytda, darshanlar ba'zi falsafiy masalalarni hal etishda bir-biridan ko'kin farq qiladi.

Hind falsafiy sistemalarini, odada, veda g'oyalari, an'analariga bo'lgan munosabatiga ko'ra ikki guruhga: *astika* va *nastikaga* ajratishadi. Astikaga vedalar avtoritetini e'tirof etadigan, ortodoksal, mumtoz sistemalar – vedanta, nyaya, vayashshika, yoga, mimansa va sankhyalar mansub. Vedalar avtoritetini tan olmaydigan ta'limotlar qatoriga lokayata, buddizm va jaynizm kiradi. Lekin ular tarkibini boshqacha talqin qilish hollari ham mavjud. Xususan, ba'zi mutaxassislar darshanlar deganda faqat astikani tushunsa, boshqalari ham astikani, ham nastikani nazarda tutishadi. A.N.Chernishev esa, darshanlarni falsafiy va parafalsafiy turlarga ajralib, keyingisiga buddizm va jaynizmi tegishli deb hisoblagani holda, darshanlarning sonini yettitaga keltiradi⁴⁷.

Avval *nastikaga* mansub falsafiy sistemalarni ko'rib chiqamiz.

Jaynizm (jina – g'olib) mohiyatiga ko'ra mitologiyaga borib taqaladi. U 24 yo'l boshlovchi – tirsankar (borliqni okean orqali boshlab boruvchi) faoliyatini ko'rsatadi, shulardan ikkitasi: parshva va maxaviralalar real mavjuddir. Birinchisi Bixar (Sharqiy Hindistonda) jumoa tashkil etib, unga qabul qilingan erkaklar va ayollar dunyochilar va tarkidunyoehilar (asketlar) ga bo'lingan; ular to'rtta amalni saqlaganlar: *axinsa* – bировga yomonlik qilmastik, *satya* – haqqo'ylik, *asteyya* – o'g'irlik qilmastik, *aparigraha* – bировga bog'lanib qotmaslik, dunyo ne'matlaridan voz kechishlik.

Maxavira kshatriylar zotidan bo'lib, eramizdan avvalgi VI asrda yashagan. U dunyovchilarga seks bilan shug'ullanmaslikni, tarkidunyoehilarga er-xotinlarning bir-biriga xiyonat qilmasligini va dunyo lazzatlaridan o'zini tiyishni buyurgan. Tarkidunyoehilar – monaxlar o'rmonlarda yashashgan. Maxaviraning o'zi jayular jamoasiga bosh bo'lgandan keyin (30 yoshida) oilasini tark etib, kiyimsiz va deyarli ovqat yemasdan 12 yil umr kechirgan (ko'zi ochilguncha, ya'ni borliq mohiyatini tushunib yetguncha).

Maxavira 14 ta kitob yozib qoldirgan. Eramizga qadar III asrda Pataliputra shahrida umumjavn yig'inda jaynlar kanoni – "Siddxanta" tuzilgan va tasdiqlangan. Uning ichida "Kalpasutra" ko'proq o'qiladigan, yuqoriroq baholaladigan qismi bo'lib, unda astronomiya, geografiya, kosmogoniya, xronologiya, arxitektura, musiqa, raqs, erotika, geterlarni tarbiyalashga oid ilmiy va amaliy xarakterga ega ma'lumotlar bor.

⁴⁶ S Radhakrishnan, *Indian Philosophy* Vol. I. London: Reprinted 2009. P.37-38.

⁴⁷ Chernishev A.I. Курс лекций по древней философии. – М. Высшая школа, 1981. С.87.

Jaynizmda brahmanizm tanqid ostiga olinadi, vedalarning muqaddasligi inkor etiladi. Jaynizmda qon chiqarib qurbonlik qilish qoralanadi, boshqa jonzorlar hayotiga rahm qilishga chaqiradi. Jaynizm xudolarni emas, jaynlarni ulug'lash zarurligini ta'kidlaydi. Jaynizm sansaraga ishonadi, uning maqsadi – azob-uqubatdan iborat deb tushuniladigan hayotdan ozod bo'lish. Jina – bu karma qonunini yengib o'tgan kishi. Jaynizm – dualistik ta'limot. Unda tirik va o'lik dualizmi mavjud. Notirik horliq atomlar (amudan tashkil topgan, materiya (pudgala) – birlashish va bo'linish xususiyatiga ega bo'lib, fazo (akosha), vaqt (kana), harakati o'z ichiga oladi. Tirik labiat ta'labigicha junga ega, jon bitra. "Uchta gavhar" – bu: to'g'ri xulq-atvor, to'g'ri bilish, to'g'ri e'tiqod.

Jaynizmning bilish nazariyasi. Jaynlar "shrut" – avtoritar bilim va "matn"ni farqlashadi. Bilishda xotira, tanib-bilish va xulosalash ishltirok etiladi. "Matn" ga tashqi va ichki dunyo predmetlarini hissiy qabul etish va aql bilan bilish kiradi.

Jaynlarda yonma-yon yashaydigan bir necha dunyoning mavjudligi ta'kidlanadi: quyi ikki dunyoda gunohkorlar jonini qiynaydigan, ularga azob beradigan demoular (farishtalar) yashashadi; o'rta dunyo – yer, yuqoridagi dunyo – xudolar yashaydigan dunyo (amaldagina bu dunyo mavjud deb hisoblanadi, nazariy jihatdan esa, xudolar mavjudligi inkor qilinadi).

Buddizm – qadimgi hind dunyoqarashida kshatriylar aksibrahmanchilik harakatining (bxagavatism va jaynizmdan keyin) uchinchi shakli.

Budda (563-483-yy.) haqida. Gang vodiysining shimoliy chekkasida qadimdan oriyalarning shak qabilasi yashagan. Unda shoh urug'i *Gautama* ajralib turgan. Bir vaqt shaklar urug'ida Siddarta (o'g'il) tug'iladi, tug'ilayotganda onasi vafot etadi. Chaqaloqning, agar u kasalni, qari odamni yoki o'likni ko'rsa – monax, tarkidunyochi (asket) bo'lishi avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Otasi chaqaloqni maxsus sharoitda tarbiyalagan, unga dunyoning soya tomonini ko'rishga yo'l qo'ymagan. Uning yaxshi rafiqasi va o'g'li bo'lgan. Bir kuni u kasalni, keyin cholni, undan keyin o'likni, oxirida tarkidunyochini (asketni) – monaxni ko'radi. Uning ko'z oldida namoyon bo'lgan dunyo azob-uqubatlari ruhiyatiga qattiq ta'sir qiladi. Kundan birida *Gautama* xizmatkori bilan kiyim almashib, xalq orasiga kirib keladi, darveshona hayot kechira hosilaydi. Vedalarni o'rganadi. Ko'p urinadi, lekin haqiqatni topa olmaydi. nihoyat, bir daraxtning tugida o'tirib oladi va haqiqatni anglamaguncha o'midan qo'zg'almaslikka harakat qiladi.

To'rtinchi kunda "nurlanish" sodir bo'ladi. Siddarta "budda"ga, ya'ni "nurlangan odam"ga aylanadi. Asta-sekin Budda atrofida shogirdlari to'plama boradi, budda jamoasi shakllanadi. Budda ta'limoti ilk budda mutularida – tipitaka (uch savat) to'plamida hayon qilugan. Buddizmning brahmanizmdan farqi shundaki, brahmanizmida azob-uqubat gunohkorlikning natijasi deb hisoblanmasa, huddizmida har qanday hayot azob-uqubattan iborat deb sanaladi.

Hayotning bosh qonuni – ezgulik va yovuzlik mutlaq qarshiqarshi narsalar. Yovuzlik faqat yovuzlikni tug'diradi: "...hech qachon bu dunyoda nafratni nafrat bilan to'xtatib bo'lmaydi. Nafratning yo'qotilishi – nafratning tugashi"⁴⁸. Budda to'rtta "ezgu haqiqat"ni ta'kidlaydi:

Hayot azob-uqubattan iborat: "tug'ilish – azob-uqubat, qarilik – azob-uqubat, kasallik – azob-uqubat, o'lim – azob-uqubat, yaxshi narsadan judo bo'lish – azob chekish, nimagadir yetisholmaslik – azoblanish"⁴⁹. Bundan ma'lum bo'ladiki, buddizm faqat hayotning qorong'i tomonini ko'radi.

Azob-uqubatlarning kelib chiqish sababi bor. Asosiy sabab – yashashga bo'lgan ishtiyoq, lazzatlanishga bo'lgan ishtiyoq: "Ishtiyoq natijasida odamlar qo'rqqan quyon kabi choqib yurishadi. Turli yo'llar bilan bog'langan odamlar takror va takror azob-uqubatlarga qaytaveradilar".

Azoblanishga chek qo'yish mumkin, agarkin uning sababi ma'lum bo'lsa: "ishtiyoqni izsiz yo'qotish, undan qutulish mumkin" (qo'shtimoq ichiga olingan mulohazalar "samyutta-nikaya"da yozilganiga ishora qilinadi⁵⁰).

Azob-uqubattan qutulish yo'li bor: Bu yo'l sakkiztalik to'g'ri yo'lni tamlash:

- 1) to'rt haqiqatni tushunish;
- 2) qat'iyatchilik, iroda kuchini ishga solish (to'rt haqiqatni anglab, shunga rioya qilgan holda yashash);
- 3) to'g'risozlik (yulg'on gupitmaslik, tuxmat qilmaslik, qo'pol muomala qilmaslik);
- 4) to'g'ri amallarni bajarish-tirik zotga zarar keltirmaslik, o'g'rilik qilmaslik;
- 5) to'g'ri turmush tarzi – halol mehnat bilan kun ko'rish;

⁴⁸ А. П. Сиддхарты и его учение. Б 4-х т. т. 1, 1, 1. - М.: Миссия, 1969. С. 129.

⁴⁹ О'sha asar: С. 118.

⁵⁰ О'sha asar: С. 129.

6) kuch-quvvatni to'g'ri yo'naltirish – jozibador narsudan va yomon o'y-fikrdan xali bo'lish;

7) fikrni to'g'ri yo'naltirish – barcha narsalarning o'tkinchiligini anglash;

8) e'tiborni to'g'ri jamlash⁵¹.

Mana shu yo'llar insonni nirvanaga ("nirva" – o'chirish, jilovlash, xususan, turli xil hislarni jilovlash) oltadi. Nirvana – insonning hayoti davomida o'zini xavf-xatardan qutqarishi, azob-uqubatdan uzil-kesil ozod bo'lishi, sof ong shaklida yashashi.

Buddizmning originalligi shundaki, u borliqning substansialligini inkor qiladi, ya'ni xudo va jon (Braxman va atma) tushunchalarida ifodalangan substansiyalarni tan olmaydi. Borliqning ko'p turiligi buddizmda ma'naviy asosga emas (ya'ni xudo va jonga emas), balki umumiy aloqadorlikka bog'liq holda paydo bo'lish qonuniga tayanadi va shu negizda hirlikka ega bo'ladi. Substansiya bo'lmagan uchun mavjudlikning barcha shakllari nisbiy xarakterga ega, ontologik mazmuni yo'q, ya'ni hech nima, bo'shliq (shunya)dan iborat.

"Nurlanish" doktrinasi subyekt psixikasini qayta qurish va ong maydonini tozalashdan iborat. Ruhiyat – substansiya emas, u elementar holatlar oqimidan tashkil topuvchi sof jarayon. *Dharma* – hayot energiyasining yaraqlashi (upanishadlarda *dharma* – qonun, tartib, burch).

Budda avtoritetlarga sig'inishga ham qarshi chiqadi: "Men braxman deb jismi, so'zi, o'y-fikri bilan yovuzlik qilmaganni tushunaman".

Budda falsafiy masalalarni sistemali tarzda ishlab chiqmagan.

Budda nurlangandan keyin yana 30 yil yashagan va shahar-shahar, qishloqma-qishloq kezib, o'z ta'limotini yoygan. Bu ta'limot eramizga qadar 80-yilda shakllangan. Buddizm hozirda Hindistondan tashqari, Tibetda, Xitoyda, Yaponiyada, Birma, Seylon, va boshqa joylarda tarqalgan. Hindistonda u braxmanizm ta'limotiga singdirib yuborilgan.

Buddizm – jahon dinlaridan biri hamdir.

Lokayata (Chorvoqlar) falsafiy ta'limoti. Lokayata (sanskrit. loka – bu dunyo yoki bu dunyoda tarqalgan) faqat bu dunyoning mavjudligini tan oladi. Bu ta'limot asoschisi Brihaspati'dir. U va uning tarafdorlari fikricha, faqat hissiy qabul qilinadigan dunyogina haqiqatan mavjuddir. Moddiy dunyoning to'rtta boshlang'ich asosi: suv, havo, olov, yer barcha predmet va hodisalarning sahabidir. Lokayata vakillari fikricha, ong ham

o'zining mavjudligi bilan moddiy asoslarga borib taqaladi. Ular bilish masalalarida sensualizm pozitsiyasida turishadi: aql, g'ayritabiiy g'oyalarni inkor etishadi, barcha bilimlarni faqat hissiy tajriba asosida paydo bo'ladi deb ta'kidlashadi.

Axloq masalalarida lokayatachilar gedonistlardir. Ular hayotning mazmun-tuohiyatini baxt-saodatda deb bilishib, uni lazzatlanish ma'nosida tushunishadi.

Astikoga mansub falsafiy ta'limotlar

Yoga va yoginlar "Yoga" sanskrit tilidan olingan so'z bo'lib, muvofiqlashtirish, birlashtirish, boshqarish degan ma'nolarga ega. Texnik termin sifatida ishlatilganda azob-uqubatdan qutulish sistemasini anglatadi. Yoganing bir qancha turlari mavjud:

Birinchisi jiyana – yoga yoki bilish egasi bo'lib, unga muvofiq ozod bo'lish uchun atmaning mavjudligini, olamning illyuziya ekanligini tushunib yetish kifoya.

Ikkinchisi Radja – yoga yoki "shohona yoga" o'z ichki olamiga chuqur kirib borish texnikasini ishlab chiqqan.

Uchinchisi Karma – yoga zaruriy, munosib amalni o'rgatadi.

Karma yoguning mahiyati dunyo ishlaridan voz kechib, butun e'tiborni ulusan-braxmanaga qaralish, uni sevishdan iborat, ya'ni unda xudoga muhabbat targ'ib qilinadi. Xudoni sevish – bu turmush turzi.

Yogada bilim "ko'nikish, halollik, birovga zarar yetkazmaslik, chidam, samimiylik, ustozni ulug'lash, o'zini tuta bilish, mustabkam irodalilik, hissiyot manbalaridan yuz o'girish, takabburlikdan xolilik demakdir, ayni paytda, tug'ilish kasallik, qarilik, o'limga kulfat ekanini tushunish, dunyo ne'matlaridan voz kechish, xotimga, o'g'ilga, uyg'a bog'lanib qolmaslik, fikrda doimo muvozanatda bo'lish demakdir"⁵².

Yoga mashqlarini bajarishdan maqsad aqldan voz kechish, ma'no-mazmunsiz ehtirosga sho'ng'ish.

Vedanta vedalar va upanishadlar avtoritetiga tayangan holda, ularni rivojlantiradi, tizimlashtiradi va yakundaydi (Vedanta so'zining ma'nosi – "vedalar yakuni" ekanligi bunga ishora qiladi). Vedanta keng ma'noda Braxman va Atma haqidagi ta'limotlar, diniy-falsafiy ta'limotlar majmuasidir. Mazkur falsafiy sistema braxmanizm o'rniiga kelgan va hozirga qadar mavjud. Induizm uchun g'oyaviy asos hisoblanadi. Vedanta xudoni olam yaratuvchisi deb qabul qiladi. Unda oliy haqiqat

⁵¹ АНН. ОНН. МРОВОЙ ФАЛОСФОН. В 4-х т. Т.1., Ч.1. М. Москва, 1969. С.118.

⁵² АНН. ОНН. МРОВОЙ ФАЛОСФОН. В 4-х т. Т.1., Ч.1. – М.: Москва, 1969. С.107.

deganda, xudoni kishilarning g'ayritabiiy ravishda anglashi, o'zi uchun kashf qilishi, borliqning va inson hayotining mohiyatini tushunishi nazarda tutiladi. Vedantada inson ma'naviy olamida Atman-Braxman siyrasini ustuvorligi, jonning tana o'lganidan keyin ham yashashi tan olinadi.

Mimansada, Vedantadan farqli o'laroq, xudoning olam yaratuvchisi ekanligi inkor qilinadi, lekin dharma, karma, qayta tug'ilish, hosha olamlar va g'ayritabiiy narsalarning mavjudligi e'tirof etiladi hamda ularning sababi muqaddas va abadiy vedalarda deb tushuntiriladi. Vedalar muqaddas kitoblardir, ularning inson tomonidan yaratilganligini isbotlab bo'lmaydi, shuning uchun ularni mangu deb qabul qilish zarur⁵³.

Mimansada bilishning olti vositasi farq qilinadi: idrok, xulosalash, dalillash, analogiya, faraz va faktning (hodisaning) yo'qligi. Idrok – nosoz bo'lmagan hissiy organlarning obyektlar bilan to'qnashishi natijasida hosil bo'ladigan bilim. Xulosalash Atmanga xos bo'lib, unda bilim predmet xususiyatidan aql yordamida keltirib chiqariladi. Dalillash mangu vedalardan hosil qilinadigan bilim. Analogiya kam o'rganilgan predmet to'g'risida uni shunga o'xshash, lekin yaxshi o'rganilgan narsa bilan qiyoslash yordamida bilim olish usulidir. Farazda tushunib bo'lmaydigan hodisa mavjudligi taxmin qilinadigan narsa yordamida tushuntiriladi (masalan, to'lishib ketayotgan odamning kunduz kuni hech narsa yemaganini kuzatishadi va semirishining sababini faqat kechasi to'yib ovqatlanisa kerak, degan faraz asosida tushuntirishadi). Agar mana shu ba'zi bilim vositasi mavjud predmetlarni bilishga o'zlik qilsa, unda oltinchi – faktning yo'qligi qayd etiladi (masalan, stol ustida turgan narsani odam payqamay qolganda ana shu holat ro'y beradi)⁵⁴.

Mimansa vedalardagi so'zlarning abadiyligini mutlaqlashtiradi, ya'ni ularni vedalar singuri mangu deb hisoblaydi hamda ular mavjudligini ilohiy sabab bilan bog'lamaydi. Xudo, garchi u mavjud bo'lganida ham, tanasizdir va shu sababli u yeda so'zlarini ayt olmaydi⁵⁵.

Nyaya falsafiy sistemasida ham bilish masalasi ustuvordir. Unda inson hayotining ma'no-mazmunini bilish muhimligi ta'kidlanadi va ana shundan kelib chiqib, maqsad belgilanadi. U bilishning manha va shakllarini, ayniqsa, bilish obyektini mantiqiy isbotlash qoidalari asosida talqiq etishdan iborat. Nyayada uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan

⁵³ Авторитария индийской философии. В 4-х тт. Т.1, Ч.1. – М.: Мисль, 1969. С.156.

⁵⁴ О'zida juydi: С.151.

⁵⁵ Ниданкая С. А. История философии. Курс лекций. – М.: "Экзамен", 2004. С.34.

16ta kategoriya (*tattva*) alohida ajratib ko'rsatiladi: 1) bilish vositalari, 2) to'g'ri bilish obyektlari (*pramnya*), 3) shubha (*sambhaya*), 4) motiv (*prayojana*), 5) misol (*drishantata*), 6) holat (*siddhanta*), 7) sillagizni qismlari (*avayava*), 8) taxmin. faraz (*taraka*), 9) ishonch (*niyatya*), 10) diskussiya (*vada*), 11) bahs (*djalpa*), 12) yopishib o'lmoq, bahona qidirmoq (*vitanda*), 13) soxta dalil (*satvabhasa*), 14) buzib ko'rsatish (*chhala*), 15) mohiyatga daxldor emas e'tiroz (*djati*), 16) hal qiluvchi dalil (*ni-graxastana*) – ana shunday ro'yxat⁵⁶.

Vaysheshikada (*vishesha* – o'ziga xoslik) olamdagi xitma-xillik, individuallikning asosini ko'rib, his qilib bo'lmaydigan atomlardan qidirib topish zarurligi uqiriladi. Bu ta'limotga muvofiq, haqiqiy o'ziga xoslik, individuallik his etib bo'lmaydigan atomlarda ko'rinadi. Vaysheshikada teologiya masalalari ko'rilmaydi. ilk bor bu ta'limot Kanadaning "Vaysheshika sutra"sida sistemali tarzda bayon qilingan. Vaysheshika ta'limotining o'zagini 6ta kategoriya hosil qiladi: substansiya (*dravya*), sifat, harakat, umumiylik (*samanya*), o'ziga xoslik (*vishesha*) va mansublik (*samavaya*). Bular ontologik xarakterga ega va ana shuni bilan nyaya kategoriyalaridan (ular, asosan, mantiqiy kategoriyalardir) farq qiladi hamda vaysheshikaning borliq muammolarini muhokama etishidan dalolat beradi. Xususan, hinchchi uchta kategoriya makon va zamonda mavjud bo'lgan tabiat predmetlarini, keyingi uchasi ulardan tashqarida o'z holicha mavjud bo'lgan jisimsiz narsalarni ifodalaydi. Boshqa bir munosabatda Vaysheshikada barcha obyektlar ikki turga – mavjud va mavjud emaslariga ajratiladi. Bunda yuqorida qayd etilgan olti kategoriya mavjud bo'lgan obyektlarga nisbatan qo'llaniladi.

Substansiyani tavsiflar ekan, uning to'qqiz turi farqlanadi: yer, suv, olov, havo, efir, vaqt, fazo, jon va aql. Sifatning 24 turi sanab o'tiladi: tana orqali his etish, ta'm, rang, hid, tovush, miqdor, bo'linish va qo'stilish, aniqlik, uzoqlik va yaqinlik hamda bilish, lazzatlanish va azoblanish, xohish, fazilat va illat, taassurot, nafrat, hayrat, og'irlik, oquvchanlik va tezlik kabi qobiliyatlar. Harakatlanishning 5 ta turi: ko'tarilish, tushirilish, siqish, keugaysh va umumiy harakat.

Umumiylik ikki turda – yuqori va quyida namoyon bo'ladi. Bunda borliq yuqori umumiylik, substansiallik va boshqalar quyida umumiylikdan iborat. O'ziga xoslik yakkalikda ko'rinadi hamda mangu substansiyalarda mavjud deb ta'riflanadi. Borliq – umumiylikning olti turi. Mansublikning mohiyati shundaki, unda ikki o'zaro chambarchas

⁵⁶ Авторитария индийской философии. В 4-х тт. Т.1, Ч.1. – М.: Мисль, 1969. С.141.

bag'langan natsalardan birining madad beruvchi, ikkinchisining madad oluvchi ekanligini bilib olishga imkon beradi (masalan, butun va qism, mato va ip)⁵⁷.

Vaysheshikada bilishning ikki turi: hissiy bilish va xulosalash farqlanadi.

Sankhya Qadimgi Hindistonda ilk bor shakllangan falsafiy sistemalar (darshaular)dan biri hisoblanadi. "Sankhya" so'zi sanskrit tilidan olingan bo'lib, o'zbek tiliga o'girilganda "hisoblovchi", "sanab chiquvchi" degan ma'noni beradi. Bunday nom berilishiga sabab shundaki, mazkur ta'limot o'z oldiga borliqni uning asosiy obyektlari va ularni bilish vositalarini to'g'ri anglash, tushunishni maqsad qilib qo'ygan. Sankxyaning asoschisi, mashhur hind donishmandi Kopiladir.

Sankhya dualistik ta'limot deb baholalanib, unga bir qancha yondashishlar mavjud. Xususan, klassik sankhya, teistik sankhya va materialistik sankhyalar farq qilinadi⁵⁸.

Sankhya dualizmi unda borliqning ikkita boshlang'ich asosi – tabiat va ruhning o'zaro uyg'un holda mavjudligini ta'kidlashda ko'rinadi. Prakriti – bu tabiat, tabiiylik. Purusha esa inson zoti ihtidosi, aniqrog'i, inson jori, ruhi bo'lib, u allaqanday dunyoviy ruh sifatida talqin etiladi (bu vedalardagi purusha emas).

Sankxyada tabiat yoki materiyaning mavjudligi 24 ta kategoriya orqali ko'rsatiladi. *Sattva*, *rajas* va *tamas* uchta sifat bo'lib, ularning belgilari xotirjamlik, lazzat va azobda namoyon bo'ladi. Bu uchta sifatdan ong (*buddhi*) paydo bo'lib, u buyuk (*maat*) deb ham ataladi. Undan o'z-o'zini anglash (*avankara*) vujudga keladi; o'z navbatida, undan yana o'n olli sifat kelib chiqadi. Ular teri sezgisi (*sparsu*), ta'm (*rasana*), ko'rish (*chakshu*), hid (*gxrana*) va eshitish (*shrotai*) a'zolari bo'lib, bilish vositalari hisoblanadi. Shuniqdek, beshta harakat a'zosi: ajratib chiqarish, tug'dirish, nutq, qo'llar va oyoqlar, aql bandi beshta *tanmatralar* mavjud. *Tanmatra* nozik, idrok etilmaydigan beshta boshlang'ich element (*bvuta*) bo'lib, ular mos idrok turlarining asosini tashkil etadi. Shakl (*rupa*)dan – yorug'lik, ta'mdan – suv, hiddan – yer, tovushdan – makon, teri sezgisidan – havo kelib chiqadi; shunga o'xshash beshta *tanmatradan* beshta boshlang'ich element vujudga keladi.

Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, upanishadlarda ta'kidlangan hissiyot va tashqi stixiyalar muvofiqligi sankxyada dag'al, moddiy

boshlang'ich elementlar (*bvuta*) va nozik mohiyatlar (*tanmatra*)ni tushuntirish uchun qo'llaniladi. Shunday qilib, qayd etilgan yigirma to'rt kategoriya materiyani tavsiflash bilan bog'liq. Yigirma beshinchi kategoriya – *purusha* faol bo'lmagan, gungsiz, lazzatlanuvchi va hissiy muohada etuvchi, mangu ong bilan birga bo'lgan dunyoviy ruhi ifoda etadi.

Sankxyada materiya va ong, tabiat va ruh o'rtasidagi aloqa qadimgi hind rivoyatidagi ko'r va cho'loq munosabatiga qiyos qilinadi: ko'r cho'loqni opichlaydi, cho'loq esa unga yo'l ko'rsaradi. Buning ma'nosi shundaki, purusha (sof ruh) o'z holicha harakatlana olmaydi, faol emas; u prakriti (materiya) faolligi tufayli harakatga keladi. Purusha bilimi yordamida prakriti ta'siridan ozod bo'ladi. Sankhya bilishning uchta vositasini tan oladi: idrok, xulosalash, va guvohlik berish.

Yuqorida bildirilgan fikrlar darshanlarga mifologiyaning kuchli ta'siri bo'lganini tasdiqlaydi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi hind jamiyatida ijtimoiy-tarixiy vaziyat qanday edi?
2. Qadimgi hind jamiyati hayotida kastaclilikning roli qanday?
3. Qadimgi hind falsafasining evolyutsiyasida qanday davrlarni ajratish mumkin?
4. Veda nima, uning qanday turlari bor?
5. Upanishadlar nima?
6. Vedalar va upanishadlarning asosiy tushunchalari (braxman, atman, dxarma, karma, purusha, sansara, prakriti va b.) mazmunini ochib bering.
7. "Bxagavadgita" nima?
8. Jainizmning mohiyati nimada?
9. Buddizm falsafasining mazmunini qanday g'oyalar tashkil etadi?
10. Chorvoq (lokoyata) falsafasining o'ziga xosligi nimada?
11. Yoga falsafiy ta'limotining mazmun-mohiyati nimada?
12. Nyaya falsafiy sistemasining o'ziga xosligi nimada?
13. Vedanta falsafiy ta'limotining mohiyati nimada?
14. Vaysheshika falsafasi to'g'risida nimalarni bilasiz?
15. Mimansa falsafiy ta'limotining o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
16. Sankhya falsafiy sistemasining tushunchalari nimalardan iborat?
17. Qadimgi hind falsafasining falsafiy fikrlar rivojida tutgan o'rni qanday?

⁵⁷ Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 1., Ч. 1. – М.: Мысль, 1969. С. 150.

⁵⁸ Чопышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – С. 87-91.

QADIMGI XITOIYDA FALSAFANING YUJUDGA KELISHI

Qadimgi Xitoy tarixini mutaxassislar olti davrga bo'lsitadi. u eramizga qadar XVIII asrdan boshlab, eramizga qadar II asrgacha bo'lgan vaqtni qamrab oladi (bronza va temir asrlari). Temir qutollarining yaratilishi ishlab chiqarishning rivojlanishiga imkon bergan. Mehnat taqsimotining chuqurlashishi, tovar-pul munosabatlarining shakllanishi (Xitoyda dastlabki pul eramizga qadar 524-yilda muomalaga kiritilgan) ijtimoiy cahaqalashuvni kuchaytirgan. Xitoyda ritualizm (marosimlarni ado etish) kuchli mavqega ega bo'lgan. Marosimlar yuqori va quyi tabaqalarni bir-biri bilan bog'lovchi vosila vazifasini o'tagan. Rituallarni tiklarning o'lganlarga, ruhlarga, tabiat hodisalariga (masalan, dongu, yerga, osmonga) munosabatini aks ettirgan. O'lgan ujdodlar ruhiga sig'inish (manizm) keng tarqalgan. Qadimgi xitoyliklarda osmonga (tyun), "osmon o'g'li"ga (lyun-szi) sig'inish ham kuchli bo'lgan. Shuni ham aytish kerakki. Qadimgi Xitoy mifologiyasi unchalik taraqqiy etmagan. Ular haddan tashqari amaliyotchilar bo'lishgan.

Falsafadan oldingi qarashlar. Dastlabki miflarda olam boshlang'ich holatida xaosdan iboratligi, unani tartibga keltiruvchi quruma-qurshi kosmik kuchlar — osmon (Yan) va Yer (In) kuchlarining mavjudligi, ularning yengil zarrachalaridan Osmonni, og'irlaridan Yerni yaratishi to'g'risidagi fikrlar o'z ifodasini topgan. Boshqa bir mi'ga ko'ra, xaosni tartibga keltirgan va olam strukturasiini shakllantirgan kuch g'ayritabiiy insondir (Pan-Gu). Xususan, u osmonni yer ustiga ko'taradi. Dunyoning tuzilmasi o'lgan Pan-Gu tanasi qismlaridan, shamol va bulut uning uxlashida, momoqaldiroq uning ovoziida, Quyosh chap ko'zidan, Oy o'ng ko'zidan, otamdagi to'rt mamlakat uning cunq-qo'llaridan, daryolar qonidan, yo'llar tog'ayidan, tuproq tana etidan, yulduzlar sistemasi boshidagi sochlari va mo'ylovlaridan, o'tlar, gullar, daraxtlar teri va tanadagi tuklardan, metallar va toshlar tish va suyaklaridan, yomg'ir va shudring terdan, chaqmoqlar ko'z yaltirog'idan tashkil topgan. Pan-Gu tanasidagi parazitlardan odamlar paydo bo'lgan va shamol unani uqli joylarga tarqatib yuborgan. Bu Qadimgi mifologiyaga ham antropomorfizm xos ekanligini ko'rsatadi.

Qadimgi Xitoy falsafasigacha bo'lgan fikrlar "Qu'shiqlar kitobi" (Shi-szin), "Tarix kitobi" (Shu-szin), "O'zgarishlar kitobi" (I-szin), "Urf-odatlar kitobi" (Chun-syu)da o'z aksini topgan bo'lib, ular birgalikda "Besh kitob" (U-szin)ni tashkil etgan va u ilmi xitoyliklar dunyoqarashining asosini hosil qilgan.

"Shu-szin"da zikr etiladigan dunyoning besh boshlang'ich asosi: suv, olov, daraxt, metall, yerga e'tibor qaralaylik. "Suvning (doimiy tabiat) xususiyati — ho'llik va pastga qarab oqish, olovniki — yonish va yuqoriga ko'tarilish, daraxtniki — egilish va to'g'rilanish, metallniki — (tashqi ta'sirga) bo'ysunish va o'zgarish, yerning xususiyati esa shunda namoyon bo'ladi, ekin-tekinalarni qabullaydi va hosil beradi"²². Shu bilan birga, tabiatning beshta hodisasi — yomg'ir, quyosh, shu'las, issiq, sovuq, shamol alohida qayd etiladi, ularning o'z vaqtida va me'yorida bo'lishi aholining farovonligini ta'minlaydi. Tahanning bu hodisalari ijtimoiy voqealar, axloq bilan bog'lanadi. Xususan, ular boshqaruvchining, davlat rahbarining xulq-atvori, mamlakatdagi o'rnatilgan tartib, boshchining denoligi, ehtiyotkorligi, oldindan ko'ra olish qobiliyatiga bog'liq.

"I-szin" (O'zgarishlar kitobi) qadimgi Xitoydagi afsonaviy davlat boshlig'i Fu-Si nomi bilan bog'liq. U — xitoy yozuvi asoschisi. Xalqni baliq ovlashga o'rgatgan. Fu-Si ot-ajdarho belida rasmi ko'radi va uni 8 ta trigrammada aks ettiradi. Yan va Inning uchradan qo'shilishi aynan ana shu 8 ta trigrammani keltirib chiqaradi. Buada uch Yan — osmonning, uch In — Yerning ramzi ho'lib hisoblanadi. Oradagi olti trigrama osmon suvi, osmon olovi, momoqaldiroq, shamol, yerdagi suv va havoni bildiradi. Yan va In yalpi va uzilgan chiziqlar bilan ko'rsatiladi. Masalan, ikki yalpi (biri ikkluclusining ustiga joylashtirilgan) chiziq katta Yan — Quyosh va issiq, ikki uzilgan chiziq — katta In — Oy va sovuqning ramzidir. Kichik Yan (yalpi chiziq ustidagi uzilgan chiziq) — kundagi yurug'lik, Kichik In (uzilgan chiziq ustidagi yalpi chiziq) — tun ramzi. Quyoshli In va Yan uch martalab 8 ta trigrammani (Ba-Guan) hosil qiladi. "Osmon 5 ta boshlang'ich asosni yaratadi", degan fikr asoslanadi.

Qadimgi Xitoyda falsafagacha bo'lgan fikrlar matematika, astronomiya, tibbiyotga oid bilim kurtuklarini ham o'zida mujassamlashtirgan. Xususan, ular 30 000 gacha sanashni, Quyosh va Oy tutulishini bilishgan, astronomik hodisalarni Yerdagi sikilur bilan bog'lashgan.

Xitoy falsafasining o'ziga xosligi. Xitoyda falsafa Xitoy tarixidagi uchinchi davrda — Chjo-Lego falohids davlatlar)da paydo bo'lgan. Keyingi davrda — Chjangda esa rivojlangan. Bu davrni Xitoy falsafasining oltin davri deb atashadi. Xitoy falsafiy tafakkuri

²² Iqibos: quyidagi ma'na bo'yicha: Чжоуцзун А.Н. Кыто мифологическая космогония. — М.: Восток мисон, 1981. — С.30.

evolyutsiyasini tadqiq etgan Sim Tan otasi Sim Syunning "Olti maktab to'g'risida asosiy ko'rsamalar" asariga tayanib, avvalgi davrlar faylasoflari maktablarini oltitaga ajratadi.

Birinchi maktab – "in-yun szya" yoki "in-yan" maktabi, natur-faylasoflar maktabi nomi qadimgi xitoy kosmologiyasining ikki prinsipi – in va yandan kelib chiqqan, xususan, in – ayollik asos, yan – erkaklik asos. Xitoyliklar fikricha, barcha kosmik hodisalar ana shu in va yan ning o'zaro ta'siri natijasida sodir bo'ladi.

Ikkinchi maktab – "ju szya" yoki "olimlar maktabi". G'arb adabiyotida u Konfutsiya maktabi deb ataladi, lekin o'z ieroglifi so'zma-so'z tarjima qilinganda "ilmli odam", "olim" ma'nolarini beradi. Mazkur ma'noda qo'llash qisqan adashtiradi, chunki bu maktab vakillarining nafaqat olim, balki mutafakkirlar ham ekanligi e'tibordan chetda qoladi. Ular, avvalambor, qadimgi klassika muallimlari bo'lishgan va shu tariqa, qadimgi madaniy qadriyatlar merosxo'rlari edilar. Konfutsiy, shubhasiz, bu maktabning yetakchi figurasi va haqli ravishda, uning asoschisi hisoblanadi.

Uchinchi maktab – "mo szya" yoki moistlar maktabidir. U o'zining Mo-szi rahbarligida jips holdagi tashkillashuvi va qattiq intizomi bilan ajralib turadi. Uning izdoshlari o'z-o'zlarini monetalar deb atashgan. Mazkur maktab nomi, boshqalarinikidan farqli o'laroq, Sim Tan tomonidan kiritilmagan.

To'rtinchi maktab – "nin szya" yoki "ismlar" maktabi. Uning vakillarini xitoylik tadqiqotchilar "ismlar" va "faklar" deb atashgan narsalar o'rtasidagi aloqalar va tafovutlar qiziqtirgan.

Beshinchi maktab – "fu szya" yoki tegistlar maktabi. Fu ieroglifi "qoidani" anglatadi. Bu maktabning g'oyaviy negizini davlar arboblarning yuritadigan siyosati, optimal boshqaruv olimlar ta'kidlagan axloqiy normalarga emas, qonunlar kodeksida tasdiqlangan normalarga tayanishi kerak, degan fikr tashkil etadi.

Oltinchi maktab – "dao-de szya" yoki "Yo'l va baxt-saodat kuchlari". Uning asosida mazkur maktab vakillari falsafasining "uoborliq" (Dao, yoki yo'l) tushunchasi va uning individda insonning tabiiy fozilligi sifatida mujassamlashuvi (ye) yotadi. Mazkur termin "fozil odam" deb tarjima qilinadi, lekin uning har qanday yakka predmetda yashirin tarzda mavjud "kuch" tarzida berilishi ma'qulroq. Sim Tan "dao-de" deb nomlagan maktab keyinchalik g'arb adabiyotida daos maktabi degan nom bilan ataladigan bo'ldi. Bularning ko'pchiligida hayot dunishmandligi bilan bog'liq atualiy falsafa, xususan, odobnoma,

boshqaruv masalalari ustuvor bo'lgan. Qadimgi Xitoy falsafasi kam hollarda sistemaga solingan. Bu qadimgi Xitoy fanining va mantig'ining kuchsizligi bilan belgilanadi⁶⁰.

Konfutsiyehilik. Bu maktab, falsafiy oqim Kun fu-szi, Men-szi va Syun-szi nomlari bilan bog'liq. Konfutsiy eramizga qadar 551-470-yillarda yashab, ijod etgan. Uning vatani – Lu xoqonligi. U taniqli urug' vakili bo'lgan (otasi – nyezdlardan birining hokimi lavozimini egallab turgan), ammo kamtarona tirmush kechirgan. Yoshligida podachi, qorovul bo'lgan. 15 yoshdan boshlab ilm bilan bog'langan. 50 yoshida o'z maktabini yaratgan. Shogirdlari ko'p bo'lgan, ular ustozining mulohazalarini va o'z fikrlarini yozib borishgan, natijada, konfutsiyachilikning bosh asari – "Lun-Yuy" (suhbatlar va mulohazalar) yaratilgan. Unda, asosan, axloq-odobga oid masalalar muhokamasi mavjud.

Osmon va ruhlar. Osmon – oliy kuch. U yerdagi adolatni kuzatib turadi. "Shi-szin" dan farqli o'laroq, osmon, Konfutsiy fikricha, abstrakt va shaxssiz. Osmon – bu taqdir, rok, dao. Konfutsiy ruhlardan uzoqroq yurishni, tiriklarni o'liklardan yuqoriroq qo'yishni maslahat beradi va savol qo'yadi: *Odamlarga xizmat qilishni o'rgonmasdan turib, ruhlarga xizmat qilish mumkinmi?*

Konfutsiyning diqqat markazida kishilarning o'zaro munosabati, tarbiya kabi ijtimoiy masalalar turadi. Biroq uning mushohadalarida bugungi hayot emas, o'tmish muqaddaslashtiriladi. Uningcha, hozirgi paytda axloqni tushunadigan odamlar kam, Odamlar tanilish uchun o'qishadi, nafslarini namoyon qilishadi, janjallashishadi; ular o'z xatolarini tuzatishga qodir emas. Konfutsiy zamoni yomonlar ekan, eski davrdagi axloqni tiklash zarur deb hisoblaydi.

Asosiy axloqiy tushunchalari: "Bi-hirini qo'llash", "O'rtachasi – oltin", "Insolni sevish" (bu to'g'ri yo'lmi – daoni tashkil etadi). O'rtacha – oltin – bu odamlar xulqidagi o'zini tuta olmaslik bilan ehtiyotkorlik o'rtasi, "insonni sevish – bu ota-onaga ta'zim, kattalarga hurmat"⁶¹. Konfutsiy axloqning oltin qoidasini yaratgan: *"O'zing xohlamagan narsani boshqaga ravo ko'rma"*⁶².

Konfutsiy axloqiy normalarga og'ishmay amal qiladigan inson obrazini yaratadi. U Syun-szi (yaxshi erkak)dir. Konfutsiy uni quyil

⁶⁰ Bu masala bo'yicha to'laroq ma'lumot olish uchun: Fung, Yu-Lau. A Short History of Chinese Philosophy (ed. Derk Bodde). New York: Macmillan, 2001. P.38-63.

⁶¹ Античные источники философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. – М.: Мысль, 1969. С.193.

⁶² O'sha asar: B.94.

insonga qarshilik qo'yadi. Birinchisi, ya'ni Syun-szi burch va qonunga amal qiladi. Ikkinchisi, Syayu-jen – hayotda yaxshi joylashish, manfaat ko'rishni o'ylaydi. Birinchisi – o'ziga talabchan. Ikkinchisi – boshqalardan talab qiladi. Birinchiga katta ishlarni ishonib topshirish mumkin. Ikkinchiga – yo'q. Birinchisi boshqalar uchun o'zini qurbon qiladi. Ikkinchisi o'z-o'zini o'ldiradi. Yaxshi erkak uch narsadan qo'rqadi: osmon, ulug' odamlar, donishmandlar irodasidan.

Boshqaruv masalasiga to'xtalib, agar rahbar yaxshilikka intilsa, xalq ham yaxshilikka intiladi, deydi.

Nom (ism)ni tuzatish – Konfutsiyning o'tmishni muqaddaslashtirishining cho'qqisi. U predmetni uning asl ma'nosi bilan moslashtirishni bildiradi (o'tmishdagi ma'nosi bilan), xususan, davlat arbobi – davlat arbobi, ota – ota, o'g'il – o'g'il bo'lib qolishi kerak. Nomni tuzatishdan maqsad – axloqni tuzatish, yaxshi xulq-atvorni tiklash.

Bilish – bu odamlarning bilim olishi yo'lidagi batakati demakdir. Bilimga ega kishi barchadana yuqori turadi. O'qish aqliy mushohada yuritish, fikrlash bilan ro'ldirilishi kerak: o'qish va fikrlay ulmaslik – vaqtni behuda ketkazish demakdir.

Konfutsiy ta'limotining ijobiy tomonlaridan biri shundaki, u xalqni boshqarishning asosiy vositasi deb shaxsiy namuna ko'rsatishni, ishonitirishni biladi (zo'rlashni emas).

Konfutsiy izdoshi

Men-szi – Konfutsiy nevarasining shogirdi. 372-289-yillarda yashagan. Uning qarashlarining yangiligi shundaki, osmon irodasining xalq irodasida aks etishini ta'kidlaydi. Iroda (ixtiyor erkinaligi) – bu eng asosiysi: "Irodani mustahkamlang va siza xaosni olib kirmang". Inson tug'ilishiga ko'ra – bag'rikeng. "Inson tabiatan ezgulikka intiladi". Bir xil odamlar aqlini, boshqalari – muskulini o'ynatadi. Aqlini ishga solgan odam boshqalarni boshqaradi⁵³.

Konfutsiyning yana bir izdoshi *Syun-szi* inson tabiati to'g'risida gapirar ekan, uning ha'vi xislatlarini instinktlar bilan bog'lab tushuntiradi. Xususan, u yozadi: "Men aytaman, har bir inson foyda orttirish instinkti bilan tug'iladi. Foyda ko'rish va riyokorlikka intilish – insonning tug'ma sifatlari"⁵⁴.

⁵³ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. М.: Мысль, 1969. С.193.

⁵⁴ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. М.: Мысль, 1969. С.207.

Moizm ta'limotining asoschisi Mo-szi bo'lib, u Konfutsiy vafot etgan yili tug'ilgan va eramizga qadar 400-yilda o'lgan.

Mo-szi Konfutsiyning birinchi opponentidir. Uning fikricha, konfutsiychilar falsafasining prinsiplari Osmon osti xoqonligini to'rt yo'l bilan buzadilar: 1) konfutsiychilar xudolar va ruhlariga ishonishmaydi, "shuning uchun ham xudolar va ruhlar g'azablanishadi"; 2) konfutsiychilar ota-onalari vafot etganda ko'mish bilan bog'liq murakkab marosimlarni ado etadilar va uch yillik motam tutadilar, bu xalq boyligi va kuchlarini talon-taroj qiladi; 3) konfutsiychilar musiqaga katta e'tibor qaratishadi, bu ham yuqorida aytilgan natijaga olib keladi; 4) konfutsiychilar taqdirning avvaldan belgilab qo'yilishiga ishonishadi, bu xalqni taqdirga bo'ysunishga va yalqovlikka undaydi. "Konfutsiychilikka qarshi" deb nomlangan boshqa bobda esa, shunday deyiladi: "Hatto uzoq umr ko'radiganlar ham konfutsiychilar ta'limotiga ergashish uchun zarur bo'lgan bilimlarga ega bo'lolmaydilar. Hatto yoshlik jo'shqiniga ega bo'lganlar ham barcha majburiy amallarni bajarishga qurbi yetmaydi. Hatto katta boylik yiqqanlar ham musiqaga e'tibor olmaydilar. Ular (konfutsiychilar) buzuq san'atlar go'zalligini ulug'laydilar va bu bilan hukmdorlarni boshqa yo'lga boshlaydilar. Ularning ta'limoti davr ruhiga mos kelmaydi va kishilarni tarbiyalay olmaydi"⁵⁵.

Ko'rinib turibdiki, tanqid konfutsiychilar va moislarning turlicha ijtimoiy kelib chiqishga egaligini namoyish qiladi.

Osmon va uning irodasi. Osmon – davlat boshqaruvchisi uchun namuna. "Osmon katta xoqonlikning kichik xoqonlikga hujum qilishini, kuchlining kuchsizni, ayyor kishining soddadilni, taniqli odamning taniqli emasni talon-taroj qilinishini xohlamaydi"⁵⁶. Konfutsiychilardan farqli o'laroq, moistlar taqdirning avvaldan belgilab qo'yilishini inkor etadilar va osmon hech narsani avvaldan belgilab qo'ymaydi, deb ta'kidlaydilar.

Mehr-muhabbat deganda. Mo-szi, Konfutsiydan farqli o'laroq, yaqinlarga mehrbonlik ko'rsatishni emas, balki uzoq qarindoshlarga hurmat ko'rsatishni yoqlaydi. Uningcha, xalq – buyuk qadriyat.

Moistlar boshqaruvning yangi vositalarini qo'llash zarurligini aytishadi: davlat rahbarlari donishmandlarni, olim-u fuzalolarni hurmat

⁵⁵ Fung, Yu-Lan. A Short History of Chinese Philosophy (ed. Derk Bodde). New York: Macmillan, 2001. P.55-56.

⁵⁶ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. М.: Мысль, 1969. С.202.

qilishi, boshqaruv ishlariga hayoqati bo'lgan kishilarni jalb qilishi kerak. *Qonun* – boshqaruvning yordamchi vositasi, qonunlar osmon irodasi bilan muvofiqlashtirilishi kerak, ya'ni yalpi umumiy mehu-mufabbahtga xizmat qilishi zarur.

Moizmda xalq bilimi haqiqat mevoni deb e'tirof etiladi.

Daosizmning asoschisi Lao-Szidir. U Konfutsiyning katta zamonadoshi. "Daodetszin" ("Dao va de haqida"gi kitob") daosizm olamining obyektiv manzarasini aniqlashga xizmat qiladigan manba hisoblanadi. Asosiy kategoriyalari: borlik, yo'qlik, shakl, yakka, to'plan va boshqalar.

Daos falsafasining boshlang'ich punkti – hayotni saqlash va zarar ko'rmaslik. Bu maqsadga erishishning vositasini, metodini Yan Chju "qochish"da, tog'larda va o'rmonlarda yashirilib yurishda deb biladi. U, ana shunday qilsam, inson olamiga xos yovuzliklardan o'zinni saqlash qolaman, deb o'ylaydi. Lekin inson olami shu darajada murakkab qurilganki, yaxshi yashiringaning bilan ham yovuzlikdan qochib qutulolmayson. Shuning uchun ham, "qochish" metodi ishlamaydi⁶⁷.

"Dao" – yalpi umumiy dunyoqarash mazmuniga ega tushuncha. "Dao – hoshlang'ich asos, olamning eng umumiy qonuni". "Dao – barcha narsalarning onasi", "unga ko'ra, uning tufayli barcha mavjud narsalar tug'iladi". Dao – mangu, uni hech narsa yaratgan emas, u barcha narsalarda mavjud. U, hatto, xudoga nisbatan ham birlamchi⁶⁸.

Daoning ikkilanonligi: ikki xil dao: nonsiz dao (doimiy) va nomga ega dao mavjud. "Daoga qarab hech narsani ko'rmayman va ko'rish uchun uni nonsiz deb atayman". U shaklsiz shakl, mavjudotsiz obraz. U yo'qlikka qaytadi. Dao ziddiyatli xususiyatlarga ega: dao jisimsiz – lekin uning ichida va qorong'ulikda nozik zarrachalar yashirilib yotibdi. "Dao bo'm-bo'sh", "hech nima" – "dao... bepoyon, cheksiz". "borlik va yo'qlik bir-birini keltirib chiqaradi". "olamda barcha narsalar borlikda tug'iladi, borlik esa yo'qlikda tug'iladi"⁶⁹.

Daosizm sistemasida olamning tuzilishi quydagicha tasvirlanadi: noborliq – birlamchi, Ayman ana shu nonsiz "dao" nomga shuning uchun ham ega emaski, agar nomi bo'lsa, borliqqa aylanadi. Yo'qlik borliqni yaratadi. Borliq – nomga ega. "Dao"ning fizikuviy analogi Osmon va Yer.

⁶⁷ Fuqg, Yo-Lan. A Short History of Chinese Philosophy (ed. Derk Bodde). – New York: Macmillan, 2001. P.65.

⁶⁸ O'sha usar: B.65-66.

⁶⁹ Аксиология мировоззренческой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. – М.: Мистры, 1969. С.182-183.

Noborliq – barcha narsalar substansiyasi, ular doimo noborliqqa qaytib turadi. Qaytish – narsalar dunyosidagi yagona doimiy: dunyoda turli-tuman narsa ko'p, lekin barchasi hoshlang'ich asosga qaytadi. Boshlang'ich asosga qaytish sokinlik, sokinlik deb mohiyatga qaytishga aytiladi. Mohiyatga qaytish doimiy deyiladi.

"Barcha mavjudotlar in va yanu o'zida guvdalaniradi, si bilan to'ldiriladi va uyg'unlik hosil qiladi". "Dao va de haqida" kitobida quydagilar bitilgan: "Dao (narsalarni) yaratadi (tug'adi), de ularni oziqlantiradi"⁷⁰.

Daosizm gnoseologiyasi ontologiyaga bo'ysundirilgan. Ikki "dao"ga bilimning ikki turi mos keladi. Nonsiz dao bilimi mistikaga boy, chunki u jim tunishdan iborat, axir bilgan kishi hech narsa demaydi-ku! (faqat ehtiroslardan ozod bo'lgan kishilargina daoning ajoyib sirini ko'ra oladi, ehtirosga ega kishi esa, daoni faqat oxirgi shaklida ko'radi). Oxirgi shakldagi dao bu nomga ega daoga bevosita tayanadigan narsalar dunyosi.

Bilishning ikki turi o'zaro bog'liq: osmon tagida hoshlang'ich asos bor va u osmon osti onasidir. Agar osmon bilishga erishilsa, uning bolalarini ham bilish mumkin bo'ladi va, aksincha, bolalari ma'lum bo'lsa, unda qaytadan ularning onasini estash mumkin. Bu – eng yuqori bilim.

Daoslarning axloqiy ideali. Shenjen' (yetuk donishmand) daoslarning axloqiy ideali bo'lib, u konfutsiychilarning ideali – "yaxshi erkak" (Szyun'-sz)ka qarama-qarshi qo'yiladi. Daoslar konfutsiychilar axloqiy qadriyatlarini: insonni sevish, adolat, donishmandlik, farzandning otaga hurmati, ota mehu kahilarni rad etadilar. Oliy daoli odam, ya'ni Shin-jin xayrli ishlarini qilishga intilmaydi, shuning uchun u fozildir. U nonsiz "dao"ga o'xshaydi. Uning asosiy sifati-faoliyatsizlik, axir oliy daoli odam faol emas-ku; u dao singari kurashmaydi, lekin g'olib kela oladi.

Faol bo'lmastlik prinsipini daoslar boshqaruv konsepsiyasining asosiga qo'yadilar. Yetuk donishmand boshqaruvchi barchaga o'zining tabiiy yo'li bilan – dao bilan yurishga inkon beradi. U hech narsaga aralashmaydi, daoga xalqit bermaydi. Shuning uchun ham eng yaxshi xoqon xalq faqat uning mavjud ekanligina hisadigan xoqondir. Hukumat tinch bo'lsa, xalq soddadil bo'ladi. Hukumat faoliyat ko'rsatsa, xalq baxtsiz bo'ladi.

⁷⁰ O'sha usar: B.182.

Haqiqiy hukmdor, "dao"ga taqfid qilgani holida, hammaning oltida yuradi va o'zini hammadan pastga qo'yadi⁷¹.

Daoslarning ijtimoiy ideali. Daoslar "dao"ning mohiyatini madaniyatdan yiroqda turishda deb bildilar. Qadimda "dao"ga ergashgan odamlar xalqqa ma'rifat nurini sochmaganlar. Xalq bilimdon bo'lsa, uni hoshqarish qiyin. Ana shuning uchun ham xalqni bilim yordamida boshqarish mamlakatni baxtsizlikka olib keladi. Ana shuning uchun ham ibtidoiy davrga qaytish zarurligi nqtiriladi.

Daoslar fikricha, davlat kichik va kamsonli aholiga ega bo'lishi kerak; odamlar bir joydan boshqa joyga ko'chib yurmasligi kerak. Hech kim boshqa davlatga horishi kerak emas. Qo'shni davlatlar fuqat bir-biriga razm solib turishsin, o'zaro tovuqlar qichqirishi va itlar avlashini eshirib tursinlar; insonlar qariib-chorib o'lguncha bir-biriga botib kelmasinlar. Bunday davlatlarda xalq yeydigan taom mazali, kiyimi chiroyli, uy-joyi qulay, hayoti mazmunlidir.

"Dao" yo'li - tinchlik yo'li. "Yaxshi qo'shin - baxtsizlikni keltirib chiqaruvchi vosita". "G'alaba nashudasini surish - bu odamlarni o'ldirish-dan quvonish demakdir"⁷².

Yuqoridagifandan ma'lum bo'ladiki, daosizmda qonuniyat tarzida tushunilgan dao olamning birlamchi asosi, substansiyadir. Konfutsiyilar va moizm tarafdorlari uchun birlamchi bo'lgan osmon, daoslar uchun ikkilamchidir (dauga nisbatan, albatta). Yer osmonga nisbatan ikkilamchi. Inson yerga nisbatan ikkilamchi. Shunday qilib, "inson yer qonunlariga, yer osmon qonunlariga, osmon "dao" qonunlariga, dao esa, o'z-o'ziga bo'ysunadi"⁷³. Yetuk donishmandning daosi - bu kurashsiz, ammo qonunga bo'ysinuvchi amuldir. **Qonunchilar (legistlar)** Qadimgi Xitoy falsafasi rivujiga, ayniqsa, uning jamiyat haqidagi ta'limga jiddiy ta'sir ko'rsatgan mutaffakirlardir. Qonunchilar konfutsiyichilarning "li" marosimiga "fa" qonunini qarama-qarshi qo'ydilar va ishonirish metodidan butunlay voz kechdilar, ya'ni ular axloqiy majburlashdan voz kechib, qonun asosida zo'rulash va jazolashga undadilar. Ular vijdonni qurol bilan almashirdilar. Davlatni katta bir oila deb hilish davlat qalbsiz mexanizmdir degan tasavvur bilan almashdi. Fozil donishmandlar o'rinni mansabdorlar egallashdi. Hukmdor - xalq yo'lboshchisi o'rinni o'zini ajdodlardan, xalqdan, osmondan yuqori qo'yadigan despot egalladi. Bosh maqsad hokimiyat uchun kurashda g'alaba qozonish, osmon tagi hukmdorligini hamda Xitoyni birlashtirish bo'ldi. Mana shuning uchun

⁷¹ Даниелотте Верноль философия. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. -М.: Мысль, 1969. С.187-188.

⁷² О'sha asar, С.188.

⁷³ О'sha asar, С.183.

harcha ortiqcha narsalar hayotdan qurib chiqarildi, san'at yo'q qilindi, turlicha fikrlash ta'qib qilindi, falsafa yo'qotildi. Qonunchilar davlat qudratining iqtisodiy asosini dehqonchilikda deb bildilar, bunarsandchilik va savdo kamситildi. Dehqonchilik va urush - davlat tayyanadigan va shuni deb yashaydigan narsalardir, deb uqtirildi.

Qonunchilarning qarashlaridagi ijobiy tomon shundaki, ular teng imkoniyatlar konsepsiyasini ilgari surdilar. Unga muvofiq, davlat lavozimlari qohilyatga qarab egallanishi zarur, ular nasdan naslga o'tmasligi kerak.

Shan Yan. U qonunchi - amaliyotchidir. Framizga qadar IV asrda Sin xoqonligida hukmdor maslahatchisi sifatida faoliyat ko'rsatdi. Uning amalga oshirgan islohotlari tarixga "Shan Yan islohotlari" nomi bilan kirdi. Eksporarlarga xususiy mulkchilik joriy qilindi. Davlat boshqaruvida bir-birini sotish (chaqimchilik) sistemasi qaror topdi. "Shan Szyun Shu" ("Shu viloyati hukmdori kitobi") Shan Yan nomi bilan bug'liq.

"An'amalar va ixtirochilik" kitobi Shan Yanning konfutsiyichilar bilan munozarasidan boshlanadi. Unda konfutsiyichilarning Sin hukmdorini ixtirochilik bilan shug'ullanmaslikka ko'ndirishga urinishlari, boy an'analarga sodiqlikka chaqirishlariga oid fikrlar bildiriladi. Shan Yanning ta'kidlashicha, odamlar va jamiyat o'zgarib turadi. Qadimda odamlar sodda va shuning uchun ham halol bo'lganlar, hozir esa, odamlar ayyor va shuning uchun ham baxtsizdilar. Davlatning boshqarish metodini tanlashda asosiy vazifadan kelib chiqish lozim. Bu vazifa - Xitoyni kuch izlatish yo'li bilan birlashtirish.

Shan Yanning ta'kidlashicha, o'tijanoqlik va insonparvarlik - noto'g'ri xatti-harakat sodir etiluvchi muasi. Haqiqiy fozil insonning kelib chiqishi jazodandir. Tartibsizlik kelib chiqmasdan avval tartib o'rnatish uchun quyidagilar bo'lishi zarur: 1) davlatda ko'p jazo, kam mukofot bo'lishi kerak; 2) ayovsiz jazolash zarur; 3) kichik jinoyatlar uchun ham (masalan, ko'chada turgan chiroqqa zarar yetkazgan kishi o'lim juzosiga hukm qilinishi kerak) ayovsiz jazolash kerakki, toki katta jinoyatlar sodir qilishga hech kim jur'at etmasin; 4) bir-biridan shubhalanish, bir-birini ta'qib qilish, bir-birini solish vaziyatini yaratish yo'li bilan odamlarni bir-biridan ajratish zarur. Faqat mana shu yo'l bilangina qudratli mamlakatni xalq davlat qonunlaridan qo'rqadigan, urushda itoatkor, xalq o'z hukmdori uchun o'limga boradigan mamlakatni barpo etish mumkin.

Xan Fey-szi - Chjan-Go davrining muasifi faylasufi. U Syun-szining shogirdi. Xan Fey-szi fikricha, tabiatni o'zgartirib bo'lmaydi, faqat jazolash oldidan undan cheggulanish mumkin. U falsafiy qarashlarida daosizmga suyangan.

Hukmdor "daoning davlatdagi gavdalanishi. Uning qalbi, yuragi – "dao" makoni".

Qadimgi Xitoyda muayyan darajada naturfalsafa an'analarning shakllana borganini ham kuzatish mumkin. Buni biz qadimgi Xitoyning taniqli faylasufi deb hisoblanadigan Syun-szi (eramizdan avvalgi 298-238-yillar) ijodida ko'rishimiz mumkin. Uni mavjud adabiyotlarda ko'p hollarda konfutsiychilar makrahi g'oyalari tarafdori deb atashadi. Lekin uning qarashlari amalda konfutsiychilik va boshqa qadimgi Xitoy ta'limotlaridan jiddiy farq qiladi. Ana shuning uchun ham uning dunyoqarash pozitsiyasini Qadimgi Xitoy naturfalsafa maktabi vakillarining yaqin deb aytish bo'ladi. Xususan, unda ijtimoiy axloqiy muammolarini emas, tabiatni talqin qilish masalalari ustuvordir. Syun – szi Konfutsiyning Osmonning oliy maqsadga muvofiq yo'nalitiruvchi iroda ekanligi to'g'risidagi fikrini rad etadi. Uningcha, dastlab, osmon va yer hozir qanday holatda bo'lsa, shunday bo'lgan. Agar osmon yorug'lik sochmaganda, insonlar cheksiz g'am-alamlarga duch kelgan bo'lishar edi. Osmonda doimiylik mavjud. Unga ko'r-ko'rona ta'zim qilgandan ko'ra, yaxslurog'i, ezgu amallarni bajarib, yo'q narsalarni yaratib, tabiatni boyitib, osmonni o'zimizga "ho'ysindirish" yaxshiroqdir. Tabiat doimiy harakatta, o'zgarib, yangilanib turadi. Xususan, yulduzlar bir-birining orqasidan harakatlanadi, quyosh va oy ham xuddi shunday harakatta bo'ladi, to'rt fasl almashib turadi, to va yom holatlarida ham ulkan o'zgarishlar sodir bo'lib turadi: barcha joyda shamol esadi va yomg'ir yog'adi. Ularning o'zaro muvofiqligi, roziligi da biron mavjudot, borliq vujudga keladi, ulardan o'zining yuksalishi va mukammallashuvi uchun zarur narsalarni oladi.

Lekin odamlar bunday jarayonlarning qanday sodir bo'lishini bilmaydilar, faqat uning natijasini ko'radilar, xolos va shuning uchun ham ularni osmon irodasi bilan emas, nildar faoliyati bilan bog'lashadi. Buyuk dao barcha narsalarning paydo bo'lishiga olib keladigan o'zgarishlar, boshqa shaklga kirishlar sababidir.

Tabiat harakatidagi doimiylik, qonuniyligni anglab, boshqaruv ishlarida undan kelib chiqilsa, insonlar baxt-saodatga erishadilar. Agar bu qonunlarga zid ish qilinsa, tartibsizlik paydo bo'ladi va u halokarga olib keladi.

Osmon, faoliyat ko'rsatmagan holda, mukammalasha boradi; tsleb qilmagan holda, barcha narsaga erishadi. To'g'ri, tabiiy dao chuqur

⁷⁴ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. М.: Мысль, 1969. – С.233-239.

ma'no-mazmunga ega, lekin inson u haqida turli, be'mani farazlarni surishi, unga muayyan xususiyatlarni "yopishtirinishi" kerak. Ana shundagina tabiat sirlari rad etilmaydi, aksicha, uning ulug'vorligi e'tirof etiladi. Tabiat mohiyatini anglab, uning kuch-qudratini to'g'ri baholaganimizdagina, insonning qanday paydo bo'lishi va o'sib-ulg'ayishini tushunamiz. Inson ruhiyati uning jismi, vujudi paydo bo'lganidan keyin to'yobga chiqadi. Mahabbat va nafrat, qanoat busil qilish va qahr-g'azab, quvonch va qayg'u kabi his tuyg'ular inson tanasi va qalbida yashiringan. Ular tabiiy his-tuyg'ular deb ataladi. Inson yuragi tanasining o'rtasidagi bo'shliqda joylashgan. U quloq, ko'z, og'iz, burun va boshqa a'zolarini boshqarib uradi.

Insoniyat o'z ehtiyojlarini qondirish uchun tabiat predmetlaridan foydalanadi. Ular tabiiy ozuqalar sanaladi. Syun-szining ta'kidlashicha, shu sababli inson yuragini, qalbini sof, vazminlikda saqlashi zarur. Agar inson narsalarga bir tomonlama yondasha, uning yuragi, qalbi nimaning haqiqat, nimaning yolg'on ekanligini aniqlay olmaydi va shu sababli narsalar haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lmaydi.

Barcha narsalarni bilish – insonning tug'ma qohiyati. Bilish esa – narsalarga xos xususiyat. Insonning bir-biri bilan bog'langan tasavvurlari uning tashqi predmetlar bilan tutashuvi natijasi bo'lib, bilim hosil qiladi. Qobiliyat, tslant, kasallik, taqdir kabi biz foydalanadigan tushunchalar avvalgi davr boshqaruvchilari tomonidan kiritilgan⁷⁵.

Yuqorida biz ko'rib chiqqan ta'limotlar Qadimgi Xitoy falsafasida ijtimoiy-falsafiy va axloqiy masalalar muhokamasining ustuvorligini ko'rsatadi va bu uning o'ziga xosligini namoyon etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi Xitoydagi diniy-mifologik tasavvurlar va old falsafaning shakllanishi qanday kechdi?
2. Konfutsiyning falsafiy fikr rivojidadagi o'rni qanday?
3. Konfutsiy izdoshlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Moizning mohiyati nimada?
5. Daoizmning asosiy g'oyalari nimalardan iborat?
6. Daozlarning ijtimoiy ideali nimalardan iborat?
7. Daozlarning axloqiy ideali nimadan iborat?
8. Legizm qanday falsafiy ta'limot?
9. Shan Yan ijtimoiy-siyosiy qarashlari qanday?
10. Qadimgi Xitoy naturfalsafasi to'g'risida nimalarni bilasiz?

⁷⁵ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1 – М.: Мысль, 1969. – С.223-234.

QADIMGI GRETSIYADA OLD FALSAFIY FIKRLAR

Qadimgi grek mifologiyasi

Qadimgi Gretsiya tarixida neolit va bronza asrlarini, bronza asri ichida Krit (eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikning ikkinchi yarmi) va Gomer (eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning ikkinchi yarmi) "usiyosifat" ilk sinfiy jamiyatlarini ajratish mumkin. Gomer Gretsiyasi – Ellada ilk eposlar – "Iliada" va "Odiseya"ning yaratilishi bilan mashhur. Ular Qadimgi Gretsiyada falsafaning vujudga kelishida muhim rol o'ynagan. Elladada (qadimgi greklar o'zlarini ellinlar deb atashgan) falsafa quldorlik munosabatlarining shakllanishi bilan bog'liq holda vujudga keldi. Unda yer egalari aristokratiyasiga qarshi hokimiyat uchun kurashayotgan shahar sanoat-savdo sinfi dunyoqarashi o'z ifodasini topgan. Elladada polislar (shahar-davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi shahar madaniyatining taraqqiyotlashiga, shuningdek, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga turtki berdi. Siyosiy sohada esa avtoritar aristokratik tuzumdan boshqarishning dastlabki demokratik shakllariga o'tishiga olib keldi. Bu jarayon, dastlab, Qadimgi Gretsiyaning rivojlangan hududi Ioniyada sodir bo'ldi.

Ioniya – Gretsiyaning boshlanishi va Osiyoning oxiri. Eramizdan avvalgi XII asrda doriylar bosqinchiligi natijasida ko'ha egey madaniyati xarob bo'lgach, Gretsiyaning o'zi nisbatan xaos va varvarlik holatida bo'lsa ham, Ioniya ko'ha sivilizatsiya rahini saqlab qolgan edi⁷⁶.

Eramizdan avvalgi VIII-VII asrlarda Ioniya Egey dunyosining ilg'or qismi bo'lgan. U Kichik Osiyo yarim orolining g'arbiy qirg'og'ida joylashgan, 12ta mustaqil polislardan: Milet, Efes, Klazomen va boshqalardan tashkil topgan. Ioniya – epik poeziya vatani, Gomer Ioniyalik bo'lgan. Ioniya lirika vatani hamdir. Birinchi logograflar ("so'z yozuvchilar") va birinchi tarixchilar ham ioniyaliklar. Ular orasida Mitellik geograf Gekatey, tarixchi Gerodot ham bor. Birinchi grek faylasuflari ham ioniyaliklar ekanligini aytish lozim.

Greks falsafasining shakllanishi shahar-sharoitlari haqida gapiradigan bo'lsak, uning aslaqat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, balki ma'naviy omillar bilan taqozo etganligini ham aytish zarur. Ana shunday ma'naviy omillardan biri grek mifologiyasidir. Qadimgi greklar ma'naviy dunyosini aks ettiruvchi Gomer va Gosiud poemalari uning muhim

⁷⁶ Copleton F. History of philosophy. Vol 1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland. 2003. P. 13.

namunasidir. Mazkur poemalar sotsioantropomorfizmining yuqori ifodasi bo'lib, unda badiiyat, mifologiya va din elementlari birgalikda mavjuddir⁷⁷.

Endi grek mifologiyasiga tegishli poemalar mazmuni ustida to'xtalib o'tamiz. Avvalambor, aytish kerakki, Gomer va Gosiud poemalari va, umuman, shu davrning boshqa eposlari mazmunida mifologik dunyoqarashga xos xususiyatlar o'z aksini topgan. Ma'lumki, mifologik dunyoqarashda olamning boshlang'ich asosi masalasi Kosmosning boshlang'ich asosi yoki g'ayritabiiy er-xotin juftligining dunyoning boshlang'ich ibtidosi ekanligi masalasidan iborat. Bunday juftliklarni Gomer erkak xudo Okean va ayol xudo Tefidda ko'radi. Okean – xudolarning ibtidosi, u suv, daryolar, quduqlarni yaratadi. Stiks bilan Okean yerosti xoqonligi orqali oqadi. Gomer kosmologiyasi bo'yicha dunyo 3 qismdan: osmon, yer va yerostidan tashkil topgan. Yer harakatsiz, dumaloq tekislik. Osmon majmuasi, usosan, misidan yuzalgan. Juda kam hollarda temirdan yasalgani to'g'risidagi fikrlar uchraydi. Osmon va Yer oralig'ining yuqori qismi efir, quyi qismi havo bilan to'ldirilgan deb aytiladi. Osmon ustunlarga tayanib turadi. Ustunlarni titan Atlant qo'riqlab turadi. Quyosh – Gelius xudosi, Oy – Selenu ota xudosi, uning singlisi Eos – Tong xudosi. Yulduzlar turkumi vaqti-vaqti bilan Okeanga sho'ng'ib, o'z jilvalarini yangilab turishadi. Yerosti esa Erib, Aid va Tartardan tashkil topgan, bunda Eripga Okean orfidagi joydan kiriladi.

Sotsioantropomorfizm Gomer eposiga xos xususiyatdir. Bu eposda tabiiy va ijtimoiy hodisalar g'ayritabiiy antropomorf qobig'iga ega. Xususan, g'ayritabiiy kuchlar o'zaro qon-qarindoshlik munosabatlarida bo'lishadi. Masalan, uyqu xudosi – Gippos, o'lim xudosi – Tanatos, ukasi – egizagi – dahshatlar xudosi, Fobos – urush xudosi Aresning o'g'li. Yer, suv va osmon aka-ukalar Aid, Poseydon va Zevslarni gavgdalaniradi. Tibbiyot – Pean, aqlsizlik – Ata, qasos – Eriniya, janjal – Lrida xudolari bilan bog'lanadi. Ko'rib turibmizki, xudolar Qadimgi Misrdagidek yarim hayvon-yarim odam qiyofasida emas, balki sof odamlar ittisolida namoyon bo'lishadi.

Xudolarning odamlarga o'xshashligi ularning xulq-atvoridan ham ko'rinadi. Xususan, xudolar tanali, utartu jarohatlash mumkin, bundan ular iztirob chekadilar. Lekin xudolar, odamlardan farqli o'laroq, abadiy navqiron va namagudir. Ularning qoni alohida tuzilishga va ko'rinishga ega.

⁷⁷ O'sha asar. B.14-15.

Olimpiya dini – bu Qadimgi Gretsiya polislarining rasmiy dinidir. Uning nomi Olimp tog'idan (Fessaliyada) kelib chiqqan bo'lib, qadimgi greklar tasavvurida unda xudolar yashagan. Olimpiyaning bosh xudolari o'n ikkita: Zevs, uning ukasi Poseydon, Zevsning singillari – Gestiyning istiqomat qiladigan joyi xudosi, yer hosildorligi xudosi Demetra, Zevsning singlisi – xotini Gera, Zevsning farzandlari: Afina, Afrodita, Gefest, Germes, Ares, Geba, Apollon.

Gomer mifologiyasida antropologik tasavvurlar ham mavjuddir. Xususan, unda odamlarning kelib chiqishi, hayot mazmuni xudolar bilan bog'liq holda tushuntiriladi. Insonlarning burchi – xudolarga qurbonlik qilish, ulardan shavqat, ko'mak so'rash. Lekin xudolar insonlar iltimoslarini qabul qilishi ham, qabul qilmasligi ham mumkin.

Insonda tana va uch turdagi ruh mavjuddir. Ulardan biri – psyuxe. Bu – oddiy jon, u tanaga o'bsheydi, uning boshqa ko'rinishi. "Psyuxe" – hayotning ihtidosi va tana harakatining maubai. Inson o'limidan keyin u tanani tark etadi, Aidga ko'chib o'ladi. Ruhning boshqa ko'rinishi – "Tyumos". U ruhning affekt-iruda qismi. Uchinchi turi – "Noos", ya'ni aqldir. Ruh, psyuxe butun tana bo'ylab tarqalgan, tyumos – ko'krakda, noos esa – diafragmada joylashgan. Xudolar va insonlarga ruhning barcha turlari, hayvonlarga esa, dastlabki ikkisi xosdir.

Gomer eposida taqdir qadimgi grek so'zlari "Moyra", "Morus", "Ananke" va "Aysa" orqali ifudalanadi. Taqdirni hech bir kuch bo'ysindira olmaydi, u xudolardan ham kuchli. Odamlar va xudolar taqdirga bog'liq.

Gomer eposida xudolarga qarshi kurash ham tasvirlanadi. Xususan, Dnomed Afroditni yarador qiladi. U xudolar bilan tenglashishga tayyor. Xudolar va odamlar oraliqini qahramonlar, yarim odam – yarim xudolar to'ldirishadi. Masalan, Axill – Shox Peleya va ona xudo Fetidalarning o'g'li. Qahramonlar – o'ladigan shaxslar. Ular odamlar orasida odamlar kabi yashashadi.

Gomer eposida falsafiy fikr elementlari ham yo'q emas. Buni Okean va Taqdirning deantromorflashtirilishida, xudolarning shaxssiz taqdirga bo'ysundirilishida, xudolarga qarshi kurashlarida, aqlni ulug'lashda ko'rish mumkin. Narigi dunyo bu dunyoga nisbatan yomonroq deb baholunadi. Aidda "psyuxe" sharpa singari mavjud, unda suqat o'lgan, ongdan judo bo'lgan kishilar soyasida o'tiradi. Axill yer ostida shox bo'lishdan ko'ra, yer ustida xizmatkor bo'lishni afzal ko'radi.

Gesiad. Gomer yarim afsonaviy shaxs bo'lsa, Gesiod tarixiy shaxsdir. U Beotiyning Askra shahri yaqinida yashagan. Gesiod ijodi

davomida miflarni sistemaga solgan. Uning nomi bilan ikkita poema: "Ishlar va kunlar" va "Tengoniya" bog'liq. Birinchisida asosiy e'tibor inson va uning ehtiyojlariga qaratiladi, xudolar haqidagi afsonalar yordamchi rol o'ynaydi. Bu usunda Gesiod ukasi bilan bo'lgan nizo to'g'risida gapiradi. Memosdan o'z ulushini olgan ukasi Pers keyinchalik bo'ndishalik qilib, Gesiod ulushini ham sud orqali olib qo'yadi. Gesiod ijtimoiy adolatsizlikni ko'radi. U ochlikda qoladi. Biroq, uni haqgo'yligi va mehnatsevarligi qunqaradi. O'z ukasini halollikka chaqiradi. Ikkinchi poema – "Tengoniya"da xudolarning kelib chiqishi to'g'risida so'z boradi. Xudolarning tabiiy va ijtimoiy hodisalarni o'zida namoyon qilishini hisobga olsak, bu poemaning olamning paydo bo'lishi, unda odamning tutgan o'rni to'g'risida ekanligini, ya'ni dunyoqarashi mazmunga egaligini payqash qiyin emas.

Gomer eposida ko'proq aristokratlar ideallari aks etgan bo'lsa, Gesiod eposida dehqonlar manfaati tavsifi o'z ifodasini topgan. Poemada mavjud bo'lgan tovar-pul munosabatlari, boylarning jamiyat hayotida hukmron mavqei, boylar va kambag'allar o'rtasidagi farqning kundalik turmushda namoyon bo'lishi aks etgan. Gesiod fikricha, dehqon oldida ikkita yo'l bor: inqirozga uchrab, yeridan ajralish va batrakka aylanish yoki boyib kelib, boshqalarning yerini sotib olish. Gesiod boylarni orttirishning adolatli, toza yo'lini yoqlaydi; aldash, kuch ishlatish yo'li bilan orttirilgan boylarni qoralaydi. Uning ta'kidlashicha, "Oltin davr" orda qolgan.

Besh avlod konsepsiyasi Gesiod ijodida muhim o'rin tutadi. Gesiod fikricha, oltin, kumush, bronza qahramonlar, temir avlodlar mavjud. Dastlabki ikkita Zevsning otasi Kronning hukmronligi davriga to'g'ri keladi, keyingi uchasi Zevs davriga o'zgiradi. Birinchi avlod "mangu xudolar" tomonidan oltindan yaratilgan. Bu odamlar xudolar singari umr kechirishgan. Keyin avlodlar tobora yomonlashib borgan. Temir davriga kelib yerni temir odamlar egallashadi. Kun-u tun mehnat qilishadi va azob-uqubatta bo'lishadi. Buni ularga xudo ravo ko'rgan. Gesiod oltin davriga qaytib, qayta tug'ilishni istamaydi. Aksincha, temir davrining tugub, "uq chaqaloqlar" tug'ilishini orzu qiladi. Bunda temir davri (astri)ga xos ijtimoiy munosabatlar aks etgan.

Prometei va Pandora. Prometei – titan (ulkar) Iapetning o'g'li odamlarga olovni sovg'a qiladi. Uni Prometei Zevsdan o'g'irlab olgan. Zevs Prometeini jazulagan, lekin odamlardan olovni tortib ola olmagan. Bu yerda taraqqiyot, progressning orqaga qaytmasligi to'g'risida fikr bor. Zevs faqat muvozanatni saqlash uchunгина yuvuzlikni keltirishi

mumkin. U odamlardan nafatlanadi. Zevs boshqa xudolarga ayolni yaratishni buyuradi. Bu birinchi ayolning ismi Pandora (ya'ni barcha lemondan iqtidorli). U go'zal, amaro ikkiyuzlamachi, qalbi akloqchi. Undan ashaddiy ayollar tarqagan. Qiziqqon bo'lgan Pandora azob-uquballar solingan idistuning qopqog'ini ochgunda, ular chiqib keta boshlaydi. Qopqog'ini yopishga urinib, arang bitmasi – "umid"ni ushib qolishga muvaffiq bo'ladi. Ana shuning uchun ham yaxshi kelajakka bo'lgan umid insonlarga son-sanoqsiz kulfallar, azob-uqubatlarini yengishga yondam beradi, bu ishda ularni qo'llab-quvvallaydi.

Antik davr etikasini Gesiodning "Asarlar va kunlar" poemasidan boshlanadi. desa bo'ladi. Gomer qahramoni adolatsiz, unda faqat bitta fazilat – qahramonlik va bitta illat – qo'rqoqlik bor. Odissey vosila tanlashda qiynalmaydi. Vijdan ta'naturini u tushunmaydi. U ayyor. Bu ayyorlikni Odissey bobosi Avtolik – adloqchi va o'g'ridan meros qilib olgan. Keyinchalik, eramizdan avvalgi V asrda Odissey Sofoklning "Filoktet" pyesasida – "lugal yaramas" ko'rinishida tasvirlanadi. Bu mazkur davrga kelib, ellinlarda axloqiy ongning rivojlana borganidan dalolat beradi. Xususan, u Gesioddan boshlanadi. Ayni o'sha Gesiod: "Inson yaxshi nima-yu, yomon nima ekanligini biladi, ana shuning bilan u hayvondan farq qiladi", degan tezisini ilgari suradi. Uning fikricha, mavjud olamda sodir bo'layotgan voqealar inson tabiatiga ham, Zevs qonuniga ham ziddir. Lekin u mazkur ziddiyatni hal etish yo'lini ko'rsata olmaydi.

Gesiod adolatli davlat obrazini yaratadi. Uning yaratgan axloq kodeksini quyidagicha ifodalash mumkin: "barcha hollarda ma'yorni saqla va ishlaringni o'z vaqtida qil, musofirlarni, yecimlarni, qarigan chog'ida otangni xafa qilma, ukangning xotini bilan ishq mojarosida bo'lma".

"Teogoniya" – mifologik poema. Bu poemada Gesiod "Eng avval nima vujudga kelgan?" degan savol qo'yib, unga xudolarning genealogik daraxti yordamida olamning kosmogonik manzanasini chizish orqali javab beradi. Bu savol-javobning duyuqurash xarakteriga e'tibor qaratish zarur, unda olamning ibtidosi, boshlang'ich asosi, ya'ni substansiyasi haqida mulohaza yuritiladi. Gesiod savoliga "Birinchi bo'lib olamda xaos vujudga kelgan", – degan javob berishgan. Biroq bu tartibsizlik ma'nosidagi xaos emas, shu'lalantirish ma'nosidagi xaosdir. Qadimgi grek so'zi hisoblangan "xaos" – "xayto" t'e'lidan kelib chiqqan bo'lib, "ochilish" ma'nosini beradi. Bu olamning dastlabki shaklsiz

holati, osmon va yer oralig'idagi shu'ladir⁸. Gesiod bu yerda substansiya g'oyasiga yaqin keladi. Uning fikricha, olam paydo bo'lgandan keyin, ya'ni shaklga, ko'rinishga ega bo'lgandan keyin xaos ning asosiga aylanadi.

Bunday fikr-mulohazalar, albatta, Gesiodning ko'proq mifologiya doirasida qolganidan dalolat beradi. Zera, kosmogonik jarayon – bu xaosdan keyin qator xudolarning izchil tarzda paydo bo'lishidan iborat. Bunda xaos teogoniyamning birinchi bosqichini taslskil etadi.

Teogoniyamning ikkinchi bosqichida "keng yag'ridli Geya", "g'irahshirali Tartar", "ajoyib Eros", "qora Nyukta – tum", "xo'mraygan Erek – qorong'ulik, zimistonlik" tushunchalari orqali ifoda qilinadigan kuchlar mavdalanadi.

Uchinchi bosqichida Geya – yer, Uran – osmonni, Nilot va Pont shovqinli va hosilsiz dengizni yaratadi.

To'rtinchi bosqichida Geya eros qonuniga muvofiq Uran bilan birlashib, titanlarni, kiklonlarni, gekatonxeydlarni yaratadi. Ularning barchasi dahshatli mavjudotlardir: gekatonxeyrlar (yuza qo'lli va ellikta boshli), sikloplar – bir ko'zlilar, titanlar va titanidlar – stixiyalarni mavdalanatiruvchilar. Yer – Geya azob-uqubal chekadi, o'n sakkiz bolasi bilan ovona, erini (Uranni) ko'zarga ko'zi yo'q. Shu tariqa dastlabki kosmik nizo kelib chiqadi. Geya bolalarni otasiga qarshi qo'yadi, Uran – osmonni qo'rqinchli filolarga egalikda ayblaydi.

Mana shu kosmik xiyonat ta'sirida Nyukta-tum bir o'zi aldanchilik, qarilik, o'lim, qayg'u, talqiradigan, tinkao' quritadigan mehnat, ochlik, unutilish, ayovsiz janjallar, og'ir kechuvchi sudlar, qonunbuzarlik va boshqalarni duyyoga keltiradi.

Beshinchi avlod xudolari to'rtinchi bilan urishadilar. Bu urishda hal qituvchi rolni Zevs o'ynaydi. Gekatonxeyrlarni ozod qiladi. Ular Zevga o'z qurollari – chaqmoq va momaqaldiroqni berishadi. Shundan boshlab Zevs – momaqaldiroq xudosi. Faqatgina shu Zevs g'alabasidan keyingina olam Gomer eposida tasvirlangan ko'rinishga ega bo'ladi.

Xudolarning oltinchi avlodi, Zevsning birinchi avlodi nikohida uning o'g'ay singlisi bo'lgan, ikkinchi nikohi titanida Fenida – qonun, huquq timsoli. Undan elli qiz ko'rgan. Uchinchi xotini – ukanda Evrinoma, undan uchta farzand bo'lgan. To'rtinchi xotini-singlisi Demetra, undan Persefona tug'ilgan, uni Aid o'g'irlagan. Dastlabki xotini-titanida singlisi Memosina to'qqiztasini duyyoga keltirgan.

⁸ Qadimgi yunon A.L. Kypre tekisligi no'zari uchun fikrlanadi. – M.: Vostokni yonishi, 1968. – S. 110.

Oltinchi xotini o'gay singlisi Yoz. Gesiod mulohozalari falsafiy mushohadaga yaqin turadi²⁹.

Xulosa qilib aytish mumkin, Gomerda ham, Gesiodda ham dunyoqarashning asosiy masalasi – o'lam va inson munosabati masalasi mifologik ko'rinishda – inson va boshliq hodisalarini g'aydalantiruvchi xudolar munosabati masalasi tarzida muhokama etilgan.

Orfey antik mifologiyaning uchinchi (avvalgilari Gomer va Gesiod mifologiyalari) turidan iborat. Orfey – san'at timsoli. U musiqa, she'r kasbiyotchisi – Appolonga (Quyosh xudosi) yon bosgan. Appolon va Dionis-dantos xudosi antipodlar bo'lishgan. Birinchisi – me'yorni, ikkinchisi – me'yorsizlikni g'aydalantiradi; Appolon tarafdori bo'lgan, ba'zi farazlarga qaraganda, uchinchi o'g'li Orfey Dionis qurboni bo'lgan. Orfikaga oid adabiyotlar, shu jumladan, "orfik genlar" antik zamondayoq yo'q bo'lib ketgan.

Orfiklar – Orfey usos solgan diniy ta'limot tarafdorlaridir. Din sifatida orfizim olimpiys diniga qarshi turgan. U mifologik dunyoqarash ruzini sifatida katta dunyoqarash asosiga ega. Orfiklar boshlang'ich asos deb nimani bilganlar, degan savolga qadimgi faylasuflar turlicha javob berishgan. Xususan, ha'zirk tunni, boshqalari Yerni, uchinchilari osmonni va hokazo. Lekin ehtimollik darajasi yuqoriroq bo'lgan fikr shuki, orfiklar boshlang'ich asos deb suvni hisoblaganlar.

Kosmogoniya 12 ta bosqichni o'z ichiga oladi:

1) boshlang'ich suv; 2) Gerakl (bu qahramon Gerakl Zevs o'g'li emas); 3) efir, erab va xaos; 4) "tuxum"; 5) xudo Fanes; 6) xudo Nyukta; 7) Uran, Geya va Post xudolari; 8) kikonlar, gekatonxeylar va titanlar; 9) Zevs; 10) Kora-Persefona; 11) Dionis Zevs o'g'li; 12) inson. Bular orfiklarda teogoniyaning kosmogoniya bilan tartibsiz urafashib ketganligidan dalolat beradi.

Antropologiya masalalari. Insonda ikki xil boshlang'ich usos bor: quy-i-moddiy, titanik va yuqori-ma'naviy, dionisiylik. Orfizmda dionisizm appolonlashtirilgan. Gomerda yerli hayot narigi dunyodagi hayotga nisbatan ustunroq deb hisoblansa, orfiklarda, aksincha, hayot azob-uqubatlardan iborat deb tushuntiriladi. Jon tanada to'la qadr-qimmatga ega emas. Hayotdan maqsad – janni tanadan qutqarish. Bu osun emas, chunki jon bir tanadan ikkinchi tanaga ko'chib yurishga mahkum etilgan (metempsixoz), bunda tanalar turli jonivorlarniki ham

bo'lishi mumkin. Ozod bo'lgach, jon "huzur-halovat oroli"ga tushadi. Orfiklar tirik mavjudotlarni o'ldirmaganlar.

Orfizimning ijtimoiy ildizlari to'g'risida tulli xil fikrlar mavjud. Xususan, ingliz olimi Tomson orfizmda qul uchi namoyon bo'ladi, degan farazni ilgari surgan. Qul tanasi – qul egasi mulki. Joni qul egasini qiziqtirmaydi. Shuning uchun ham qul beixiyor o'z "men"ini joni bilan bog'laydi.

Ba'zi farazlarga ko'ra (orfizmdagi) Geya va Uran Yer va Osmon sifatida kosmik tuxumdan paydo bo'lgan. Orfizmda Zevs butun dunyoni qamrab oladi va o'zida joylashtiradi. Monopanteizm – monozevsizm-orfizimga xos xususiyat³⁰.

Ferekid. U yo VII asr o'rtasi, yo VI asr boshida yashagan (Siros otulida). Ferekid boshlang'ich asos sifatida Zevsni qabul qiladi. U ha'zi xudolarni aynanlashtirish yo'li bilan olamning mifologik manzarasini soddalashtirishga uringan. Xususan, Zevsni yerga (ya'ni Geyaga) olib borib taqaydi, ularni Kronos (Xronos), ya'ni vaqt bilan bog'laydi. U uchta boshlang'iya asos: olov (efir), yer (passiv element) va vaqtni (barcha narsalar vaqtda paydo bo'ladi) alohida ajratib ko'rsatadi.

Kosmogoniya masalalari muhokamasida Zevs Geyaga Yerni to'y sovg'asi sifatida taqdim etadi. Zevs Yer va Okeanni to'y choyshabga to'qigan (u davrlarda shunday odat bor edi: kelin va kuyov to'y choyshablarini almashishgan) holda yaratgan. Keyin Xronos havo, olov va suvni vujudga keltirgan.

Yer, suv, havo va olov, o'z navbatida, hesh qismga ajratib ketadi. ulardan tabiiy narsalar emas, balki g'ayritabiiy mavjudotlar vujudga keladi (masalan, yarim xudo – qahramonlar, ruhi – demonlar). Ferekid boshlang'ich asosni mangu mavjud deb biladi.

Orfizmda falsafaning ayrim elementlarining mavjudligi, xususan unda olamning genetik manzarasi tasvirlanishi mifologiyadan falsafaga o'tish jarayonining boshlanganidan dalolat beradi.

Antik falsafaning shakllanishida "yetti donishmand" muhim rol o'ynadi. Yetti sonning muqaddaslashtirilishi falsafagacha bo'lgan davrga xos xususiyat. Turli xil manbalarda "yetti donishmand" to'yxati turli xil. Platonning "Protogor" dialogida quyidagilarni o'qiyomiz: "Bunday kishilar qatoriga Fales, Pittak, Biant, Sofon, Kleobul, Mison, Xilonlar kiradi"³¹.

²⁹ Чаянцас А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1988. С.110-113.

³⁰ Чаянцас А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1988. – С.114-117.

³¹ Platon. Собр. соч. В 4-х тт. Т.1. – М.: Мысль, 1990. С.455.

"*Yetti donishmand*" fanga ham, mifologiyaga ham tegishli emas. Bu yerda falsafaning uchinchi manbai – kundalik ong mavjudligini taxmin qilish mumkin. "*Yetti donishmand*" hayot, turmush dolishmandligidan iborat.

"*Yetti donishmand*"da ko'proq axloq-odobga tegishli fikrlarni uchratamiz, ular aforizmlar (gnomlar) shaklida bayon qilingan. Gnom – turmush donishmandligi. Gnomlarning ikkinchi turi – axloqiy ko'rsatmalardan balandroq turadigan, dunyoqarash mazmuniga ega fikrlar. Masalan, "O'z-o'zingni bil" ana shunday gnomlardan. Gnomning uchinchi turi – Fales gnomlari. Unga, ya'ni Falesga quyidagi fikrlar tegishli deb aytiladi: "Barcha narsalardan kattasi – fazo, chunki u barchasini o'zida qamrab oladi", "Barchadan kuchliroq narsa – zaruriyat, chunki u barcha narsalar ustidan hukmronlik qiladi", "Barcha narsadan douorog'i – vaqt, chunki u barcha narsalarni kashf qiladi".

"*Yetti donishmand*" aforizmlaridan yana ba'zi namunalar:

Fales: o'zingni bil.

Solon: hech bir narsani me'yorida oshirma.

Kleobul: me'yor – eng yaxshi narsa.

Biant: o'z o'mida gapir.

Xilon: tilingning aqldan oldinga o'tib ketishiga yo'l qo'yma.

Pittak: o'z vaqtingni bil.

Dunyoqarash mazmuniga ega mazkur aforizmlar Qadimgi grek falsafasining fundamental masalalari va tamoyillarining shakllanishida muayyan ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi grek mifologiyasi va old falsafasi tahlilini yakunlar ekanmiz, shuni alohida qayd etish kerakki, mifologik poemalarning dunyoqarash mazmuniga egaligi, xususan, ularning olam va shu davr greklarining turmush tarzi to'g'risidagi qarashlari haqida ma'lumot berishi bilan ahamiyatlidir. Buni dastlabki epos – Gomer poemalaridayoq payqash mumkin. Lekin, shu narsa hana ma'lumki, Gomer poemalarida uchraydigan ayrim falsafiy g'oyalar mifologik tasavvurlar bilan qorishib ketgan. Ana shunisi bilan ulur Gretsiyaning materik qismida yashagan epik yozuvchi Gesiod poemalaridan farq qiladi. Bu haqida I.Koplstonning bildirgan mulohazalari e'tiborlidir. Xususan, uning ta'kidlashicha, Gesiod o'z poemalarida tarixga nisbatan pessimistik qarashlarni bayon qilgan va hayvonot olamida qonun hukmronligiga ishonchini hamda kelajakda insonlar orasida adolat qaror topishiga bo'lgan umidini ifodalagan. Uningcha, Gretsiyaning bryuk shoiri va ilk falsafiy sistemalarning aynan Ioniyada paydo bo'lishi katta ahamiyatga

eqa. Ammo Ioniya dahosining bu ikki buyuk ijodi natijasi – Gomer poemalari va Ioniya kosmologiyasi biri ikkinchisiga ergashib kelgan emas.

Gomer poemalarining muallifi, kompozitsiyasi va yaratilgan vaqti to'g'risida qanday o'y-fikrlar bo'lishidan qat'i nazar, shu narsa aniqki, ularda tasvirlangan jamiyat Ioniya kosmologiyasi yaratilgandagi jamiyat emas; u jo'n, oddiy jamiyatdir. Gomerdan keyinroq yashagan Gesiod tasvirlagan jamiyat grek polisi jamiyatidan ancha uzoqda turadi, chunki bu davrda grek aristokratiyasi hokimdan mahrum bo'lgan edi va bu Gretsiyaning materik qismida shaharlarning erkin rivojlanishi va o'sishiga olib kelgandi.

"Iliada"da kuylangan qahramonlar jasorati ham, Gesiod she'rlarida aks etgan yer aristokratiyasining hukmronligi ham grek falsafasining rivojiga qulaylik tug'dirgan deb aytib bo'lmaydi. Aksincha, ilk grek falsafasi, garchi u ayrim shaxslar tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, muayyan darajada polistlar, ya'ni shahar – davlatlar kraqqiyoti natijasi bo'lib, u Sokratgacha bo'lgan mutafakkirlarning kosmologik ta'limotlarida butun olamga xos qonun hukmronligi va qonunlar konsepsiyasini ifodalardi. Shuning uchun ham ma'lum bir ma'noda Gomerning xudolar va odamlarni boshqaradigan oliy qonuni, Gesiod tasvirlagan olamlar va uning axloqiy qadriyatlarini bilan ilk Ioniya kosmologiyasi o'rtasida vorisiylik mavjud deb aytish uchun asos bor. Ijtimoiy hayot muqimlashgan, barqarorlashganda odamlar ratsional tarzda olarni va o'z-o'zini anglash bilan mashg'ul bo'lishga imkon topishi va endi shakllanayotgan davrda falsafaning asosiy obyektini yaxlit ko'rinishidagi tabiat bo'lishi psixologik nuqtai nazardan tabiiy holdir⁸⁷.

Takrorlash uchun savollar

1. Qadimgi Gretsiyadagi ijtimoiy-tarixiy vaziyat va madaniyat rivojini qanday edi?
2. Gomer mifologiyasi va kosmologiyasini nima uchun sotsioantropomorfik dunyoqarash namunasi deb hisoblaymiz?
3. Gesioddagi besh avlod konsepsiyasining mohiyati nimada?
4. Ferekid ijodi haqida nimalarni bilasiz?
5. Orfizm nima?
6. "Yetti donishmand" Qadimgi grek falsafasining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

⁸⁷ Coplston K. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.13-16.

MILODDAN AVVALGI VI-V ASR O'RTALARIDA

FALSAFANING PAYDO BO'LISHI VA MUSTAHKAMLANISHI

Ellada falsafasining vujudga kelishida qadimgi Sharq madaniyati, xususan, qadimgi Misr va Babilida yaratilgan ilmlar sezilarli rol o'ynadi. Masalan, dastlabki grek faylasuflari Yaqin Sharqdagi ilm kurtaklarini o'zlashtirgan holda ijod qilganlar. Ular Afro-Osiyo hisoblash matematikasini deduktiv fanga aylantirishgan. Mana shu asosda greklar ratsionalistik dunyoqarash hosil qilganlar.

Endi vujudga kelayotgan antik falsafa quyidagi ijtimoiy hodisalarni o'zida aks ettiradi: qulchilikni usoslash, ma'naviy aristokratizm, deduktiv fanlarning unchalik yuqori bo'lmagan darajasi, eksperimental tadqiqotlarning yo'qligi, aksariyat falsafiy doktrinaning kuzatuvchanlik mushohadaga asoslanganligi, ularning amaliy hayot bilan bog'liqligining zaif bo'lishi va hoshqalar. Bular antik falsafa imkoniyatlarini chegaralagan.

Yana shuni ham ta'kidlash joizki, Ioniya fani va falsafasini bir-biridan aniq chegaralagan deb ayta olmaymiz. Ilk ioniyalik mutafakkirlar turli xil tadqiqotlarni, masalan, astronomik kuzatishlarni amalga oshirar ekanlar, uni falsafadan ajratmaganlar. Ular dengizda suzish ehtiyojlari uchun astronomik izlanishlar olib borishgan, harliq substansiyasini topishga urinishgan, injenerlik loyihalarini va hokozalarni yaratishgan donishmandlar bo'lib, bularning barchasini o'z mashg'ulot turlarini farqlamasdan qilishgan. Faqat bu davrda tarix va geografyaning qonishmasi sifatidagi tarix atohida fan tarzida ajratilgan, bu ham barcha hollarda emas. Shunga qaramasdan, Ioniya faylasuflari haqiqiy falsafiy tushunchalarni shakllantirishdi va real spekuliyativ qobiliyatga egaligini namoyon qilishdi, ularning bu faoliyatlari grek mumtoz falsafasining shakllanishidagi bir bosqich bo'ldi; shuning uchun ham ularni xatti-harakatlari e'tibomga jalb qilmaydigan begunoh go'daklardek falsafa tarixidan chiqarib tashlab bo'lmaydi.

Shunday qilib, grek tafakkurining buyuk yutuqi Ioniya yaratildi, agar Ioniya butun grek falsafasining beshigi bo'lsa, Milet Ioniyaning beshigi bo'ldi⁵³.

Qadimgi grek falsafasining, shu jumladan, Ioniya falsafasining muhim yutuqi – olamning yaxlit manzarasini, ontologik-kosmologik modelini yaratishga intilishidir. Qadimgi grek faylasuflari olamdagi turli-tuman predmet va hodisalarni yaqin ususga keltirish, ya'ni ularning

substansiyasini topish yo'li bilan dunyoning yaxlit nazariy manzarasini hosil qilganlar.

Bu holat ilk grek falsafasining asosiy xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Ular quyidagilar:

Ontologizmining, ya'ni harliq to'g'risidagi ta'limotning ustuvorligi;

Naturfalsafiy shaklda bo'lishi. Bu fan va falsafaning yetarli darajada rivojlanmaganligi sababli ularning bir-biridan aniq chegaralanmaganligi natijasidir. Mana shu sabablarga ko'ra, ilk grek falsafasining asosiy tushunchalaridan biri tabiat (Kosmos), xarakterli xususiyat – kosmosentrizm deb ataladi.

Qadimgi grek falsafasini o'rganish uchun manbalur: Diogen Laertiy, Platon, Aristotel va boshqalar asarlari.

Ioniya falsafasi grek naturfalsafasining boshlanishi hamdir. Uning uchun stixiyali materializm, sodda dialektika, dastlabki idealizm elementlari, mifologik obrazlarning ko'pligi, antropomorfizm, panteizm elementlari mavjudligi, sof falsafiy terminlarning yo'qligi, fizikaviy jarayonlarni axloqiy masalalar kontekstida hal etish kabilar xosdir.

Lekin shunga qaramasdan, Ioniya falsafasini asl ma'nodagi falsafa deb aytilish mumkin, chunki dastlabki mutafakkirlar olamning boshlang'ich asosini substansiya tarzida tushunishga urinishgan, u ratsional ko'rilishda bo'lgan va sistemaga solingan. Suy, yer, havo, olov, logos, zaruriyat – bular mifologiyadun tozalangan, tushunchalar darajasiga yetay deb qolgau obrazlardir.

Shunday qilib, grek falsafasi sivilizatsiyasi ildizlari tarixi uzoq davrlarga borib taqaladigan xalq tomonidan yaratilgan va biz ilk grek falsafasi deb ataydigan falsafaning faqat keyinchalik Gretsiyaning materik qismida yunon tafakkuri va madaniyati gullab-yashnagan, rivojlangan falsafasiga nisbatangina "ilk" ekanligini ta'kidlash joiz⁵⁴.

Milet maktabi falsafiy ta'limoti

Fales

Milet maktabi Ioniya yaratilgan ilk falsafiy maktabdir. U Kichik Osiyoda paydo bo'lsa-da, ruhi bo'yicha Yevropa falsafiy maktabidir. Asoschisi – Fales Yaqin Sharq madaniyati bilan yaxshi tanish bo'lgan. Fales kelib chiqishiga ko'ra, finikiyalik, lekin Milet fuqaroligini olgan degan rivoyatlar mavjud. U eranizdan avvalgi VII asr oxiri – VI asrning birinchi yarmida yashagan. Falesni Qadimgi Gretsiyadagi "Yeti

⁵³ Caplestan P. History of philosophy. Vol.1-9. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.20-21.

⁵⁴ Caplestan P. History of philosophy. Vol.1-9. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.21.

donishmandlardan birinchisi deb e'lon qilishgan. U siyosiy masalalar bilan ham qiziqqan: ioniyaliklarni Lidiya va forsiylar hujumi xavfi tug'itganda, birlashishga chaqirgan. Diogen Laertskiy Falesning hayotiy faoliyatini tasvirlar ekan, u bilan bog'liq bir qancha anekdotlarni, xususan, yulduzlarga qarayman deb chuqurga tushib ketishi yoki oliviya yog'ini solishdagi ishlari to'g'risidagi gap-so'zlarni keltiradi. Lekin bular donishmandlar to'g'risida to'qiladigan paxmoqli, ho'rtilirilgan, yarim hazil-yarim chin hikoyatlar bo'lsa kerak.

Asarlari: "Boshlang'ich asos to'g'risida", "Quyoshning turilishi to'g'risida", "Kun va tunning tenglashishi to'g'risida", "Dengiz astrologiyasi" va hoshqular uning qalamiga mansub deb hisoblanadi.

Olim sifatidagi faoliyati. Fales Ioniyadagi birinchi matematik va fizikdir. Uni Misrdan Eiladaga geometriyani olib kelgan deyishadi. Fales Quyoshning yillik harakatini aniqlagan. Osmon sferasini beshta qismga bo'lgan. Yilning 365 kundan tashkil topishini aniqlab, uni 12 ta 30 kunlik oyga bo'lib, kalendar tuzgan (Misrdagi singari 5 kun tushib qolgan). Aytishlariga qaraganda, u Gerodot eslatib o'tgan va lidiyaliklar va midiyaliklar urushi tugagan vaqtda sudir bo'lgan Quyosh tutilishini oldindan aytgan. Hozirgi astronomlar hisob-kitobiga ko'ra, Kichik Osiyoda kuzatilishi mumkin bo'lgan bu hodisa miloddan ilgari 585-yil 28-mayda ro'y bergan. Agar bu fakt haqiqat bo'lsa, rostdan ham Fales hashorat qilgan tutilish 585-yildagi bo'lsa, olim VI asr boshida yashagan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Falesning boshqa ilmiy yutuqlari qatoriga kalendarni ixtiro qilishi va Kichik Ayiqqa qarab kurabi kursini belgilashning finikiyalik usulini amaliyotga joriy etishini qo'shishadi.

Geometriya sohasida qator tengliklarni aniqlagan: teng tomonli uchburchak, dnira ichiga uchburchak chizgan.

Fizik sifatida Nil daryosining yozda tushishi sabablarini izlagan va uni qarama-qarshi yo'nalgan shamolda deb bilgan. Bu shamol, uning fikricha, Nil daryosi suvining harakatini qiyinlashtirgan va natijada uning sathini ko'targan. Albatta bu faraz shaklidagi fikr, lekin xato. Uning asl sababi yozda qo'llarning erib, yong'irlar yog'ib, suv miqdorini ko'paytirishida.

Miledlik Fales bir shaxsda faylasuf va amaliyotchi olim qo'shilishining namunasi. Falesning faylasuf sifatidagi faoliyatiga dastlab baho bergan muafakkir Aristotel bo'ldi. U "Metafizika" asarida quyidagilarni yozadi: "Falsafa bilan ilk bor shug'ullanganlarning ko'pchiligi barcha narsalarning ibtidosini, boshlang'ich asosini

materiyada deb bilishgan. Undan barcha narsalar tushkil topadi, undan barcha narsa kelib chiqadi va unga oxir-oqibatda qaytadi. Bunda asos saqlanib qoladi, narsalarning xossalari o'zgaradi, xolos. Buni narsaning boshlang'ich ususi va elementi deb hisoblashgan. Shuning uchun ham ular hech narsa paydo bo'lmaydi va yo'qolmaydi, chunki ususi tabiat saqlanib qoladi degan fikrda bo'lganlar. Bunday boshlang'ich asos uchun miqdor va shaklni barcha ham bir xil qilib ko'rsutmagan. Fales shu turdagi faylasuflarning boshlovchisi. U boshlang'ich asosni suv deb hisoblagan"⁵⁵.

Suv – Okean, Nun, Abzu (Apsu)ning falsafiy qayta anglanishi natijasi. Fales kitobining "Asos haqida" deb atalishi uning birinchi asosni tushuncha darajasida anglaganidan dalolat beradi, aks holda u faylasuf bo'la olmasdi, degan xulosaga kelishga imkon beradi. Suvni boshlang'ich asos deb hisoblar ekan, u barcha mavjudotni unda suzib yurishga majbur qiladi. U substansiyani shu shaklda tasavvur qiladi. Bu haqida "Metafizika" asarida Aristotel Falesning Yerni suvning ustida qalqib turgan narsa deb hisoblashini ta'kidlaydi (uni suzib turgan silliq disk sifatida olib qaragan). Biroq, eng muhimi shundaki, olamning boshlang'ich asosini suvda deb bilgan. Uning xizmati Borliqning yagonaligi, yaxlitligi masalasini qo'yishidadir. Aristotel Falesning bu fikrini kuzatishlarining natijasi deb taxmin qiladi. "Ehtimol, u barcha narsalarning namlikni tortishi, issiqning ham shundan paydo bo'lishi va saqlanib turishi to'g'ridan keyin shu xulosaga kelgandir (barcha narsalar suvdan kelib chiqqan deyishi muhim prinsip). U mazkur faktidan barcha narsalarning urug'i ho'llik tabiatiga ega, suv esa – ho'l narsalar tabiatining ususi, degan xulosaga keldi"⁵⁶. Aristotel yana ehtiyoqlik bilan Fales qarashlariga qadimgi teologiyadagi, suv shoirlar nazdida xudolar qasam ichgan predmeldir, degan fikr ta'sir etganini taxmin qiladi. Qanday bo'lishidan qat'i nazar, bug'lanish hodisasi suvning tumanga yoki havoga, muzlash hodisasi oxiriga yetkazilsa – suvning taproqqa aylanishini yaqqol namoyish qiladi. Umuman olganda, Falesning xizmati shundaki, u birinchi bo'lib barcha narsalarning asosi masalasini qo'ydi, uni qanday hal etishi boshqa masala"⁵⁷.

Demak, Fales bu tushuncha mazmunida oddiy suvni emas, "aqli", ilohiy suvni tushunadi. Diogen Laertskiy so'zi bilan aytganda, "Fales

⁵⁵ Аристотель «Метафизика», I.1, 11. С.268.

⁵⁶ o'sha joyda: II.268.

⁵⁷ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.22.

barcha narsaning asosini suvda deb bildi, dunyoni esa jonti, xudolarga to'la deb hisobladi⁸⁸. Fales faqat moddiy borliqningina emas, balki bilimlarni ham yagona asosga keltirish zahir deb hisobladi. U aytadi: "Ko'psuzlik aqlli fikr ko'rsatkichi emas", "Qandaydir bir yolg'iz fikrni izla, bitta yaxshi narsani tanla, ana shunda maxmadonlarning quruq so'zli ekanligini anglaysan"⁸⁹.

Aristotel Falesga tegishli deb hisoblaydigan boshqa fikr shundan iboratki, tabiat xudolarga to'la, mag'nat jonga ega va u temirni u'ziga tortadi; buni, albatta, talqin etish oson emas. Fales dunyoviy jun mavjudligiga ishongan va uni Xudo yoki Plaron bilan aynanlashtirgan, go'yoki u olamni suvdan yaratgan, degan fikrni bildirish juda katta dadillik bo'lar edi. Biz faqat bitta narsani ishonch bilan aytishimiz mumkin – Fales "narsalarni" bitta boshlang'ich elementning turli shakllari deb hisoblagan va bu eng muhimi. Suvni ana shunday boshlang'ich element deb hisoblagan uni boshqa mutafakkirlardan ajratib turadi, biroq uning birinchi grek faylasufi deb shuhrat qozonishining boisi shundaki, u birinchi bo'lib Taflovutdagi Birlik g'oyasini ilgari surdi (garchi buni mantiqiy nihoyasiga yetkazmagan bo'lsa-da) va birlik g'oyasiga tayanishi bilan birga xilma-xillikni hisobga olishga urindi. Tabiiyki, falsafa tajribada kuzatiladigan turli xil hodisalarning sabablari va mohiyatini bilishga intiladi. Faylasufning tushunishi xilma-xillikda yashirinib yotgan birlikni anglashni bildiradi. Materiya va ruhning tub farqini bilmasdan turib, mazkur muammaning murakkabligini baholash qiyin: borliq yo moddiy birlik (Falesdagi singari), yo G'oya tarzida (hozirgi ayrim faylasuflar ta'kidlaganidek) olib qaraladi. Yagonalik va ko'plik masalasining murakkabligini faqat borliqning mohiyatli darajalari konsepsiyasi va borliq analogiyasi doktrinasi aniq shakllantirilganda haqqoniy baholash mumkin; aks holda xilma-xillikning butun boyligi birlik to'g'risidagi xato yoki ma'lum bir darajadagi ixtiyoriy tasavvurga qurbon qilingan bo'ladi.

Ehtimol, Aristotelning mag'natning jonga ogaligi to'g'risidagi fikrni Falesga tegishli deb hisoblashi animizmga xos hayvon jonining (insonning tushida voqif bo'ladigan) butun organik dunyoga va hatto, noorganik dunyo obyektlari va kuchlariga yoyishdan iborat g'oyaning aks sudosidir. Shunday bo'lgan taqdirda ham bu g'oya o'rnatish sarqiti bo'ladi, chunki Fales misolida tufdan fan va falsafaga o'ta borish yaxshi

⁸⁸ Динотен Лазарский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: 1979. С.71.

⁸⁹ o'sha joyda: –B.71.

kuzatiladi, Fales esa haqli ravishda grek falsafasi usushisi sifatida hurmat qilinadi⁹⁰.

Anaksimandr

Anaksimandr – Falesning shogirdi va ishini davomchisi. U proza shaklida yozilgan "Tabiat haqida" nomli ilk falsafiy asar muallifi. Bu asarni eramizdan avvalgi VI asrda yozgan, undan ayrim parchalargina saqlanib qolgan. Boshqa asarlari: "Yer xaritasi" va "Globus".

Fales singari Anaksimandr ham amaliy ilmiy tadqiqotlar bilan mashg'ul bo'ladi; u Qora dengizda suzuvchi milellik dengizchilar ehtiyojini hisobga olib, dastlabki geografik xaritani yaratgan deyishadi.

Olim sifatida Anaksimandr "gnomon" – Sharqda avval elementar quyosh soatlari deb atalgan narsani kiritdi. Bu gorizontal maydonda qo'yilgan belgilar ustida vertikal tarzda turgan sterjen bo'lib, vaqt soyaning yo'nalishiga qarab belgilangan. Uning qisqa soya – yozdagi kun o'rtasida Quyoshning turish vaqtini bildiradi. Eng uzun soya qishdagi kun o'rtasida Quyoshning turishiga mos keladi. Anaksimandr ostvon sferasining modelini – globusni yaratgan, geografik xaritani chizgan. Matematika bilan shug'ullangan. "Geometriyaning umumiy ocherki"ni yaratgan.

Boshqa ko'p faylasuflar singari, jamiyat siyosiy hayotida ishtirok etgan – Apollonda mustamlakaga asos solgan. Anaksimandr o'zining prozada bitgan falsafiy mushohadalarni bitta kitobga yiqqan. Teofrast zamonida u hali "yoniib kelmagan" edi va Anaksimandr g'oyalarning ayrim fragmentlari saqlangani uchun biz undan qarzdomiz. U ham Falesga o'xshab barcha narsalarning boshlang'ichi, birlamchi elementini qidiradi. Biroq u xulosaga keldiki, materiyaning hech bir konkret shakli (masalan, suv) qidirilayotgan boshlang'ich element bo'la olmaydi, chunki, suv yoki namlik o'z holicha qarama-qarshiliklardan biri bo'lib, ularning konfliktini tushuntirish lozim bo'ladi. Agar o'zgarish tug'ilish va o'lim, o'sish va so'lish mavjudligi tufayli ekan, bitta elementning kengayishi boshqasi hisobiga bo'lar ekan, unda – agar olamdagi barcha narsaning asosini suvda degan fikrdan kelib chiqsak, uning boshqa elementlarni allaqachon yutib yahonnaganini tushunish qiyin.

Shunday qilib, Anaksimandr boshlang'ich elementni ajratib bo'lmaydi degan xulosaga keldi. U qarama-qarshiliklardan avvalroq keladi, chunki undan barcha mavjudot kelib chiqadi va zaruriy ravishda

⁹⁰ Coplston F. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2006. P.22-23.

barchasi unda yo'q bo'lib ketadi. Anaksimandr boshlang'ich elementga (arxe) nom berdi va, Teofrast fikricha, u ilk bor uni moddiy sabab deb atadi.

"Bu suv emas, qandaydir element deb ataluvchi narsa emas, balki ulardan farq qiluvchi cheksizlik bo'lib, undan barcha samolar va ular orasidagi dunyolar kelib chiqadi". Bu – apeyron, chegarasiga ega bo'lmagan substansiya, "Mangu va azoblanmaydi", u "barcha dunyolarni qamrab oladi"⁹¹.

Bundan ma'lum bo'ladiki, Anaksimandr barcha mavjudotning ibtidoi, boshlang'ich asosi "arxe" tushunchasini birlamchi asos, substansiya darajasigacha kengaytirdi. Bunday substansiyani Anaksimandr apeyron deb atadi. *Apeyros* – "chegarasiz, cheksiz, nihoyasiz" demakdir. Ba'zi qadimgi grek olimlari apeyronni Anaksimandr moddiy deb hisoblagan deyishadi, ba'zilari to'rt element – yer, suv, havo, olov aralashmasi deb talqin qilishadi. Aristotel fikricha, Anaksimandr ana shu to'rtta stixiyadan qaysidir bittasi cheksiz, nihoyasiz bo'lishi mumkin deb hisoblab, qolgan uchtasiga nisbatan uni afzal deb bilgan holda apeyron g'oyasini ilgari surgan.

Substansial asos sifatida apeyron cheksiz bo'lishi zarur, aks holda u turli stixiyalarning almashib turishi asosini tashkil eta olmaydi. To'rtta element bir-biriga o'tib narsa, unda ular nehan umumiy bo'lgan suv ham, havo ham, yer ham, olov ham emas narsa bo'lishi kerak. Aynan shu narsa apeyrondir. U fazoda cheksiz bo'libgina qolmay, balki ichki tabiati bo'yicha ham cheksizdir, ya'ni noaniqdir. Demak, *apeyron* – cheksiz, chegarasiz, nihoyasiz, noaniq substansial asosdir.

Anaksimandrning saqlanib qolgan matnlari bo'yicha "apeyron – qarish nimaligini bilmaydi, u o'lmas va yo'q bo'lmasdir"⁹², abadiy faollikda, harakatda. Harakat – apeyronning muhim xossasi.

Anaksimandr kosmogoniyasi. Apeyron, uningcha, substansial asosgina bo'lib qolmasdan, balki Kosmosning genetik asosi hamdir. U narsalarning asosini tashkil qilibgina qolmay, ularni yaratadi ham. Bir vaqtning o'zida borliqda son-sanoqsiz dunyolar mavjud. Ularning hech biri mangu emas, lekin mangu harakat tufayli bir vaqtning o'zida bu dunyolarning cheksiz to'plami mavjud. Bularning barchasiga qo'shimcha ravishda mangu harakat mavjud bo'lib, unda samolar paydo bo'ladi. Bu

⁹¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.24.

⁹² Динияр Лазертский. О жизни, учениях и воззрениях восточных философов. – М.: 1979. С.71.

mangu harakat Platonning "Timeyida" tasvirlanganidek, Pifagor doktrinasiga muvofiq, o'zi orqali barcha narsalarni o'rtakazadigan hodisa ko'rinishida amal qiladi. Bundan keyin uyurmali harakat sahlabli og'irroq elementlar hisoblangan yer va suv uning markazida qolishadi, olov aylana bo'ylab joylashadi, havo esa ular oraligidagi fazoda o'rin egallaydi. Yer – disk emas, u "kolonna stvoliga o'xshash" qisqa sitindr⁹³.

Anaksimandr kosmogoniyasi mifologiyadagi teologiyadan farq qiladi. Apeyron barcha narsani o'zidan (xudodan emas) keltirib chiqaradi. Aylanma harakatda bo'lib, u ho'l va quruq, sovuq va issiqni ajratib turadi. Ularning juft kombinatsiyalari yenni (quruq va sovuq), suvni (ho'l va sovuq), havoni (ho'l va issiq), olovni (quruq va issiq) hosil qiladi. Undan keyin markazda eng og'ir narsa sifatida yer, uning atrofida suv, havo va olov ta'sirida mavjuddir. Osmundagi havo ta'sirida suvning bir qismi bug'lanadi va yer qisman okeandan yuqoriga chiqib qoladi. Shu tariqa quruqlik paydo bo'ladi. Osmon sferasi uchta halqaga ajralib ketadi, ular havo bilan o'raladi. Bu halqalarni g'ildirakning chambharagiga, jiyagiga o'xshatish mumkin (yoki olov bilan to'ldirilgan shinaga o'xshatsa bo'ladi). Quyil jiyakda, hoshiyada ko'plab teshiklar bor bo'lib, ular orqali ichidagi olovni ko'rish mumkin – bular yulduzlardir. O'rta jiyakda bitta teshik bor – bu Oydir. Yuqori teshikda ham bitta teshik bor-u Quyoshdir. Teshiklar to'la yoki qisman yopilishi mumkin, uning natijasida Quyosh yoki Oy tutilishi sodir bo'ladi. Mazkur jiyaklar Yer atrofida aylanadi. Ular bilan birga teshiklar ham aylanadi. Yulduzlar, Oy va Quyosh harakatini ana shunday tushuntiradi. Anaksimandr kosmogoniyasining ijobiy tomonlari nimada degun savolga quyidagicha javob berish mumkin:

1) Kosmos elementlari, tabiat hosil bo'lishida xudolar ishtirok etmaydi;

2) unda olamning hissiy manzarasidan voz kechiladi. Olamning ichki mohiyati va uning bizga namoyon bo'lishi farqlanadi. Biz yulduz, Oy va Quyoshni ko'ramiz, lekin ularning hoshiyasi, jiyagini ko'ra olmaymiz.

Hayotning kelib chiqishini Anaksimandr quyidagicha tushuntiradi: tirik mavjudot dengiz va quruqlik orasida osmon olovi ta'siri ostida paydo bo'lgan. Dastlabki tirik organizmlar dengizda yashagan. Keyin ularning bir qismi quruqlikka chiqqan. Dengiz hayvotidan inson kelib chiqqan. Xususan, inson hirorta ulkan haliq ichida paydo bo'lib, u yerda

⁹³ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.25.

ulg'ayganicha yashagan va keyin quruqlikka chiqqan (chaqaloq holda chiqqanida yashab keta olmas edi).

Dialektik va materialistik qarashlari Anaksimandning materialistik monizmi qadimgi greklarning o'zini lol qoldirgan. Plutarx ta'kidlashicha, Anaksimandr aytadiki, apeyron – tug'ilish va o'lishning yagona sababi. Xristian teologi Avgustin fikricha, Anaksimandr "ilohiy aqlga hech qanday o'rin qoldurmadi". Dialektik ta'limoti apeyronning abadiy harakati, undan qarama-qarshi kuchlarning ajralib chiqishi (issiq-sovuq, ho'l-quruq), to'rtta stixiyaning ulardan hosil bo'lishi, tirik tabiatning notirik tabiatdan kelib chiqishi to'g'risidagi evolyutsion qarashlarida o'z ifodasini topgan.

Esxatologiya (esxatos – chekkadagisi, oxiri) – dunyoning oxiri to'g'risidagi ta'limot. Anaksimandning saqlanib qolgan fragmentida aytilishicha, barcha narsalarning tug'ilishi nimadan bo'lsa, yo'qolishi ham zaruriy ravishda shunga borib taqaladi. Adolatsizlik uchun narsalar bir-biridan vaqt belgilagan tartib bo'yicha qasos oladilar.

Anaksimenes

Anaksimenes – Anaksimandning shogirdi va ishini davomchisi. U ham olim bo'lgan. Uni biologiya va matematika masalalari qiziqirmagan, ko'proq astronomiya va meteorologiya sohasiga e'tibor qaratgan. "Tabiat haqida" nomli asar yozib qoldirgan. Anaksimenes apeyron nazariyasidan qaytgan holda Fales izidan horib, barcha narsaning asosi bo'lib xizmat qiladigan stixiyani izladi. Lekin uning uchun bu suv emas edi. Ustozidan farqli o'laroq, butun mavjudotning birlamchi asosini to'rtta stixiyaning eng sifatsiz bo'lgan havoda deb bildi. Uningcha, cheksiz apeyron ham – havo xossasi.

F.Koplston fikricha, bu g'oyaga turtki bergan hodisa nafas olish bo'lsa kerak, chunki inson nafas olib tursagina hayot bo'ladi, shundan kelib chiqib havo – hayotning zaruriy elementi degan xulosa chiqarish oson. Anaksimenes inson bilan umuman tabiat onasida parallel o'rikazadi: jonimiz havodan iborat bo'lib, bizni boshqargani kabi, nafas olish va havo butun dunyoni o'rab olgan. Havo, shunday qilib, Urstoff (birlamchi element) bo'lib, "ilgari mavjud bo'lgan, hozirda mavjud va kelajakda mavjud bo'ladigan narsalar, barcha xudolar va ilohiy elementlar paydo bo'lgan, boshqa narsalar ulardan vujudga kelgan"⁶⁴.

⁶⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.25.

Biroq bunda muammo paydo bo'ladi: havodan barcha narsalar paydo bo'lishini qanday tushuntirsa bo'ladi? Aynan mana shu muammoni hal etishda Anaksimenesning daholigi namoyon bo'lgan. Oddiy elementdan konkret obyektlarning paydo bo'lishini tushuntirish uchun u kondensatsiya va siyraklashish tushunchalarini kiritadi. Havoni o'z holda ko'ra olmaymiz, lekin mazkur jarayonlar tufayli u ko'rinadigan bo'ladi – siyraklashganda yoki kengayganda, u olovga aylanadi, quyuvlashganda esa, shamol, bulut, suv, tuproq va oxir-oqibatda, toshlarga aylanadi.

"Kondensatsiya" va "siyraklashish" tushunchalari nima uchun Anaksimenesning havoni birlamchi element sifatida olib qaraganiga yana bir bor tushuntirish beradi. U siyraklashganda havo qizadi va olovga aylanishga intiladi. Kondensatsiyalashganda esa soviydi va qandaydir qattiq narsaga aylanishga intiladi. Havo, shunday qilib, atrof olamni o'rab turgan olov bilan markazdagi sovuq, ho'l massa oraligida joylashgan.

Anaksimenes havoni o'ziga xos oraliq instansiya deb biladi. Lekin uning doktrinasida eng muhim narsa miqdorning sifatga qanday o'tishini tushuntirishga urinishdir – zamonaviy terminologiyada uning kondensatsiya va siyraklashish nazariyasi aynan shunday ifodalanadi (Anaksimenesning aytirishicha, ochiq og'iz bilan nafas olganimizda havo qilydi, og'izni yopib, buning bilan nafas olganimizda esa-soviydi va hayotdan olingan bu misol uning egallagan pozitsiyasining isbotidir)⁶⁵.

Kosmogoniyasi. Barcha narsalar havoning zichlashishi va siyraklashishi asosida paydo bo'ladi. Xususan, siyraklasha borib, havo avval olovga, keyin efirga aylanadi. Zichlasha, quyuvlasha borib, shamolni, bulutni, suvni, yerni va toshlarni paydo qiladi. Havoning siyraklashishini qizishi, quyuvlashishini sovishi bilan bog'lagan. Bu, albatta, xato. Anaksimenes fikricha, Quyosh – bu o'zining tez harakati tufayli yerdan bo'lingan parcha. Yer va osmon yoritgichlari havoda bog'lanadi. Yer harakatsiz, yoritgichlar havoning yirma harakati tufayli harakatda bo'ladilar.

Anaksimenes havoning va olamning cheksizligi, o'zgaruvchanligini, olamlarning paydo bo'lishi va yemirilishi, vaqti-vaqti bilan almashinib turishini ta'kidlaydi⁶⁶.

⁶⁵ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.25.

⁶⁶ Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov E. Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi. –T.: "Sharq", 2003. B.9.

Fales singari, Anaksimend Yerni tekis, yassi deb hisoblagan. U suvda taxta singari suzadi. Professor Bernet gapiga ko'ra, "ioniyaliklar Yer to'g'risida ilmiy qarashni ilgari sura olishmadi, hatto Demokrit ham uning yassi ekanligiga ishongan". Anaksimend kamalakning qiziq talqinini taklif qilgan. U quyoshni uchi o'z yo'lida quyuk bulutga duch kelib, uning orasidan o'ta olmaganida paydo bo'ladi".

Anaksimendning jon to'g'risidagi masalani qo'yishi ham o'ziga xosdir. Undan oldingi faylasuflar deyarli jon to'g'risida gapirishmagan. Fales jonni o'z-o'zidan harakatdagi narsa deb tushuntirgan. Magnit jonga ega, shuning uchun ham u temirni o'ziga tortadi degan. Anaksimend esa havoda ham moddiy jismlarning, ham jonning ibtidosini ko'rgan. Xudolarni ham u havodan keltirib chiqargan. Demak, Xudo – moddiy substansiyaning modifikatsiyasi.

Ilmiy farazlariga kelsak, ularning ba'zilari haqiqatga yaqin. Masalan, do'lni bulutdan tushib kelayotgan suvning muzlashi natijasida hosil bo'ladi degan. Agar unga havo aralashsa, qor hosil bo'ladi. Uning fikricha, yulduzlar Oy va Quyoshdan uzoqroqda joylashgan (bu bilan u Anaksimendni xatosini tuzatgan). Ob-havoning holatini Quyosh faolligi bilan bog'lagan.

Anaksimend Milet falsafiy maktabining so'nggi yorqin vakili edi. Eramizdan avvalgi 494-yilda Milet qulashidan keyin Milet maktabi o'z faoliyatini tugalladi. Hozirda Milet doktrinolari Anaksimendning falsafiy sistemasi sifatida ma'lum; ehtimol qadimgilar nazdida u maktabning bosh vakilidir. Bu uning Milet maktabining so'nggi vakili bo'lgani uchun emas, albatta; bunda konkret obyektlar miqdorining sifatga o'tishini tushuntirishga urinish yo'lida yaratilgan kondensatsiya va siyralashish nazariyasining rol o'ynagan haqiqatga yaqinroq.

Umuman olganda, ioniyaliklarning asosiy xizmati barcha narsalarning boshlang'ichi masalasiga bergan javoblarida emas, balki shu masalaning o'zini qo'yishidadir. Yana shuni ta'kidlash lozimki, ularning barchasi materiyani mangu deb hisoblashgan – olam kimningdir irodasi bo'yicha yaratilgan, degan fikr ularning miyasiga kelmagan. Ular uchun bu dunyo – yugona dunyo. Biroq ioniyalik faylasuflarni dogmatik materialistlar deyish to'g'ri bo'lmaydi. Materiya va ruh o'rtasidagi tafavut u paytda hali o'rnatilgan emas edi, buni qilmasdan turib materialistlar to'g'risida uning hozirgi ma'nosida gapira olmaymiz. Ular shuning uchun ham materialistlar ediki, barcha narsalarning kelib

⁸² Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.25.

chiqishini qandaydir bir moddiy element asosida tushuntirdilar. Biroq ular materiya va ruhning farqi aniq chegaralanmagani va shu sababli rad etadigan narsaning o'zi bo'lmagan uchun qasddan uni inkor etadigan faylasuflar emasdilar.

Va, nihoyat, ta'kidlash joizki, ioniyaliklar shu ma'noda "dogmatiklar" ediki, ular "muamomalarni tanqid qilish" bilan mashg'ul bo'lishgani yo'q. Ular narsalar qanday bo'lsa, ularni shunday bilish mumkin degan fikrda bo'lganlar; ular g'aroyibotga suddalarcha ishonganlar va kushfiyotlar qavonchiga ko'lib-toshganlar".

Geraklit falsafasi

Geraklit (eramizdan avvalgi 504-501-yillar oralig'ida tug'ilgan) Milet bilan qo'shni bo'lgan polis – Efesda dunyoga kelgan. U shoh-askar urug'iga mansub. Uning asarining nomi hatu – "Tabiat haqida", biroq mavzusi kengroq va mazmuni boyroq bo'lib, uch qismdan tashkil topgan: olam, davlat, xudo haqida. Uning asaridan 130 ta parcha saqlangan. Ularda mutafakkir mulohazalari tushunarsiz tarzda bayon qilinganligini ta'kidlab, Sokrat quyidagilarni yozadi: "Men tushungan narsalarim ko'p. O'ylaymanki, tushunmagan narsalarim ham xuddi shunday. Aytib qo'yish kerakki, buni tushunish uchun deloslik g'avvos (suv tagiga tushuvchi) talab qilinadi". Geraklit asarida metafora, qiyoslashdan keng foydalanilgan.

Geraklit hayoti to'g'risida F.Koplston bergan ma'lumotlar qiziqarlidir. Uning aytishicha, Geraklit zodagon bo'lgan. Agar Diogen so'zlariga ishonadigan bo'lsak, 69-Olimpiada yillari, ya'ni eramizdan avvalgi 504-501-yillarda uning faoliyati eng gullagan payti bo'lgan; biroq uning hayotining aniq sanalarini hech kim bilmaydi. Jarohilik lavozimini uning oilasiga meros bo'yicha o'tgan; lekin Geraklit undan ukasining foydasiga voz kechgan. U jamoani yomon ko'rgan va undan begonalashgan. Geraklit zamondoshlarini ham, o'tmishdagi buyuk kishilarni ham nasrilar ila tilga olgan. Muallif mutafakkirning o'zi tug'ilib o'sgan shahri aholisi to'g'risida nimalarni aytganini keltiradi: "Agar katta yoshdagi erkaklarning birortasi ham qolmay bo'g'ilib o'lsa va shahar suqsiz o'smirlarga qolsa, efesliklar yaxshi ish qilgan bo'lishardi, chunki ular oralaridagi eng yaxshi Germodorni "Oramizda

⁸³ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.25-26.

⁸⁴ Улановский А.Н. Космос и человек по греческой философии. – М.: Восток издательство, 1981. С.133.

hiddan barcha narsada ustun bo'lgan odamning yashashiga toqatimiz yo'q, agar shunaqalari bo'lsa, boshqa joyga o'tib, begona kishilar bilan yashasinkar", deya qur'ib yubordilar". Va yana aytgan: "Prienda Bianting o'g'li Tevtum yashagan bo'lib, u hoshqalarga nisbatan aqlliroq bo'lgan". U aytgan: "Odamlarning orasida ko'pchiligi yomon".

Gomer to'g'risidagi fikrini quyidagi so'zlarda ifodalagan: "Gomerni shoirlar qatoridan chiqarib yuborish kerak edi. Arxiloxni hatu". Shunga o'xshash u ta'kidlagan: "Ko'p narsani bilish aqlni pestlamaydi, agar shunday bo'lganda Gesiod va Pifagomi hamda Ksenofan va Gekateyan aqlli bo'lishga o'rgatardi". Pifagorga kelsak, u "hoshqalarning ilmiy ijodiga tegishli bo'lganlarni yig'ib, o'ziga keraklilarini tanlab oldi, amalda mavjud ko'p narsalar haqidagi bilimni o'zining donishmandligi natijasi deb aytdi va bu bilan aldamlik qildi".

Geraklitning ko'p gaplari to'nda va zaxarxandalidir, ba'zan – serfalimlidir. Masalan: "Kasallarni kesadigan, kuydiradigan, sanchitadigan va azoblaydigan shifokorlar mehnatiga loyiq bo'lmagan haqni talab qiladilar", "Biz o'z bolalarimizni bolamiz deganimizdek, Xudo insonni o'zining go'dagi deb aytdi", "Lshaklar somoni ulindan afzal ko'radilar", "Insonning xarakteri – bu uning taqdiri".

Geraklitning dinga bo'lgan munosabatiga kelsak, u "diniy aqidalar, urf-odatlarni odamlar o'yini – shukurat keltirmaydigan amallar" deb hisoblagan. Uning Xudoga munosabati, din tiliidan foydalanishiga qaraganda, panteistik bo'lgan, mulohazalari noaniq, tushunarsiz, shu sababli u Qorong'i (Nodon) degan laqab olgan. Afiddan, buni u ataylab qilgan; Uning asarlarida mana bunday mulohazalarni uchratamiz: "Tabiat yashrinishni yaxshi ko'radi", "Orakuli Delfrada turgan Xudo hech qachon to'g'ridan-to'g'ri ifodalamaydi, lekin uni yashirib o'tirmaydi ham, buni u belgilar bilan qiladi". O'zining insonlarga yo'llagan maktubida aytdi: "Odamlar uni ilk bor eshitganda, xuddi uni umuman eshitmaganday, tushunmaydilar"¹⁰².

Birlamchi substansiya – genetik asosni Geraklit olovda deb biladi. Qadimgi greklar olovni modda deb tushunishgan, uning issiqlik va yonq'lik ajratib chiqaruvchi zanglash jarayonidan iborat ekanligini tushunishmagan. Biroq uning to'rtta sifati ichida eng harakatchan va o'zgaruvchan ekanligini yaxshi bilishgan. Olovning substansionalligini Geraklit oltin bilan qiyos qilgan holda tushuntiradi: "Xuddi oltin barcha tovarga, tovarlar oltiniga almashingani kabi, barcha narsalar olovga, olov

barcha narsalarga almashinadi"¹⁰³. Kosmik olovni Geraklit alanga bilan solishtiradiki, bu alanga barcha keraksiz narsalarni kuydirib yuboradi. Alanga barcha joyda bir xil, biroq chiqaradigan hidi turlicha. Olov abadiy va ilohiydir.

Geraklitni ko'pchilik unga tegshli deb hisoblaydigan, aslida unga tegshli bo'lmagan aniqroq mulohaza bo'yicha bilishadi: "Barcha narsa oqib turadi". Ko'pchilik odamlar Geraklitda faqat ana shuni bilishadi. P.Kopltanning ta'kidlashicha, bu fikr, garchi falsafiy sistemasining muhim jihatini tashkil etsa-da, uning asl mohiyatini aks ettirmaydi. U mana bu fikrni aytmaganni axir: "Bir daryoning o'ziga ikki marta tushib bo'lmaydi, chunki uning suvi uzluksiz yoningdan oqib o'tib turadi"? Boz ustiga, Platon ta'kidlaganidek, "Geraklit qayendadir barcha obyektlar o'zgarib va hech bir narsa mangu emas; hayotni daryo oqimi bilan qiyoslab, u, bir oqimga ikki marta tushib bo'lmaydi, deb aytgan". Aristotelning yozishicha esa, Geraklit o'z doktrinasini quyidagi so'zlar bilan ifoda etadi: "Barcha narsalar harakatda, hech bir narsa bir joyda turmaydi". Shu munosabarda, Geraklit – bu doimiy, o'zgarmas hech narsa yo'q deb qichqirayotgan, reallikni no-reallik deb e'lon qilgan antik dunyo Pirandollasidir deyishimiz mumkin.

Geraklit fikricha, hech bir narsa mavjud emas, chunki bu uning falsafasiga ziddir, deb aytishimiz xato bo'ladi. O'zgarish g'oyasi hech ham uning sistemasining yetukchi g'oyasi emas. Geraklit "So'z"ga, ya'ni o'zining insoniyatga maktubida alohida e'tibor qaratgan va dunyoda barcha narsa o'zgarib turadi degan fikr maktubida bo'lganda, uni insoniyatga yo'llashni dargumon edi. Bu haqiqatni ioniyalik hoshqa faylasoflar yaxshi tushunishgan va Geraklit bu bilan hech qanday yangi narsa aytmagan bo'lardi.

Geraklit ko'pxillikdagi birlik, birlikdagi ko'pxillik konsepsiyasini ilgari turishi bilan falsafaga takrorlanmas hissasini qo'shdi. Anaksimandr falsafiy sistemasida, ko'rib o'tganimizdek, qarama-qarshiliklar bir-birini siqishadi, keyin esa navbati bilan adolatsizlik uchun jazolanadilar. Anaksimandr qarama-qarshiliklar kurashini tarqibning buzilishi, Yagonuning sofligiga dog' tushiruvchi sifatida ko'rishni mumkin emas hodisa deb hisoblagan. Geraklit bunday fikrga qo'shilmaydi. Uning uchun qarama-qarshiliklar konflikti – bu hecham Yagonaning darz ketishi bo'lmay, balki uning mavjudligining zarur sharti. Amalda Yagona qarama-qarshiliklarning to'qnashishi natijali mavjud; bu qarama-qarshi turish uning yaxlitligi uchun zarur.

¹⁰² Copleston F. History of philosophy. Vol.1. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.25.

¹⁰³ Антономни марковий филозофия. Т.1, №1. С.275.

Geraklit uchun reallik – bu Yagona ekanligi uning quyidagi mulohazasida yaxshi koʻrinadi: “Dorishmandlik quloq solishda, mena emas, “Soʻz”ga, va barcha obyektlar – bu Yagona ekanligini eʼtirof etishda”. Boshqa tomondan qarasaq, qarama-qarshiliklar – Yagonaning mavjudligi sharti, degan gʻoya uning quyidagi mulohazalarida aniq namoyon boʻladi: “Urush barcha uchun odatiy hol, kurash udolatli va barcha obyektlar kurash orqali vujudga keladi va yoʻq boʻladi, degan haqiqatni bilishimiz kerak” va “Kurash xudolar va odamlar hayotidan yoʻq boʻlsin!”, deya hayqirganida, u nohaq edi. Geraklit Birligni yoʻqotishga chaqirayotganini bilmas edi, chunki uning chaqirigʻi eshitilganda, olam mavjud boʻlmay qolar edi.

Geraklit yana kurashning zarurligi haqida gapiradi: “Odamlar tafovutlarning oʻzaro kelishuvini tushunmaydilar. Bu yoydagi singari qarama-qarshi kuchlanishlarning muvozanatlashuvidan iborat”.

Demak, Geraklit uchun reallik – bu Yagona. Biroq, ayni paytda, u koʻplik hamdir – va bu tasodif emas, uning mavjudligining zaruriy shartidir. Yagona Tafovutdagi Aynanlik boʻlishi uchun bir vaqtda yukka va koʻplik boʻlish zarur. Gegel shakllanmoq kategoriyasining kashf qilinishini Geraklit nomi bilan bogʻlaydi; lekin bu fakt Gegelning Geraklitni notoʻgʻri tushinishi va, bundan tashqari, Parmenid oʻz sistemasini Geraklitda ilgari yaratgan deb hisoblashining xatoligiga asoslangan. Parmenid Geraklit zamondoshi va uning sistemasini tanqidchisi boʻlgan, bu esa uning oʻz asarlarini keyinroq yaratgan deganidir. Geraklit falsafiy sistemasini koʻproq eng umumiyning konkretligi, Koʻplikdagi Birlik, Tafovutdagi Aynanlik gʻoyasiga koʻproq mos keladi.

Xoʻsh, Koʻplikdagi birlik nima? Geraklit hamda bu gʻoyani keyinchalik undan qabul qilib olgan stoiklar uchun olov ulandagi barcha narsalarning ususidir. Bir qarashda Geraklit ioniyaliklar gʻoyasini ishlatib, unga original koʻrinish bergandek boʻlib koʻrinishi mumkin. Fales reallik asosiga suvni, Anaksimenes havoni qoʻygani uchun, Geraklit ulardan qandaydir ajralib turishi uchun havoni tanlopan degan fikr xayolga keladi. Tabiiyki, Geraklitda boshqa boshlangʻich asosni topish xohishi boʻlgan, lekin uning tanlovi mustahkam bazaga ega. Uning tanlovining olovda toʻxashining usuli sababi – sistemasining asosiy gʻoyasi bilan bogʻliq sabab bor edi.

Hissiy tajriba shundan dalolat beradiki, olov turli jinsli moddalardan oziqlanishi, isteʼmol qilishi va oʻziga transformatsiya qilishi hisobiga mavjud. Turli obyektlar tomonidan yaratilgan hokiu, ularning barchasini

oʻziga singdiradi; bunday materiallar bilan oziqlanib turmasa, u tez orada oʻchadi va mavjud boʻlmay qoladi. Olovning oʻzining mavjudligi bu “kurash” va “zoʻriqish”ga bogʻliq. Bu, albatta, falsafiy tushunchaning sof (bodani), lekin masalaning mohiyatini yaxshi koʻrsatadi, suv va havoda esa unday emas.

Geraklitning olovni reallik asosi qilib olishini uning kaprizi, originallikka intilishi, boshqa faylasuflar orasida ajralib turishga urinishi bilan tushuntirib boʻlmaydi. “Olov, – deydi Geraklit, – bu tashnalik va tashnalikni qoldirish” – boshqa soʻzlar bilan aytganda, bu olamlar mavjud barcha obyektlar, xususan, doimiy zoʻriqish, kurash, isteʼmol, alangalanish va oʻchish holatlarida boʻlgan obyektlar. Yonish jarayonida Geraklit ikki yoʻlni – yuqorilash va pastlashni ajratadi. “Oʻzgarish jarayonida u yuqoriga koʻtarilish va pastlikka ketishni koʻrdi va kosmos ana shular tufayli paydo boʻldi, deb taʼkidladi. Kondensatsiya qilinganida olov namlikka aylanadi, qisilganda suv boʻladi; suv sovugach, tuproqqa aylanadi, – bu jarayonni u pastlikka ketish yoʻli deb atadi. Va yana tuproq yonib, suvni keltirib chiqaradi, undan esa boshqa barcha narsalar paydo boʻladi; chunki Geraklit tabiatning deyarli barcha obyektlari va hodisalari dengiz yuzasidagi bugʻlanishdan vujudga keladi deb hisoblagan. Bu – yuqoriga koʻtarilish yoʻli”.

Biroq barcha obyektlar – bu olov va ulat doimiy ravishda oʻzgarib turishadi degan fikrga qoʻshilsak, unda, oʻz-oʻzidan ravshanlik, barqarorlik holatiga tushuntirish berish kerak.

Geraklit “meʼyori” tushunchasini taklif qiladi. Butun dunyo – “bu meʼyori bilan alangalanadigan va meʼyori bilan oʻchadigan mangu tirik olovdur. Agar olov yonar ekan, obyektlardan nimanidir olib, oʻz-oʻziga transformatsiya qilsa, olganiga teng shuncha narsani qaytarib beradi”. “Tovar otinga, oltin tovarga almashirilgani kabi, barcha narsa olovga, olov-barcha narsaga almashadi”. Shunday qilib, materiyaning har xil turli holatlari oʻzgartirish holida, uning yigʻindisi miqdori oʻzgarimasdan qoladi.

Materiyaning bir xil turklarining boshqalaridan ustunligini Geraklit tafaccul narsalarning barqarorligi bilan, balki tabiatning turli hodisalari, masalan, kun va tun, yoz va qishning almashishlari bilan ham tushuntirishga urinadi. Diogen bergan maʼlumotdan bilamizki, Geraklit bir elementlarning boshqalardan ustunligini “bugʻlanishdagi farqlari” bilan tushuntirgan. Xususan, “Quyosh Xalqasidan otash oladigan tuyoq bugʻlanish kuzni keltirib chiqaradi; unga qarama-qarshi bugʻlanishning ustunligi tunni paydo qiladi. Tiniq, shaffof bugʻlanish sabab boʻlgan

issiqliq miqdorining ko'payishi yozning boshlanishiga olib keladi; qoramtir tisdagi bug'lanish keltirib chiqaradigan bug'lanish usuligi qishni chaqiradi".

Borliqda, biz ishonch hosil qilganimizdek, turli me'yordagi olov, yonish va o'chishning nisbatan bir xil proporsiyada bo'lishi bilan bug'liq narsalarning doimiy kurashi va ayni paytda, nisbiy o'zgaruvchanligi mavjud. Aynan mana shu me'yordagi ko'ra, yuqoriga ko'tariluvchi va pastga tushuvchi yo'llar tufayli Geraklit "Borliqning yashirin sozlanishi", deb atagan, lekin aslida, uning fikricha, "ochiq sozlanish" fakti kuzatiladi. "Odamlar, — deb ta'kidlaydi Geraklit, biz keltirgan parchada, — tafovutlar-ning o'zaro kelishuvi, moslashuvini tushuvishmaydi. Bu yoy yoki liradagi singari qarama-qarshi kuchlanish, zo'riqishlarning muvozanatda bo'lishidir". Yakkalik o'zining tafovutlarida mavjud, tafovutlar mutiyatan Yagonaning turli jihatlarini bo'lganlari uchunгина hordirlar. Na bu jihatlar, na ko'tariluvchi va pastlovchi yo'llar yo'q bo'la olmaydi — agar ular yo'qolsa, Yagona mavjud bo'lmay qoladi. Qarama-qarshiliklarning bunday ajralmasligi, Yagonaning turli jihatlarini zaruriylik quyidagi mulohazalarda o'z ifodasini topgan: "Yuqoriga yo'l va pastga yo'l butunlay bir xil", "O'la borar ekan, jon suvga aylanadi, suv o'la borar ekan, tuproqqa aylanadi. Ammo tuproq suvni yaratadi, suv esa — jinni". Albatta, bu quyidagi ta'kidlagidek muayyan relyativizmga olib keladi: "Lzgulik va yovuzlik — bir narsa", "Dengiz nihoyatda toza va nihoyatda ifloslangan suvga to'lgan. Uni ichadigan baliqlar uchun u yaroqli va foydali, lekin uni icha olmaydigan odamlar uchun u iflos va zararli", "cho'chqalar bulchiqda chu'milishadi, uy parrandalari — changda".

Ammo Yagonada barcha kuchlanish, zo'riqishlar muvozanatda, barcha tafovutlar uyg'unlikka keltirilgan: "Xudo uchun barcha narsalar adolatli, yaxshi va to'g'ri, ba'zi narsalar noto'g'ri, boshqalari — to'g'ri deb odamlar aytishadi". Albatta, panteistik falsafaning muqarrar xulosasi ana shunday — mutag'ulik nuqtai nazaridan barchasi vaj.

Geraklit Yagonani Xudo sifatida ham, donishmand sifatida ham tafsillaydi: "Donishmand faqat bitta. U Zevs nomi bilan atalishni xohlaydi ham, xohlamaydi ham". Xudo — bu eng umumiy Aql (Logos), eng umumiy qonun, u barchani bittaga birlashtirgani va Borliqda doimiy o'zgarishlarni belgilagani holda, barcha narsalarga xos. Inson aqli — bu eng umumiy Aqlning bir bo'laki, uning muayyan nuqtadagi konsentratsiyasi, jamlanishi. Shuning uchun inson barcha narsalar birligini va qonun hukmronligini o'zgartirib bo'lmazligini tushungani

holda, narsalarga nisbatan aqlli qarashni ishlab chiqishi va aql ila yashashi zarur; u Borliqning zaruriy jarayonlariga moslashib yashashi va ularga qarshi bormasligi zarur, chunki bu barcha ho'ysunadigan, barchani qamrab oladigan Logos yoki Qonunning ifodasidir. Aql va ong — olov elementari — yuksak qadriyatlardir, chunki tanani sof olov tark etganda, unda qolgan suv va tuproq hech narsaga yuroqsiz bo'lib qoladi. Bu g'oyami Geraklit quyidagi mulohazasida ifodalaydi: "Go'ngni tashlab yuborishdan ko'ra, jasadni tashlab yuborish afzal". Shu bilan bog'liq ravishda inson o'z jonini quruq holda saqlashga intilishi lozim: "Quruq narsa — eng dono va eng yaxshi". Jonga namlik yoqimti bo'lishi mumkin, ammo "agar jon suvga aylansa, u halok bo'ladi". "Uxlab yotgan" xususiy odamlardan yuqoriga ko'tarilib, jon unumolanda bo'lishi lozim¹⁰².

Kosmogoniyaga oid qarashlarida Geraklit barcha narsalarni, shu jumladan, xudolarning ham olovdan paydo bo'lganligini asoslashga urinadi. Kosmosning olovdan paydo bo'lishini uning "pastga qarab harakati", olovning "yaratilmasligi" bilan ifodalaydi. Geraklit kosmogoniyasi uch xil variantda talqin etiladi:

1) Kliment fikri bo'yicha, olovdan dengiz (suv), undan olarni hosil qiluvchi urug', undan yer ham, osmon ham, ular orasida joylashgan barcha narsalar ham paydo bo'ladi.

2) Plutarxga ko'ra, olov havoga, havo suvga, suv yerga, yer olovga aylanadi.

Mark Antoniy (eramizdan avvalgi II asr) esa aytadi: "Yerning o'limi — suvning tug'ilishi, suvning o'limi — havoning tug'ilishi, havoning o'limi — olovning tug'ilishi va aksinchadan iborat"¹⁰³.

Esxatologiya masalalarida ham uning pozitsiyasi uning kosmos abadiy emas. "Pastga yo'l" davriy ravishda "yuqoriga yo'l" bilan o'rin almashib turadi. Kosmos yonib ketadi. Bu davriy yong'in faqat fizik jarayongina emas, balki aqliy jarayon hamdir. "Olov hech narsani chetlab o'tmaydi, barchani sud qiladi"¹⁰⁴. Dunyoviy yong'in dunyoviy sud bo'ladi.

Geraklit — g'ilozoist. Uning olovi tirik bo'libgina qolmay, aqli kuch hamdir. Xristian teologi Kliment Aleksandriyskiy Geraklit asarlaridan bir parchani keltiradi: "Barcha narsalardan tarkib topgan bu yaxlitlik,

¹⁰² Copleston F. History of philosophy. Vol.1. — New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.25-29.

¹⁰³ O'ala joyda: B.26.

¹⁰⁴ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. — New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.27.

Kosmos hech bir Xudo, hech bir odam tomonidan yaratilgan emas. U to'la kuch bilan alanganadigan va to'la kuch bilan o'chadigan, doimo bo'lgan, bo'ladigan va mangu tirik bo'lib qoladigan olovdir.¹⁰⁵

Geraklit talqinida *Logos* (ma'noli, aqlli so'z) – dunyoning obyektiv qonuni. Bu – tartib va me'yorning prinsipi. U olovning o'zidir: hissiyotimiz olov tarzida namoyon bo'lsa, aqlda logos ko'rinishida ho'ladi. Logos tarzidagi olov aqlga ega va ilohiy. Logos bu – Olimp xudolari va insonlarni boshqaruvchi Zevs. Logos – borliqning ichki o'zgarishlari, mohiyati hamda ular haqidagi haqiqat. Demak, Geraklit Logos terminini ko'p ma'noda qo'llagan va tavsiflagan. U.Kerimov Geraklitning logos tushunchasini besh xil ma'noda ishlatganini ta'kidlaydi va ularning talqinini beradi¹⁰⁶. Lekin logosning bu ma'nolari, buningcha, Geraklit falsufasida "Logos – obyektiv qonuniyat" ma'nosi asosida o'zaro bog'liqlikda bo'lib, uning konsepsiyasiga yaxlitlik baxsh etadi.

Jon haqida gapirib, Geraklit, uni qarama-qarshililar: ho'llik va olov birligidan iborat, deydi. Unda olovning nufusi qanchalik ko'p bo'lsa, jon shunchalik yengil. Shuning uchun ham "quruq bo'lgan jon" – dono va eng yaxshi. Jonning quruq komponenti – bu uning logosi.

Geraklit – stixiyali materialist va sodda dialektik. Uning fikricha, logos borliqning dialektik qonuni. U "barcha narsa oqib, o'zgarib turadi. Olamda hech bir narsa takrorlanmaydi. Ahadiylik – shahkani tasavvur qiluvchi go'dak, yosh bola xoqonligi". Bir narsa turlicha: dengiz suvi ham toza, ham ifloslangan: baliqlar uchun hayot manbai, ichimlik suvi. Odamlar uchun – zaharli va halokatlil. Muhiro o'zgarish – bu qarama-qarshisiga aylanish, qarama-qarshilarning mohiyati birining ikkinchisi orqali aniqlanishida. Masalan, sog'lilqning qadr-qimmatl kasalga chalinganda bilinadi. Geraklit yozadi: "Kurash (qarama-qarshilar kurashi) barcha narsaning otasi, barcha narsalar ustidan hukmron kurash zaruriyat tufayli paydo bo'ladi"¹⁰⁷.

Bilish masalalariga murojaat qilib, Geraklit hissiy va ratsional bilishni ajratadi. Hissiyot, uning fikricha, foydadan xoli emas, ayniqsa, ko'rish va eshish juda afariyatlidir. Lekin bilishning oliy maqsadi – logosni anglash va shu tariqa dunyoning oliy birligini bilish hamda oliy

¹⁰⁵ O'zga joyda: B.29.

¹⁰⁶ Керимов У.Л. Теория логоса: Герменевтика фрагментов Гераклита. –Т.: Сан'ат, 2015. –С.8-12.

¹⁰⁷ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. –М.: Мысль, 1969. С.376.

donishmandlikka erishish. "Donishmandlik belgisi menga emas, balki barcha bir narsa (hirlidka) deb biladigan logosdadir"¹⁰⁸. Biroq logosni bilish oson emas, buning sabablari ko'p, xususan, tabiat yashirinishni yaxshi ko'radi. Bundan tashqari, "ko'pchilik odamlar hayvonlar singari kechidan ortiqcha to'yib ketgan". Shuningdek, ana shu ko'pchilikning ustozlari: Gomer ham, Gesiod ham, boshqa xaliq kuychilari ham logosni bilishga xalaqit berishadi. Ko'pchilik odamlar nimaga to'qurash kolayotganlarini ham bilishmaydi. Ko'p narsani bilish aqlli bo'lishga o'rgatmaydi. U otarning yaxlit manzarasini o'rnatishga olib kelmaydi, ungu faqat logosni (barcha bir narsa ekanligini) bilish orqaligina erishishi mumkin. Demak, Geraklit fikricha, logosni, donishmandlikni dunyoning birligini bilish hamamaga ham nasib etavermaydi. Xususan, joni dag'al, olov elementi kam kishilarning tashqi hlsari chin bilim bera olmaydi¹⁰⁹. Lekin, odamlar tabiatan aqllidir. "Fikrlash barchaga xos", "Barchaga o'zini bilish va mulohaza yuritish qobiliyati berilgan", "Logos barchada mavjud"¹¹⁰.

Axloqiy qarashlarida Geraklit odamlarni tabiatan bir-biriga teng deb hisoblashga moyil. Biroq ularning amalda teng emasligi aniq. Buni ular manfaatlarning teng emasligi oqibati deb biladi. Ko'pchilik logos bo'yicha emas, xohishlari bo'yicha yashaydilar. Bunday kishilar hayoti – "bolalar o'yini". Ular o'z xohishlari hukmronligi ostidadir. Odamlar eshaklar singari somonni otundan afzal ko'radilar. Vaholanki, haxt tana ehtiyojini qondirishda emas, balki o'y-fike yuritishda, "haqiqatni aylash va tabiat qonunlariga quloq solgan holda, ularga mos ravishda xatti-tarakat qilishdadir"¹¹¹.

Siyosiy qarashlarida Geraklit faqat nasli bo'yichagina emas, balki ruhi bo'yicha ham aristokratdir. Uningcha, eng munosib odamlar bir narsani – o'luychi narsalarni shon-shuhratga ega deb biladilar. Bunday odamlar logosga muvofiq tarzda hayot kechiradilar va ular ozchilikni tashkil qiladilar. Ushay odamlar bebaho, ular "logos bo'yicha emas, o'z xohishlari bo'yicha yashayotgan o'n minglab odamlar o'zini bosadi"¹¹².

¹⁰⁸ O'zga joyda: B.279.

¹⁰⁹ Вүлдешев С., Усманов М., Карамов Р. Калитик на урта аер Гәрбий Баруна фалсафиси. –Т.: "Шарк", 2003. Б.14.

¹¹⁰ Чапанов А.Н. Курс лекций по древней философии. –М.: Высшая школа, 1981. С.127.

¹¹¹ Антология мировой философии. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. –М.: Мысль, 1969. С.280.

¹¹² Чапанов А.Н. Курс лекций по древней философии. М.: Высшая школа, 1981. С.138.

Geraklit - bitilgan qonunlar ta'rifdori (u davrdagi aristokratiya mavjud urf-odarlarga tayanib ish tutgan). "Xalq qonun uchun, xuddi o'z uyini himoya qilganidek, kurashishi kerak"¹¹³. Uning ta'kidlashicha, insoniyatga tegishli qonunlar ilohiyordan oziqlanadi.

Geraklitning jon to'g'risidagi ta'limotida mifologiya elementlari, ayniqsa, ko'p. Geraklit aytadi: "O'lma - biz uyg'ongandan keyin ko'radigan narsadir"; "inson o'layotganda tunda o'zi uchun olov yoqadi. Uning ko'zi o'chgan bo'lsa-da, o'zi tirikdir"¹¹⁴. Geraklitning ta'kidlashicha, Quyosh - Erik jon, unga adolat xudosi Diki va uning xizmarkori Erina qarab turadi. Ular Quyoshning me'yordan chiqib ketmasligini nazorat qilib turadilar.

Geraklit ta'limoti inoniyadagi falsafiy fikr rivojining dastlabki natijalari yakuni deb baholanishi mumkin. Uning muhim natijalari qatoriga borliqni Yagona va Ko'plik birligida olib tushuntirishi, harakatning qonuniyligi va universalligi g'oyasini asoslashi, garchu sodda ko'rinishda bo'lsa-da dialektikani naturalizm, stixiyali materializm bog'lashga bo'lgan urinishlarini kiritish mumkin. Falsafiy fikrning Qadimgi Gretsiyadagi keyingi rivojida mazkur g'oyalar va yundashuvlar mukammallashib bordi.

Takrorlash uchun savollar

1. Fales dunyoqarashining o'ziga xosligi nimada?
2. Anaksimend borliq substansiyasi va strukturasi to'g'risidagi qarashlarini qanday asoslaydi?
3. Anaksimandr apeyronni qanday tavsiflaydi?
4. Geraklit logosni qanday tavsiflaydi?
5. Geraklit dialektikasining mohiyati nimada?
6. Geraklitning inson tabiyati va bilish to'g'risidagi qarashlarining o'ziga xosligi nimada?
7. Geraklitning ijtimoiy-siyosiy va axloqiy qarashlarida qanday masalalar o'z ifodasini topgan?
8. Geraklit falsafasining muhim natijalari nimalardan iborat?

ITALIYA FALSAFASI

Pifagorchilar falsafiy ta'limoti. Eley falsafiy maktabi

Eramizdan avvalgi VI asr oxiridan boshlab shakllanib kelayotgan Yevropa falsafasi markazi Egey oqimining Uzoq Sharqidan uning Uzoq G'arbiga - Ioniyadan "Buyuk Gretsiya"ga (rimliklar grek dunyosining bu qismini ana shunday ataganlar) yoki "Buyuk ellada" (ellinlar uni shunday atashgan) ko'chdi. U Janubiy Italiya va Sitsiliya qirg'og'idagi Buyuk koloniyalashtirish davrida turli grek shaharlari tomonidan hosil qilingan polis - koloniyalar yig'indisidan iborat. Ular Kuma, Neapol, Posiduniya, Eley, Regiy, Lokra, Kraton, Siboris, Metanoit, Sirakuza va boshqa shahar - davlatlardir. To'xtovsiz urushlar elladani charchatadi. Eramizdan avvalgi 527-211-yillarda "Buyuk Ellada"ni asta-sekin rimliklar bosib oldilar va shu tariqa, Italiya madaniyat markazi, xususan, falsafiy fikrning keyingi rivoji maskaniga aylandi.

"Italiyaliklar falsafasi" (Aristotel so'zi) Ioniya falsafasidan keyin antik falsafa rivojida keyingi tashlangan muhim qadam bo'ldi. Italiya falsafasiga Pifagor Ittifoqi, eley falsafa maktabi va Empedokl ijodi taalluqli. Pifagorchilar falsafani matematika bilan bog'ladilar va dunyoning sonli strukturasi masalasini qo'ydilar; eleychilar "substansiya" tushunchasini "borliq" tushunchasi darajasigacha rivojlantirdilar. Ular fuzo, vaqt va harakatning dialektik tabiati to'g'risida mulohaza yuritdilar.

Pitagoreizm ma'balari haqida gap ketganda, shuni aytish kerakki, bizgacha pifagorchilarning asurlaridan hatto uzoq-yulduz parchalar ham yetib kelmagan. Asosiy manba - eshitganlardan iborat.

Pifagorni Samos oroli, ya'ni Ioniyada tug'ilgan deb aytishadi. Polikrat tiraniyasi uni o'z vatanidan ketishga majbur qilgan. Fales maslahati bilan u bilim olish maqsadida Misrga boradi va u yerda 22 yil tahsil oladi. Eramizdan avvalgi 525-yilda Misr forslarga qaratu bo'lib qoladi. Bunday vaziyatda misrliklar ko'plab asurlarni Sharqqa jo'natishgan. Olimlar ham ko'chishga majbur bo'lishgan. Ma'lumollarga qaraganda, ular orasida Pifagor ham bo'lgan. Misr, Bobil, ehtimol Hindistonda jami 34 yillik tahsildan keyin Pifagor "Buyuk Gretsiya"ga - Kraton shahriga ketadi va u yerda Pifagor Ittifoqini - maktabini tashkil etadi.

Pifagor Ittifoqi hamliklarning ilmiy falsafiy va axloqiy-siyosiy "umumiy birodirligi", jamoasidan iborat. Hikoyalarga ko'ra, pifagorchilar avval Kratonda, keyinchalik "Buyuk Ellada"ning boshqa

¹¹³ Античная мировая философия. Т.1, Ч.1. С.280.

¹¹⁴ Чаппако А.П. Курс лекций по древней философии. М.: Высшее образование, 1981. С.138.

shaharlarida hokimiyatni qo'lga olishgan. Ularga allaqanday Kilon qarshi turgan. Uning tarafdorlari pifagorechilar Kratonda syczidga to'plashganda binoni qurshab olib, yoqib yuborishgan.

Pifagorechilar siyosiy qarashlari tahlili ularning anarxiyaga qarshi ekanligini ko'rsatadi.

Pifagor Ittifoqi ichida ham nizolar bo'lgani to'g'risida gapirishadi. Ular aristokratiya va demokratiya tarafdorlari orasida bo'lib, oxir-oqibatda bu Ittifoqning tarqalishiga olib kelgan.

Pifagorechilar turmush tarzi qadriyatlar taraxiyasiga tayangan. Ular birinchi o'ringa go'zallik va ezigulikni, ikkinchi o'ringa foyda, uchinchi o'ringa yoqimlilikni qo'yadi. Go'zallik va ezigulikka Pifagorechilar fanni ham qo'shadilar.

Pifagor Ittifoqiga har ikki jins vakillaridan (faqat erkinlari) ko'p yillik axloqiy sinovdan o'tganlarini qabul qilishgan. Mulki umumiy bo'lgan, Ittifoqqa kirishayotganda mulklarini maxsus iqtisodchilarga topshirgan. Ittifoq ikki bosqichli bo'lgan. Akusmatiklar (quloq so'zuvchilar, eshituvchilar) bilimlarni dogmatik tarzda o'zlashtirishgan, matematiklar (olimlar) bilimlarni asoslash bilan shug'ullanishgan. Pifagor Ittifoqi yopiq tashkilot, umumiy ta'limot yashirin bo'lgan.

Pifagorechilar quyosh chiqquncha o'rinlarida turishgan, gimnastika mashqlarini bajarishgan, keyin dengiz bo'yiga borib, quyosh chiqishini kuzatishgan. Kechqurun birgalikda cho'milishgan, birga ovqatlanishgan va xudolarga sig'inishgan, uxlashdan avval o'zlariga hisobot berishgan: uch marta o'zlaridan quyidagilarni so'rashgan: bugungi kanim qanday o'tdi? Bugun nimu qildim? Qanday burchim bajarilmay qoldi?

Pifagorechilar etikasi asosida ehtiroslar ustidan g'alaba qozonish, kichiklarning kattalarni hurmatlashi, do'stlik va birodorlikni ulug'lash, Pifagorga sodiqlik, hurmat bilan qarash yoradi.

Pifagorechilar medicina, psixoterapiya, bola tug'ish masalalariga e'tibor berishgan. Ular aqliy qobiliyatni kuchaytiradigan usullarni yaratishgan, tinglash va kuzatish ko'nikmalarini hosil qilishgan. Ular xoirani (mexanikasi va ma'nosini) rivojlantirganlar, ma'noni faqat boshlang'ich asosni topganda tushunishi mumkin, deb hisoblashgan.

Pifagorechilar mashohadafik, donolik turmush tarzini, siyosiy faollikni yuqori baholashgan. Ularning turmush tarzi kosmosdagi tartib va olamdagi simmetriya to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqqan. Kosmos chiroyi hammaga ham ochulu bermaydi. Unga faqat to'g'ri turmush tarzini kechirayotgan odamgina musharraf bo'ladi.

Pifagoreizm davrlari: 3 ta cho'qqisi mavjud: siyosiy (eramizdan avvalgi V asrning birinchi yarmi), falsafiy (eramizdan avvalgi V asrning ikkinchi yarmi), ilmiy (eramizdan avvalgi IV asrning birinchi yarmi) davrlar.

Pifagor Ittifoqi tarixini 6 qismga bo'lish mumkin:

1. Pifagor Ittifoqini tashkil etish – eramizdan avvalgi VI asr oxiri. Bu Pifagorechilar fanining Pifagorechilar "birodorligi" doirasida shakllanishi. Uning ildizi orlik jannatiga borib taqaladi. Mazkur davrda pifagorechilar "Buyuk Ellada"da hokimiyat tepasida bo'lganlar.

2. Pifagorechilarning siyosiy hukmronlikka egaligi (eramizdan avvalgi V asr birinchi yarmi);

3. Ittifoqning quvg'in qilinishi, tarqatib yuborilishi (eramizdan avvalgi V asr o'rtalari);

4. Pifagor diasporasi (yig'ilishi). Liziv va Filolay. Bu Filolay ta'limotida falsafiy cho'qqiga erishilgan davr (eramizdan avvalgi V asrning ikkinchi yarmi);

5. Arxit Laurentskiy va uning guruhlari – pifagoreizmining fanga aylanishi, uning nafaqat mirologiyani, balki falsafiy asarlarni ham yo'qolishi (eramizdan avvalgi IV asr birinchi yarmi);

6. Pifagorechilar flutada – oxirgi pifagorechilar (eramizdan avvalgi IV asr o'rtalari).

Ikki pifagoreizm. Pifagor ta'limoti to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni Geraklitdan olamiz: "Ko'p narsani bilish aqli bo'lishga o'rgatmaydi, aksini bo'lganda Gesiod, Ksenofan va Pifagor aqllilikka o'rganishgan bo'lardi"¹¹². Boshqa bir joyda Geraklit aytadiki, Pifagor donishmandligi ko'p bilimlilik emas, balki aldashedadir.

Gerodot Pifagorni "buyuk oltin donishmandi" deb ataydi.

Aytishlaricha, Pifagor Hermes xudosining o'g'li Erifalni o'zida gavdalantirgan. Xudoni qahramon avlodlaridan deb bilgan Pifagor o'zini boshqa odamlardan yuqori qo'ygan.

Pifagor jonning ko'chib yurishini ta'kidlaydi: uningcha, aqli mavjudotlarning 3 turi mavjud: Xudo, inson va Pifagorga o'xshashlar (insonlarning yaxshiroq urug'dan paydo bo'lganlar).

Pifagorning asosiy tezisi – "eng yaxshi dono – son", son harcha narsalarga, shu jumladan, axloqiy, ma'naviy sifatlarga ega.

Aristotelning yozishicha, Pifagor shogirdlariga, "Adolat – o'z-o'ziga ko'paytilgan son"¹¹⁶, deb uqirgan. Shuningdek, u, "Jon garmoniyadan iborat", deb aytgan. Yarrovlux (IV asr) va Boosiy (V asr oxiri – VI asr)ning aytishlaricha, temirchilar ishlayotgan joydan o'tayotganda Pifagor ularning og'irligi bir xil bo'lmagan bolg'alar bilan urayotganlarini payqagan va ular chiqarayotgan tovushning turli xil tovushlar garmoniyasini hosil qilayotganini tushungan. Bolg'alar og'irligini o'ltash, tovushlar uyg'unligi, hamohangligini ularning miqdori orqali aniq belgilash, bilish mumkinligini tushungan va bundan Pifagor, "son hodisalarni hisobqaradi", degan xulosaga kelgan. Uningcha, shu yo'l bilan sifatga ega barcha hodisalarni o'ltash va tabiatini bilish mumkin.

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Pifagor yirik matematik bo'lgan. "Pifagor teoremasi" va solishtirib bo'lmazlik hodisasining kashf etilishini uning nomi bilan bog'lashadi. U matematikani empirik landan (savdogarlarga xizmat qiladigan) nazariy fanga aylantirishga katta hissa qo'shgan. Neoplatonik Prokl (V asr)ning yozishicha: "Pifagor geometriyaga erkin fan shaklini berdi, uning prinsiplarini sof abstrakt holda olib qaradi, teoremlarni nomoddiy, intellektual ma'qul nazardan o'rgandi". Teofrastning ta'kidlashicha, Pifagor 5 ta fizikaviy elementni Sta to'g'ri ko'pburchaklar bilan bog'lagan: Yer – kub, ulov – to'rt qirrali pirumida (tetraedr), havo – sakkiz qirrali (oktaedr), suv – yigirma qirrali (ikosaedr), efir – o'n ikki qirrali (dodekaedr) shaklga ega deb hisoblagan. Aristotel fikricha, Pifagor ellinlardan birinchi bo'lib tarozi va o'ltovlarni kiritgan.

F.Koplonning pifagorechilar matematik-metafizik falsafasi tahlili, shu munosabat bilan Aristotel va boshqa mutafakkirlarning pifagorechilar to'g'risidagi fikr-mulohazalariga murojaat qilishi, bizningcha, masalaning ko'p qirralari va muhiyatini tushunishga yordam beradi. U Aristotelning "Metafizika"da yozgan quyidagi so'zlariga e'tiborini qaratadi: "Pifagorechilar o'zlarini matematikaga bag'ishlaganlar, ular birinchi bo'lib bu fanni ilgari surdilar va shu asosda tarbiya topgan holda o'ylashganki, borliqdagi barcha narsalar uning prinsiplariga bo'ysunadi...". Pifagorechilar muayyan fan ibridosida turgan barcha olimlar singari entuziazm bilan to'lib-toshganlar, ularni sonlarning hayotimizda o'ynaydigan roli hayratga solgan. Haqiqatan ham barcha narsalarni hisoblasa bo'ladi va ularning ko'pisi matematik ifodalaniishi

¹¹⁶ Платонен А.Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1981. – С.143.

mumkin. Xususan, ikki o'zaro bog'liq narsa munosabati son proporsiyalari yordamida ifodalanishi mumkin; muayyan miqdordagi tartiblangan predmetlar tartibi matematik ifodalaniishi mumkin va hokazo. Pifagorechilarni eng ko'p hayratga solgan kashfiyot cholg'u aslubi simlari oraligidagi musiqiy intervallarni sonlar bilan ifodalash mumkinligi. Tovushning yuqoriligini songa bog'liq deb aytilish mumkin, boshqacha aytganda, u sim uzunligiga bog'liq, notalar oraligidagi intervallarni esa sonlarning o'zaro munosabatida ifodalasa bo'ladi. Xuddi musiqiy garmoniya sonlarga bog'liq bo'lishi singari, borliqdagi garmoniya ham, pifagorechilar fikricha, sonlarga bog'liq. Milletlik kosmologlar borliqdagi qurama-qarshiliklar to'g'risida gapirishdi; pifagorechilarning musiqa bo'yicha tadqiqotlari ularga "kurash" muammosini osongina yechish g'oyasini son konsepsiyasi orqali sekingina aytilib berishi mumkin edi. Aristotel aytadi: "Musiqiy atributlar va qatorlarning o'zaro nisbatini sonlar bilan ifodalash mumkinligini ko'rgan uchun ular tabiatdagi barcha narsalarni sonlar yordamida modellashtirish mumkin degan xulosaga kelganlar va sonlar, ular fikricha, butun tabiatdagi birinchi narsalar bo'lgan, borliq esa musiqiy qator va sonlar iborat". Anaksimandr barcha narsani Chegarasizlik va Noaniqlikdan keltirib chiqardi, Pifagor unga Chegarasizlikku shakl beradigan chegara konsepsiyasini qo'shdi. Bunga proporsiya va garmoniyasi arifmetik ifodaladigan musiqa (hamda sog'liq bo'lib, unda "mo'tadillik" garmoniyaga, ya'ni sog'liqqa eltuvchi chegara bo'lib xizmat qiladi) misol bo'ladi. Bu xulosani butun olamga nisbatan qo'llab, pifagorechilar kosmik garmoniya to'g'risida so'z yuritganlar. Aytmoqchi, sonning borliqda muhim rol o'ynashini shunchaki ta'kidlash pifagorechilarni qanoqlantirmagan va ular fikrlashda ilgari lab horib, barcha narsalar o'z holicha sonlar deb aytilishga qator qildilar.

Tushunarli, bu juda dadil bildirilgan mulohaza, uni tushunish oson emas. Pifagorechilar aslida nimani nazarda tutganlar? Birinchidan, ular son deganda nimani tushunishgan yoki son to'g'risida nimalarni o'ylashgan? Bu juda muhim masala, chunki unga beriladigan javob pifagorechilarning barcha narsalar son deb aytilishining birlamchi sababini tushuntiradi. Aristotel bergan ma'lumotga ko'ra, pifagorechilar "son elementlari deb juft va toq sonlarni tushunishgan bo'lib, ulardan birinchisi chegarasiz, ikkinchisi chegaralidir; birlik har ikkalasidan tashkil topadi, u ham juft, ham toqdir, son yaxchilikdan tashkil topadi, turli sonlar esa, yuqorida aytilib o'tilganidek, – bu butun borliq". Aristotelning so'zlari pifagorechilik taraqqiyotining qaysi konkret davriga

tualluqli bo'lishidan va uning juft va toq to'g'risidagi mulohazalarining qanday talqin qilinishidan qat'i nazar, shu narsa ravshaniki, pifagorchilar sonlarni makon(fazo) nuqtai nazaridan olib qarashgan. 1 – bu nuqta, 2 – chiziq, 3 – yuza, 4 – jism. Demak, barcha narsalar – bu son degan mulohaza “barcha narsalar nuqtalardan yoki makon birliklaridan tashkil topib, birgalikda sonni hosil qiladi” degandir. Pifagorchilarning sonlarni aynan shu ma'noda tushunganini “tetraaktos” (to'rtlik) isbotlaydi, buni ular muqaddas figura deb hisoblashgan.

Bu figura yordamida o'rtning bir, ikki, uch va to'rt yig'indisi ekanligini ko'rsa bo'ladi. Aristotelining aytishicha, Efvrit sonlar o'rnida lo'shlaridan foydalangan ho'lib, mazkur usul tufayli “kvadratlil” va “to'g'ri chiziqli” sonlar hosil qilgan. Agar biz birdan boshlasak, toq sonlar qo'shib, ularni “gnomonlar” shaklida joylashtirgan holda, “kvadratlil” sonlarga ega bo'lamiz, agar ikkidan boshlasak va juft sonlar qo'shib borsak, “to'g'ri chiziqli sonlar hosil qilamiz”.

Sonlardan figuralar ko'rinishida yoki sonlarni geometriya bilan bog'liq holda foydalanish pifagorchilarning nima uchun obyektlarni sonlarning o'zi deb olishganini, predmetlarni hisoblash deb olishmagani tushunishga yordam beradi. Ular matematik konsepsiyalarini tartibga ko'chirib, unga narsalar borlig'ini bo'ysundirishgan. Xususan, ustiga bir qancha nuqtalarni qo'yish bilan chiziq hosil bo'ladi va bu nafaqat xayoldagi matematikada, balki tashqi reallikda hamdir; xuddi shunga o'xshash bir qancha chiziqlarni ustma-ust qo'yish bilan yuza paydo bo'ladi, jism esa bir qancha yuzalarni birlashtirishdan vujudga keladi. Nuqta, chiziq va yuza, shunday qilib, tahlildagi barcha jismlarni hosil qiladigan real elementlardir, va shu ma'noda barcha jismlarga son deb qarash kerak. Haqiqatan ham, har qanday moddiy jism 4 sonning (tetraaktosning) ifodasi bo'lib xizmat qiladi, chunki u to'rtinchi bosqich sifatida uch elementdan (nuqta, chiziq, yuzadan) tashkil topadi. Biroq qanchalik predmetlarni sonlar bilan aynanlashtirishni sonlarni geometrik figuralar tarzida ko'rsatishni, odatga, yo'yish mumkinligini va musiqa sohasidagi pifagorchilar kashfiyotlari bilan olamga qanchalik yoyilgan bo'lishini aytish juda murakkab. Bernet buyumlarni, dastlab, sonlar bilan almashirish, sonlarni geometrik figuralar bilan aynanlashtirishga emas, balki barcha musiqali tovushlarni sonlarga keltirish mumkinligiga asoslagan, deb hisoblaydi. Biroq, obyektlarni pifagorchilar singari moddiy nuqtalarining muayyan miqdori yig'indisi sifatida olib qarash, va ayni vaqtda, sonlarni geometrik nuqtai nazardan nuqtalar yig'indisi deb qabul qilsak, undan

keyin qo'yilgan qadamni, ya'ni obyektlarni sonlar bilan aynanlashtirishni tanavvur qilish oson. Aristotel yuqorida keltirilgan nuqtda pifagorchilar sonning elementlari “juft va toq bo'lib, ulardan birinchisi chegarasiz, ikkinchisi – chegarali” deb ta'kidlashganlarini aytib o'tadi. Sonlarning chegarasizligi va chegaraligi to'g'risidagi fikr qayoqdan keldi? Pifagorchilar uchun bu miqdoriy va sifatiy o'lchamlari cheklangan predmetlar va chegarasi yo'q Kosmos¹¹⁷.

Kosmologiyada Pifagor – birinchilar qatorida geosentrizm tarafdori. Pifagor ijodiga yakun yasab, quyidagi holatlarni ajratib ko'rsatish mumkin: Pifagor – ziddiyatli shaxs. U falsafa larg'ibotchisi. Sonni dunyo tuzilmasi asosi deb bildi.

Pifagor ta'limotini uning izdoshlari aniqlashtirishdi va ma'lum bir jihatlarni rivojlantirishdi. Dastlabki pifagorchilar safida Parmeniks, Perkous, Brontin, Petron, Alkmeon, Gippas hamda Deynono (jeano) – Brontinning xotini va boshqalar bor.

Gippas – ilk pifagorchilarning buyuk vakili. Aristotel fikricha, u barcha narsaning boshlang'ich asosini olovda deb bilgan. Ana shuni bilan u boshqa pifagorchilardan farq qilgan. Gippasda son Geraklitning logosiga to'g'ri keladi. Gippas fikricha, son – olam yaratilishining birinchi namunasi.

Pifagor Ittifoqida Gippas demokrat sifatida aristokrat Pifagorga qarshi torgan. Gippas fikricha, barcha ozod, erkin odamlar boshqaruvda ishtirok etishi kerak. U fanning elitar bo'lishiga qarshi chiqqan (Sharqda bu paytda ilmi elitar edi). Gippas “munosib emaslarga” tabiatni o'lchatu va proporsiyaga ega sifalida ham, ega emas sifalida ham ochib bergan.

Sonlar, pifagorchilar fikricha, olamdagi tashkillashish va aqllilikning manbaidir. Sonlar esa bir xil birlikdan tashkil topadi. Demak, dunyoning asosida bir soni yotadi. Keyinchalik shu narsa ma'lum bo'ldiki, dunyoni asosida kam deganda bir-biriga o'ladigan ikkita turli xil bir mavjud. Demak, aqlsiz, irratsional omillar olamning yuragida mavjud ekan. Pifagorchilar bunday sonlar bilan qanday ish ko'rishni bilmaganlar. Nomuvofiqlik hodisasi ular dunyoqarashining negizini parchalagan. Shuning uchun ham ular bu hodisani mavjudligini yashirishgan. Gippas esa, nomuvofiqlikni akusmatiklarga xos deb aytdi. Buning uchun Gippasni Ittifoqdan haydashgan. Ketaytib, ehtimol, u akusmatiklarning bir qismini o'ziga ergashtirgan, aks holda Pifagor matematiklar sardori, Gippas akusmatiklar boshchisi deb aytilmas edi.

¹¹⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.29-38.

Pifagorchilar Gippasni la'natlashgan, unga nisbatan magiyani qo'llashgan, go'r qazishgan. Haqiqatan ham ko'p o'tmay Gippas sirda cho'kib o'lgan.

Pifagorchilar meditsinasi. Pifagorlar tanani gimnastika va tana siri durilari bilan, qalbi – musika bilan davolashgan. Ular salbiy emotsiyalar-dan o'zlarini ehtiyot qilishgan (ma'rut, qayg'urish, umidsizlanish, jouning vabimaga nishishi va boshqalardan). Buning uchun ular psixoterapiyani qo'llashgan. Ular kasallikning oldini olishga urinishgan. Pifagor shogirdi Kallifon meditsina maktabining asoschisi hisoblanadi. O'g'li Demoked orasi bilan konfliktida bo'lgan. U Persiyada asirda bo'lganda, fors shohini davolagan va katta shou-shuxratga ega bo'lgan. Oxir-oqibatda o'z vataniga qaytgan.

Alkmeon-Kroton – meditsina maktabining boshqa bir yirik vakili. Falsafiy mashohada yurituvchi shifokor bo'lgani uchun u kasallikning umumiy sabablarini qidurgan va ana shulardan birini tana muvozanatining sifatining buzilishida deb bilgan. Anatomiyaga asos solgan. Jinni o'lmas deb hisoblagan.

Pifagor va pifagorchilar jamiyat boshqaruvining yaxshi shaklini aristokratiyada ko'rishgan va shuning uchun ular "yunon aristokratik hokimiyatini tuzish tarafdori bo'lib kelganlar"¹¹⁸.

Pifagor va pifagorchilar falsafiy qarashlari tahlili shuni ko'rsatadiki, ular ta'limotlarining muhim natijalaridan biri horliq yaxlitligi asosini tashkil etuvchi substansiyani konkret prodmetlar, masalan, suv yoki havoda emas, abstrakt obyekt – sonda deb bilishi bo'ldi. Bu substansiyani nazariy tushuncha sifatida yaratish sari tashlangan muhim qadam bo'ldi. Shuningdek, borliqdagi umumiy aloqadorlikni garmoniya tarzida talqin etish uning muayyan ko'rinishda tartiblanganligi, qonuniy xarakterga ega bo'lganligi tushunish uchun muhim edi.

ELEY FALSAFIY MAKTABI

Eley falsafa maktabi ham Pifagorchilar ittifoqi singari "Buyuk ellada"da paydo bo'lgan. Bu maktab vakillari Ksenofan, Parmenid, Zenon va Meliaslardir. Eley maktabi vakillari falsafa kategoriyalarini, xususan, "borliq", "substansiya" tushunchalarini yanada rivojlantirdilar. Aynan eleychilar falsafaning muhim masalalaridan biri – borliq va tafakkurning o'zaro munosabati masalasini qo'yishgan. Shuning uchun

¹¹⁸ Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'rta asr G'urbiy Yevropa falsafasi. – I.: "Sharq", 2003. B.17.

ham, aytish mumkinki, antik falsafaning shakllanishi eley maktabi bilan tugallanadi.

Ksenofan

Ksenofan Ioniya'dagi Kolofon polisidan chiqqan. Uni eley maktabiga asos solgan deb hisoblashadi. Lekin uning janubiy Italiya'dagi Eley shahrida bo'lganligi to'g'risida hech qanday ma'lumot yo'q. Mazkur maktab faylasuflarining uni o'z og'ushiga olishganini tushunsa bo'ladi, chunki ular Ksenofanning harakatsiz Yagona g'oyasini qabul qilishgan. Buni Ksenofanga tegishli deb hisoblashlari lasdiqlaydi. U greklarning inson sifat qilib yaratilgan xudolariga hujum qiladi: "Agar bo'kizlar, otlar yoki arslonlar insonlardagidek qu'llarga ega bo'lib, ular bilan odamlarga o'xshab chizgan va san'at asarlarini yaratishgunda, otlar o'z xudolarini otlarga o'xshatib, bo'kizlar bo'kiz obrazida tasvirlashgan bo'lardi, xudolar jismi esa otlar va bo'kizlar tanasiga o'xshab qolgan bo'lardi". Bunday jinsdagi xudolar o'rta Ksenofan "Yagona – Xudoni, jismi bilan ham, fikrlashi bilan ham oddiy insonlarga o'xshamagan, xudolar va odamlar orasida buyuk bo'lganni" qo'yadi. Bu Xudo "doimo harakatsiz holatda bo'ladi, chunki unga o'rnini o'zgartirish xos emas". Aristotel o'zining "Metafizika"da, Ksenofan "olam to'g'risida gapirar ekan, Yagona hu – Xudo deb ta'kidlagan", deydi. Biroq uning monoteist bo'lishiga qaraganda monist bo'lishi ehtimoli ko'proq va uning "teologiyasi" talqini teistik talqinga qaraganda eleychilarning unga bo'lgan munosabatiga yaxshiroq muvofiq keladi. Aslida, biz uchun monoteistik teologiya – odatdagi narsa, lekin Qadimgi Gretsiya'da uni nazarga ilishmagan¹¹⁹.

Ksenofan ilk bor xudolarni inson ijodi deb aytgan. Uning ta'kidlashicha, greklar xudodan adolarni so'rashi zarur. Xudolar insonlar tomonidan o'zlariga o'xshatib ijod qilinadi. Xususan, efiopiyaliklarda xudo qora va jungalak sochli, frakiyaliklarda esa ko'k ko'zli va malla sochli deb tasvirlanadi. Demak, dinlar antropomorf ildizga ega.

Kosmogoniya va kosmologiya masalalarini muhokama etishda Ksenofan faylasuf-fizik sifatida ioniya an'anaslariga tayanadi. Dengiz hayvonlari va o'simliklarining toshdagi izlarini o'rganib va umumlashtirib, dunyoning kelib chiqishini tushuntiradi. Uningcha, qachonlardir yer dengizlar bilan qoplangan. Keyinchalik, yerning bir qismi ko'tarilib, quruqlik paydo bo'lgan. Qachonlardir dengiz tubi

¹¹⁹ Copeland F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005.P.41.

bo'lgan joy keyinchalik tog' bo'lib qolgan. Yer ildizlari cheksizlikka borib taqaladi: "Yer va suv barcha narsalarni yaratadi va o'stiradi"¹²⁰. Oy – qulab tushgan bulut, Quyosh – jimirlab turuvchi moddalar paydo bo'ladi, bu jimirlab turuvchi moddalar suvning bug'lanishi natijasida hosil bo'ladi, Quyosh har kuni yangidan yaratadi. Ksenofan olamni yaratuvchi to'rt stixiyadan birini – suvni substansiya sifatida ushlab turadi.

Ksenofan ontologiyasi o'ziga xoslikka ega. Aristotel fikricha, yaxlit olamda Ksenofan hech narsani ajratmaydi. Osmoqning yaxlitligini kuzatib, u yakka – aynan ana shu Xudo, deydi.

Ksenofan xudosi – antropomorf mavjudot. Xudo o'lini haq bo'lgan odamlarga tanasi bilan ham, fikri bilan ham o'xshamaydi. Biroq u barcha narsani ko'rib, eshitib, o'ylab turadi.

Bilish masalalarini to'g'risida gapirar ekan, Ksenofan sezgilarni to'g'ri ma'lumot bermaydi deb hisoblaydi. Shuning uchun ham u olamning fizikaviy manzarasining ishonchligini qat'iy tarzda yoqlashga urinmaydi. Aql ham, uning uqtirishicha, ba'zan aldab qo'yadi. Shuning uchun ham haqiqat tasodifiydir. U sistemali fikr yuritish natijasi emas, balki tasodif oqibatidir. Ksenofan olamni bilish imkonligini inkor etadi. U yozadi: "Agar kimdir tasodifan haqiqatni aytar ham, o'zi buni bilmagani bo'lanadi". Haqiqat faraz qilinadi, xafos. Haqiqatga erishish – bu jarayon. Insonlar "xudolarni asta-sekin kashf qilguntar"¹²¹.

PARMENID

Parmenid miloddan avvalgi VI asrda (504-501-yillar oralig'ida deb taxmin qilinadi) tug'ilgan bo'lishi kerak, chunki eramizdan avvalgi 451-449-yillarda, 65 yoshida u Afinada yosh Sokrat bilan suhbatda bo'lgan. Geraklit zamondoshi. Platondan 30 yoshga kichik. Ksenofan – Parmenid ustози. Parmenidni o'zining tug'ilib o'sgan shahri Eley uchun qonunlar yaratgan deyishadi. Pitagor esa Sotimning, Parmenid pitagorchi sifatida faoliyat boshlagan, keyinchalik ulardan uzoqlashib, o'z falsafiy sistemasini yaratgan, degan fikrini yodida saqlab qolgan. Asosiy falsafiy asari – "Tabiat haqida" bo'lib, she'rlarda bitilgan; u "Prolog" va yana boshqa ikkita qismdan tashkil topgan. Bizgacha yetib kelgan parchularining katta qismi Simpliciy sharhlarida saqlangan. "Axilles" prozaik asarini yo'qolgan deyishadi. Ksenofan haqida qanday o'y-fikrga

kelmaylik, falsafiy jihatdan ham, tarixiy jihatdan ham olib qaraganimizda, shubhasiz, Eleylik Parmenid Eley maktabining haqiqiy asoschisidir.¹²²

"Prolog" – badiiy-mifologik dunyoqarash mahsuli. Uningcha, dunyoni harakatlantiruvchi kuch – logos. Haqiqatning mezonu – aql. Uning 2 ta choragi bor: biri – mukammal haqiqat choragi, ikkinchisi – oddiy odamlarning ishonchli bo'lmagan fikrlari. Shunga muvofiq holda falsafaning ikki turi mavjud: haqiqatga mos falsafa va o'y-fikrga mos falsafa. Shuning bilan bog'liq holda u "Prolog" nomasining 2 ta qismini "Haqiqat yo'li", "O'y-fikr yo'li" deb ataydi.

"Haqiqat yo'li"da 2 ta masala: borliq va noborliq, borliq va tafakkur munosabati masalalari muhokama etiladi. Har ikkala masala, Dine (adolat xudosi) ning ta'kidlashicha, faqat aql bilan hal etilishi mumkin. Aql xatolashishdan xoli emas. Haqiqat yo'lida u turli tozoqlarga tushib qolishi mumkin. Agar shunday bo'lsa, u noto'g'ri yo'ldan ketib qoladi va haqiqatga erisha olmaydi. Ana shu yo'llardan biri noborliqni tan olishga yetaklaydi: agar noborlik bor desak, u zaruriy tarzda mavjud bo'ladi. Ikkinchi xato – borliq va noborliqni aynan bir xil narsa deb bilishda. Tafakkurning bosh qonuni – bu unda ziddiyatning taqiqlanishi. Parmenid o'z asarida noborliqning yo'qligini isbotlashga urinadi. Uningcha, noborliq mavjud emas, chunki noborliqni bilish ham, uni tilda so'zlar orqali ifodalash ham mumkin emas. Parmenid fikrlash va so'zda ifodalash mumkin bo'lgan narsani tan oladi. U yozadi: "Tafakkur va borliq bir narsadir"¹²³. Fikr faqat o'z predmetiga ega bo'lsagina fikr, predmet faqat fikrlansagina predmet bo'la oladi. Noborliq, yuqorida aytilganidek, shuning uchun ham mavjud emaski, uni fikrlab bo'lmaydi. Parmenid, noborliq mavjud emas ekan, demak, borliq yagona va harakatsiz, degan xulosaga keladi.

O'y-fikr yo'li oddiy odamlar fikr-mulohazalaridan iborat bo'lib, u ko'rinmaydigan dunyolarni farqlaydi, ular borliq va noborliq emas. U mavjudligi taxmin qilinadigan dunyolarning paydo bo'lishini ikkita boshlang'ich asos: yer va olov orqali tushuntiradi; ulardan biri materiya, ikkinchisi ta'sir etuvchi sababdan iborat.¹²⁴

Parmenid borliqning tabiati qanday ekanligini tushuntirishga urinadi. Uning borliqni moddiy deb hisoblashi, borliq yoki Yagona

¹²² Copleston F. History of philosophy. Vol.1. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.43.

¹²³ Антология древней философии. Т.1. Ч.1. С.295.

¹²⁴ O'sha usar. B.294.

¹²⁰ Антология древней философии. Т.1. Ч.1. – С.293.

¹²¹ Чаплин А.И. Курс лекций по древней философии. – М.: Восток школа, 1981. С.150.

cheklidir, degan fikridan ma'lum. Cheksizlik, uningcha, allaqanday noaniqlikni va aniqlanmaydiganini anglatgan bo'lar edi; borliq esa reallik sifatida noaniq va aniqlanmaydigan bo'lishi mumkin emas; u bo'sh fazoda o'zgarishi, kengiyishi mumkin emas; u aniq, aniqlanadigan va tugallangan bo'lishi lozim. U vaqtda cheksiz, chunki boshi va oxiri yo'q, fazoda chegarasiga ega. Boz ustiga, u barcha yo'nalishlarda birdek real, va shuning uchun ham shar shaklida, markazdan barcha yo'nalishlarda bir xil muvozanatda, chunki bir joyda katta, boshqa joyda-kichik bo'lishi mumkin emas.

Parmenidning g'oyalari to'ldirgan shogirdi Melis haqida bir og'iz so'z aytamiz. Parmenid borliq. Yagona fazoda chegaralariga ega degan bo'lsa, Meliss boshqacha fikrda bo'lgan: agar borliq chegarasiga ega bo'lsa, uning tashqarisida "hech nima" bo'lishi lozim; borliq ana shu hech nima bilan o'ralgan. Unday bo'lsa, u cheksiz. Borliq bo'shliq bilan o'ralgan emas, zero bo'shliq-hech nima. Hech nima esa mavjud bo'la olmaydi¹²⁵.

Zenon

Zenon eramizdan avvalgi V asrning oltmishinchi yillarida tug'ilgan, Parmenid shogirdi. Zenon tiraniya bilan kurashda "buyuk odamning qo'rqoq bo'lishi uyar", degan fikrni asoslashga urinish, halok bo'lgan (Plutarx fikri). Uning ko'p sonli asarlaridan ("Bahshar", "Faylasuflarga qarshi", "Tabiat haqida") bir qancha fragmentlar saqlangan, xolos.

Aristotel Zenonni dialektika usturochisi deb ataydi. Bu subyektiv dialektika – dialektik tarzda bahs yuritish va mulohazalar bildirish san'ati, raqibning fikrini rad etish va e'tiroz bildirish orqali uni qiyin ahvolda solib qo'yish san'atidir (Plutarx so'zlari). Antik demokratiya sharoitida bahs yuritish va ishonirish san'ati mutim hayotiy ehtiyoj bo'lgan. Shuning uchun ham Zenon bahs yuritish, eristika san'atiga o'rgatib, katta pul ishlashi imkoniga ega bo'lgan va bu bilan sofistlarga namuna bo'lgan. Bu dialektika uning aporiyalarida o'z aksini topgan. Zenon aporiyaları bizzacha Aristotel "Tizika"si orqali yetib kelgan. Keyinchalik ular "Dixotomiya", "Axilles va tashbaqa", "Yoy" va "Stadion" degan nom olgan. Zenon bu "aqli boshqotimalari" yordamida turli misollarda harakatning mumkin emasligini asoslashga uringan.

"Dixotomiya" aporiyasi: harakat boshlanishi mumkin emas, chunki harakatlanuvchi predmet yo'lining oxiriga yetib borishidan avval, uning

yarmini bosib o'tishi kerak; yarmini bosib o'tishi uchun, o'z navbatida, uning ham yarmini bosib o'tishi zarur va shu tariqa cheksiz harakatlanishi kerak; ya'ni bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga o'tishi uchun cheksiz nuqtalarni bosib o'tishi zarur, bu esa mumkin emas. Boshqacha aytganda, cheklangan vaqt davomida cheksiz masofani bosib o'tib bo'lmaydi. Bu fazo atomlar ko'rinishiga ega degani emasmi?

Axilles: bu aporiyaga ko'ra vaqt cheksiz davomiylikka ega bo'lsa, unda jism cheklangan masofani bosib o'ta olmaydi va harakat hech qachon tugamaydi. Vaqt tugamas ekan, Axilles tashbaqaning orqasidan yugutaveradi. Vaqt tugashi bilan Axilles ham, tashbaqa ham harakatdan to'xtaydi.

Yoy aporiyasi: makon va vaqt birlikda olinganda ham harakat mavjud bo'lmaydi. Harakatlanuvchi yoy sukunatda yoki harakatda bo'lsa-yu, jism o'z ko'lamiga teng makonni egallamasa, unda harakatlanuvchi yoy sokinlikda bo'ladi. Harakatdagi yoy har daqiqadagi harakat chog'ida o'z hajmiga teng ko'lamda ega bo'lgan holda ham harakat qilmaydi, chunki yoyning harakati sokinlikdagi daqiqulardan iborat.

Stadion: ichki jism bir-biriga qarama-qarshi nuqtadan harakat qila turib, harakatsiz jism yonidan o'tib uchrashishi kerak. Bu bir-biriga qarama-qarshi jismlar bir xil tezlikda – biri masabaqa boshlanadigan joyning boshidan boshlansa, ikkinchisi o'rtasidan, uchinchisining harakati stadionning oxiridan boshlanadi. Uchta jism bir-biri bilan uchrastiganda ma'lum bo'ladiki, bu harakatdagi ikki jismining tezligi ikki xil bo'ladi va ular ikkinchi masofaning yarmini bosib o'tadi¹²⁶.

Zenon Parmenidning shogirdi sifatida falsafiy masalalar bo'yicha muhokama yuritishida ustoz mulohazalaridan kelib chiqib o'z fikrlarini bildirgan. Parmenidning ko'plikni inkor qilgani holda, o'zgarish va harakatni illyuziya deb hisoblagani ma'lum. Zenon ustozining haq ekanligiga ishongan va uni namoyish qilishga intilgan. Xususan, u pifagorchilarning ko'plik to'g'risida aytaotlarini e'tirof etuvchi faylasof hal etib bo'lmaydigan qiyinchiliklarga duch keladi, zero o'zgarish va harakat hatto pilyalistik faraz pozitsiyasidan olib qaralganda ham mumkin emas, deydi. Demak Zenonning argumentlari pifagorchilar – Parmenid opponentlari keltirgan asoslarni puchga chiqarishga qaratilgan. Quyida Zenon argumentlarini F.Koplston talqinida taqdim etamiz.

¹²⁵ Copleson F. History of philosophy. Vol.1. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.50.

¹²⁶ Zenon ширини ороинет Арисотелъ таткинига кезин: Анталогия меровой философии.Т.1, Ч.1. С.299.

Ko'plik g'oyasiga qarshi dalillar

1. Keling, pifagorchilar bilan birga reallikni uzi tashkil etuvchi qismlardan tashkil topgan deb faraz qilaylik. Bu qismlar yo o'lehanishi mumkin yoki o'lehanishi mumkin emas. Agar birinchi fikrni chin deb olsak, unda chiziqni o'lehanadigan zarrachalardan tashkil topgan obyekt sifatida cheksiz bo'lishi mumkin, qancha bo'lmaylik, haribir o'lehanadigan qismlar qoladi, ular ham bo'linadilar va h.k. U holda biz chiziq o'lehanlariga ega cheksiz qismlardan tashkil topgan deb aytishimiz mumkin. Unda chiziq cheksiz katta bo'lishi lozim, chunki u cheksiz sonli qismlardan tashkil topgan. Boshqa tomondan yondashib, qismlar o'lehamga ega emas, deb faraz qilaylik. Bu holda butun Borliq cheksiz kichik bo'lib qoladi, chunki biz qancha qismlarni qo'shmaylik, agar ular o'lehamga ega bo'lmasa, unda ularning yig'indisi ham o'lehamsiz bo'ladi. Lekin, Borliq o'lehamga ega emas deganimiz, u cheksiz kichik, unda barchasi cheksiz kichik deyshimiz bo'ladi.

Pifagorchilar, shunday qilib, dilemma oldida qolishgan. Yo butun Borliq buyuk cheksiz, yo cheksiz kichik. Zenon shunday xulosaga keltirmoqchiki, mazkur dilemmani yaratgan faraz, chunonchi, Borliqning qismlardan tashkil topishi – puchdir. Agar pifagorchilar Yagona mavjudligi to'g'risidagi faraz axmoqona xulosaga olib keladi, deb o'ylagan bo'lsalar, Zenon unga zid farazni, ko'plik mavjudligi to'g'risidagi farazning xuddi shunday axmoqona xulosalarga olib kelishini ko'satgan.

2. Agar ko'plik mavjud bo'lsa, uni hisoblay bilishimiz lozim. Hech bo'lmaganda, obyektlar soni hisoblanishi zarur, zero, agar u hisoblanishi mumkin bo'lmasa, qanday qilib mavjud bo'lishi mumkin? Boshqa tomondan olganda, obyektlar hisobga tortilmasligi mumkin, lekin ular soni cheksiz bo'lishi lozim. Nima uchun? Shuning uchunki, har qanday ikki qism o'rtasida, xuddi chiziq chekiz bo'lingani kabi, boshqa qismlar bo'lishi kerak. Biroq ko'plik bir vaqtda ham chekli, ham cheksiz deyish – to'raligicha puch.

3. Don solingan qop qulayotganda biz uning shovqinini eshitamizmi? Albatta. Bir dona don yoki uning mingdan bir qismi tushayotgandachi? Hech narsani eshitmaymiz. Lekin qop donlar yoki ularning bo'laklari bilan to'ldirilgan. U holda, agar qismlari shovqinsiz tushsa, unda qismlardan tashkil topgan yaxlit tarzidagi qop qanday qilib shovqin chiqarishi mumkin?

Pifagorchilarning fazo doktrinasiga qarshi dalillar

Parmenid bo'shliq yoki fazo mavjudligini inkor etgan va Zenon ustozining pozitsiyasini mustahkamlashga harakat qilib, qarama-qarshi

tomon dalillarini puchga chiqarish darajasigacha olib kelgan. Bir katzaga ichida turli obyektlar bor fazo mavjudligini ko'z oldimizga keltiraylik. Agar u bo'shliq, hech nima bo'lsa, u holda unda hech qanday obyektning bo'lishi mumkin emas. Agar u qandaydir moddiy narsa bo'lsa, unda uning o'zi fazoda joylashgan bo'lishi kerak, bu fazo esa boshqa fazoda joylashgan bo'lishi va bu holat cheksiz davom etishi kerak. Lekin bu puch gap. Shunday qilib, obyektlar fazoda ham, bo'shliqda ham bo'lmaydi va Parmenid bo'shliq mavjudligini inkor etganda haqdir.

Harakatga oid dalillar

Zenonning harakatga oid aporiyalari mashhurdir. Zenonning quyidagilarni isbotlashga urinishini esga olish lozim: mavjudligini Parmenid inkor etgan harakat pifagorchilar ko'plik nazariyasi nuqtai nazaridan olinib qaralganda ham, birdek mumkin emas.

1. Faraz qilaylik, siz stadionni yoki yugurish yo'lakchasini kesib o'tmoqchisiz. Buni qilish uchun pifagorchilar faraziga muvotiq cheksiz sonli nuqtalarni hisob o'tishingiz lozim. Boz ustiga, agar siz stadionning qarama-qarshi tomoniga yetib bormoqchi bo'lsangiz, uni cheklangan vaqt davomida amalga oshirishingiz zarur. Lekin siz cheksiz sonli nuqtalarni, boshqa so'z bilan aytganda, cheksiz masofani vaqtning cheklangan kesmasida bosib o'ta olmaysiz. Stadionni kesib o'ta olmasligingiz haqidagi xulosa o'z-o'zidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, hech bir obyekt hech qanday masofani hisob o'ta olmaydi (chunki u shu sigari muammoga to'qnash keladi) va demak, hech qanday harakat mavjud emas.

2. Faraz qilaylik, Axill va toshbaqa yugurish bo'yicha musobaqalashmoqchi. Axill sportchi bo'lgani uchun toshbaqani uldinga o'tkazadi. Axill harakatining boshlanish joyiga yetguncha toshbaqa boshqa nuqtaga ko'chgan bo'ladi, Axill bu nuqtaga ham yetganda toshbaqa yana ularning masofaga bo'lsa-da siljiydi. Shunday qilib, Axill doimo toshbaqaga yaqinlasha boradi, biroq unga tenglasha olmaydi – va agar chiziq cheksiz sonli nuqtalardan tashkil topgan, deb faraz qilsak, Axill hech qachon toshbaqani quvib yeta olmaydi, chunki, bunday holda Axill cheksiz masofani bosib o'tishiga to'g'ri keladi. Agar pifagorchilar farazini qabul qilsak, Axill hech qachon toshbaqani quvib yeta olmaydi, va, garchi ular harakat mavjudligini e'tirof etishsada, ularning o'z doktrinasini bunday emasligini namoyish etadi. Zero, undan kelib chiqadigan xulosa shundan iboratki, sekin yuruvchi, chaqqon qanday tezkar bo'lsa, u ham shunday tezkdir.

3. Uchib borayotgan o'qni ko'z oldimizga keltiraylik. Pifagorchilar nazariyasi bo'yicha, o'q fazoda ma'lum bir holatga ega bo'lishi kerak. Biroq, fazoda muayyan holatga ega bo'lish degani sukunatda qolishni bildiradi. Bundan uchayotgan o'q o'z joyida turibdi degan xulosa chiqadi, bu esa puch gapdir.

4. Aristotel xabar berganidek, Zenonning to'rtinchi dalilini, ser Devid Ross so'zlariga ko'ra, "tushunish juda qiyin, qisman buning sababi Aristotelning noaniq bayon qilishi bilan bog'liq bo'lsa, qisman bitikni turlicha talqin qilish mumkinligidadir". Stadionda yoki yugurish yo'lakhasida turishgan uch guruh sportchilarni ko'z oldimizga keltiraylik. Guruhlardan biri harakatda emas, qolgan ikkitasi bir-biriga qarshi birdek tezlikda harakatlanmoqda.

Muayyan holatni egallashi uchun B guruhining dastlabki sportchilari A guruhining to'rtta sportchisi yonidan yugurib o'tib ketishdi, bu paytda S guruhining birinchi sportchilari B guruhining barcha sportchilari yonidan yugurib o'tishdi. Agar bir uzunlik birligini bosib o'tish uchun bir vaqt birligi talah etiladigan bo'lsa, unda quyidagi chizmadagi holatga erishish uchun B guruhining birinchi sportchilari uchun C guruhi sportchilariga ketadigan vaqtning roppa-rosa yarmi kerak bo'ladi. Boshqa tomondan olganda, B guruhining birinchi sportchilari C guruhining barcha sportchilari yonidan o'tgani singari, bu guruhning birinchi birinchi sportchilari B guruhi sportchilari yonidan o'tib ketishdi. Demak, ular bunday harakatni vaqtning bir xil kesmasida amalga oshirishi zarur edi. Biz vaqtning butun holati uning yarmiga teng degan puch xulosaga keldik.

A	1	2	3	4	5	6	7	8
B	8	7	6	5	4	3	2	1
C	1	2	3	4	5	6	7	8

Zenonning bu dalillarini qanday talqin qilish kerak? Buni chiziq nuqtalardan, vaqt esa alohida lahzalardan tashkil topadi, degan xato mulohazaga asoslangan oddiy sofistika yoki intellektual o'yin deb o'ylasak, xato qilgan bo'lamiz. Ehtimol, chiziq va vaqt diskret emas, uzluksiz ekanligini ko'rsatib, boshqotirmanini yechish mumkindir, lekin Zenon ularni uzluksiz deb hisoblagan emas. Aksincha, u chiziq va vaqt – diskretidir, degan mulohazadan kelib chiqadigan xulosaning puch ekanligini isbotlashga intilgan. Parmenidning shogirdi sifatida Zenon harakatning illyuziya ekanligi, uning bo'lishi mumkin emasligiga

ishongan. Uning keltirgan dalillarining maqsadi, hatto ko'plik farazi nuqtai nazaridan ham, harakatning bo'lishi mumkin emasligini isbotlash bo'lgan, uning mavjudligi to'g'risidagi taxmin ziddiyatli va puch xulosalarga olib kelishiga ishongan. Zenon pozitsiyasi quyidagidan iborat: "Reallik – bu to'ldirilganlik, yaxlit massa va harakat unda mumkin emas. Bizning opponentlarimiz harakat mavjudligini e'tirof etadilar va uni ko'plik farazi orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Men bu gipotezaning harakatni tushuntirishga qodir emasligini, uning puchligini ko'rsatmoqchiman". Shunday qilib, Zenon opponentlari nazariyasini puch deb hisoblaydi va uning dialektikasining real natijasi Panneniid monizmini qaror toptirish emas (u hal crib bo'lmaydigan ziddiyatlarga to'la), balki uzluksiz miqdor konsepsiyasini qabul qilish zarurligini namoyish etishdan iborat.

Shunday qilib, eleychilar ko'plikni va harakatni rad etdilar. Faqat bir prinsip bor – moddiy va harakatsiz borliq. Albatta, ular bizning harakat va ko'plikni idrok etishimizni inkor qilmaganlar, lekin biz his etadigan narsa – sof ko'rinish. Haqiqiy borliq hissiyot bilan emas, fikrlash bilan anglanadi, tafakkur esa ko'plik ham, harakat ham, o'zgarish ham bo'lishi mumkin emasligini aytadi.

Shunday qilib ilk grek faylasuflari singari, eleyliklar olamning yagona prinsipini topishga urindilar. Biroq, biz qabul qiladigan olam – ko'plik, turli-tumanlik olamidir. Ana shuning uchun ham asosiy vazifa yagona prinsipni ko'plik bilan muvofiqdoshlashtirishdan iborat, boshqacha aytganda, Yagonalik va Ko'plik muammosini hal etishdan iborat. Geraklit mazkur masalani turli-tumanlik Birligi, Tafovutdagi aynanlik doktrinasi orqali har ilkala elementga yetarlicha baho berish bilan hal etishga urindi. Pifagorchilar Yagonalikni ustuvor deb hisobladilar. Eleychilar esa, aksincha, Yagonalikni ko'plik, turli-tumanlikdan afzal ko'rdilar²⁷.

EMPEDOKL FALSAFASI

Empedokl Akragasda yoki Sitsiliya orolidagi Agrigentda yashab o'tgan. Uning tavallud topgan kuni va sanasini hech kim aniq bilmaydi, biroq ma'lumki, Empedokl eramizdan avvalgi 443-444-yillarda Puriya shahriga asos solinganidan so'ng u yerga tashrif buyurgan. Empedokl – "Buyuk grek" fizikasining vakili, pifagorchilari Pifolay va Eleychi Zenon zamonadoshi. Empedokl pifagorchilar mashg'ulotlariga qatnashgan (a'zo

²⁷ Copleson E. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P. 54-61.

sifatida emas), biroq eshitgan narsalarini tarqatgani uchun, uning mashg'ulotlarga qatnashishini taqiqlaydigan qonun qabul qilishgan. Empedokl mag'rur bo'lgan, maqtozni suygan, o'zini xudo deb his qilgan. Xudolar uoi Olimpda tiriklayin qo'lga olgan deb o'ylasin deb, o'limi yaqinlashgan paytda Etna krateriga o'zini tashlagan, biroq vulqon uning bir oyoq kiyimini chetga irg'itib yuborgan va shu tariqa Empedokl o'ylagan narsa yuzaga ostunagan. U tug'ilgan shahridagi siyosiy hayotda ishtirok etgan va ehtimol demokratik partiyaning yetakchisi ham bo'lgan.

Empedokl ikkinchi falsafiy poema: "Tabiat haqida" va "Tozalanish" asarlari muallifi. U Parmenid kabi boshqa faylasuflarga zid ravishda o'z g'oyalarini sho'riy shaklda bayon qiladi. Bizga qadar uning asarlarining lavhalari ozmi-ko'pmi yelib kelgan.

Empedokl o'z vazimini yaratmagan bo'lsa-da, u o'z o'tmishdoshlari g'oyalari yaxlit, bir butun qilib birlashtirib qo'yishga urindi. U Parmenidning borliq mavjud va u moddiy, borliq hech qayerdan paydo bo'lmaydi va hech qayerga yo'qolmaydi, ya'ni u yo'qlikdan paydo bo'lishi mumkin emas va yana yo'qlikka keta olmaydi, degan g'oyasini qabul qilgan. Zero, modda ibridoga ham, intihoga ham ega emas, uni yo'qolib bo'lmaydi. "Kimki avval yo'q bo'lgan narsani keyin yuzaga keladi, yoki o'lishi va batamom yakson bo'lishi kerak, deb hisoblaydigan bo'lsa, ular axmoqlar yoki ular o'z tushuqlari ostidagidan boshqasini ko'rmaydilar. Yoxud yo'q narsadan nimadir paydo bo'lishi mumkin emas va mumkin bo'lmagan va eshitilmagan narsadan nimadir paydo bo'lishi uchun, mavjud bo'lgan, o'lgan, ya'ni u qayerga qo'yilmasin, hamisha bo'lgan". Va yana: "Va barcha narsada bo'sh narsaning ham, va nihoyatda to'la narsaning ham o'zi yo'q". "Barcha narsada hech qanday bo'sh narsaning o'zi yo'q. U holda ular qaydan paydo bo'lgan bo'lar edi?"¹²¹

Empedokl dunyoning boshlang'ich asosi sifatida to'rtta tabiiy stixiya: yer, suv, olov, havo ni qabul qiladi, barchasini bir biriga teng deb biladi, ularni bir biriga aylantirmaydi, deb hisoblaydi. Mitologiya ta'sirida ularning ildizini 4 ta xudo: Zevs, Qera, Aid, Nestis bilan bog'laydi. Olamdagi barcha narsalar — ana shu 4 ta ildizni turli ulushda qo'shilishi natijasi. Masalan, suyak suvning ikki qismidan, yerning ikki qismidan va olovning to'rt qismidan tashkil topgan.

Empedokl Parmenidning borliqning o'zgarishsizligi to'g'risidagi tamoyilini o'zicha talqin qilgan ekan, materiyaning bir shakli boshqasiga

aylana olmaydi, biroq tuproq, havo, olov va suv kabi materiyaning yoki elementlarning fundamental va abadiy shakllari mavjud, deydi. Tuproq suvga aylana olmaydi, suv esa tuproqqa; materiya'dagi to'rt unsur o'zgarimaydi, ular boshlang'ich zarrachalar sanaladi. Ularni uyg'unlashishi orqali bu olamdagi turli obyektlar hosil bo'ladi. Shunday ekan, obyektlar unsurlarning uyg'unlashuvi orqali yuzaga keladi, ajralib ketishi hisobiga esa yo'qolib keladi; biroq unsurlarning o'zi esa hech qayerdan hosil bo'lmaydi va hech qayerga yo'qolib kety olmaydi va abadiy o'zgarimay qoladi. Empedokl shu tariqa birmuncha boshlang'ich moddiy zarralarning mavjudligini tan olish uchun, o'zgarishlarning tabiiy mavjudligi daliliga tayanib, Parmenidning moddiyunchilik nuqtai nazarini murosaga keltirish mumkin deb hisoblaydi.

Ioniya falsafasi an'analarini italiya falsafasi yutuqlari bilan qo'shgan Empedokl olamning o'zgarishi va o'zgarishsizligi to'g'risida bir xil gapirgan; olam o'z ildizlariga ko'ra "vaqt aylanasini" chegarasida o'zgarib, biroq narsalar darajasida va "vaqt aylanasini" ichida o'zgaruvchan. Empedokl eleychilarning borliqning saqlanishi qonunini o'tirof etadi.

Muhabbat va nafrat kurashi, Empedokl fikricha, borliqdagi o'zgarishlarning asosiy sababidir. Boshlang'ich elementlar, ya'ni, "narsalar ildizlari", hatto, ular orasidagi olov ham passiv. Dunyodagi barcha jarayonlar ikkinchi o'zaro bir-birini istisno qiluvchi ruhiy asoslar kurashi natijasida mavjud. Birinchisi Filiya — muhabbat (boshqa nomlari Garmoniya, Quvonch, Afrodit), ikkinchisi — Neykos-nafrat yoki qahrg'azab. Muhabbat birlik va ezigulikning kosmik sababi. Nafrat — ko'plik va yomonlikning sababi. Muhabbat turli jinslilarni birlashtiradi, bir jinslilarni ajratadi.

Empedoklning ta'kidlashicha, filii va neykos o'zaro kurashlarida navbat bilan g'oh unisi, g'oh bunisi g'olih chiqadi, oxir-oqiharda bu kurash muhabbatning g'alabasi va nafratning olamdun tashqariga chiqarib yuborilishi bilan yakunlanadi. Bu holatda barcha 4 ta stixiya tekis bir xil qatnashadi. Xususan, uchinchi fazada nafrat g'alabe qozonadi, u bilan hech narsa raqobutlasha olmaydi. 1 va 3 fazalar akosmik (ya'ni, nokosmik) holatdir. Ikkinchi faza (muhabbat va nafratning muvozanatida bo'lishi) va to'rtinchi faza (nafrat va muhabbat muvozanati) kosmik holatlaridan iborat. Muzkur muvozanatlar turg'uu emas, dinamik holatda. Ular umumiy yo'nalishga ega: birlik va egilishdan, ko'plik va yovuzlikka (ikkinchi faza) hamda ko'plik va yovuzlikdan birlik va ezigulikka (to'rtinchi faza) qarab harakatlanadi.

¹²¹ Copleston F. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003, P.61.

Insoniyat to'rtinchi fazada yashaydi. To'rtta faza uyirtoqli harakat davomida muntazam ravishda almashib turadi, bu "taqdir irodasi" bo'yicha amalga oshmaydi. Ana shu sikl bo'yicha Kosmos mangu takrorlanib turadi¹²⁹. Biroq Empedokl mazkur tashkillashuv butun mavjudotga xosmi yoki Kosmos materiyaning abadiy xantik (tartibsiz) holatidan iboratmi, degan savolga aniq javob bermaydi.

Empedoklning Kosmik siklning to'rt fazasini ajratgan holda borliq va uning sferalarining shakllanishi to'g'risidagi mulohazalari ham e'tibarga loyiqdır. Uni F.Koplston quyidagicha tushuntiradi. Empedokl fikricha, biz yashayotgan bu olam davr (sikl)ning boshlanishi va unsurlarning to'la ajralish bosqichi oralig'idagi o'rtta bosqichda joylashgan: Nafirat asra-sekin muhitga kirib boradi va Muhabbatni surib chiqaradi. Borliqda Yer kurtasi shakllana boshlagach, birinchi havo, so'ng olov va undan keyin quruqlik ajralib chiqqan. Suv olamning aylanishida yuzaga kelgan markazdan qochirma kuch bilan chiqarib tashlanadi. Dastlabki sfera (davriy jarayondagi *dastlabki*, mutlaq ma'noda emas) Empedokl tomonidan bir nechta g'ayri-oddiy iboralar orqali tavsiflanadi. "Bu yerda (ya'ni, sferada) na quyoshning tekvor a'zolari, na o'z qudrati bilan to'zg'igan yer, na dengiz ajratilmaydi, ular xudo tomonidan shu qadar mustahkam bog'langanki, o'zining doira bo'ylab yagonaligiga quvongan holda, o'z ortidagi sferik va doira uyg'unligini mustahkam to'shaydi"¹³⁰.

Empedokl jonning ko'chishi to'g'risidagi Pifagor ta'limotini qabul qiladi va tirik tabiat birlikda, chunki har bir narsada aqllilik va fikrlash elementi bor, deydi. Uningcha, fikrlashning moddiy asosi – qon bo'lib, unda to'rt element turli miqdorda qo'shilgan. Empedokl kundalik bilish va dunyoqarashni farq qiladi. Dunyoqarash predmeti yaxlitlik bo'lib, uni ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi, quloq bilan eshitib, tushunib bo'lmaydi, aql bilan qamrab olib bo'lmaydi.

Empedokl biologiya masalalari bilan ham shug'ullangan. Xususan, u organik maqsadga muvofiqlikni tushuntirishga uringan. Empedokl butun tirik organizmlarning kelib chiqishi bilan emas, balki qismlari, a'zolarining kelib chiqishi bilan qiziqqan. Tabiat haqidagi poemasida yozadi: ko'p boshlar "o'sib chiqqan, ularning yelkasi bo'lmagan, qo'llar

yelkasiz sarson bo'lib yurgan, ko'zi peshonasiz dunyoni ko'rib turgan..."¹³¹.

Empedokl yomg'lik katta, lekin chekli tezlikda tarqaladi degan gipotezani ham ilgari surgan.

ANAKSAGOR FALSAFASI

Anaksagor (eramizdan avvalgi 500-428-yy.) Ioniyning Klazomen shahrida tavalud topgan. Uni Afinaning birinchi lamqli faylasufi deyishadi. Afina quldorlik demokratiyasining dahiysi Periklni Anaksagorning o'quvchisi bo'lgan deyiladi. Keyinchalik ushbu munosabat faylasufga ko'plab ko'ngilsizliklar keltirgan, chunki eramizdan avvalgi 450-yilda u Periklning siyosiy raqiblari tomonidan sudga beriladi. Uni xudolarga bo'lgan hurmatsizlikda ayblashadi. Ushbu ayblov, shubhasiz, Anaksagor orqali Periklga zarba berish uchun to'qib chiqarilgan edi. Faqat Periklning aralashuvi tufayli u qamoq jazosidan qutulib qoladi. Diogen fikricha, Anaksagorga ayb Fukidid tomonidan qo'yilgan, uni forsiylarga hamdard bo'lganligida ayblashgan. Suddan so'ng u Ioniyaga ko'chib ketadi va bu yerda u Milet koloniyasining Lampsak shahrida joylashadi. Ehtimol, aynan shu yerda u maktab tashkil qilgan. Vafotidan so'ng Lampsak shahari aholisi uning xotirasiga bag'ishlab bozor yaqinidagi maydonga haykal o'rnatdilar. Anaksagorning o'zi tomonidan vasiyat qilingan holda uning o'lgan kuni ko'p yillar davomida maktab o'quvchilari uchun hayram sifatida nishonlangan.

Anaksagorning faqat "Tabiat haqida" asarining ayrim parchalarigina bizgacha yetib kelgan.

"Endem etikasi"da Aristotel yozadi: "Hikoya qilishlaricha, qiyin shvolga tushib qolgan bir odam tug'ilmaslikdan ko'ra tug'ilishni yaxshi deb hisoblashi kerakmi, deb so'raganda, u osmonni va butun kosmosning tuzilishini idrok etish uchun, deb javob bergan"¹³².

Anaksagor, xuddi Empedokl kabi, Parmenidning borliq hech qayerdan paydo bo'lmaydi va hech qayerga yo'qolmaydi, chunki u o'zgarmasdir, Jagan fikrini ma'qullagan. Biroq u Empedoklning dastlabki zarralar to'rt unsur – yer, suv, havo va olovga mos ketadi, degan fikriga qo'shilmagan.

Anaksagor sifatiga ko'ra yaxlit holidagi mavjudligi bilan o'xshash bo'lgan qismlar (zarralar)ni hech nimadan chiqib kelmaydigan dastlabki

¹²⁹ Селушкин А.В. Эмпедокл. –М.: МГУ, 1991. С.22-23.

¹³⁰ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.63-64.

¹³¹ Селушкин А.В. Эмпедокл. –М.: МГУ, 1991. –С.31.

¹³² Античная мировая философия. Т.1. Ч.1.-С.501

moddalar, deb tushungan. Ular o'rtasidagi farq oddiy misol yordamida ifodalab berilsa, anglash qiyin emas. Masalan, oltinning bir bo'lagini ikki qismga bo'lsak, ularning har ikki qismi ham oltin bo'lib qolaveradi (ya'ni qismlar ham sifat jihatidan bir butun bilan bir xil holda saqlanib qoladi), shu sababli bu kabi yaxlitlikni o'xshash deb ayish mumkin¹³³.

Anaksagorda, Aristotel fikricha, bir-biriga o'xshash elementlar shunday jismlarki, ular bir-biriga va yaxlit holdagi jisimga o'xshash. Acsiy Anaksagorning fikrini quyidagicha tushuntiradi: biz bir jinsli ovqatni tanuvul qilamiz – non va suvni, ular sochni ham, chandirtini ham, arteriyani ham, muskullarni, mushaklarni ham, suyak va tananing boshqa a'zolarini oziqlantiradi ham oziqlantiradi ovqatimizda zarrachalar mavjud, ular qonni, mushakni, suyak va boshqa narsalarni ishlab chiqaradi. Bu zarrachalarni faqat aql bilan ko'rish mumkin. Ovqatdagi ana shu zarrachalarni ular yaratadigan narsalarga o'xshatadi va geometriyalar (o'xshash qismlar) deb ataydi hamda ularni mavjudotning boshlang'ich asosi deb hisoblaydi¹³⁴.

Anaksagor g'oyasining umumiy ma'nosi tushunarli. U ana shu o'xshashlik hodisasidan kelib chiqib, "barcha narsada barcha narsaning bir qismi mavjud" degan fikrni ilgari surgan va asoslashga uringan. Aynan ana shu tezisda ifodalangan g'oya Anaksagorning geometriyalar haqidagi ta'limoti asosida yotadi. Anaksagor, Empedokl singari, aleyliklar metafizikasiga qarshi chiqadi. U ko'plik (to'plam)ning ham, harakatning ham mavjudligini isbotlaydi. Lekin to'rtta fizikaviy element va ikkita harakatlantiruvchi kuchni tan olgan Empedokldan farqli o'laroq, Anaksagor moddiy elementlarni son-sanoqsiz, cheksiz, harakatlantiruvchi kuchni esa, bitta deydi. Anaksagor elementlari – bu moddaning son-sanoqsiz zarrachalari. Aristotel "Metafizika" asarining 1-kitobi 3-bobida yozadi: "Klazomelik Anaksagor aytadiki, boshlang'ich asos son jihatidan cheklanmagan: uning so'zlariga qaraganda deyarli barcha predmetlar birlashishi va ajralishi yo'li bilan vujudga keladilar va yo'q bo'ladilar: aks holda vujudga kelmaydilar ham, yo'q bo'lmaydilar ham, faqat abadiy mavjud bo'ladi"¹³⁵.

Anaksagor ta'limotining originalligi shundaki, u o'zidan avvalgi faylasuflarning boshlang'ich asos substansiya to'g'risidagi fikrlarini

¹³³ Copleton F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.67.

¹³⁴ Автология элементарной философии. Т.1. Ч.1. С.310.

¹³⁵ Иккитобос куйладаси маъна буёғича: Чашманов А.Н. Кури лекций по древней философии. –М.: Высшая школа, 1981. С.174.

yuqori bosqichga ko'tardi. Xususan, Milet maktabi vakillari bitta asosni: Fales-suvni, Anaksimenes – havoni boshlang'ich asos degan bo'lsalar, Empedokl to'rttasini yer, suv, havo, olovni substansial asos deb hisoblagan; bunda substansiya soni chekli. Anaksagor esa, ilk bor elementlar "moddiy" zarrachalarining cheksizligi tushunchasini kiritdi.

Anaksagor elementlari – bu narsalar urug'lari (Empedokl ularni "barcha narsalarning ildizlari" deb atagan). Mazkur urug'lardan tashqari Anaksagor ularni harakatlantiruvchi kuchning – "aql"ning mavjudligini ta'kidlaydi. Simplysiy Anaksagorning bu fikrini yuqori baholab aytadiki, u Anaksimenes falsafasi bilan tanishgani holda, ilk bor boshlang'ich asos to'g'risidagi tasavvurni tubdan o'zgartirdi, ya'ni u yetishmayotgan sababni (harakatlantiruvchi kuchni) to'ldirdi va jismlarni cheksiz deb bildi.

"Aql"ning harakatga keltiruvchi kuchi xotik tarzda harakatlanadigan zarrachalarni – "urug'larni" tartibga soladi: avval borliqning muayyan qismlari, keyin butun borliq ana shu asosda vujudga keladi. Ya'ni "Aql" hosil qiladigan borliq cheksiz kengayib boradi: o'z navbatida, boshlang'ich asos – "urug'lar" ham cheksiz bo'linadi. Ko'rib turibmizki, Anaksagor "urug'lari" – bu Levkip, Demokrit va Epikurlarning bo'linmas zarrachalari.

Geometriyalar to'g'risidagi ta'limotning mohiyatini Anaksagorning quyidagi mulohazalari ifodalaydi: "Barcha narsalar barchada bor", "Barchada butunning qismi bor", nima ko'p bo'lsa, u alohida predmet sifatida aynan ana shunday bo'lib ko'rinadi"¹³⁶.

Anaksagor "Aql"ning harakatlantiruvchi faoliyati sabubiyatlimi yoki maqsadlimi? deb savol qo'yadi va unga "aql o'z holicha mavjud, u hech narsa bilan aralashib ketmagan, deb javob beradi. U yozadi: "Har bir narsada barcha narsalarning bir qismi mujassamdir. Faqat Aqlgina bundan mustasno. Aql har qanday bo'lak va qismlardan xoli, o'ziga-o'zi hukmron hamda o'z holicha mavjuddir. Bordi-yu Aqlga biron narsa qorishib ketganda, u hech narsaga hokimlik qilolmasdi. Aql mavjud narsalarning eng yengil va musaffosi bo'lib, jamiki bilimlarni o'zida jo etgan va shuning uchun ham u beniboya qudratlidir. Ana shu qudrati ila barcha tirik jonlarni bog'lab turg'usidir"¹³⁷. "Aql", bir tomondan mexanik harakatlantiruvchi kuch, (Anaksagor: "Dastlab, barcha narsalar birga bo'lgan, keyin aql kelib, ularni tartibga solgan"), ikkinchi

¹³⁶ Археология критерий философия. Т.1. Ч.1. С.312.

¹³⁷ Пауқат манзаралари. 100 muammoz faylasuf / Faolliklar, hikmatlar, aforizmlar. –T.: Yangi asr avlodi, 2013. –B.46.

tomondan, ongli, maqsadga muvofiq u'sir etuvchi ruhiy kuch-quvvat. Demak, Anaksagor olamni maqsadga muvofiq tuzilishga ega degun xulosaga kelgan.

"Aql, – deya ta'kidlaydi Anaksagor, – hayotdagi barcha, katta va kichik narsalar ustidan ham hukmronlikka ega. Va Aql harakat (aylanish)ning ustidan ham hukmron bo'lgan, va dunyo dastlab boshdanoq aylanishni boshlagan... Va Aql paydo bo'lishi mumkin bo'lgan, avval mavjud bo'lgan, bugungi kundagi mavjud va kelajakda mavjud bo'ladigan narsalarning tartibini belgilab berdi, va o'zaro bir-biridan ajratilgan yulduzlar va quyosh, oy, havo va er ishtirok etuvchi ushbu aylanish demakdir. Va aynan shu aylanishning o'ziyoq ajralishi (bo'linishi)ni keltirib chiqardi, va zichlik siyraklikdan, issiq sovuqdan, yorug' zulmatdan va quruq ho'ldan ajratilgan. Va ko'plab narsalarning ko'plab qismlari mavjud. Biroq faqat Aqldan tashqari hech bir narsa boshqa narsalardan to'liq ajratilmagan. Va Aqlning barcha ko'rinishlari o'xshash, oliylari ham, quyilari ham; hech bir narsa boshqa bir narsaga o'xshamaydi, hironq har bir alohida ajratilgan narsa mavjud va u o'zidagi mavjud eng ko'p bo'lgan zarralarning namoyon bo'listi bilan belgilanadi"¹²⁸.

Anaksagorning Aql tabiati to'g'risidagi mulohazalarini F.Koplstonning izohlashiga e'tibor qarataylik. Anaksagorda Nus "cheksiz va o'z-o'zini boshqaradi va hech nima bilan aralashmagan, u bir o'zi va o'zi bilan o'zi". U holda Anaksagor Aqlni qanday belgilaydi? U Aqlni "barcha narsalarning eng sofi va nozigi, barcha narsalar haqidagi bilimlarga ega bo'lgani va ulkan hukmronlikka ega bo'lgani", deb ataydi. U, shuningdek, aql haqida: "atrofdagi omma orasidagi barcha narsalarga kirib bora oluvchi" sifatida gapiradi. Shunday qilib, faylasuf Aql haqida "barcha narsalarning eng nozigi bo'lgan" hamda kenglikni egallab turadigan moddiy predmet sifatida gapiradi. Uning shu fikdari usosida Bernel Anaksagor hech qachon Aqlning moddiy mohiyati konsepsiyasidan tashqari (yuqori)ga chiqmaganligi haqida gapiradi. U Nus boshqa jamiki moddiy narsalardan toza, deb hisoblagan, biroq uning nomoddiy yoki tansiz narsa bo'lishi mumkinligi uning hattoki xayoliga ham kelmagan. Sellar ham bu haqda o'ylab ko'rmagan. Steys esa "falsafa o'zining butun tarixi davomida o'z tabiatiga ko'ra his etib bo'lmaydigan narsani his etib bo'ladigan g'oyalarni ifodalash uchun

mavjud bo'lgan til yordamida qayday ifodalash mumkinligi muammosini hal etishga intilganligi"ni adohida ta'kidlaydi.

Agar biz Aqlni "sof" desak, yoki bir kishi ikkinchisidan aqlliroq desak, bu bizni materialistlar deb atash mumkin degani emas. Anaksagor Aql kenglikda o'z o'rniga ega, deb aytgani, u Aqlni hattoki Ong va Moddiyot o'rtasidagi aniq chegara tushunchasi sifatida nazarda tutgan bo'lsa-da, Aqlni moddiy deb hisoblagan, deya ta'kidlash uo'rin. Aqlning boshqalarga tarqalmasligi nishatan so'ngi qarashlari sirasiga kiradi. Ehtimol, bunga eng qoniqarli izoh Anaksagorning ma'naviyatga bo'lgan o'z qarashlarida moddiyot va ma'naviyot o'rtasidagi radikal farqlarni aniq tasavvur qila olmaganligidir. Biroq bundan u dogmatik materialist bo'lgan, degan fikr kelib chiqmaydi. Aksincha, garchi u ushbu prinsip va u yuzaga kelinuvchi va harakatlantiruvchi materiya o'rtasidagi mohiyatga oid farqni to'liq tushunib yetmagan bo'lsa-da, u birinchi bo'lib ma'naviy va intellektual qarashlarni kiritadi.

Nus jamiki tirik mavjudotlarda, insonlarda, hayvon va o'simliklarda mavjud va barcha yerda bir xil ko'rinishga ega. Demak, ushbu obyektlar o'rtasidagi farq ularning rahlaridagi emas, balki tanalardagi Aqlning to'liq namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi farqlar tufayli vujudga keladi. Nusni yaratuvchi materiya deb hisoblash kerak emas. Materiya abadiy, va Aqlning vazifasi shundan iboratki, u o'zaro aralashib ketgan zarralar aralashmasida aylama harakatlar yoki o'ramahi harakatga keltiradi, so'zgra o'ramaning kattalashishi darajasiga qarab uning yo'nalishini belgilab beradi, buning natijasida esa keyingi harakat vujudga keladi. Shu sababli o'zining "Metufizika"sida Anaksagorni "undan avval o'tgan falsafahozlar olomoni orasida yagona sog'lom fikr yurituvchi inson" sifatida ta'riflagan Aristotel shuningdek, "Anaksagor Aqlni dunyo qanday paydo bo'lganligini ifodalovchi mexanizm sifatida qo'llagan; va u yoki bu hodima nima sababdan mavjud bo'lishini izohlashga qiyinalganda o'zining Nusini yuzaga chiqargan", deb ta'kidlaydi. Biroq boshqa holatlarda u dastlabki sabab sifatida Aqlni emas, balki boshqa biror narsani ilgari suradi. Aynan shu sababli biz o'zi uchun Anaksagorni kushf etgandan so'ng o'zining umuman yangicha yondashuvini topgan Sokratning hafsalasi pir bo'lganligini tushunishimiz mumkin: "Men o'qishda davom etgan jarayonimda ushbu odam o'zining Nusini qay tariqa qo'llashini bilmasligini tushunib yetganimda mening eng ulkan umidlarim ham puchga chiqdi. U mavjud turib Aql ta'sirida

¹²⁸ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.68.

emas, balki har xil narsalarning – havo, efir, suv va ko'plab boshqa tasodifiy narsalar ta'siri ostida vujudga kelgan, deya ta'kidlaydi¹³⁹.

Va, baribir, garchi Anaksagor o'zi tomonidan kashf qilingan Nusni to'laqonli ravishda qo'llay olmagan bo'lsa-da, uning ulkan xizmati shundaki, u grek falsafasini kelajakda yaxshi samaralar beruvchi o'ta muhim qarashlar bilan boyitdi.

Kosmologiyasida Anaksagor borliqning boshlang'ichi – aql va materiya; aql yuraturvchi asos, materiya – azob chekuvchi asos, degan fikrni ilgari suradi. Uning fikricha, Quyosh, Oy va barcha yulduzlar yonib turuvchi toshlardir. Yulduzlardan pastda Quyosh va Oy bilan birga harakatlanadigan, lekin bizga ko'rinmaydigan jismlar bor. Yulduzlarning haroratini yerdan uzoq bo'lganligi uchun sezmaymiz. Bu yerda yulduzlar yorug'lik va issiqlik tarqatadi, degan fikr yangilikdir.

Anaksagor fikricha, Quyosh tutilishi yangi Oy chiqqanda uning to'sib qo'yilishi natijasida sodir bo'ladi; Oyni tutilishi esa, Yerning uning Quyoshdan to'sib qo'yilishi sababli yoki ba'zi hollarda Oydan pastda turadigan jismlarning to'sishi natijasida kelib chiqadi.

Anaksagor birinchi bo'lib Oy va Yerning o'xshashligi, xususan, Oyda tekisliklar va chuqurliklar (yerdagi singari) borligi to'g'risida fikrlarni bildirdi.

Bilish haqidagi mulohazalarida Anaksagor yuksak darajadagi hayvonlar va odamlarda sezgilarning vujudga kelishi to'g'risidagi mohiyatni mexanistik tasavvurni ilgari suradi. U bilish qarana-qarshiliklar tufayli kelib chiqadi, masalan, biz predmetni unga qarana-qarshi rangda bo'lgan predmet orqali ko'ramiz, deb ta'kidlaydi.

Anaksagor bilishda aql faoliyatiga yuqori baho beradi. Moddiy zarchalarni (gomepmeriyalarni) biz bevosita, ya'ni sezgilar orqali emas, balki aql yordamida mavjud deb faraz qilamiz, deydi. Uningcha, sezgilar aqlga bo'ysunishadi, unga qaram¹⁴⁰.

Anaksagor hissiyatlarini bilishdagi azoblanuvchi boshlang'ich asos deb biladi. Shuning uchun ham aqlga ega bo'lmagan hayvonlar azob-uqubatdadir. Hissiyotga asoslanib, haqiqat to'g'risida muhokama yuritib bo'lmaydi. Buni u quyidagi misolda tushuntiradi. Sekst Empirik bergan ma'lumot bo'yicha, agur biz ikkita: oq va qora rangli bo'yoqlarni olib, ularning biridan ikkinchisiga tomchilar qo'shib tursak, unda sodir

¹³⁹ Copleston F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.69-72.

¹⁴⁰ Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi. T.: "Sharq", 2003. B.29.

bo'layotgan arzimagan o'zgarishlarni, holatni sezmaymiz. Bu haqiqatni hissiyot orqali aniqlab bo'lmashlikni ko'rsatadi. Anaksagor sezgilarni kuchsizlikda ayblaydi¹⁴¹.

Anaksagor ta'limotini falsafiy fikrning tobora nazariy ko'rinish kasb eta borishiga qo'shilgan muhim hissa deb baholash mumkin. Aristotel o'zining "Nikomax etikasi" kitobida "Anaksagor, Fales va ularga o'xshashlarni amaliyotchilar emas, donishmandlar deb ulashgan", degandi

Takrorlash uchun savollar

1. Italiya falsafasining shakllanish shart-sharoitlari qanday edi?
2. Pifagor dunyoqarashining shakllanishi to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Pifagor sonni dunyo tuzilmasining asosi sifatida qanday talqin qiladi?
4. Pifagorchilar Ittifoqi qanday shakllangan?
5. Pifagorchilar turmush tarzi qanday edi?
6. Pifagorchilar guruhlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
7. Alkmeon dunyoqarashining mohiyati nimada?
8. Gippas o'z ta'limotida nimalarga e'tibor qaratgan?
9. Ksenofan Yagonani qanday talqin qiladi?
10. Ksenofan kosmologiyasining o'ziga xosligi nimada?
11. Parmenid borliq va noborliq tushunchalarini qanday talqin qiladi?
12. Nima uchun Aristotel Zenonni dialektika istirochisi deb atagan?
13. Zenon aporiyalarining mohiyati nimada?
14. Empedokl borliq ildizlarini qanday talqin qiladi?
15. Empedokl kosmologiyasi mohiyati nimada?
16. Anaksagor falsafasida muhabbat va yovuzlik qanday kuchlar sifatida talqin etiladi?
17. Anaksagor urug'lari mohiyati nimada?
18. Anaksagor gomepmeriyalari nima?
19. Anaksagor dunyodagi maqsadga muvofiqlikni qanday tushuntiradi?
20. Anaksagorning birlik va ko'plik to'g'risidagi qarashlarining mohiyati nimada?

¹⁴¹ Антология мерклов философия. Т.1. Ч.1. С.315.

SOFISTIKA. SOKRAT FALSAFASI

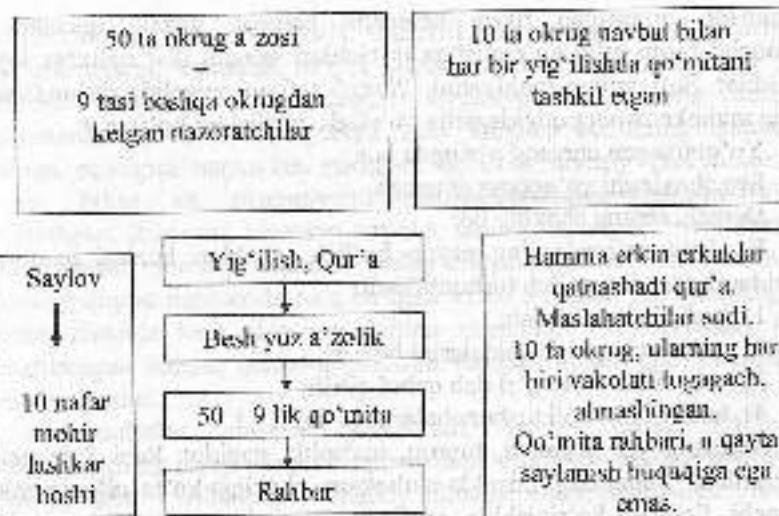
Erantidan avvalgi V asrda Gretsiyaning ko'p shaharlarida ko'cha aristokratiya hokimiyati va tiraniya o'rniga quldorlik demokratiyasi keldi. Afinada demokratiya siyosiy institutlarining shakllanishi o'ziga xos tarzda kechdi. Grek polisi aholisining soniga ko'ra va hududining hajmi bo'yicha unchalik katta jamiyat emas. Bunday o'ziga xos xususiyatlar, milodlan avvalgi IV asrda Afinada demokratiya paydo bo'lishi uchun shart-sharoitlarni yaratdi. Barcha erkin afinalik fuqarolar (taxminan 300 ming aholidan 40 mingga yaqini) shahar yig'ilishida qatnashish huquqiga ega edilar. Ularning 15-20% i har xil qo'mitalar yoki kengashlarda bir nechta lavozimlarni egallagan. Afinaliklarning ko'pchiligi siyosiy faoliyatda faol ishtirok etgani uchun, xalq o'z-o'zini boshqarishga qodir deb hisoblashgan. Shuning uchun maxsus tayyorlangan siyosatchilar va ekspertlarga ehtiyoj yo'q edi. Siyosat kundalik turmushning tabiiy qismi hisoblanardi.

Yig'ilish - yoshi 20 dan oshgan hamma Afinalik erkin erkak fuqarolar ishtirok etishi mumkin bo'lgan siyosiy institut. Yig'ilish bir yilda o'n marta tashkil etilar, Kengash, xalq qonun sudi (maslahatchilar sudi - gelicy) va harbiy huj'at a'zolarini saylar va nazorat qiladi. Ular asosiy siyosiy organlar hisoblanardi. Bundan tashqari, kichik etnik guruhlari muayyan darajada o'zini-o'zi boshqarishi huquqiga ega edilar. Harbiy ishlar uchun mas'ul bo'lgan o'nta muhim lashkarhoshi qur'a bo'yicha saylanmas, Kengash a'zolari esa qur'a bo'yicha saylanar edi. Yetarli bilimiga ega bo'lmaganlar qur'a tashlashgacha yetib bormaganlar.

Kengash 500 kishidan iborat bo'lgan. Agar Kengash kongress yoki parlament bilan qiyos qilinsa, unda Kengash hukumat rolini bajaradi. Yig'ilish Kengash kiritgan takliflarni o'zgartirish va ma'nu qilish huquqiga ega bo'lgan. Yig'ilishning o'zi qonun chiqaruvchilik tashabbusiga ega bo'lmagan, biroq Kengashdan qonun chiqaruvchilik taklifini ishlab chiqarishni so'rash mumkin bo'lgan.

Kengashning 500 a'zosi Afinadagi o'nta hududiy okrugdan teng-baravar ravishda saylangan, ya'ni ularning har biridan 50 ta vakil qatnashgan.

Qo'mitalar 59 nafar a'zodan (50+9) iborat bo'lib, o'z vakolatlarining o'ndan bir qismini o'tgach, almashinib turishgan. Qo'mitaning rahbari qayta saylanish huquqsiz bir kunlik muddatga saylangan.

Yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan tartibda hokimiyatning tashkil etilishi, ayniqsa, yangi saylanadigan muassasalar va sudlarning (ular ozod, erkin aholi partiyalari va tabaqalarining kurashida muhim rol o'ynagan) yaratilishi sud va siyosiy notiqlik san'atini yaxshi egallagan, so'z kuchi va ishot bilan ishonitga oladigan, huquq, siyosiy hayot va diplomatiya amaliyotining turli masalalarini erkin tushuna oladigan va hal etadigan kishilarni tayyorlashga bo'lgan ehtiyojini keltirib chiqaradi. Bu sohada ancha ko'zga ko'ringan kishilar - so'z san'ati ustalari, huquqshunoslar, diplomattar siyosiy bilim va notiqlik san'ati bo'yicha o'qituvchilik qila boshladilar. Bilimlarning falsafiy va xususiy ilmiy sohalarga ajralmagani, ammo falsafiy bilimlarga bo'lgan qiziqishning kuchilligi, bu bilimlarning savodxonlik, o'qimishlilik mezonni sifatida yuqori baholanishi sababli, yangi paydo bo'lgan o'qituvchilar faqat siyosiy va huquqiy faoliyat texnikasini o'rgatish bilan cheklanmay, uni falsafa va dunyoqarushning umumiy masalalari bilan bog'lashga urinishgan. Shu tariqa Qadimgi Yunonistonda sofistlar (grekcha sophistes-donolar) maktabi shakllangan. Uning o'zagini o'qituvchilar, shoirlar, musiqachilar, qonunshunoslar, faylasuflar tashkil etishgan.

Konservativ va reaksiyon tarzda fikrlovchi yozuvchilar, ayniqsa, ularning demokratiyani tanqid qiluvchi qismining keyinchalik yoshlarni bato-munozara chog'ida qanday bo'lsa-da yutib chiqish, huquqatga erishish uchun nopok usullardan foydalanishga o'rgatishga intilishi, xususan, yolg'onni haqiqat, mantiqan kuchsiz argumentni kuchli

argument, bildirilgan fikrni ishonchli haqiqat, yuzaki qarashni – ishonchli bilim qilib ko'rsatishga urinishlari sababli ular nafratga loyiq bo'ldilar. Sofizmning mohiyatini "Sokrat" sofizmi misolida tushuntirsak, unda muhokamaning quyidagicha sxemada qurilishini ko'ramiz:

Yo'qotmagan narsang o'zingda bor

Sen shoxingni yo'qotgan emassan

Demak, sening shoxing bor

Bu kabi sofizmlarning paydo bo'lishi sabablari hozirgi mantiqda quyidagilardan iborat deb tushuntiriladi:

- 1) tezisini almashtirish;
- 2) xulosa chiqarish qoidalarini buzish;
- 3) xato fikrlarni to'g'ri deb qabul qilish;
- 4) turli xil ma'notli tushunchalarni qo'llash.

Masalan, yor deganda, tuproq, quruqlik, maydon kabi 8 ta narsa tushuniladi. Yuquridagi misolda muhokama shakliga ko'ra sillogizmning birinchi figurasi ko'rinishida qurilgan, u shaklan to'g'riga o'xshab ko'rinadi, lekin uning qoidalaridan biri: kichik asos tasdiq hukm bo'lishi kerak, degan qoida buzilgan, mulohaza inkor hukm bo'lib qolgan (Sen shoxingni yo'qotgan emassan).

Ko'rib turibmizki, sofizm – subaldoshni aldash usuli. Seneka uni fokuschilarning san'atiga qiyos qiladi. Aristotel esa, sofistlarni "qalbaki donishmandlar" deb atagan. U yozadi: "Sofistika chinakkam donishmandlik emas, qalbaki donishmandlikdir, va, sofist – bu chinakkam donishmandlikdan emas, qalbaki donishmandlikdan pul undirishni uddalay oladigan (odamdur)"¹⁴².

Leikin sofistlarni faqat salbiy jihatdan ko'rish ham noto'g'ridir. "Gorgiy" dialogida Platon Gorgiyning Sokrat bilan bo'lgan suhbatida sofistika muallimlarini himoya qilganini hayon qiladi. Gorgiy bahs yuritishga o'rgatuvchi muallimlarni musobaqalarda kurashning turli usullari, qurollarini ishlatishga o'rgatadigan murabbiylar, ustozlarga qiyos qiladi: ular shogirdlarini egallagan malakalaridan birovga nohaq ravishda qasddan yomonlik qilish maqsadida hujum qilish uchun emas, balki adolatli tarzda – dushmanlari va jinoyatchilardan o'zlarini himoya qilishda foydalanish uchun o'rgatishgan. "Shunday ekan, mazkur sababga ko'ra muallimlarni (sofistlarni – M.Sh.) ahlaklikda ayblash, ular san'atini yaroqsiz deb hisoblash noto'g'ridir; ahlaklar, menimcha, bu san'atni suiste'mol qiluvchilardir"¹⁴³.

Bu'zan sofistlarni nigilistik dialektika ni yaratishda ayblashadi¹⁴⁴. Bu, bizningcha, unchalik to'g'ri emas. Sofistlarning tafakkurga xos mantiqiy ziddiyatlar mavjudligini ko'rsatishi mantiqning muhim muammolaridan birini qo'yishga olib kelgan, bilishning dialektik tabiatga egaligini namoyish etishgan. Sofistlar siyosiy faol fuqoralar bo'lib, bilim va madaniyatni ommalashtirishga muhim tushirgan. Xususan, ularning notiqlik san'ati nazariyotchilari sifatida nutq mahorati qonun-qoidalarini ishlab chiqarishdagi xizmatlari kattadir. Ularning diqqat markazida so'z bo'lgan va so'z haqida fan yaratishgan. Mantiq rivojida ham ularning alohida xizmatlari bor. Xususan, hali o'rnatilmagan mantiq qonun-qoidalarini buzgani holda, ularni ochishga turtki bergunlar.

Ikki sofistlar maktabi Sitsiliyada paydo bo'ldi. Afonada demokratiyaning rivojlanishi, xalqaro aloqalarning kuchayishi natijasida qator sofistlar – Abderlik Protagor, Elidalik Gitiy, Kesosdan Prodik, Leontindan Gorgiy va boshqalar yetishib chiqdilar.

Sofistlar faoliyatida ifodalangan ma'naviy harakatga bir vaqtning o'zida ham an'analarning davom etishi, ham uning uzilishi deb qarash kerak. An'analarning davom etishi shunda ko'rinadiki, sofistlar Parmenid, Fleylik Zenon, Meliss kabilarning argumentlash metodidan foydalanishgan; ularga o'xshab avvallari to'plangan barcha ilmiy va boshqa bilimlarni bir tizimga keltirishga urinishgan. An'analarning uzilishi shunda namoyon bo'ladiki, sofistlar, birinchidan, mavjud bilimlarni tanqid ostiga olishgani holda har biri tabiat va insonni to'qnashtirishga urinishadi; ikkinchidan, sofistlar faoliyatining bosh maqsadi – yoshlarga jamiyat siyosiy hayotida faol ishtirok etishi uchun zarur bilimlarinigina berish bo'lgan xolos¹⁴⁵.

Afonada hukmdorlar sofistlarni yoqlitishmagan. Protagorni xudolar mavjudligiga shubha bilan qaragani uchun qamab qo'yishgan.

Falsafiy oqim sifatida sofistika turli xil qarashlarga ega vakillardan tashkil topgan. Ular uchun umumiy narsa tushunchalar, axloq va baholash normalari bo'yicha yakdilligi bo'lib, uni Protagor o'zining mashhur fikrida ifoda etgan: "Inson barcha narsalarning uzoni: mavjudlarini mavjud, mavjud emaslarni mavjud emas deb farqlaydi"¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Yo'ldashev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'zga ush G'arbiy Yevropa falsafasi. – T.: Shuq, 2003. B. 53.

¹⁴⁵ Эбер Адо. Что такое античная философия? / Человек в французском В. И. Абламова. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. С. 28.

¹⁴⁶ Антология мировой философии. Т. 1, кн. 1. С. 316.

¹⁴² Аристотель. Соч. в 4-х тт. Т. 2 – М.: Мысль, 1978. – С. 555.

¹⁴³ Платон. Собр. соч. в 4-х тт. Т. – М.: Мысль, 1990. С. 489.

Falsafa sofistlar inson, jamiyat, bilish masalalariga e'tibor qaratishgan. (gnoseologiyada ungli ravishda bir qancha muhim masalalarni savol tarzida qo'yishgan: 1) Borliq to'g'risidagi fikr borliqqa qanday munosabatda? 2) Bizning tafakkurimiz borliqni bilishga qodirmi? Bu savollarga ular salhiy javob berishgan. Lekin, ular *agnostisizmi* pozitiv relyativizm bilan cheparalangan: haqiqatning nisbiyiligini ta'kidlashgan.

Sofistlar fikricha, *haqiqat* har bir odam uchun alohida, o'ziga xos tarzda mavjud. Haqiqat makon, zamon, vaziyatga hamda insonga bog'liq. Demak, sofistlar obyektiv haqiqatni inkor qilganlar, uni subyektiv haqiqatdan iborat, deb hisoblashgan.

Sofistlar fizika bilan ham shug'ullanishgan. Ular tabiatan mavjud narsalarni puydo bo'ladigan narsalardan, tabiat qonunlarini jamiyat qonunlaridan farq qilishgan. Ilk bor ular insonni dunyoqarash borasidagi izlanishlar markaziga qo'yishgan.

Ular relyativizمنى diniy dogmalar tahliliga ham yoyishgan. Dogmatizm avtoritetlarga murojaat qilishni taqozo etadi. Sofistlar esa isbot qilishni talab etishadi. Shu sababli sofistlarda "haqiqat o'zi qayonda?" degan savol paydo bo'lgan.

Sofistlarni kichik va katta guruhlarga bo'lish qabul qilingan. Protogor, Gorgiy, Gippiy, Prodik, Antifont katta guruhga, Alkidam, Kritiy, Kallikl kichik guruhga mansub.

Sofistlar katta guruhi vakillari yaxshi siyosatdon, huquqshunos bo'lganlar. Masalan, Protogor Janubiy Italiyaning Furs Koloniyasida boshqaruvning demokratik obrazini belgilab bergan qonunlarni yozgan.

Sofistlarning kichik guruhi vakillari Likafon, Alkidamant ijtimoiy tabaqalanish, demokratiya masalalari bilan ko'proq shug'ullanishgan. Quyida ulantau ba'zilarining qarashlari to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

Protogor

Protogor (eramizdan avvalgi 481-413-yy) Frakiyadagi Abder shahrida tug'ilgan va ush o'ralarida Afinaga kelgan. Otasi buy odam bo'lgan. Yoshligida yog'och tashuvchi bo'lishni orzu qilgan. Rivoyatlarga qaraganda, Protogorning katta yog'och o'tinlar o'ramini qisqa urqonda o'rab, muvozanat saqlagan holda, belida ko'tarib ketayotganini ko'rib Demokrit qoyil qolgan. Protogordan 10 yosh kichik bo'lgan Demokrit bu ishida geometrik hisob-kitob borligini kuzarib, Protogorning aql-idroki va epchilligiga qoyil qolgan va quyidagilarni aylgan: "Aziz yigit, sen barcha narsani yaxshi bajarish qobiliyatiga ega

ekansan, menga qo'shilsang, bundan ham yaxshiroq ishlarni amalga oshirasan". Demokrit Protogorni falsafa olamiga olib kiradi.

Protogor professional ritorika va eristika o'qituvchisi, so'z san'ati va badii yuritish san'ati ustasi bo'lgan. U birinchi qatorida falsafadan sahoq bergani uchun haq olgan. Unga Perikl yaxshi munosabarda bo'lgani uchun bu davlat arbobi Protogorga eramizdan avvalgi 444-yili asos solingan Furiyadagi panellinistik koloniya uchun konstitutsiya tuzishni topshirgan. eramizdan avvalgi 431-yili Peloponnes urushi boshlanganda Protogor Afinaga qaytadi va u yerda Periklning ikki o'g'li vabo kasali tufayli hayotdan ko'z yumganining guvohi bo'ladi. Diogen Laertskiyning aytishicha, Protogor xudolar to'g'risida yozgan kitobida xudolarni haqorataganlikda ayblanadi, lekin u sud bo'lgunga qadar qochishga ulguradi; hiroq Sitsiliyaga ketayotganida yo'lda suvga cho'lib o'ladi, kitoblari esa bozor maydonida yoqib yuboriladi. Platon "Menon"da bergan ma'lumotga ko'ra esa, Protogor hurmatga loyiq inson sifatida o'z o'limi bilan hayotni tark etgan.

Protogor qalamiga 10 tadan ko'proq asarlar mansub: "Mavjudot haqida", "Fanlar to'g'risida", "Davlat haqida", "Xudolar haqida", "Haqiqat yoxud ral etuvchi nuqtalar" va shu kabilar. Ulardan faqat ayrim parchalargina bizgacha yetib kelgan. Protogor haqidagi ma'lumotlarni Platonning "Protogor" va "Tetet", Sekst-Empirikning "Olimlarga qarshi" va "Piron fikrlarining ucha kitobi"dan olamiz.

Protogor falsafiy ta'limotini Demokrit, Geraklit, Parmenid va Empedokl ta'limotlarining relyativizm ruhida qayta ishlanishi natijasi desa bo'ladi.

Ontologiyasida Protogor materiyaning o'zgaruvchanligi va idrokning nisbiyiligini ta'kidlagan. Atomistlarning borliq va noborliqning birday realligi to'g'risidagi fikrini rivojlantirib, har bir fikrga unga zid bo'lgan fikrni topish va qarama-qarshi qo'yish imkonligini asoslagan va shu tariqa relyativizmga yon bosgan.

Protogor relyativizmi asosida muayyan ontologik tasavvurlar yoladi. Xususan, u "barcha narsalarning sababini materiyada deb biladi" (Sekt-Empirik fikri). Uningcha, materiyaning asosiy xususiyati uning obyektiv tarzda mavjudligi harada boshlang'ich asos ekanligida emas, balki o'zgaruvchanligi, o'qavchanligidadir. Protogor materiyaning murlaq o'zgaruvchanligini subyektga ham xos deb hisoblaydi: nafaqat tashqi dunyo, balki uni idrok etuvchi jonli tana ham o'zgarib turadi. Buning isbotlari quyidagicha:

Birinchi isbot: *subyekt ham, obyekt ham to'xtovsiz o'zgarib turadi.*

Ikkinchi isbot: *hech bir narsa o'z holicha mavjud emas, har bir narsa boshqa narsaga nisbatangina vujudga keladi va mavjud bo'ladi.*

Uchinchi isbot: *barcha narsalar o'zgarish jarayonida o'zining qarshisiga qarshiligi aylanadi.*

Bundan Protagor quyidagi gnoseologik xulosalarga keladi: Barcha narsalar o'zgarishda ekan va o'zining qarshisiga qarshisiga o'zgarar ekan, har bir narsa haqida o'zaro qarshisilik fikri mavjud. To'g'ri, bunday holatning mavjudligi avvaldan ma'lum edi, hozirda ham ta'kidlanadi. Lekin bu qarshisilik fikrlardan qaysi birining asosli ekanligini aniqlash zarur bo'ladi. Aks holda, relyativizm va dogmatizmga yo'n bosgan bo'lamiz. Protagor aynan mana shunday muholadaga tayyib, haqiqatning nisbiylikni muhokama qiladi, *barcha fikr haqiqatdir*, degan xulosa chiqaradi. Demokrit, Platon, Aristotellarning bunga e'iroz bildirishgan. Ular fikricha, agar muhokamaning har bir natijasi chin bo'lsa, unda muhokamaning hech bir natijasi chin emas, degan fikr ham haqiqat bo'ladi, ya'ni har qanday haqiqat yolg'on bo'lib qoladi: bu fikr ham muhokama yuritish mahsulidir. Protagor bunday xulosalarni rad etmagan. Uningcha, "bir narsa to'g'risida qarshisilik fikri bildirish mumkin", degan tezis "bir narsa to'g'risida qarshisilik fikri bildirish mumkin emas", degan tezislarga qaraganda o'ntiqcha chin emas.

Protagorning bosh tezisi: "Inson – barcha narsalarning mezon", mavjud bo'lgan narsalarning ham, mavjud bo'lmagan narsalarning ham". Bu tezisning mohiyatini tushunish uchun yuqorida qayd etilgan relyativizm isbotiga yana bir marta murojaat qilish lozim bo'ladi. Xususan, Platon Protagor tezisini quyidagicha tavsiflaydi: narsalarning mohiyati har bir kishi uchun alohidadir, demak, narsani men qanday tasavvur qilsam, u men uchun shunday bo'ladi; sen qanday tasavvur qilsang, sen uchun u shunday bo'ladi. Platon buni shunday misol orqali tushuntiradi: Ba'zi hollarda esayotgan bitta shamoldan kimdir sovg'aradi, kimdir sovg'armaydi. Ya'ni, bitta kishi uchun shamol sovuq, boshqasi uchun unday emas. Qanday tuyulsa, shunday seziladi. Shu asosda, shamol o'z holicha sovuqmi yoki kimgadir nisbatan sovuqmi, degan savol tug'iladi. Bu – relyativizmning birinchi isboti.

Ikkinchi isbot: *hech bir narsa o'z holicha vujudga kelmaydi va mavjud bo'lmaydi, u faqat boshqa narsaga nisbatangina vujudga keladi va mavjud.* Ana shuning uchun ham shamol o'z holicha sovuqmi yoki yo'qmi degan savol, xuddi shamol mavjudmi, degan savol singari, ma'nosizdir. Chunki u bir kishi uchun shamol, boshqasi uchun shamol emas, bittasini chiqartiradi, boshqasi uni sezmaydi.

Platon "Tectel" dialogida Protagorning alohida olingan kishining hissiy idroki to'g'risidagi fikri talqinini ma'qullaydi. Sokratning ta'kidlashicha, esayotgan shamol hitamizga sovuq, boshqaga iliq bo'lib tuyuladi va so'rsaydi: Protagorning shamol kimningdir sovg'arishi, uchinchi sovuq, kimgadir unday emasligi uchun – iliqdir. Bunda Protagor fikrining, umuman, inson uchun emas, konkret shaxs uchun bildirilayotgani, shubhasiz. Protagor fikricha, sovuq kunda yomg'irdan uyga kirgan kishi yomg'ir – iliq, issiq xonadan tashqariga chiqqan kishi shu yomg'irni sovuq desa, har ikkala mulohazani to'g'ri deb qabul qilishi zarur. Uningcha, yomg'ir mening sezgi a'zolarim uchun iliq, boshqa kishiniki uchun-sovuq (Bir kishi sofsizga geometriya qonunlari barcha uchun birdek emas, deganlarida, Protagor konkret sharoitda geometrik chiziqlar ham, aylanalari ham yo'q, shuning uchun hech qanday qiyinchiliklar kelib chiqmaydi, deb javob beradi)⁴⁷.

Platon fikricha, Protagor sezgilarning subyektivligi to'g'risidagi mulohazasida haq. Biroq ularning barchasi chin deb degan fikrida haq emas. Haqiqatan ham, sezgilari hamma vaqt ham chin bo'lmaydi.

Mezon haqidagi Protagor fikriga munosabat turlichadir. Ba'zan Protagorda haqiqat mezonni to'g'risida fikr benti, dogma savol qo'yiladi. Xususan, bu savolga Sext-Empirik "yo'q" deb javob beradi. Platon fikricha esa, Protagor hech bir kishi yolg'on fikr bildirmaydi, hiroq muayyan fikr chin bo'lmagan taqdirda ham, yaxshi deb qabul qilinishi mumkin, degan. Demokrit kishining fikri oddiy kishilarning fikriga qaraganda yaxshiroq. Protagor bu yerda Demokrit pozitsiyasiga o'tadi. Ma'lumki, Demokrit "barcha narsaning mezon – donishmand", degan.

Lekin masalaning mohiyati bunda emas. Protagor fikricha, "barcha mezon – fayda ko'rishi". Bu yerda biz Protagorning gnoseologik relyativizmdan axloqiy relyativizmga o'tishini ko'rsatamiz. Protagor fikricha, ezigulik va yovuzlikni farqlashning qat'iy mezonni yo'q. Xuddi obyektiv tarzda issiq yoki sovuq bo'lmaganmi kabi, obyektiv tarzda ezigulik va yovuzlik ham yo'q. Ular nisbiydir. Nimaning yaxshi yoki yomonligini aniqlashda, o'zingiz uchun yoki ba'zan davlat uchun foydaliligi nuqtai nazaridan kelib chiqishingiz zarur.

Protagor fikricha, yaxshi axloqiy fazilatlarni, masalan, adolatlilik, mudlik, mulohazalilik, mehribonlikni ta'lim-tarbiya, yaxshilikku intilish yo'li bilan egallash mumkin. "Protagor" dialogida Platon faylasufning o'z mulohazasini axloqiy qadriyatlar sohasiga qo'llanishini ko'rsatadi.

⁴⁷ Capleson E. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney Auckland, 2003. P.87.

Biroq Protagor o'z-o'ziga zid kelgan deb hisoblaganimizda ham obyektlarni hissiy idrok qilishga nisbatan chin bo'lgan narsa, axloqiy qarashlar nuqtai nazaridan ham haqiqatdir deb taxmin qilishimizga zaruriy yo'q. Protagor, barcha narsalarning tuzuni inson deydi, agar uning obyektlarni hissiy idrok etishga nisbatan individualistik talqini qbul qilsak, uni axloqiy qadriyatlar va mulohazalarga nisbatan ham laalluqli deb hisoblashimiz zarur. Agar, aksincha, bunday talqini axloqiy qadriyatlarga nisbatan kuchga ega emas desak, unda uni obyektlarni hissiy idrok etishga nisbatan ham qbul qilib bo'lmaydi; hoshqacha aytganda, "Teetet" va "Protagor"dan birini tanlash, boshqasini rad etishga majburiy. Lekin, birinchi navbatda, "barcha narsalar" o'zida axloqiy normalarni mujassamlantirgan, degan fikr hech qayerdan kelib chiqmaydi. ikkinchidan, spetsifik hissiyot obyektlari haqiqiy va universal bilim predmeti bo'lmagan holda, axloqiy normalar ana shunday bilim predmeti bo'lishi mumkin. Platonning o'zi bunday qarash tarafdori bo'lgan.

Haqiqatda, Protagor axloqiy mulohazalar va qadriyatlar to'g'risida nima degan? "Teetet"da axloqiy mulohazalarning nisbiyligini ta'kidlagan (Zero, muayyan konkret davlatda to'g'ri va maqtoyga sazovorga o'xshah ko'ringan amallar shu davlatning mavjud bulishiga yordam berguniga qadar to'g'ri va maqtoyga sazovor deb hisoblanadi degan fikrdan) va dono kishi to'g'ri harakat foydasiga noto'g'ri xatti-harakatlardan voz kechishi kerak degan fikrni aytgan. Boshqacha aytganda, masala bir axloqiy baholash – to'g'ri, hoshqasi-yolg'on ekanligida emas, balki bittasi boshqasiga nisbatan "to'g'riroq" ekanligidadir. "Shu ma'noda bir xil odamlar boshqalaridan aqlliroq va hech qachon noto'g'ri o'ylamaydilar degan fikrlar birdek chindir" (Mutlaq haqiqat mavjud emas, deb hisoblaydigan kishi "hech kim hech qachon noto'g'ri o'ylamaydi", deb aytishga haqli emas). Platonning "Protagor"da yozishicha, sofistlar vijdon va adolat tuyg'usi barcha insonlarga xudo tomonidan inom etilgan, "chunki, garchi faqat ozgin odamlargina san'atga qobiliyatli bo'lganida, shaharlar mavjud bo'la olmasdi". Bu "Teetet"da aytilganidan farq qiladimi? Ehtimol, Protagor quyidagini nazarda tutgan: Qonun, umuman olganda, muayyan axloqiy moyillikka ega bo'lib, barcha kishilar uchun tug'madir, lekin Qonunning ayrim turkari konkret shahar-davlat misolidan ma'lum bo'lishicha, nisbiydir. Bir davlatning qonuni boshqa davlat qonuniga nisbatan "to'g'riroq" bo'lmagan holda, u davlat uchun "to'g'ri keladigan" bo'lishi va shu ma'noda qulayroq va maqsadga muvofiq bo'lishi

mumkin. An'analarni saqlash va ijtimoiy shartlanganlik tarafdori sifatida Protagor davlatning axloqiy an'analarning shakllanishi va o'zlashtirish tarafdori va ayni paytda, dono kishilarning davlatni "yaxshi" qonunlarga olib kelishini e'tirof etadi. Ayrim, alohida olingan shaxslarga kelsak, ular jamiyatda qbul qilingan normalar, an'analarga sodiq bo'lishi kerak¹⁴⁸.

Protagor u bilan muloqotda bo'lgan yoshlarning e'tiborini davlatni boshqaruv masalasiga qaratadi. Sokratning, yoshlar seadan nimani o'rganishi mumkin, degan savoliga aytaylik, agar Gippokrat oldinga kelsa, men yoshlar xohish-irodasini hisobga olmasdan hisoblash, astronomiya, geometriya, musiqani o'rgatadigan boshqa sofistlardan farqli o'laroq, unga o'zi o'rganmoqchi bo'lgan narsani beraman. Platonning "Protagor" dialogida "Bu ilm – uy xo'jaligini o'ytah yuritish, o'z uyini hamda jamoat ishlarini yaxshi boshqara olish to'g'risida bo'lib, uni egallagan kishi boshqalardan davlat xizmati bilan bog'liq xatli-harakatlari, nutqlarida kuchliroq bo'ladi"¹⁴⁹, – deydi Protagor.

Protagor fikricha, fazilatli bo'lish qobiliyati barchaga xos, lekin u tug'ilishda berilgan emas. Uning aytishicha, jinoyatchini jazolash faqat unda yaxshi fazilatlarini tarbiyalash uchun amalga oshirilgandagina ma'noga ega bo'ladi. Chunki bunda yovuzlikning oldini olish uchun jazolanadi.

Din haqida gapirar ekan, Protagor xudolarning borligini ham, yo'qligini ham, qanday ko'rinishga ega ekanligini ham bilmaymiz, buni bilish uchun inson umri yetmaydi, deydi. Lekin, uningcha, xudoga ishonmagandan ko'ra, ishongan yaxshiroq.

"Xudolar to'g'risida" kitobida Protagor yozadi: "Xudolar masalasiga kelsak, ularning haqiqatan mavjudmi yoki yo'qmi ekanligiga ishonchim yo'q, ularning qanday ko'rinishda ekanligini ham bilmayman, chunki bilishimizga xalaqit beradigan ko'p narsalar bor, ular qatorida inson hayotining uzoq emaslighi masalasining noaniqligi ham bor"¹⁵⁰. Bu mazkur asardan hozirgi kungacha qadar saqlangan yagona parchadir.

Har bir masala bo'yicha turli xil fiklar mavjudligi relyativistik nazariyadan kelib chiqadi. Protagor bu fikrni rivojlantirib, dialektik va ritorik xilma-xil fikrlarni ishlab chiqish va dalillarni qidirish san'atida mushq qilishadi va agar "kuchsiz nutqni kuchli qil" degan qoidaga amal

¹⁴⁸ Caplestan P. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.87-89.

¹⁴⁹ Platon. So'p. soe. B.4-x vt. 1. –M. Mwan, 1990. C.428.

¹⁵⁰ Caplestan P. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.89.

qilishsa, ko'proq muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Sofistlar dushmanlari buni quyidagicha talqin qilishdi: axloqiy jihatdan boshqalaridan yomon bo'lgan ishda g'alabaga erish, bunda qoidaning modal tusiga ega bo'lishi shart emas. Masalan, o'zini himoya qilishga o'z mijozning adolati ishini yoki juda murakkab ismini yutib chiqishga yordam bergan huquqiy maslahatchi to'g'risida, u "zait" odamga g'alaba qozonishga yordam berdi, bunda u axloqqa zid ish qilmadi, deyishi mumkin. Prinsipsiz notiqlar va eristika muxlislari tufayli bu qoida tez orada yomon shahvat kasb etdi, lekin bunda Protagorni qalblarga yordam berdi deb bo'lmaydi. Lekin, shunga qaramasdan, dialektika va eristika amaliyoti bilan bog'liq relyativistik doktrinaning tabiiy ravishda insonda haqiqat va adolatni chekkaga surib qo'yib, muvaffaqiyat qozonishga xohishi borligini inkor etib bo'lmaydi¹²¹.

Protagor birinchilar qatorida grammatikani o'rganishga kirishgan va bu fan o'zining paydo bo'lishi bilan Protagorga qarzdor. Uni gaplar tasnifini amalga oshirgan, otlar jinsini aniqlash uchun zarur terminologiyani ishlab chiqqan deyishadi.

Gorgiy

Sofistlar katta maktabining yana bir yorqin vakili Gorgiy (erannizdan avvalgi 483-374y.) bo'lib, u 100 yildan ortiq umr ko'rgan, buning sababini lazzatlardan o'zini tiyishda, deb tushuntirgan.

Asurlari: "Hlonaga shon-sharaflar", "Polimed", "Tabiat haqida yoxud noborliq haqida". Keyingisi asosiy asari bo'lib, unda Gorgiy tafakkur, nutq va borliqni bir-biridan ajratgan holda tasavvur qiladi.

Uni ko'proq Zenon dialektikasi skeptitsizmi qiziqtirgan va u mazkur masalaga bag'ishlangan "Noborliq yoxud Tabiat haqida" kitobini yozgan. Unda "Gorgiy eleyliklar dialektikasidan boshqacha xulosa chiqargan. Uningcha, 1) hech bir narsa mavjud emas, chunki mavjud bo'lganda yo mangu bo'lardi, yo nimadandir paydo bo'lgan bo'lardi. Biroq u hech nimadan paydo bo'lmagan bo'lardi, na Borliqdan, na Noborliqdan hech narsa paydo bo'lmaydi. U mangu ham bo'la olmaydi, chunki mangu bo'lganda cheksiz bo'lishi kerak. Cheksizlikning bo'lishi quyidagi sababga ko'ra mumkin emas: u boshqa narsada ham, o'zida ham bo'la olmaydi, ana shuning uchun ham hech qayerda bo'lishi mumkin emas; 2) agar nimadir mavjud bo'lganda, uni odamlar bilgan bo'lardi. Zero, agar borliq to'g'risida bilim bo'lsa, unda o'ylagan narsasi mavjud, noborliq to'g'risida esa o'ylash mumkin emas. U holda xato

bo'lishi mumkin emas, bu esa puch; 3) agar odamlar borliq to'g'risida bilganlarida ham, bu bilimni boshqalarga berib bo'lmaz edi, axir belgilar o'zlari ifoda qilayotgan predmetlardan farq qiladi-ku. Boshqa kishilarga bu dunyoning rang-barangligi haqida gapirishimiz mumkin, axir bizning qulog'imiz rangni emas, tovushni eshitadi-ku. Va ikki kishi, agar ular bir-biriga hutunlay o'xshamasu, qanday qilib borliq to'g'risida bir xil lasavvurga ega bo'lishi mumkin? Ha'zilar mazkur g'uruyib g'oyalarni Gorgiyning falsafiy nigilizmi ifodasi deb jiddiy hisoblashgan, boshqalari uni hazil deb o'ylashgan, aniqrog'i, ular fikricha, buyuk notiq ritorika yoxud so'z o'yinining qanday qilib hatto puch farazni odamlarga to'g'riga o'xshash qilib jaranglashini ko'rsatmoqchi bo'lgan.

Gorgiy ritorikani ishonirish san'ati deb hisoblaydi. O'zining nutqlarida ishonirish usullaridan ataylab ezgu maqsadlar yo'lida ham, yovuzlik yo'lida ham foydalanган, bu usullarni o'z o'yinlarini yaxshilashi uchun akayorlarga ham o'rgatgan. Shu munosabat bilan Gorgiy qumquruvchi aldoq usullarini ishlab chiqqan va ularni "zarariga qaraganda, ko'proq foyda keltiradigan aldoq sohasidir: unga berilish – befarq qolishdan ko'ra, artistlik idrokiga bo'lgan qobiliyatni namoyish etish demakdir"¹²², degan.

Bu yerda aytish mumkinki, Protagor ioniyaliklar an'anasini davom ettirib, relyativizmni asostagan bo'lsa (hissiyotdan kelib chiqib bilishni tushumirsa), Gorgiy relyativizmni italyuncha an'anaga tayanib rivojlantirgan. Xususan, u bilimlar chinligini, nisbiyligini uqbi nashohada jarayonida inson duch keladigan muammolar, ziddiyatlar bilan bog'lab tushuntirgan. Bunday holat, umingcha, falsafiy kategoriyalar darajasida (borliq va noborliq, horliq va tafakkur, birlik va ko'plik, tafakkur va so'z va sh.k.) sodir bo'ladi. Protagor harcha narsa haqiqat (chunki har bir kishi uchun haqiqat alohida) degan bo'lsa, Gorgiy, "harchasi xato", deydi. Gorgiy eleychilarning noborliq, harakat va ko'plik (to'plam) tushunchalarini tanqid qilar ekan, quyidagilarni isbotlashga urinadi: 1) hech bir narsa mavjud emas; 2) mavjud narsa bo'lgan taqdirda ham uni bilib bo'lmaydi; 3) bilish mumkin bo'lgan taqdirda ham uni ifodalab va tushuntirib bo'lmaydi.

Gorgiy falsafani aniq fanlardan yuqori qo'ygan. Faylasuf fikricha, uxloqiy qadriyatlar va huquqiy normalar shartlidir, ular insonlar yaratgan sun'iy qurilmalar bo'lib, hamma vaqt ham tabiiy holatga mos kelavermaydi.

¹²¹ O'ala joyda

¹²² Copleson F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.90.

Gippiy

Elislik Gippiy Protagoming kichik zamondoshi bo'lgan, u o'zining qiziqishining turli qirraligi bilan ajralib turgan. Uning olimpiada g'olibliklari to'xtatilib Olimpiadalar bo'yicha vaqtning keyingi grek san'at sistemasi asosini qurgan (U ilk bor tarixchi Timey tomonidan kiritilgan). Platonning "Protagor"ida Gippiyning, qonun – bu insonlar uchun tiran, chunki insonlarni o'z naturasiga zid ishlarni qilishga majbur etadi, degan fikri keltiriladi. Bu fikrning ma'nosi shundaki, shahar-davlat qonuni ko'pincha odamlarga cheklashlar qo'yadi va ularni juda tor rangda harakat qilishga ruxsat beradi, bu esa tabiiy qonunlarga ziddir.¹⁵¹

Gippiy tabiiyshunoslik masalalari bilan ko'proq qiziqqan. Astronomiya, geometriya, musiqa bilan shug'ullangan. Egri chiziqning geometrik ta'rifini bergan. Ketma-ket aytilgan 50 ta so'zni yodda saqlab qola olgan. U tabiiy qonunlarini jamiyat qonunlariga qarasha-qarshi qo'ygan holda aytadi: "Qonun insonlar ustidan hukmronlik qilgan holda, ko'p narsaga majbur qiladi, bu esa tabiatga ziddir" (Platon dialogi bo'yicha). Ota-onalarni hurmat qilish zarur deb hisoblagan. Uningcha, yashashdan asosiy maqsad avtoritiya-o'zidan qoniqish hosil qilish. Gippiyning asosiy axloqiy ideali ana shu.

Prodik til masalasi bo'yicha ko'proq shug'ullangan. U falsafa bilan shug'ullanishidan avval so'zlarni to'g'ri ishlatishni o'rganish kerak, so'z san'atining mohiyatini esa faqat o'zim topganman, o'chganman deb aytadi, va buni o'zining buyuk xizmatlaridan biri deb hisoblaydi.

Prodik nutq uzun ham, qisqa ham bo'lishi kerak emas, u meyorida bo'lishi lozim, deb hisoblagan.

Faylasuf fikricha, insonlarda yaxshi yashashga intilish, noz-u no'matlar mavjudligi xudolar to'g'risidagi tasavvurlarni yaratishga olib kelgan. Prodik, garchi pulning, lazzatlanishning quli bo'lsa-da, axloqdan so'z yuritishdan charchamagan. Uningcha, ehtiroslar xohish va aqlsizlik o'rtasida mavjud, chunki *ehtiros* – ikkilangan xohish, *aqlsizlik* esa, ikkilangan ehtiros.

Prodik yozadi: "Narsulardan foydalanayotgan kishilar qanday bo'lsa, narsalarning o'zi ham xuddi shunday"¹⁵².

Prodik dunyoning kelib chiqishi nazariyasini yaratishi bilan qiziqish uyg'otadi. Dastlab, odamlar Quynshai, Oyni, daryo, ko'l, meva-

chevalarni va boshqalarni – bir so'z bilan aytganda, o'zlari uchun foydali bo'lgan, ozuqa bo'ladigan narsalarni ilohiy lashtirishgan. Bunga misol qilib Misrdagi Nil daryosini keltiradi. Protagor singari, Prodik ham lingvistik tadqiqotlar olib borgan, insonlarni to'g'risida risola yozgan. Platonning "Teetet"da yozishicha, Sokrat o'qib, fikrlashga "homilador" bo'la olmagan yoshlarni Prodik oldiga jo'natgan va ularni Prodik "nalsizlikdan" xalos etgan.¹⁵³

Antifont. Asarlari: "Haqiqat", "Kelishuv haqida". Uningcha, tabiiy qonunlari va yaratilgan qonun talablari qarasha-qarshi. Barcha azob-uqubatlarni inson tabiatiga zid amallarni bajarishga majbur qilishidir. Bunday u quyidagicha xulosaga keladi: inson ikkiyo'lamachi bo'lishi kerak, u o'zini tabiiy qonuniga ham, jamiyat qonuniga ham bo'ysunayotgandek qilib ko'rsatishi kerak.

Antifont davlatning shartnoma asosida kelib chiqishi nazariyasining boshida turadi. Qulchilikning kelib chiqish sababini jamiyatda o'rnatilgan tartibning natijasida deb biladi. Aslida esa, uning fikricha, insonlar tabiatan teng bo'lib tug'ilgan, ehtiyojlari ham bir xil. Aytishlariga qaraganda, Antifont o'z qullarini ozodlikka chiqarib yuborgan, o'zi esa qul ayol bilan nikohga kirgan. Buning uchun uni talhalikda ayblashib, fuqarolik huquqidan mahrum qilishgan.

Kichik sofistlar V asr oxiri – IV asr boshlarida faoliyat ko'rsatgan.

Alkidam – Gorgiy shogirdi, Antifontning insonlar tengligi to'g'risidagi qarashlarni rivojlantirgan, qulchilikning tabiiylikka ziddigini ta'kidlagan. Agar Antifont ellinlar va varvarlarni tabiatan teng degan bo'lsa, Alkidam qullar umuman bo'lishi kerak emas, degan. Buni asoslashda u nafaqat tabiatga, balki xudoga ham murojaat qiladi va xudo barchani ozod, erkin qilib yaratgan, tabiiy hech kimni qul qilib yaratmagan, deb ta'kidlaydi.

Tronimax. U. Sitseron fikricha, prozaik nutqni to'g'ri tuzishni ixtiro qilgan. U ta'rixga aniq, nazik fikrlovchi, topqin, xohlagan narsasini gapirib oladigan, o'z fikrini ham qisqa, ham uzun qilib qura oladigan notiq sifatida kirgan.

Kritiy (460-403) 30 ta tirunlar ichida eng zo'r bo'lgan. Afinaning Peloponnes urushidagi mag'lubiyatidan keyin sportakliklar Afinada demokratiyani bekor qilishni talab qilganlar. Shu sababli, 13 kishidan iborat komissiya tuziladi va u yangi antidemokratik Konstitutsiya

¹⁵¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.91.

¹⁵² *Αἰζωολογία*: κριτικῶν φιλοσοφῶν. Τ.1, 9.1. C.319.

¹⁵³ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.92.

tuzishga jabt qilinadi. Unga Kritiy boshchilik qiladi. Lekin xalq tiranlarga qarshi chiqadi. Afinada demokratiyani tiklashadi.

Kritiy dini ijtimoiy foydali o'y-likr deb hisoblaydi. "Sizif" tragediyasida ta'kidlashicha, dastlab, qonunlar bo'lmagan va shu sababli insonlar bir-hirini ezishgan. Keyin qonunlar o'rnatilgan bo'lib, ular qonunbuzarlarini jazolashni nazarda tutgan. Buning natijasida, odamlar yashirin tarzda yovuzlik qilishga o'tgan. Ana shunday bir vaziyatda allaqanday *dono* yomonlikni jilovlash uchun xudoni o'ylab topgan. Xudu harcha narsani ko'rib, bilib turadi, aybiga binoan har bir kishini jazolaydi.

Sokrat falsafasi

Platonning aytishiga qaraganda, Sokrat eramizdan avvalgi 299-yilda vafot etgan, bu paytda faylasuf 70 yoki undan sal kattaroq yoshda bo'lgan, demak u eramizdan avvalgi 470-yil atrofida tug'ilgan. Otasini tosh u'yimakor bo'lgan deyishadi. Sokrat o'ziga to'q oilada tug'ilgan, chunki u armiyada guplit (og'ir qurolli piyoda askari) bo'lib xizmat qilgan, harbiy qurollarning to'la komplektini olish uchun yaxshigina merosga ega bo'lishi kerak edi. Sokrat hayotining birinchi qismi Afinaning gullab-yashnagan davriga to'g'ri kelgan. Yoshligidan boshlab butun hayoti davomida Sokrat unga nimanidir qilishni ta'qiqlaydigan yoki nimadandir ogohlantiradigan sirli "ovozni" eshitib turgan va buzi unga belgi beradigan deymon (demon) deb atagan. "Bazm"da Platon Sokratning uzoq vaqt duayodan "uzilib", mushohadaga herilishi to'g'risida gapiradi. Professor Teylor Sokratning bu holatini ekstaz yoki trans deb ataydi.

Sokrat o'ttiz yoshga qarab ketganda u ioniyaliklar kosmologiyasidan hafsalasi pir bo'lib, insonni o'rganishga kirishadi. U o'zini qiynagan savolga javobni bevosita Anaksagorning, tabiiat qonunlarining va olamdagi tarbiyatning birlamchi sababi Aqlidir, degan fikridan topadi. Bundan qavonib ketgan Sokrat qanday qilib Aql borliqdagi tartiblanganlikni yaratganligini bilishi umidida Anaksagor ta'limotini o'rganishga kirishadi. Lekin u Anaksagorning Aql tushunchasini uyurtali harakati tushuntirish uchun kiritganini bilguch, unga munosabati o'zgaradi va turli qarashlar va ixtiloflar turayli naturlarsafaning boshi berk ko'chaga kirib qolganini payqaydi; undan yuz o'girib, boshqa tadqiqot predmetiga murojaat qiladi.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.96-97.

Sokratning falsafiy ta'limoti. Sokrat faoliyatining yetuk davrida falsafa shu davrgacha shug'ullanib kelgan masalalarni, xususan, boshlang'ich asos, ularning soni va tabiati, olam strukturasi paydo bo'lishi va mavjudligi va shu kabilarni rad etadi. Sokrat fikricha, bu masalalarni yechishda mavjudga keladigan ziddiyatlar ulami bilib bo'lmazlikni tasdiqlaydi.

Falsafa, Sokrat fikricha, tabiiat to'g'risida aqliy mushohada yuritish bilan cheklanmaydi, u qanday yashash zarurligi to'g'risidagi ta'limotdan iborat. Ne'matga intilish insonlarga xos tug'ma xislat, ana shuning uchun faylasufning asosiy vazifasi suhbatdoshini axloqiy ne'mat va haqiqiy qadriyatni aniq tushunish va "joriy qilishga" yetaklab keltirishdan iborat¹⁵⁷. Uning hayot san'at bo'lgani, san'atni lakonillashtirish uchun esa uni bilish zarurligi sababli fundamental falsafiy muammolarni muhokama qilishdan avval bilimning mohiyati masalasini hal etish zarur. Bilim, mohiyatiga ko'ra, qator predmetlardagi *umumiyru* (umumiy belgilarni) ko'ra bilish demakdir. Yanayan aniqrog'i, bilim predmet haqidagi tushuncha bo'lib, uning mazmunini aniqlashga ta'riflash orqali erishiladi.

Tushunchalarni aniqlash, ya'ni, ta'riflash uchun Sokrat foydalangan metod dialektika yoki dialektik metod deb nom olgan.

Dialektika – Sokrat falsafasining buyuk yutug'idir. Sokrat falsafa muallimi sifatida shogirdlariga o'z fikrlarini faqat og'zaki tarzda – suhbat yoki bahs shaklida, muassus metod (dialektika) asosida o'rgan.

Sokrat, bir tomondan, sofistika xos ommaviy o'qitish, savol mohiyatini tushunib yetish uchun bahs, suhbat shakllaridan foydalanish, skeptitsizmning ba'zi usullarini qo'llash zarurligini nqtirgan, uyni paylda, ulardan yomon maqsadda foydalanishni qoralagan.

Sokrat faoliyati to'g'risida Ksenofont va ayniqsa, Platon dialoglaridan qimmatli ma'lumotlarni olamiz. Sokrat nutqlari va suhbatlarining asosiy predmeti etika masalalari: qanday yashash kerak, isbot va raddiyani qanday amalga oshirish kerak, degan savollardan iborat. Sokratning maqsadi dialoglar vositasida muhokama etilayotgan masalalar bo'yicha fikr bildiruvchi shogirdlarini faylasuf qilib tayyorlash bo'lgan.

Sokrat metodining shakllanishi uning etika kategoriyalarini ta'riflash, ularning mohiyatini aniqlash bilan bog'liqdir. Predmetni dialektik tarzda tadqiq etish, Sokrat fikricha, avvalambor, uni aks ettiruvchi tushunchani ta'riflashdan iborat. "Lixes"da – qahramonlik

¹⁵⁷ Пьер Абн-Али какое отношение философия? / Перевод с франц. В.И.И.Заварова. -М.: Издательство «Университетская литература», 1999. С.50.

haqidagi dialogda (Platon dialogi) dialektika tushunchani ta'riflash ko'rinishiga ega bo'ladi, masalan, qahramonlik tushunchasini ta'riflashda aynan ana shunday holat kuzatiladi. Sokrat ta'kidicha, qahramonlik fozillikning xususiy ko'rinishi, shuning uchun ham "qahramonlikni" ta'riflashdan avval fozillikni ta'riflash zarur bo'ladi. O'z navbatida, qahramonlikni ta'riflashda uning barcha xususiy ko'rinishlarini hisobga olish, ular uchun umumiy bo'lganini ifoda etish kerak.

Demak, Sokrat dialektikasi tafovut qiladigan narsalarda umumiyini ko'plikda yakka, mahiyatni uning ko'rinishlarida aniqlash, o'rnatishdan iborat.

Sokrat biror narsa to'g'risida muhokama yuritishda uning qarana – qarshisidan, uni istisno qituvchi fikrdan kelib chiqish zarur deb hisoblaydi.

Sokratning muhim yutuqlaridan yana biri bilish jarayonida analiz va sintezning turgan o'rni tushunishga yaqinlab borganidir (bu vazifani keyinchalik Platon va Aristotelar hal etishgan).

Yaxlitni fikran ko'plikku ajratishni (analizni) Sokrat yaxshi tushuntiradi. Lekin u ko'plikni yakkaikka keltirish (sintez) to'g'risida kam o'ylagan. Bu haqida Aristotel yozadi: "Sokrat xizmatlarini ikkita narsada: induktiv mulohaza yuritish va tushunchalarni hosil qilishda deb aytishi mumkin"¹³⁶.

Sokrat ilgari surgan muhim tezislardan biri: "Haqiqatga erishish uchun ziddiyatlar darvozasi o'tish kerak". Lekin uning dialektikasida bu jarayon muhokamadan ziddiyatni siqib chiqarish, ziddiyatni inkor etish tarzida talqin etiladi.

Inson o'zining joniga bo'ysungani uchun, Sokrat bilishning asosiy vazifasini o'z-o'zini bilishda deb hisoblaydi. Uning, "o'z-o'zingni bil", degan mashhur rezi ana shundan kelib chiqadi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, Sokratning bilishni tushunchalarni ta'riflashdan iborat deb tushinishi, etika kategoriyalarini induktiv yo'l bilan tushuntirishi mantiq ilmi rivojida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Sokrat fikricha, inson faoliyati madlik, no'mar va ulardan kelib chiqadigan maqsad tushunchalari bilan belgilanadi. U barcha yomon xatti-harakatni jaholatda, donolikni bilimda, deb hisoblagan.

Aristotelning ta'kidlashicha, faqat Sokrattan uning ikki yangiligi: "induktiv argumentlar va universal tushunchalarni kiritishi" uchun qazdir. Buning ma'nosini, F.Koplston fikricha, quyidagi mulohazalar

ochib beradi: "Sokratda universal yoki tushunchalar buyumlardan alohida tuzda mavjud emas; tadqiqotchisi unga alohida holda mavjudlikni baxsh etib, G'oya deb nom berdi"¹³⁷. Kelimg, yaxshisi, Sokranning falsafa rivujiga qo'shgan ulushi tabiiyatini davrimizning ana shu taniqli falsafa tarixchisi talqinida tushunishga arziib ko'raylik.

Shunday qilib, Sokrat o'z oldiga universal tushunchalarni ta'riflashni, ya'ni u yoki bu g'oyani aniq ma'noli so'z shaklida ifodalash vazifasini qo'ydi. Sofistlar barcha tushunchalar nisbiy, universal haqiqatlar yo'q, deyishgan bo'lsa, Sokrat esa, aksincha, universal tushunchalar mavjud va o'zgarishga uchramaydilar; xususiy narsalar bir-biridan farq qilishi mumkin, lekin tushunchalar qanday bo'lsa, shundayligicha qoladi, deb ta'kidlaydi. Bu g'oyani quyidagi misolda tushuntirsa bo'ladi. Aristotel insonni "aqlga ega hayvon" sifatida ta'riflaydi. Barcha odamlar o'z qobiliyatlari bilan ajralib turishadi: ba'zilari kattaroq intellekt, boshqalari kichikroq intellektga ega. Bir xil odamlar o'z hayotida aqlga tayanib ish qilsalar, hoshqalari o'ylab o'tirmasdan, instinktga yoki impulsiga bo'ysunadilar. Ba'zi odamlar umuman aqlni ishlatmaydilar – bu yo uslayotgani uchun, yo "aqli pastligi" uchun. Lekin, shunga qarumasdan, "aqlga ega hayvonlar" – bunda aqldan erkin foydalana olishi yoki organik defektga chalinishi muhim emas – insonlar hisoblanadi: ularda insonlik belgisi gavdalangan bo'lib, uni o'zgartirib bo'lmaydi, u barcha odamlarga nisbatan o'z kukchini saqlab qoladi. Agar odam – "aqlga ega hayvon" bo'lsa, "aqlga ega hayvon" – bu inson. Biz bu joyda umumiy va xususiy tushunchalarning aniq maqomi yoki obyektiv referentini haqda tushunchalarning doimiy xarakterini muhokama eta olmaymiz. Ba'zi mutafakkirlar universal tushunchalarni sof subyektiv hodisa deb hisoblasadi, lekin agar ular real faktlarga tayanganida, biz ularni qanday shakllantirishimizni, qanday keltirib chiqarishimizni tasavvur etishimiz qiyin. Keyinchalik universal tushunchalarning obyektiv referensiyasi va metafizik maqomi masalasiga qaytamiz: hozircha universal tushunchalar yoki ta'riflar qandaydir doimiy va o'zgarmas bo'lib, shu xususiyatlari talayli uqli xil juz'iyliklar orasida alohida ajralib turishini ta'kidlash bilan cheklanib turamiz. Axir odamlar daf'atan yo'qolib qolsa hatu, insonning "aqlga ega hayvon" sifatidagi ta'riifi saqlanib qoladi-ku. Yana biz "sof oltin" tashkil topgan oltin bo'lgi to'g'risida mazkur bo'lakda gavdalangan etalon yoki universal mezori bo'ligini nazarda

¹³⁶ Aristotelning insoniyat falsafasi. T.1, 4.1. C.327-328.

¹³⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.101.

tugan holda gapirishimiz mumkin. Xuddi shunday, chiroylilik etaloniga ba'zi buyumlarning yaqin, boshqalarining – uzoqroq turishini nazarda tutib, bir xil buyumlar ko'proq chiroyli, boshqalari kamroq chiroyli deyishimiz mumkin. Bunda etalon tajribamizdagi chiroyli predmetlarga o'xshab o'zgarimasdan qoladi, doimiy bo'lgani holda, barcha konkret chiroyli predmetlarni o'ziga "bo'ysundiradi". Albatta, biz etalon mohiyati to'risida bilamiz deganimizda, xatolashishimiz mumkin, lekin ko'proq chiroyli va kamroq chiroyli obyektlar bor deb aytganimizda, shunday etalon mavjudligini nazarda tutamiz.

Yana bir misolni keltiraylik. Matematiklar chiziq, aylana va boshqa narsalar to'g'risida gapirishadi va bu tushunchalar ta'riflarini berishadi. Biroq bizning tajribamizda na ideal chiziq, na ideal aylana bor – mavjud chiziqlar va aylanalar yaxshi holda faqat ularga yaqinlashishdan iborat.

Shunday qilib, bizning kundalik tajribamizdagi nomukammal, o'zgaruvchan obyektlar bilan universal tushunchalar yoki ta'riflar orasida kontrast mavjud. Shuning uchun ham Sokrat universal tushunchalarga katta ahamiyat berganligini tushunish oson. Hayotning axloqiy tarafiga diqqatini jamlagan holda, u tushunchalarning sofistlar relyativistik konsepsiyalari dengizi to'fonida mustahkam turishini yaxshi tushungan. Sofistlar relyativistik axloqqa muvofiq, adolat haqidagi tushunchalar, masalan, shahardan shaharga, jamiyattan jamiyatga o'zgarib turadi: biz adolat mana bu, ana shu, va bu ta'rif barcha davlatlar uchun haqiqat, deb ayta olmaymiz. Afinali adolat bir xilda. Frakiyada butunlay hoshqacha. Lekin biz barcha kishilar uchun umumiy baholash etaloniga egamiz va undan ko'lib chiqib, nafaqat ayrim kishilarning xatti-harakatining adolatlilik ekani to'g'risida hukm chiqarishimiz, balki turli davlatlarning axloq kodekslarining adolatning umumiy tushunchasiga mos yoki mos emasligi to'g'risida mulohaza bildirishimiz mumkin.

Aristotel Sokratni "induktiv argumentlar" ixtirochisi deb hisoblash mumkin, deya ta'kidlaydi. Biroq, "universal tushunchalarni" Sokrat ularning metafizik maqomini aniqlash maqsadida tadqiq etgan deyish xato bo'ladi: Sokrat qarashlarini Aristotel mantiqiy terminlarda ifodalagan, lekin bundan Sokrat induksiya nazariyasini mantiq nuqtai nazaridan ishlab chiqqan degan xulosa kelib chiqmaydi.

Sokrat metodining mohiyati nimada? U "dialektika" yoki suhbat shakliga ega. Sokrat hirorta kishi bilan muayyan mavzuda, masalan, botirlik (jasurlik) haqida suhbatlashar ekan, uning fikrini savollar berish orqali bilishga urinadi, misollar bilan tushuntirishni talab qiladi.

Suhbatdoshi yangi fikr bildirishi yoki mavjud ta'rifni mukammallashtirishi, burchani qanoqlantiradigan universal tushunchani shakllantirishiga qadar yoki hech qanday natijaga erisha olmaganligi ma'lum bo'lguncha suhbat davom etgan.

Demak, Sokrat dialektikasining mohiyati noadekvat ta'rifdan adekvat ta'rifga yoki konkret misollarni qarab chiqishdan universal tushunchani shakllantirishga o'tishdan iborat. Masalan, suhbatlardan birida adolatsizlik tabiiy muhokama qilinadi. Uning misollari keltiriladi: aldash, zarur yetkazish, qulga aylantirish va boshqalar. Yana ta'kidlanadiki, bunday harakatlar faqat do'stlarga nisbatan qilingandagina adolatsizlik deb hisoblanadi. Shunda Sokrat bunday misol keltiradi: faraz qilaylik, umidsizlarch, o'zini o'ldirmoqchi bo'lganining qilichini do'sti o'g'irlaydi. Buni adolatsizlik deb ayta olamizmi? Yo'q, ayta olmaymiz. Kasal o'g'lini tuzatadigan dorini o'g'liga aldab ichirishga majbur qilgan otaning qilmishi ham adolatsizlik bo'lmaydi. Shunday qilib, faqat do'stga ziyon yetkaziladigan harakatningina adolatsizlik deb aytilish mumkinligi ma'lum bo'ladi.

Bunday dialektika, albatta, Sokrat jaholarda ayblagan yoki manmanligiga sezilarli zarba bergan kishilarni tanijagan, ular ustimizdan kulayapti deb qabul qilishga. Sokrat atrofida yig'ilgan yoshlarni mutafakkirning "quriyalarni burchakka siqib qo'ya olishi" qoyil qoldirgan. Sokrat o'z metodini nafaqat onasining kasbiga qiyos qilib "doyalik san'ati" deb atagan, balki bu bilan hoshqalarga to'g'ri harakat qilish uchun zarur haqiqatga mustaqil ravishda erishishga imolishiga yordam berish uchun ham shunday qilgan. Shuning uchun Sokratning tushunchalar ta'rifiga katta ahamiyat berganligini tushunish qiyin emas. Bu pedantizm emas, balki nimaning chin, nimaning xato ekanligini aniq bilish insonga o'z hayotini rostakamiga boshqarishga yordam berishiga chin dildan ishonishidir. Sokrat chin g'oyalarning aniq ifodalur tarzida shakllanishini mavhuru muhobada yuritish maqsadida emas, balki kundalik turmushda ulardan foydalanish uchun xohlagan. Uning etika bilan qiziqishi mana shundandir.

Sokratning qiziqishlari etika sferasida yotishini aytib o'tgan edik. Aristotel hech ham ikkilanmasdan "Sokrat axloqiy muammolar bilan shug'ullangan", degan edi. Aristotelning yana bir gapi bor: "Sokrat fozillik nima ekanligini o'rgandi va birinchi bo'lib universal tushunchalar masalasini qo'ydi". Aristotelning bu mulohazasi, stubtasiz, Sokratning Xenofont yaratgan obraziga tayunadi.

Aristofanning "Bulut" komediyasida yaratgan Sokrat ohrazi bizni g'ul'ulaga solmasligi kerak. Sokrat keksa faylasuflardan ta'lim olgan va Anaksagor ta'limoti ta'sirida bo'lgan. "Bulut"da unga sofistik belgilarining to'kalishi shundan bo'lsa kerakki, u boshqa sofistlar singari diqqat-e'tiborini subyektga, hoshqacha aytganda, insonga qaratdi.¹⁶²

Sokratning sudlanishi va o'limi

Eramizdan avvalgi 406-yilda Sokrat sakkizta qo'mondanni Arginus yonidagi jang paytida o'z vazifalariga sovuqqonlik bilan qaragani uchun ularni qattiqroq jazolash maqsadida yakka-yakka emas, birgalikda sud qilishga, bu esa qonunga zid edi, rozilik bildirmay, fuqarolik jasoratini namoyish etdi. Bu paytda Sokrat senat qo'mitasi a'zosi edi. Eramizdan avvalgi 403-yili Leon Salaminskiyni oligarxlar o'ldirib, mol-mulkini musodara qilish payida bo'lganda, uni qanoqqa olishda ishtirok etishdan voz kechib, yana bir bor jasorat ko'rsatadi. Vaqti kelib bir kuni jinoyatlari uchun Afina aholisi oldida javob berishini bilgan oligarxlar, o'z qilmishlariga iloji boricha taniqli kishilarni sherik qilishga intilishardi. Lekin Sokrat bunday voqealarda ishtirok etishdan voz kechdi va, ehtimol, ngarda o'rtizta oligarx hokimiyatdan chetlashtirilmaganda, qatnashmagani uchun hayoti bilan javob berardi. Eramizdan avvalgi 399-yilda yangidan yuralgan demokratiya yetakchilari Sokratni sudga berishadi. Siyosatda panada yurgan Anit Meletni Sokratga davo bildirib, sudga berishga gij-gulaydi. Arxonta sudida qo'yilgan ayb quyidagicha tuzilgan edi: "Bu aybni Sofronika o'g'li Sokratga qarshi Pittos o'g'li Melet tuzdi va qasam ichib tasdiqladi; Sokrat shahar-davlatda e'tirof etilgan xudolarni rad etishda; va yangi xudosifat mavjudotlarni kiritishda aybdor; u yoshlarni buzishda ham (Sokrat ta'sirida yoshlar afina demokratiyasiga tanqidiy munosabatda bo'la boshlagan edilar) aybdor. O'lim jazosi taklif qilinadi". Ayblovchilar Sokratni sud bo'lishini kutib o'tirmay, o'z ixtiyori bilan surgunga jo'natydi deb o'ylashgan edilar, lekin ular adashishdi. U eramizdan avvalgi 399-yilda bo'lgan sudga keladi va o'z-o'zini himoya qiladi. Sudda u sudyalardan harbiy xizmatlarini, oligarxlarning hoshqaruvi davrida Kritiylga bo'ysunmaganini, qarshi turganini hisobga olishlarini talab qilishi mumkin edi, lekin ularni eslatish bilan cheklandi va qo'mondondar usidan sud bo'lganda demokratiyaga bo'ysunmaganini larn qo'shib

¹⁶² Capleson F. History of philosophy. Vol.1. -New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.101-104.

qo'ydi. U sudyalarning umumiy soni 500 yoki 501 bo'lgani holda 60 ta lishiga ko'p ovoz bilan o'lim jazosiga hukm qilindi.

Sokrat uturinig oxirgi kuni Platonning "Fedon" dialogida tasvirlanadi. Bu kuni Sokrat do'stlari Kebet, Simmiy va Fedon bilan jon haqida suhbatlashib o'tkazadi.

Sikat zaharini ichib o'limni kutib yotganida oxirgi so'zini aytadi: "Kriton, Asklepiydan xo'roz qazdormiz, sham berib, qazni uzib qo'yishni unutmanglar!" Zahar yuragiga yetganda, qattiqroq boshlanib, o'lganini bilgach, Kriton Sokratning og'zi va ko'zini yopib qo'yadi. Baxkari, do'stimiz, biz bilgan insonlarning eng yaxshisi, boz ustiga, eng dono va adolatli inson o'limi shunday bo'ldi!¹⁶¹

Eramizdan avvalgi IV asr boshida Sokratning ba'zi shogirdlari Sokrat maktabi deb nom olgan maktabni yaratishdi. Ular: 1) Megar, 2) Elido-ereetriy, 3) Kiniklar, 4) Kiren maktablardir. Birinchi uchtasi shaharlar nomi bilan, oxirgisi esa "pes" laqabini olgan Diogen Sinops (u Apollonlik Dingen emas) nomi bilan atalgan. Bu maktablarning har biri Sokratning qo'ygan masalalarini: ne'mat, bilish imkoniyatlari, umumiy tushunchalarning predmeti, ularning ishonchiligi, amaliy faoliyatning maqsadlari, ularning ne'matlarni yaratishga olib kelishi kabilarni hal etishgan.

1) Megar maktabi eramizdan avvalgi III asr o'rtalarigacha faoliyat ko'rsatgan. Unga Sokratning muxlisi va shogirdi megarlik Evklid (mashhur matematik Evklid emas) asos solgan. Mazkur maktabning undan boshqa vakillari Evgulid, Diodor, Stilponlardir. Ular qarashlari bo'yicha, bilim predmeti faqat "jismiz turlardan", yoki tushunchalar bilan bilib olinadigan umumiy bo'lishi mumkin. Umumiy yagona ne'mat bilan mos keladi, u tabiatiga ko'ra o'zgarmas. Na his qilwadigan durnyo, na hislar bilan tasdiqlanadigan paydo bo'lish, o'lim, harakat va o'zgarishlar kabi holatlarning bo'lishi mumkin emas. Ular to'g'risida fikr yuritish ziddiyatlarga olib keladi. Buni asoslash uchun megarliklar umumiyni yakkaqa qarata-qarshi qo'yishib, natijada, umumiy tushunchaning yakka predmetlarga tegishli joyi yo'q (masalan, Sulpon shunday deydi), degan xulosaga kelishadi.¹⁶⁷

2) Elido-ereetriy maktabiga Elidalik Fedon va Eretriyluk Mendem asos solishgan. Bu maktab vakillari, xususan, Fedon va Mendem qizg'in

¹⁶¹ Capleson F. History of philosophy. Vol.1. -New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.115-115.

¹⁶² Дьяченко А.И. Курс лекций по истории и средневековой философии. -М.: Высшее образование, 1991.С.62-70.

bahs yuritish ustalari, notiqlik san'ati muallimlari bo'lishgan. Mendem tarafdorlari "ne'mat aqlda, o'tkir zehnda bo'ladi"¹⁵¹, deb o'ylashgan. Megarliklar bilan shuhrat va ne'mat birligi masalasi bo'yicha bir xil qarashga ega bo'lishsa-da, ular ta'limotini yangi fikr-mulohazalar bilan boyitishga muvaffaq bo'lmaganlar.

3) Kiniklar maktabining asoschisi sofistlar mu'ruzalari tinglagan, keyin esa Sokratga tarafiga o'tgan Antisten (eramizdan avvalgi V asrning ikkinchi yarmi – eramizdan avvalgi IV asrning birinchi yarmi) bo'lib, u Platonning aql bilan bilib olinadigan jisimsiz "nurlar", yoki "g'oyalalar" to'g'risidagi ta'limotini keskin rad etadi. Antisten shogirdlari qatorida Sinoplik Diogen (eramizdan avvalgi 323-yilda vafot etgan) bor. U axloqiy idel konsepsiyasini ilgari surib, uni izchil tarzda himoya qilgani bilan mashhur. Sinoplik Diogen ta'limoti va amalga oshirgan ishlari Fivfik Krates va uning ayoli Gipparxiyalarni o'ziga ram qilgan. Kiniklar etikasi eramizgacha bo'lgan III asrda ham o'z kuchini namoyish qilib turgan. Keyinchalik kiniklar maktabi stoitsizm bilan qo'shilib ketgan va eramizning dastlabki ikki asrida u'zining bir qancha yorqin vakillarini yetishtirib chiqargan.

Antisten va uning izdoshlari nazariy qarashlari asosini utumiyning realligini inkor etish tashkil qilgan. Ular fikricha, faqat yakka predmetlar mavjud. Tushuncha predmetning nima ekanligini, qanday mavjudligini tushuntiradi, xolos. Ana shuning uchun ham utumiy tushunchalarni predmetlarga nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Zero, turli tushunchalarni mulohaza takibida birlashtirib ham, tushunchalarning o'zini ta'riflab ham bo'lmaydi. Xuddi shuningdek, ziddiyatni ham uniqlab bo'lmaydi, chunki har bir narsa to'g'risida faqat ot o'tdir, stol stoldir qabilidagi aynanlik mulohazalarini bildirish mumkin. Platonning aql bilan bilib olinadigan "nurlar" haqidagi ta'limoti xato, chunki, umuman "nur", yoki "g'oya"ni emas, faqat yakka predmetlarigina idrok qilsa bo'ladi.

Kiniklar etikasiga muvofiq, donolik inson qodratini yetmaydigan nazariy bilimga ega bo'lishda emas, balki ne'matni tushunishdadir. Haqiqiy ne'mat har bir yakka shaxs mulki bo'lishi mumkin, fuzilatli, shavkatli hayotning maqsudi boylik ham, sog'liq ham, va hatto, hayotning o'zi ham bo'lishi mumkin emas (bu ne'matlar inson qo'li ostida emas); u insonni qaram qilib qo'yadigan narsalardan, xususan, mulk, lazzat, odamlar orasida qabul qilingan sun'iy va shartli tushunchalardan voz kechishga tayanadigan *oseyishlilik*dir. Kiniklar boylikdan nafatlanishgan. Ulaning ta'kidlashicha, kambag'allar o'z

qatnashoqligidan uyalmasligi kerak¹⁵⁴. Kiniklardagi axloq asketizmi, haddan tashqari oddiylik, kamtarona hayot kechirish bilan bevosita bog'liq ehtiyojlardan boshqa har qanday talab va ehtiyojlarga nafosat bilan qarash, harcha shartlanganlik, taqozolanganliklar, diniy tasavvurlar ustidan kulish, erkinlikning tabiiyligi va shaxsiy ekanligini targ'ib qilish ne'mat haqidagi tasavvurga borib taqaladi.

4) Kiren maktabiga Afrikadadagi Kirendan chiqqan Aristipp asos solgan. Uning ishini Antipatr, Feodor, Gegesiy va Amikerid (eramizdan avval 320-280 yy.)lar davom ettirishgan. Ular asoslagan fikr: bilim predmeti – amalda erishib bo'ladigan ne'mat. Aristipp fikricha, bilish quruli faqat hissiyotimiz ekan va sezgilarimizda predmet xossalari emas, balki o'zimizning sof individual holatimiz ifodalana ekan, ne'mat mezonini qilib his-tuyg'ularimizda kechayotgan lazzatlanish yoki azoblanishni olish mumkin. Lazzat *befarq oseyishlilik* emas; u o'tirish yoki kelajakdagi emas, balki bugungi kun voqealaridan qoniqish hosil qilishdan iborat. Faqat alohida olingan, hozirgi lahzani to'ldiradigan qoniqish hissigina intilishimiz lozim predmet bo'lishi kerak. Na o'tirish, na kelajak bizga tegishli bo'lmagani uchun, afsuslanish ham, kelajakka umid bog'lash ham, kelajakdan qo'rqish ham mu'noga ega emas. Hayotdan maqsud – bugungi kundan lazzatlanish. Mumkin bo'lgan lazzatlardan yaxshirog'i his-tuyg'ulardir, chunki ular eng kuchlisidir. Biroq baxt-saodatga erishish vositasi erkinlik bo'lib, faqat u erishib bo'lmaydigan yoki erishganda ham azob-uqubat sababi bo'lishi mumkin narsalardan voz kechishga imkon beradigan kuch hisoblanadi. Shuning uchun faylasuf, agar sharoit imkoniyat bersa, undan foydalanishga, imkoniyat bermasa, usungina, quyg'urmasdan undan voz kechishga tayyor turishi lozim. Aristipp ta'limotidan Feodor keltirib chiqargan xulosa xudolari rad etish va donishmandlar uchun axloqiy normalar zarur emasligini ta'kidlash bo'ldi. Aristippdan farqli o'laroq, Feodor faoliyat yuritishning maqsadini yakka qoniqishlardan lazzatlanishda emas, balki ulohida-alohida olingan ne'matlardan yuqori turadigan va unga intilgan kishidan talab qilmadigan oqillik, mulohazalilikda deb bildi. Uningcha, "Oliy darajadagi quvonch – bilish quvonchi"¹⁵⁵.

Feodorning donolik to'g'risidagi fikri ham o'ziga xos: "Haqiqiy donishmand donolikdan yuqori turadi (o'z-o'ziga yetarli), asmoqlar

¹⁵⁴ Чипляшев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высшая школа, 1991. С.95.

¹⁵⁵ Чипляшев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высшая школа, 1991. С.71.

¹⁵¹ Хрестоматия по эллинистическо-римский философии. – СПб.: СПбГУ, 1987. С.8.

foйда ko'rishni nazarda tutib do'stlashadi (foйда ko'rishmasa – do'stlik ham yo'q)"; donolik qonunlaridan ham yuqori turadi, chunki ular aqlsiz axmoqlarni, olomonni kishanda ushlab turadi"¹⁶⁶

Takrorlash uchun savollar

1. Sofistika shakllanishining ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlari.
2. Nima uchun sofistlarni Aristotel qalbaki donishmandlar deb atagan?
3. Protagor relyativizmining mohiyati nimada?
4. Protagorning "Inson – barcha narsalarning ma'zoni" tezisi mohiyati nimada?
5. Gorgiy relyativizmi Protagor relyativizmidan nimasi bilan farq qiladi?
6. Gippiy. "Qonunlar – inson uchun tiran", degan fikrini qanday tushuntirgan?
7. Prodik falsafaning qanday masalalari bilan shug'ullangan?
8. Antifont qulchilikni qanday tushuntirgan?
9. Kichik sofistlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
10. Sokratning hayoti haqida nimalarni bilasiz?
11. Aristotelning, "Sokrat xizmatlarini ikkita narsada: induktiv mulohaza yuritish va tushunchalarni hosil qilishda deb aytishi mumkin", degan fikrini qanday talqin qilish mumkin?
12. Sokrat dialektikasining mohiyati nimada?
13. Nima uchun Sokrat o'z metodini Mayevtika deb atagan?
14. Sokrat ustidan bo'lgan sud to'g'risida nimalarni bilasiz?
15. Sokrat maktablari haqida nimalarni bilasiz?

MUMTOZ YUNON FALSAFASI LEVKIPP-DEMOKRITNING ATOMISTIK TA'LIMOTI

Atomistik ta'limot antik falsafaning yetuk rivojlangan davrida vujudga kelgan. Uning asoschilari – Levkipp va Demokritdir.

Levkipp (eramizdan avvalgi 500-440-yy)ning hayoti va asarlari to'g'risida ma'lumotlar kam. Tug'ilgan joyini Ahdor, Milet, Eley deb taxmin qilishadi. Ba'zilar Levkippning bor ekanligiga shubha qilishadi. Xususan, Epikur "hech qanday faylasuf Levkipp bo'lgan emas", deb aytadi. Ana shunga asoslangan bo'lsa kerak, XIX asrda Ervin Rode "Levkipp masalasi" degan kitobida Levkippning mavjud bo'lganligini inkor etadi. A.O.Makovelskiy fikricha Epikur faylasuflar to'g'risida hazillar aytishni yaxshi ko'rgan, u Levkippni noborliqni tan olgan uchun, o'zini ham mavjud emas deb hisoblashgan¹⁶⁷. Diogenning "Levkipp hayoti" asaridan ma'lumki, u Zenon shogirdi bo'lgan. Buni Abderalik Demokritga tegishli deb hisoblashgan "Buyuk Diakosmos" asari aslida Levkipp qalariga mansubdir, Bernet bu traktatning ba'zi qismi Demokritga, ba'zi qismi Gippokritga tegishli ekanligini va ularni bir-birlaridan farq qilishning umuman iloji yo'q ekanligini qayd etib, ayni haqiqatni aytgan. Bu asar atomistik maktab vakillarining jamoaviy mehnati bo'lsa kerakki, aslida, biz kim qaysi qismini yozganligini bila olmaymiz¹⁶⁸.

"Aql to'g'risida" ("Katta dunyo qurilishi") asarini ba'zilar Levkippga, boshqalar Demokritga tegishli deb aytishadi. Levkipp va Demokritning ta'limotlarini ajratishda ham tadqiqotchilar qiynalishadi. Aristotel "Levkipp va Demokrit bitta ta'limot yaratishgan"¹⁶⁹, deb ta'kidlaydi.

A.N.Chanishv fikricha, "Katta dunyo qurilishi" boshqarilgan masalalariga mahalliq bo'lib, u Levkipp va Demokrit qarashlarini aks ettiradi, "Kichik dunyo qurilishi" inson masalasiga bag'ishlangan bo'lib, u, asosan, Demokrit qarashlarini ifoda etadi degan fikrdan kelib chiqib, ularning ta'limotlarini bir-biridan chegaralashga harakat qiladi¹⁷⁰.

Ayni paytda, ular yashagan davrlar va o'rgangan masalalari farqlanadi. Xususan, Levkipp Sokratgacha bo'lgan faylasuflar qatriga

¹⁶⁷ Чаньшев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высшая школа, 1981. С.180.

¹⁶⁸ Cornelsen F. History of philosophy. Vol.1. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.72.

¹⁶⁹ Антология мировой философии. Т.1. Ч.1. С.372.

¹⁷⁰ Чаньшев А.Н. Курс лекций по древней философии. М.: Высшая школа, 1981. С.182.

¹⁶⁶ Чаньшев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М.: Высшая школа, 1991. С.71

kiradi. U atomlar, kosmologiya, kosmogoniya asoslari bilan qiziqqan, asosiy e'tiborini dunyoning tuzilishi masalasiga qaratgan. Demokrit esa Sokratdan katta, u Aristotel fikricha, "harcha narsalar haqida mulohaza yuritgan", xususan, bilish, axloq, siyosat, tarbiya va hoshqa mazalalari bilan shug'ullangan.

Shuning uchun biz atomistik falsafani ko'rib chiqqanimizda qaysi nazariya Levkipppga yoki Demokritga tegishli ekanligini aniq aytolmaymiz. Ammo Demokrit ancha keyinroq yashagan. Biz bunda uning Protogorga hissiy tasavvur qilish haqidagi masala bo'yicha bergan javobiga asoslangan doktrinasi va uning inson xulq-atvori to'g'risidagi nazariyasi mazmuniga asos sifatida tayanamiz. Demokrit atomistik nazariyasini o'rganayotgan olimlar, uning keyinroq yashab ijod etganligin hisobga olib, Bernet fikriga qo'shiladilar.

Lekin shu narsa aniqki, *Demokrit* (eruvizilgan avvalgi 460-470-yillarda tug'ilgan deb taxmin qilinadi) Abdera shahrida dunyoga kelgan. Bu davrda Abdera sofist Protogor, naturalist va shifokor Gippokratlar yashagan. Allohga Bobil, Fors davlati, Hindiston va Misrga sayohat qilgan, olimlar, magiya bilan shug'ullanuvchilarga shogird bo'lib tushgan. Demokrit V asr oxiri IV asr boshida vafot etgan.

Demokrit hayoti to'g'risida bir qancha yarim afsonaviy rivoyatlar saqlangan. Xususan, tanqli zotdan bo'lib, katta merosga ega bo'lib qolgan Demokrit barcha boyligini ilmiy safarlarga sarflaydi. Bu davrda Abdera otadan qolgan merosni bemaqsul ishlarga sarf qilish jinoyat hisoblanardi, shuning uchun ham Demokritning faoliyati bo'yicha jinoyi ish qo'zg'atiladi. Lekin Demokrit ilmiy safarlarda yiqqan bilimlariga suyanib yozgan asarlarini o'qib beradi va jazodan qutulib qoladi.

Bu o'rinda ta'kidlash joizki, atomistik nazariya asoslarini yaratish ishi ko'proq Demokrit hissasiga to'g'ri keladi.

Atomistik ta'limot eyleliklar qo'ygan masala: borliq paydo bo'lishi ham yo'q bo'lishi ham mumkin emasmi? degan savolning o'ziga xos yechimi edi. Ayni paytda, Levkipp va Demokritlar eyleliklarning ko'plik (to'plam)ni, harakatni fikrlab bo'lmaydi, degan xulosasini iukur etadilar. Aniqroq aytadigan bo'lsak, atomistik falsafa o'zining ma'no-mazmuniga ko'ra Empedokl falsafasining davomi hisoblanadi. Empedokl Parmenid prinsipini muvofiqlashtirishga harakat qildi. Xususan, u olam to'rt xil elementning har xil miqdorda qo'stilishi natijasida paydo bo'lgan deb hisoblaydi. Ammo u zarrachalar haqidagi nazariyani va miqdor o'zgarishdan sifat o'zgarishga o'tish haqidagi mantiqiy nazariyani oxirigacha izchil tarzda qo'llay olmaydi. Empedokl falsafasi o'tish davrini tashkil etib, sifat o'zgarishlari moddiy narsalarining mexanik aralashuvidan yuzaga kelgan, degan qarashlar tizimiga yo'l ochib berdi.

Undan tashqari, Empedoklda muhabbat va kurash haqidagi qarashlar metafora bo'lib, dunyoni mexanik tarzda tushunishga yaroqsiz edi. Olamni tushunish uchun yetishmayotgan oxirgi bo'g'inni atomistlar yaratishdi. Bu bo'g'in atomistik g'oyadan iborat edi.

Levkipp va Demokrit fikricha, borliqda bo'linmaydigan va cheksiz zarrachalar bor bo'lib, ular atomlardir. Biz ularni ko'rmaymiz, ular hissiy organlarimiz tamonidan idrok etilishi uchun juda ham kichiklik qiladi¹⁷¹.

Levkipp va Demokritning fizikaviy va falsafiy qarashlarining asosini jismlarning bo'linmas zarrachalari mavjudligi to'g'risidagi farazlari tashkil etadi. Bunday son-sanoqsiz zarrachalarni, ya'ni atomlarni (atomos – bo'linmas, qismlarga kesilmaydigan) mutlaq zich va havosiz bo'lgani uchun bo'linmaydigan zarrachalar deb hisoblashgan. Havo atomlar hosil qiladigan jismlarda bo'ladi va ular ana shu havoda harakatlanishadi. Atomlar bir-biridan 1) shakli, ya'ni tashqi ko'rinishi; 2) o'lchamlari; 3) holati va 4) tartibi bilan farq qilinadi¹⁷². Bo'shliqdagi harakati jarayonida atomlarning bu'zilarlari bir-birining ustidan sakrab o'tib ketishadi. boshqa bir xillari tarqalishib, o'talishib ketishadi, (shakli mos kelganda) va murakkab jismlarni paydo qilishadi. Levkipp va Demokritlar fikricha, borliqda atomlarning faqat sonigina emas, balki ko'rinishlari, shakllari ham cheksizdir. Lekin ular (shakllar) ko'rinmaydi, his etilmaydi. Simplitsiyuning xabar berishicha, atom shakllari soni shuning uchun ham cheksizki, ular soni boshqasining sonidan hech qancha ko'p emas.

Levkipp va Demokritlar atomlar harakati sababi to'g'risidagi masalani qo'yishmagan. Faqatning sababi shundaki, ular harakat atomga avval boshidanoq xos bo'lgan xususiyat, deb hisoblashgan.

Atomistik ta'limot kundalik tajribadagi hodisaga tayanadi va uni umumlashtirish asosida paydo bo'lgan. Bu hodisa qattiq jismlarning qisqartirishdan iborat. Teofrast bergan ma'lumot bo'yicha, Levkipp va Demokritlar shunday fikr yuritishgan: agar atomlar oralig'ida havo bo'lmaganda, jismlarning hajmi qisqarmagan bo'lar edi. Demak, jismlarning qattiqligi yoki yumshoqligiga uning zichligi va siyrakligi mos keladi, degan xulosaga kelganlar.

Atomlar barcha yo'nalishlarda harakat qilishadi. Ana shuning uchun har ular borliqda muayyan taribni hosil qilishi ham, yoki tartibsiz, xarakterli harakatda bo'lishi ham mumkin (masalan, quyush duri derazadan o'tganda mayda zarrachalar chang ichida harakatlanmayotgandek bo'lib ko'rinadi).

¹⁷¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2005. P.73-76.

¹⁷² Аристотель «метеоора» философия. Т.1. Ч. С.324.

Levkipp va Demokritning fikricha, atomlar har xil kattalikda bo'lishi, ko'zga ko'rinmaydigan eng mayda zarracha va katta hajmdagi zarracha ko'rinishida bo'lishi mumkin. Aristotel fikricha, Demokrit cheksiz katta miqdordagi mohiyatni – ho'sh fazoni mavjud deb hisoblagan. Lekin bundan xuddi shunday kattalik o'lchamdagi atom ham bo'ladi, degan xulosa chiqarmagan.

Demokrit atomni "g'oya" ham deb atagan, lekin uni jismlilik shakli, jismlilik "g'oya", deb hisoblagan (Platonda "g'oya" – jisimsiz shakl). Atom jismlilik g'oya bo'lsa, u qanday moddiy sifatlarga ega, degan savol paydo bo'ladi. Bunga Demokrit atomlar his etiladigan sifatlarga – hid, rang, tovush, harorat kabi sifatlarga ega emas, ular faqat fazodagi shakli, o'lchami, holati, tartibi bo'yicha farqlanadi, bu sifatlarda esa his etilmaydi, deb javob beradi. Sext Empirik Demokritning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Shirin, achchiq, issiq, sovuq va boshqalar faqat fikrda mavjud, borliqda esa faqat atomlar va bo'shliq mavjud, xolos"¹⁷.

Shuni ham e'tiborga olish kerakki, atomistik ta'limot vaqtning cheksizligi to'g'risidagi fikr bilan birga rivojlandi. Moddiy boshlang'ich asos va vaqtning abadiyligidan atomistik tabiatdagi barcha predmetlar va hodisalarning zaruriyatini keltirib chiqarishadi. Aesiy bergan ma'lumotga ko'ra, Demokrit (halki Levkipp) hech bir narsa sababsiz paydo bo'lmaydi, biroq barcha narsalar qandaydir asos va zaruriyatga ko'ra vujudga keladi, deb ta'kidlaydi. Demokrit fikriga ko'ra, zaruriyat fizikaviy ma'noga ega, u – "materiyaning qarshiligi, harakati va zarbasi". U "girdob"ni barcha narsalarning sababi deb hislaydi. Dunyodagi hamma hodisalar zaruriyatga bo'ysunadi. Olamda sababsiz paydo bo'ladigan hech narsa yo'q va demak, tasodif yo'q. Demokrit fikricha, odamlar o'zining mulohaza yurita bilmavliklarini yashirish uchun tasodifni o'ylab topishgan.

Simplitsiy Demokritning tasodif to'g'risidagi mulohazalarini quyidagi misolda tushuntiradi: kul hech chal ekin maydoni bo'ylab yurib ketayotganda, uning boshiga tushbaqa tushib ketadi va kalla suyagini sindiradi. Sodir bo'lgan hol, go'yoki tasodifdek. Lekin, aslida, unday emas, u zaruriydir, chunki burgut uning boshini tash deb o'ylab, tushbaqani tashlab yuboradi (tushbaqa tashga urilganda kosachalari sinib, go'shli ajraladi, burgut uni yeyish uchun shunday qiladi). Bu – zaruriyat.

Demokrit tasodifni maqsadga muvofiqlikka qarshilik qo'yish tushuntiradi. Uning fikricha, har bir narsa to'g'risida u nima sababdan paydo bo'ldi, uning sababi nimu, deb savol qo'yish kerak. Bunda qanday

maqsadga ko'ra paydo bo'ldi, deb savol qo'yish o'zini emas. Demak, Demokrit tasodifni sababsiz narsa deb emas, maqsadga muvofiqlikning inkori deb tushuntiradi. Demokrit yozadi: "Bo'shliq va atomlar – materiyadit, yoki narsalar sababidir"¹⁸. Materiyaning tuzilishi ma'nosini tavsiflar ekan, Demokrit avvalgi falsafada ilgari surilgan (Meliss shakllantirgan va Anaksagor takrorlagan) borliqning saqlanishi prinsipidan kelib chiqadi: "Hech bir narsa hech nimadan paydo bo'lmaydi"¹⁹.

Atomizmining yangiligi quyidagi ikki narsada: 1) borliqning cheksizligi va 2) cheksiz dunyoviy fazoda bir vaqtda yonma-yon yashayotgan dunyolarning ko'pligi haqidagi g'oyalarning asoslanishidir. Levkipp va Demokritning dunyoning cheksizligi to'g'risidagi qarashlari ho'sh fazoning cheksizligi va atomlarning cheksiz miqdorda ekanligidan kelib chiqadi.

Dunyolar sonining cheksizligini ular quyidagicha tushuntirishadi: chegarasizlikdan ajralgan holda shakliga ko'ra turli xil jismlar "buyuk bo'shliqda" harakatlana borib, birgalikda yagona girdobni keltirib chiqaradi va jismlar unda bir-biriga urilib, parchalanib, aylanib, o'xshashlari o'zaro qo'shib, kattalashib, muqim aylanadigan jismlar shakliga kiradi. Bunda yupqa, nozik qismlar tepaga chiqishadi, og'irlari markazda bo'lgan sharsimon birikmalar hosil qilishadi. Shu tariqa, Yer paydo bo'ladi. Uyirmali harakat davomida Yer yuqori qubig'idan ajralgan zarraчалar ma'yan ko'rinishga ega jismlarni – osmon yoritgichlarini keltirib chiqarishadi. Yerga eng yaqin aylana – Oy, eng uzoq turgan aylana – Quyosh. Bular faqat bir dunyoni paydo qilishadi, qolgan dunyolar ham shu tariqa yuzaga chiqishadi.

Atom to'g'risidagi ta'limotni Demokrit matematika sohasiga yoydi. U matematik jismlarni (shar, konus, piramida) xuddi atomlar bir-biridan bo'shliqda ajralib turgani kabi, bir-biriga yopishgan reksiliklardan tashkil topgan, deb tushuntiradi. Masalan, konus uning asosiga nisbatan ko'p miqdordagi parallel aylanalardan tashkil topib, ularning radiusi konus yuquri nuqtasi tomon kichrayib boradi. Ular shunchalik ingichlikki, sezgi organlari bilan his etib bo'lmaydi.

Atomistik nazariyaga ko'ra jismlarning bo'linishi cheksiz davom etmaydi, uning chegarasi bor, bu atomdir. Bu fikri bilan Demokrit Zenon upuriyasidagi ziddiyatni bartaraf etadi.

Stereometriyada asosiy atomlar element deb Demokrit piramidani hisoblaydi. Barcha jismlar piramidalarga ajralishi muvokil.

¹⁷ O'zina joyida, B.322.

¹⁸ Buz B.B. Demokrit. – D., Matrits, 1979, C.55.

¹⁹ Aristotelius, Meteorologia, I.1.9, C.330.

Levkipp va Demokrit irratsional munosabatlarni inkor qilishadi. Barcha matematik predmetlar: jismlar, yuzalar, chiziqlar atomlardir, ya'ni bo'linmas butan elementlardir. Ana shuning uchun ham irratsional munosabatlarning bo'lishi mumkin emas.

Atomistlar hissiy va aqliy bilishni farq qiladilar. Atomlarni faqat hissiyot asosida bilib bo'lmaydi. Buning uchun hissiyot aql tomonidan chuqurlashtirilishi, to'ldirilishi zarur. Demak, hissiyot va aql qarama-qarshi emas, o'zaro aloqudadir.

Aristotel fikricha, "Demokrit aqlni haqiqatni biladigan kuch deb hisoblamaydi; uni jon bilan almashtirib yuboradi"¹⁷⁶. Uningcha, Irratsional munosabatlar faqat hissiy bilishgagina xosdir.

Demokrit fikricha, bilishning ikki turi mavjud: haqiqiy va qorong'i. Qorong'isi – bu ko'rish, eshitish, ta'm, badan va hid sezgilari.

Demokritning mantiqiy fikrlari "Kanon"larda (kanon – "mezon", "qoida") ifoda etilgan. Unda bilishning uch mezonni farqlaydi: 1) hissiy bilish; 2) tafakkur; 3) xohlangan va xohlanmaganlar (uning yordamida predmetga yaqinlashamiz yoki uzoqlashamiz)ga oid mezonlar.

Jon va nafas mexanik muvozanatda bo'ladi, hayot ana shunga asoslanadi. Hayotning maqsadi – ruhnig, jonning yaxshi o'rnatilish olishi.

Demokrit, bir tomondan, xudolar to'g'risidagi tasavvurlarga qarshi chiqadi, ikkinchi tomondan, ularning mavjudligini tan oladi. Uning fikricha, havo – barcha olovli atomlar makoni. Havo faqat joylashadigan o'rin emas, u hayot uchun nafas olish va nafas chiqarish uchun zarur. Havo olovli dumaloq atomlarning uyirmani harakatidan hosil bo'ladigan obrazlar bilan to'lib-toshgan. Ular xudolar bo'lib, mustaqil, uzoq vaqt yashaydigan, parchalanmaydigan xususiyatlarga ega. Ular odamga o'xshamaydi. Xudolarning ba'zilari yaxshilikni keltiradi, boshqalari yomonlikni. O'z ovozlari, ko'rinishlari bilan xudolar odamlarni ularning kelajagi to'g'risida ogohlantiradi.

Demokrit madaniyatga rivojlanish maqomini beradi. Madaniyat – tabiat rivojlanishining davomi. San'at – tabiatga taqlid qilish demakdir. Poetik (ijodiy) san'at uchun "illom" – "aqlsizlik" manbai.

Demokrit etikasining aksiomasi va asosini ozod grek jamiyatidan ajralgan individ emas, balki shahar – davlat fuqarosidir, degan fikr tashkil etadi. Yaxshi boshqariladigan davlat – bu yaxlit saqlanib turuvchi davlat, u buyuk tayanch. Shuning uchun ham davlat manfaatlari yakka kishilar manfaatlaridan yuqori turadi. Demokratik polisidagi kambag'allik monarxiyadagi boylikdan afzal. Bu haqida Demokrit yozadi: "Erkinlik qullikdan qanchalik yaxshi bo'lsa, demokratik davlatda kambag'allik

monarxiyadagi baxtli hayotdan shunchalik afzal"¹⁷⁷. Lekin demokratiya hamma vaqt ham yaxshi hayotni kafolatlamaydi. Na san'atga, na donishmandlikka ularni o'rganmasdan turib, erishib bo'lmaydi. Donishmandlik uch narsani keltiradi: yaxshi fikrlash, yaxshi gapirish, yaxshi amallar qilish.

Xulq-atvor aql bilan bog'liq, u bilan belgilanadi. E'tiborga eng loyiq narsa – ehtirosga berilmaslik, vazminlikdir. Dono odam, agar u ana shunga loyiq ilimga ega bo'lsa, yovuzlikdan ham ezgulikni ajrata oladi. Misol: chuqur havza ko'p munosabatda foydali, lekin unda cho'kib ketish xavfi bor, ya'ni u ziyon. Ayni paytda, undan (zarardan) qutulish vositasi bor, bu – suzishga o'rganish.

Bilim – "ruhning yaxshi o'rnatilishiga" xalaqit beradigan narsalarni haraf etuvchi vosita.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Levkipp va ayniqsa, Demokrit qarashlarining o'zini atomistik g'oya tashkil etsa-da va u Qadimgi grek falsafasining buyuk yutug'i hamda atomizm rivojining poydevori bo'lsa-da, ularning falsafasi muammolari doirasi nihoyatda keng. Buni ularning jamiyat va inson, jon va bilish masalalarini muhokama qilishi ko'rsatadi. Ayniqsa, Demokritning mantiq masalalarini muhokama etishi e'tiborga loyiqdir. Xususan, "Kanon"ni yaratishi bilan falsafa tarixida mantiq kanonmi yoki organonmi? ya'ni, mavjud bo'lgan bilimlarning chinligini aniqlaydigan mezonlarni ishlab chiqadigan fanmi yoki to'g'ri fikrlash, chin bilimlar hosil qilishning mantiqiy shakllari va qonun-qoidalarini o'rganuvchi ilmdan ihorat bo'lishi kerakmi, degan bahs-munozarani boshlab berdi. Buning ilmiy ahamiyatini mutafakkir atomizmi bilan qiyos qilish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Levkipp hayoti va asarlari haqida nimalarni bilasiz?
2. Demokrit hayoti qanday kechgan?
3. Levkipp va Demokritlar atomni qanday xususiyatlarga ega deyishgan?
4. Atomizmning borligini tushuntirishdagi yangiligi nimada?
5. Demokrit atomni g'oya deyar ekan, uni qanday tushuntirgan?
6. Demokrit joni qanday talqin qilgan?
7. Demokritning bilish to'g'risidagi qarashlari qanday?
8. Demokritning mantiq sohasidagi xizmatlari nimada?
9. Demokrit etikasining aksiomasi va asosini nima tashkil etadi?
10. Demokritning matematik atomizmi mohiyati nimada?

¹⁷⁶ Антология мировой философии. Т.1. Ч. С.332.

¹⁷⁷ Чистович А.П. Курс лекций по древней философии. – М.: Высшая школа, 1991. С.5.

PLATON FALSAFASI

Dunyoning buyuk mutafakkirlaridan bo'lgan Platon eratzmdan avvalgi 427-yilda Afrikadan uncha uzoq bo'lmagan Eginde Ariston oilasida tug'lgan. Uni avval Aristokl deb atashgan, g'aydali bo'lgani uchun keyinchalik Platon degan nom berishgan deyishadi (Diogen ma'lumoti bo'yicha). Otasi - Ariston avlodi bo'yicha tanikli qonanshunos Solon qarindoshlariga borib taqaladi. Ona unig'i bo'yicha Afinaning siyosiy arbobi, keyinchalik "tirin" Kritiya ham borib tutashadi. Aytishlariga qaraganda, aynan shu Kritiy Platonni Sokrat shogirdlari qatoriga qo'shgan. Platon, dastlab, badiiy adabiyot, tasviriy san'at, musiqaga qiziqqan. Keyinchalik shu sohada ortirgan tajribalari falsafiy ijodida yordam bergan. Rivoyatlarga qaraganda Platon falsafa bilan shug'ullanishini kech boshlagan. Falsafa bo'yicha dastlabki ustozlari Kritil bo'lgan (Sokratga qadar). Kritil Geraklit falsafasi davomchisi sifatida tanilgan bo'lib, u olamda abadiy harakat mavjudligini, to'xtovsiz o'zgarishlar sodir bo'lib turishini ta'kidlagan. Geraklitning daryoga ikki marta tushib bo'lmaydi degan fikrini, hatto bir marta ham tushib bo'lmaydi, degan mulohaza bilan to'ldirgan. Ana shuning uchun ham predmetni aniq bir nom bilan aytib bo'lmaydi, predmet tez o'zgarib, hoshqa predmetga aylanib qoladi va demak, avvalgi nomiga mos kelmay qoladi. Platon ustozining bu mulohazasi ustidan istehzoli kulib, predmetni nomi bilan atash kerak emas, uni shunchaki qo'l bilan ko'rsatib qo'ya qolish kerak, degan.

Sokrat o'lgan yili (eratzmdan avval 339-y.) Platon Afinadan chiqib ketib, o'n ikki yil chetda yuradi. Bu davrda u Misr, Janubiy Italiya va Sitsiliyada bo'ladi. U yerdarda Misr dinlari, grek matematiklari, astronomlari, Evdoks bilan Fedr, pifagorechilar bilan tanishadi (Arxix so'zlari). Arxix davlat arbobi, olim-matematik, fizik, mexanik bo'lgan. Geometriyachil olim sifatida uni fasoslik Modan va afinalik Teetetlar hurmat qilishgan.

IV asr boshida Platon Sitsiliyaga o'tadi. U yerda, Dionisiya saroyida "mim" san'ati rivoj topgan edi. Platon o'z dialoglari personajlarining individual mahoratini ana shundan o'rgangan bo'lishi mumkin deb taxmin qilinadi. 387-yili, 40 yoshida Platon Afinaga qaytadi. Qahramon Akadem chakalakzor (δρακωνοειδία) o'z maktubini tashkil etadi, u Platon Akademiyasi deb nom oladi. Bu Akademiyu o'quvchilarining bir qismi ilm bilan shug'ullansa, hoshqa bir qismini siyosiy faoliyatga tayyorlanar edi. Akademiyada matematika, keyinchalik falsafa bilan shug'ullanish, ilmiy ishlar olib borish yaxshi yo'lga qo'yilgan edi.

Eratzmdan avvalgi 367-yili Dionisiy II hokimiyat tepasiga kelganda keyin uning maslahatchisi Dion Platonni Sitsiliyaga taklif etadi. U yerda Platon o'zining ideal davlat loyihasini amalga oshirishga urinadi. Dion orzu qilgan davlat monarxiya, aristokratiya, demokratiyaning qorishmasidan iborat edi. Dion Platonchi Kallin tomonidan Sirakuzada qisqa vaqt davomida hokimiyatni boshqarayotganida o'ldirilgan.

Platon tugallangan falsafiy sistemani hayon qiladigan kitob naslu etmagan, uning fikri yangi g'oyalar paydo bo'lishi va oldida turgan muammolarni hal etishi davomida rivojlanib borgan¹⁸. Uning asarlari bizgacha to'la holda yetib kelgan. Ularni 4 guruhga bo'lishadi:

1. Sokratik guruh: "Sokrat analogiyasi", "Evtifron", "Kriton", "Xonmid", "Laxos", "Protagor", "Menon", "Evidem", "Gorgiy".
2. "Kratil", "Pir", "Fodon" va "Davlat"ning birinchi kitobi.
3. "Davlat"ning qolgan kitoblari, "Fedr", "Teetet" va "Parmenid".
4. "Sofist", "Siyosatchi", "Fileb", "Timex", "Kritiy" va "Qonunlar".

Ularda harliq, axloq, huquq, bilish masalalari muhokama etiladi. Dialoglar shaklida yozilgan bu asarlarda diqqat markazida Sokrat, sofistlar, shoirlar, siyosiy arbolar turadi. Ular orqali bildirilgan fikrlarida Platonning falsafiy qarashlari evolyutsiyasini, uning g'oyalar to'g'risidagi ta'limotini, dialektikaga oid mulohazalarini payqash qiyin emas.

Platonning "g'oyalar" ("tarlar") to'g'risidagi ta'limoti. Platon eleychilar Parmenid va Zenondan haqiqatda mavjud bo'lgan va haqiqiy mavjudligiga ega emaslarni farqlashni o'zlashtiradi. "Timexda" ta'kidlanishicha, avvalambor, doimo yashaydigan, lekin shakllanmaydigan narsalar bilan doimo shakllanadigan, lekin mavjud emus narsalarni farqlash lozim. Bu bor bo'lish, shakllanish bilan borliq, hodisa bilan mohiyat o'rtasidagi munosabatlardir. Platon hular orasida "go'zallik"ni tadqiq etishga ko'p ahaliyat beradi.

Platonning teleologiyasi - maqsadga muvofiqlik to'g'risidagi ta'limoti uning teologiyasi - ilohiyot haqidagi ta'limoti bilan uzviy bog'liq. "Bazni", "Parmenid", "Fedr" asarlarida g'oyalarni to'liq bila olmaymiz, xudolarni esa, aql bilan bilib bo'ladi degan fikrlar ilgari suriladi. Shuningdek, ilohiy aql ilohiy hayotning mavjudligini taqozo etadi, xudo nafiqat tirik, balki mukammal no'mat hamdir, u ozgubikning, no'imanning o'zi, olamda barcha narsa yaxshi bo'lishi uchun xudo ularni o'ziga o'xshatib mukammal qilib yaratadi, degan mulohazalar bildiriladi.

¹⁸ Cooperston F. History of philosophy. Vol.1-9. -New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003.P.127-128.

Platon ne'matni, baxt-saodatni bilishni xohlab, inson xudoni bilishga intiladi: ne'matlarga ega bo'lish uchun u xudoning mohiyatiga daxldor bo'lishga harakat qiladi, deydi. Uningcha, xudo barcha narsalarning ibtidoi ham, o'rtasi ham, oxiri hamdir. U shuning uchun ham ibtidoi, undan barcha narsa kelib chiqadi; u shuning uchun ham o'rtaki, barcha narsalarning mohiyatini tashkil etadi; u shuning uchun ham oxiri, nihoyasiki, barcha narsalar unga qarab intiladi.

Platon ma'lum ma'noda ne'matni aql bilan aynantashiradi. Aqllilik maqsadga muvofiqlikda zo'hir bo'lgani uchun, Platon uni maqsadga muvofiqlik bilan yaqinlashtiradi. Maqsadga muvofiqlik, Platon fikricha, buyumning o'z g'oyasiga muvofiq kelishidir, bundan buyumning "yaxshiligi" o'z ekanligini bilish mumkin. Bu buyumning "g'oyasi"ni tushunib yetish demakdir. O'z navbatida, "g'oyani" bilish demak, barcha hissiy qabul qilinadigan va sababiy bog'lanishda bo'lgan narsalarni ularning g'ayri hissiy va maqsadi birligiga keltirishdan iborat. Masalan, o'z uchun Yer sharsimon (yoki tekis), u olamning markazidami yoki undan sirdami, kabi savollarga javob berish uchun, uning u yoki bu xossasining aqliy asosini ko'rsatish zarur. Dunyoni tushuntirish vazifasi, bu nuqtai nazardan qaraganda, barcha juz'iy, xususiy qonunlarni (dunyoda amal qiladigan qonunlarni) yagona umumiy asosga keltirish va undan keyin shu umumiy asosdan barcha xususiy qonunlarni keltirib chiqarishdan iborat.

Platon inson uchun ne'matlarning ichida eng oliysi deb baxtni tushunadi. "Evidem" dialogida Kliniy bilan bo'lgan suhbatida Sokrat ne'matlarni sanab chiqar ekani, eng asosiysini unufayozganini eslatib, bu – "Baxt, do'stim Kliniy. Axir barcha olamlar, jallo nodonlar ham eng buyuk ne'mat – ana shu"¹⁷⁰, deydi. Baxtning tavsifini esa "Fileb" asarida beradi. Bu yerda oliy insoniy baxtning shartlari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: 1) "G'oya"ning abadiy, mangu tabiatida ishtirok etish; 2) "G'oya"ning borliqda gavdalanishi; 3) aqlning mavjudligi va bilimga egalik qilish, shuningdek, to'g'ri fikrga ega bo'lish; 4) Bu'zi faolar, san'at turlarini egallash; 5) sof hissiy lazzatning ha'zi turlaridan, masalan, kuyning toza toni (jurangi) dan yoki tasvintagi rangdan bahramand bo'lish (Fileb). Go'zallik o'zgarmas, hissiy idrok etiladigan narsalar o'zgaruvchandir. Go'zallik yagona, hissiy idrok etiladigan jismlar ko'p. Go'zallik muqarrar va uisbarsiz, hissiy idrok etiladigan narsalar doimo u yoki bu shart bilan bog'langan.

"G'oya"lar va hissiz qabullonadigan dunyo. Mavjud haqiqiy borliqqa noborliq qarama-qarshi turadi. Lekin "g'oyalar" va materiya

teng huquqli va teng kuchli boshlang'ich ususlar emas. G'oyalar dunyosi birlamchi. Ayni paytda, Platon noborliqning ham zaruriy tarzda mavjudligini ta'kidlaydi. Noborliq kategoriyasi borliq kategoriyasidan keyin keladi. Materiya noborliq sifatida mavjud bo'lishi uchun (u predmet va hodisalarning fazoda mavjud bo'lish prinsipi) fazosiz g'ayritabiiy "g'oya"larning (uning yaxlitligi, bo'linmasligi, birligi aql bilan anglanadi) bo'lishi zarur.

Hissiy idrok etiladigan dunyo borliq ham, noborliq ham emas, u utarning oralig'ulagi narsa. G'oyalar sohasi bilan narsalar sohasi o'rtasida "dunyoning joni" bor. G'oyalar dunyosi faol asos, erkaklik bo'lsa, materiya, passiv asos, ayollik, hissiy idrok qilinadigan dunyo; ularning o'rtasida mavjud bo'lganlar bolalardir.

Har bir hissiy idrok qilinuvchi buyum ham g'oyaga, ham materiyaga daxldor. G'oyaga aloqadorligi shundaki, uning borlig'i bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlari – manguiligi, o'zgarmasligi, aynanligi g'oya bilan belgilanadi. U materiyaga shuning uchun aloqadorki, bir qancha xususiyatlari: cheksiz bo'linuvchanligi, "oziqlantiruvchi"ligi va buyumlarining alohida mavjudligi noborliq tomonidan belgilanadi.

Hissiy idrok etiladigan narsalar dunyosi – bu shakllanish, kelib chiqish, bor bo'lish sohasidir. Bu dunyo – qarama-qarshiliklar bo'lmish borliq va noborliqning, o'zgaruvchanlik va o'zgarmaslikning, harakatsizlik va harakatning, yakka va ko'plikning birligi. Keyinchalik Gege) bu fikrni rivojlantirib, borliq va noborliq (hech niw) dialektikasi shakllanishiga olib keladi, deydi.

G'oyalarining turlari masalasi bo'yicha Platon fikrlari aniq bayon qilingan emas. Ba'zi tadqiqotchilar uning buyumlar, narsalar g'oyalari va xossalar va munosabatlar g'oyalarini farq qilganini aytishadi. Uning turli asarlarida bildirgan fikrlari tabiiy g'oyalarni quyidagicha turkumlash mumkinligini bildiradi. G'oyalar bir jinsli emas, ular muayyan iyerarxiyani, ya'ni yuqoridan quyiga qarab bo'lgan keuma-ketlikni hosil qilishadi. Ular quyidagi sohalarga oid:

Oliy ne'matlar, qadriyatlar g'oyalari (baxt-saodat, haqiqat, go'zallik, adolat g'oyalari), ular mutluq sifatlar g'oyalari.

Fizikaviy hodisalar va jarayonlar g'oyalari (masalan, "olov", "sokinlik", "harakat", "rang", "tovush").

Mavjudotlar turlariga tegishli g'oyalar ("hayvon", "inson" g'oyalari);

Inson qo'li, uning tumani, san'ati bilan yaratiladigan narsalar g'oyalari (masalan, "stol", "krova").

¹⁷⁰ Платон. Собр. соч. В 4-х тт. 1. – М.: Мысль, 1990. С.167.

Munosabatlar g'oyalari (bu shuning uchun ham mavjudki, tenglik munosabatini aniqlash shu munosabat g'oyasining ho'lishini taqozo etadi).

G'oyalar tushunchalar sifatida. Platonda "g'oyasi" g'oya qiladigan narsa – bu uning: 1) sabab, ya'ni borliqning, uning xususiyatlari va munosahatlarining manbai; 2) yaramchining unga qarab narsalar dunyosini yaratishi; 3) barcha mavjud narsalar unga qarab intiladigan oliy ne'mat, maqsad ekanligidir.

Platonning g'oyalar to'g'risidagi ta'limotining yana bir muhim jihati – g'oyaning borliqqa mos keladigan tushuncha, fikr sifatida mavjud bo'lishi to'g'risidagi mulohazasi bor. Bu ma'noda Platon "g'oyasi" – umumiy, jins tushuncha, fikr qilinayotgan predmetning mohiyati to'g'risidagi tushuncha. Platon tushunchalarni jins va turlarga ajratadi va jins tushunchalar hajmlarini tur tushunchalarga bo'lib aniqlash zarurligini ta'kidlaydi. Bu usuli Platon *dialektika* deb ataydi. Platon dialektikasi – bu predmetlarni (predmetlar to'g'risidagi tushunchalarni) jinslarga, jins ichida esa, uning turlarga ho'lishini aniqlash san'ati ("Sofist" 953 D-E)¹⁵¹.

Shuningdek, Platon dialektikani mavjudot haqidagi fan deb ham ataydi. Dialektika, Platon fikricha, faqat mohiyatlar sohasini emas, balki mohiyatlarning o'zini ham muhohada qilishdan iborat.

Platon dialektikasi ikki tomonlama metod: 1) gipoteza orqali g'oyaga, ya'ni boshlang'ich asosga ko'turilish; 2) boshlang'ich asosdan quyiga qarab borish, ya'ni jinslarni turlarga ho'lish.

Platonning dialektika to'g'risidagi mulohazalariga, bizningcha, uning quyidagi fikri yakun yasaydi: "...dialektika fanlar mundarijasining eng yuqorisida turadi, boshqa hech bir fan, adolat nuqtai nazaridan, undan yuqorida bo'lishi mumkin emas, har qanday fanlar u bilan yakunlanishi lozim" (Davlat, 534 F)¹⁵².

Platonning kosmologik ta'limoti "Timey" dialogida bayon qilingan. Bu ta'limot Pifagorning kosmologik qarashlariga hamohang. Platon fikricha, olam shar shaklidagi tirik mavjudot. Shuning uchun ham u jonga ega. Jon olamning bo'lagi emas, u dunyoni o'rab olgan bo'lib, 3 ta boshlang'ich elementdan tashkil topgan: "ayniyat", "tafovut" va "mohiyat". Ular cheklangan va chegarasiz borliqning, ya'ni moddiy va ideal borliqning oliy asoslaridir. Ular musiqa akkori qonunlari ho'yicha taqsimlangan yoritgichlarini ular harakatida o'ziga jalb etib turadigan

aylanadan iborat. Barcha tomonidan dunyoviy jon bilan o'rab olingan olam tanasi (jismi) 4 ta elementdan: yer, suv, olov va havodan tashkil topgan. Bu elementlar, sonlar qonuniga muvofiq proporsional birikmalarni hosil qiladilar.

"Ayniyat" doirasi harakatsiz yulduzlar aylanasi. "o'zga"lar aylanasi planetalar aylanasi hosil qiladi.

Yer, suv, olov, havo elementlari moddiy bo'lgani uchun, geometrik jismlar singari, tekisliklar bilan chegaralangan. Yer shakllar bilan chegaralangan. Yer shakli – kub, suv – ikosaedr, olov – piramida, havo – oktaedr shaklida. Osmo dodekaedr singari bezangan. Dunyoviy jon hayotini son munosabatlari va garmoniyasi boshqaradi. Dunyoviy jon faqat hayot bo'libgina qolmay, balki harakat qobiliyatiga ham ega. O'zining aylana bo'ylab harakatida mohiyatga ega narsalar bilan to'qnashar ekan, o'z so'zi bilan nimalarga o'xshash, nimalardan farq qilishi to'g'risida aytadi. Shuningdek, u qayerda, qachon, qanday qilib abadiy borliqqa va boshqa mavjudlikka nisbatan yashashi haqida guvohlik beradi. Bu guvohlik so'zi "ayniyat"ga nisbatan ham, "o'zga"ga nisbatan ham birdek haqiqat. Ulur hissiy idrok etiladigan narsalarga tegishli bo'lganda, qat'iy tarzda chin fikr va e'tiqod paydo bo'ladi. Ular aqlli narsalarga tegishli bo'lganda, fikr va bilim zaruriy tarzda o'zining takomiliga yetadi.

Inson joni olam joniga o'xshash – bir xil garmoniya, o'xshash girdoblar. Avval u (inson joni) yulduzda bo'lgan, biroq unda tanada bo'lgani uchun tartibga solinmagan; inson hayotining maqsadi – dastlabki tabiatini tiklash. Bu maqsudga osmonning aylanishi va garmoniyaning o'rganish orqali erishiladi. Buning quroli bo'lib hisslarimiz: ko'rish elementi va boshqalar xizmat qiladi. Shular maqsadni o'ziga erishishiga xizmat qiladi va u orqali garmoniya ustadi. Unga nutq qobiliyati va muzikaviy ovozi ham xizmat qiladi.

Garmoniya harakatiga jonning aylana harakati o'xshash. "Timey"da inson jonining qushlar va boshqa hayvonlar tanalariga ko'chib o'tishi haqidagi fantastik qarashlar bayon qilinadi. Jon kirgan hayvon turi insonning axloqiy sifatlariga ega bo'ladi. Tozalangach, jon o'zining yulduziga qaytadi.

Platonning bilish nazariyasi uning jon to'g'risidagi ta'limoti bilan uzviy bog'liq. Platonning to'g'al bilish nazariyasi bayonini ham hech bir dialogida uchratmaymiz. Bilish masalalari "Teetet" dialogida muhokama etiladi, ammo unda bilimning nima ekanligiga aniq ta'rif bermaydi,

¹⁵¹ Антология мировой философии. Т.1. Ч.1. С.412.

¹⁵² Антология мировой философии. Т.1. Ч.1. С.387.

asosan, xato nazariyalarga radliya beriladi, xususan, bilish nazariyasi hissiy idrok sifatida tanqid qilinadi.¹⁸²

Platon ustozidan obyektiv va universal ishonchli bilim mavjudligiga bo'lgan ishonchini qabul qilib olib, uni nazriy asoslashni xohlagan va shu sababli bilim nima va u nima haqida, degan savollarga javob topishga urinib, bilish munomolari bilan shug'ullangan. Bunda Platon tanlagan metodning mohiyati shundan iborat edi, u dialektika yordamida Geraklit ontologiyasi va Protagor epistemologiyasi asosida qurilgan bilim konsepsiyasini aniq ta'riflab, undan chiqadigan xulosani tadqiq etib, mazkur konsepsiyani chin bilim konsepsiyasi deb hisoblab bo'lmastikini ko'rsatmoqchi bo'ladi¹⁸³.

Platon fikricha, predmetlar mohiyatini bilish hammaga ham tegishli bo'lmagan qobiliyat. "Falsafa" "dornishmandlikni sevish" bo'lib, u haqiqat maqomiga ega bilimlarni hosil qilgan kishilarga ham, hech narsani bilmaydigan kishilarga ham taalluqli emas. Chin bilimlarga ega faqat xudo bo'lib, unda bilimga intilishga ehtiyoj yo'q. Bilimsiz kishilar jaholatda bo'lib, ular o'z nodonliklarini tushunib yetmaydilar va shuning uchun ham bilim olishga intilmaydilar.

Platon fikricha, faylasuf – bu bilimli va bilimsiz o'rtasida turgan, mukammal bo'lmagan bilimdan mukammal bilimga intiluvchi kishidir. Faylasuf obrazini Platon yatin afsonaviy tarzda "Bazm" dialogida Eros obrazida tasvirlaydi. Bilim to'g'risidagi qarashlari esa "Teetet", "Menon", "Bazm", "Davlat" dialoglarida aks etgan. Xususan, "Menon" da bilim olishni jonning o'z kechinmalarini eslashidan iborat deb tavsiflaydi va buni Sokrat nomidan quyidagi savolni qo'yishi orqali ifodalaydi: "Agar barcha mavjudot to'g'risida haqiqat jonimizda yashaydigan bo'lsa, jon esa o'lmaydigan bo'lsa, unda dadillik bilan hozir bilmagan, eslay olmayotgan narsani jondan qidirishga, ya'ni uni eslashga unaganimiz ma'qul emasmi?"¹⁸⁴

Platon fikricha, bilim turlari borliq turlariga mos kelishi kerak. U borliqni to'g'ri tushunish uchun qadimgi grek falsafasida aniq ko'rinishga ega bo'lib borayotgan ikki qarama-qarshi konsepsiya o'rtasidagi ziddiyatni: eleychilarning borliqni o'zgarimas, harakatsiz deb bilishi bilan Geraklitning namni o'zgaruvchan, harakatda deb tushunishi

(uni Protagor, Kratil davom ettirishgan) o'rtasidagi ziddiyatni hal etish zarur deb hisoblaydi. Bu masala ha'yicha mulohazalarini Platon "Kratil" dialogida Sokratning Kratil bilan suhbatlari orqali bildiradi. Sokratning, agar predmet o'z holatidan chiqib, o'zgarib turadigan bo'lsa, uni avval bir narsa desang-u, keyin boshqa narsa desak yoki hozir mana shu gaplarni aytayotganda u boshqa narsaga aylana borsa va dastlabki holatidan chiqib keta borsa, uni avvalgi nomi bilan atasak, to'g'ri bo'ladimi? degun savolini Kratil o'rindi deb hisoblagach, Sokrat mulohazalarini davom ettiradi: hech qachon muqim bir holatda turmaydiganmi biror narsa deb bo'ladimi? Axir u biror holatda muqim turib qoladigan bo'lsa, uning hech qanday o'zgaruvchanligi ko'rinib turgan bo'lardi; boshqa tomondan qarasa, agar narsa o'z holicha qoladigan bo'lsa, u o'z g'oyasi chegarasidan chiqmay turib qanday o'zgaradi yoki harakatlanadi? Kratil, unday bo'lishi mumkin emas, deydi. Sokrat muhobada yuritishda davom etadi: Birinchi holatida uni hech kim bila olmas edi. Biluvchi shaxs uni endi bila borganda, u shu lahzada avvalgi holatidan chiqib, boshqa narsa bo'lib qolardi va uning nima ekanini yoki qanday holatda turganini bilib bo'lmardi; hech qanday bilish muayyan holatda emaslighi ma'lum narsani o'rnatishga qodir emas. Kratil Sokrat fikrini tasdiqlaydi.¹⁸⁵

Bilim nima? deb savol qo'yib, unga javob berishda 3 ta fikrning xatoligini ko'rsatadi: 1) bilim – bu hissiy idrok; 2) bilim – bu to'g'ri fikr, 3) bilim – bu "ma'noga ega" to'g'ri fikr.

Platon fikricha, bilim: 1) ishonchli va 2) mavjud narsa to'g'risida bo'lishi kerak. Hissiy idrok bu mezonlarga javob bermaydi.

Protagor fikrini tanqid qilib, "Barcha narsaning o'lboshi – bilimli inson", degan fikrni ilgari suradi. Uningcha, hissiy bilim o'zgaruvchan bo'lib, undan oldin o'zgarimas bilim bo'lishi kerak. "Teetet" da Platon buni quyidagicha asoslaydi:

1. Idrok – to'la bilim emas, chunki bilim deb hisoblanadigan narsaning katta qismi hissiy idrok obyektli bo'lmagan tenninlarni o'z ichiga oladi.

2. Hatto o'z sferasida ham idrok bilim emas. Biz birorta obyekt to'g'risida haqiqatni bilmay turib – u mavjudmi yoki yo'qmi, boshqa predmetlarga o'xshashmi yoki yo'qmi ekanligini aniqlamay turib, – uni bilamiz deb ayta olmaymiz.¹⁸⁶

¹⁸² Platon. *Ushbu asar*. B 4-x rr. T. – M.: Ma'rifat, 1990. C.672-680.

¹⁸³ Copleston F. *History of philosophy*. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.148.

¹⁸² Copleston F. *History of philosophy*. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.142-143.

¹⁸³ Copleston F. *History of philosophy*. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.145-146.

¹⁸⁴ Platon. *Ushbu asar*. B 4-x rr. T. – M.: Ma'rifat, 1990. C.596.

Platon fikricha, bilim "to'g'ri (chin) fikr" bo'lishi ham mumkin emas, chunki bunday deyish xato fikrning ham mavjudligini tan olishni taqozo etadi. Xato fikrlovchi kishi o'z fikrida doimo qolmaydi, u xatosini tushunishi mumkin; bundan tashqari, xato fikrdan xato fikrni keltirib chiqarib bo'lmaydi. Demak, bilim to'g'ri fikrdan ham iborat bo'lishi mumkin emas.

Shuningdek, Platon chin fikrning o'z holicha bilim bera olinmasligini, buning uchun unga muayyan ma'no qo'shilishi zarurligini ham asoslashga urinadi. "Teetet"da Platon bilim hissiyot va aqlning birikishi natijasida hosil bo'ladi, aql hissiy tajriba elementlarini anglaydi, degan xulosa qilishga yaqinlashib keladi.

Bilimning to'g'ri fikrdan yuqori turishini "Teetet"da Dedal haykali misolida tushuntiradi. Haykal bir butun, yaxlit holda yaxshi, go'zal bo'lib turadi. Vaqt o'tishi bilan uning qismlari ajralib, sochilib keradi, inson jonidan uzoqlashtirib boshlaydi, o'z qadr-qimmatini yo'quta boradi. Uning sababi to'g'risida kimdir fikr yuritib, qayta hog'lab, avvalgi holatiga keltirganda, yana o'z qadr-qimmatiga ega bo'ladi. Bu haykalni tiklagan kishining shu haykalni qadriyat sifatida eslashi natijasidir, deb ta'kidlaydi. Bundan bilish – bu jonga avval boshdan o'q solib qo'yilgan g'oyani uning (jonning) eslashidan iborat degan mifologik xulosa kelib chiqadi.

Platon bilimning dialektik tabiatini ham tushuntirishga harakat qiladi. Uning fikricha, "to'g'ri" g'oyasi borliq ham, bilim ham emas, u har ikkalasini yaratadigan boshlang'ich asosdir. Buni quyidagicha izohlaydi: hissiyot yaratuvchisi ko'rish kuchini (ko'rish sezgisini ham, ko'rinishga ega bo'lish kuchini ham) hosil qiladi. Biroq rangni ko'rish uchun bu ikkita kuchga uchunchi bir kuch – "jins", ya'ni yorug'lik qo'shilishi kerak. Yorug'lik esa, Quyoshdan tarqaladi. Quyosh, garchi ko'rish urgami bo'lmasa-da, ko'rish sababidan iborat.

Platon bilishning 2 ta turini: intellektual va hissiy bilishlarni farqlaydi. Shuningdek, u tafakkurning ham ikki turini ajratadi: 1) intuitiv tafakkur, ya'ni hissiyoldan xoli bo'lgan tafakkur (keyinchalik Aristotel uni tafakkur haqidagi tafakkur deb aytadi), 2) diskursiv tafakkur. Uning yordamida hissiy predmetlar, obrazlar bilib olinadi. Bu hozirgi falsufada sof aql va aql tushunchalariga mos keladi.

Platon fikrning ayrim mantiqiy shakllarini ham tadqiq etgan. U uslozi Sokratning, umumiy tushunchalar buyumlarning mohiyatini ifodalaydi, degan fikrini qabul qilib, uni yanada aniqlashтиради. Xususan, jins va tur tushunchalarni farqlaydi, ularning dialektik uluqadorligini ko'rsatadi, jins tushunchalarni tur tushunchalarga bo'lish orqali uning

to'la hajmini aniqlashni ta'kidlaydi. G'oyani borliqning boshlang'ichi, umumiy asosi va uni aks ettiruvchi oliy jins tushuncha tarzida asoslagani holda, dialektikani mavjudlik (borliq) haqidagi ilm deb biladi va uning mohiyatini predmet to'g'risidagi tushunchalarni jinslarga, jinslar ichida turarga ajratish va, aksincha, tur tushunchalardan jins tushunchalarga o'tish, shu tariqa ko'plikning, turli-mamlakning umumiy asosini bilishga erishish, g'oyani mushohada qilishgacha ko'tarilishda deb hisoblaydi, san'at sifatida tavsitlaydi.

Platon tushunchaning mazmunini aniqlash usuli, ya'ni definitsiya masalasiga katta e'tibor bergan, yaqin jins va tur belgisini ko'rsatish orqali ta'riflash usulini tavsitlagan. Shuningdek, bo'lish orqali tushuncha hajmini aniqlash usulini tahlil qilgan, tushunchalarni dixotomik bo'lishning o'ziga xosligini ko'rsatgan.

Platon hukmni tafakkurning asosiy elementi deb hisoblab, uni tashkil etuvchi tushunchalarni piramida shaklida tasvirlaydi. Piramidaning uchiga eng yuqori tushunchasini qo'yadi. Borliq, o'zgarish, sukunat, ayniyat, tafovut tushunchalarini eng universal tushunchalar, deb ta'riflaydi. Chin bilimni intuitsiya orqali erishiladi deb ta'kidlaydi.

Platon davrida hali mantiqning asosiy qonunlari shakllantirilmagan edi. Bu vazifani Aristotel hal qilgan. Lekin Platon bu qonunlarni aniq ta'riflash bermagan bo'lsa ham, ularning mohiyatini tushungan. Masalan, u kontradiktor hukmlar, bir vaqtda bir xil munosabatta bir buyumga nisbatan chin bo'lsa olinmasligini ta'kidlagan. "Evideni" dialogidagi "bir narsaning ham bo'lishi, ham bo'lmasligi mumkin emas", degan fikri uning nozidlik qonunini bilganligidan dalolat beradi.

Platon dialektikasi alohida e'tiborga liyiqdir. Buyuk mutafakkir dialektikani borliq jinslarini, g'oyalarni aql bilan bilish jarayoni sifatida tavsitlaydi. Lekin unda dialektika mantiq, gnoseologiya, metodologiya bilan almashtirilmaydi. Dialektika Platon ta'limotida ontologik mazmuniga ega. Platon dialektikasi – bu, avvalambor, borliq, uning jinslari yoki g'oyalari haqidagi ta'limotdir. Platon g'oyalari tushunchalargina emas, balki borliq jinslari hamdir. Parmenid izidan horib, Platon g'oyalarni abadiy, tug'ilmaydigan va o'lmaydigan, o'zgarimaydigan, o'z-o'ziga o'xshash, harakatsiz, borlig'i bo'yicha nisbatsiz, deb tushunadi. Bu usulda, sof metafizik qarash.

Lekin Platon "Sofist" va "Parmenid" dialoglarida bu qarashdan birmuncha chekinadi hamda barcha mavjudotlarning oliy jinslari-borliq, harakat, sokinlik, aynanlik, o'zgaruvchilikni shunday fikrlash zarurki, ularning har biri ham bor, ham yo'q, ham o'z-o'ziga teng, ham o'z-o'ziga teng emas, ham o'zidan "o'ziga", qarshisiga

o'zgaradigan bo'lsin, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha, kim bilish faoliyatini amalga oshirayotgan bo'lsa, u ta'sir etayapti, nima bilib olinayotgan bo'lsa, u ta'sirni sezayapti (ta'sirlanayapti). Ta'sir etish, azoblanishlar, o'z navbatida, o'zgarishni taqozo etadi; o'zgarish esa, harakatni taqozolaydi. Bundan tashqari, mavjudotni bilish aqlning bo'lishini taqozo etadi, aqlni esa jonsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, jon tirik bo'lgani uchun harakatga aloqador. "Shuning uchun, — deb yozadi Platon — faylasuf va barcha boshqa kishilar, agar ular bilimni qadrlashsa, borliqni harakatsiz deb qabul qilmasligi zarur". Bu masalani bolalar singari yechish kerak, ya'ni "barcha narsalar harakatsiz bo'ladi, ayni paytda, harakatda hamdir", deb qabul qilish kerak (Sofist, 249 (S-D)). Xuddi shu dialogda Platon harakat va sokinlik bir-biriga sig'isha olmaydi, lekin ikkalasi ham mavjud, har ikkalasi borliq bilan sig'ishadi, demak 3 ta jins mavjud: borliq, harakat, sokinlik. Bularning har biri o'ziga nisbatan olinganda aynan bir narsa, boshqasiga nisbatan olinganda — "o'zga". Harakat ham o'ziga nisbatan aynan, sokinlikka nisbatan esa — "o'zga".

Platon mavjudlikning 5 ta oliy jinsini yakka-lik va ko'plik (to'plam) kategoriyalarining dialektik aloqadorligi orqali ham ko'rsatadi.

Xususan, borliq o'z holicha olinsa — yakka, abadiy, aynan, o'zgarmas, harakatsiz; agar u o'zining "o'zgesi" orqali olib qaralsa — ko'plik, harakatda, o'zida tafovutini mujassamlashtiradi, azoblanadi. Har bir juftlikda (harakat — sokinlik, aynanlik — tafovut, yakka-lik — ko'plik) ikkinchisi "o'zga" sifatida tavsiflanadi, ya'ni "o'zga"si borliqqa nisbatan o'zga, boshqacha borliq, deb olib qaraladi. Demak, o'z tabiatiga ko'ra hamda tushunchasiga hinoan, borliq o'zida qarama-qarshi holatlarni mujassamlashtiradi. Bu xulosa, keyinchalik Hegel tomonidan qabul qilingan va rivojlantirilgan.

Ijtimoiy-siyosiy masalalarni Platon "Davlat" va "Qonunlar" asarlarida ishlab chiqqan. "Siyosatchi" va qisman, "Kriton" dialoglarida ham jamiyat va davlat masalalari tadqiq etilgan. Xususan, "Siyosatchi"da Platon barcha fanlarni maqsadli belgilovchi va nazariy fanlarga ajratadi. Birinchisiga davlat xizmatchisi to'g'risida ma'lumotlar ham kiritilgan bo'lib, uning predmetini davlatning oliy boshqaruv tashkil etadi.

Davrlarlikning shu davrdagi mavjud nomukammal shakllaridan avval, Platon fikricha, jamiyatning mukammal shakllari mavjud bo'lgan. U davlarda xudolar, xuddi ilohiy podachilar singari, ijtimoiy hayotning turli sohalarni boshqargan, turmush kechirishi uchun zarur barcha narsalar bo'lgan, urushlar, boshqinchiliklar, turli xil nizolar bo'lmagan. Odamlar bevosita yonda tug'ilishgan, bo'sh vaqtlarini falsafa ilmini

o'rganishga bag'ishlaganlar. Bu bosqichda odamlar tabiat bilan kurashishdan xoli bo'lganlar, ularni do'stlik rishtalari bog'lab turgan. Biroq, Platon fikricha, bu tuzumni ijtimoiy tartib namunasi deb hisoblab bo'lmaydi: bunga yashashning moddiy shart-sharoitlari imkon bermaydi: o'z-o'zini himoya qilish, tabiat va dushman xalqlarga qarshi turish zarur bo'ladi. O'tib kelgan ulin asrning qadr-qimmatini shundaki, unga namuna sifatida qarab, yovuzlikning nima ekanligini, oilaviy munosabatlarda, xalqlar o'rtasidagi kurashlar, turli ehtiyojlarni keltirib chiqaradigan va jamiyat hayotini to'g'ri qurishga xalaqit beradigan omillarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Davlatning ideal tipiga Platon uning salbiy tipini qarama-qarshi qo'yadi. Keyingisida kishilar xalq-atvorini belgilovchi kuchlar deb moddiy ehtiyojlar va omillar quraladi. Uning zamonidagi barcha davlatlar salbiy bo'lgan: "Qanday bo'lishidan qat'i nazar, davlatda bir-biriga dushman bo'lgan ikkita davlat mavjud. Biri — boylar davlati, ikkinchisi — kambag'allar davlati (Davlat, IV, 422E)".

Davlatning salbiy tipi 4 ta shaklda mavjud: timokratiya, oligarxiya, demokratiya, tiraniya. Bularning barchasida ideal davlat xususiyatlari u yoki bu darajada buzilgan. Davlatning salbiy tiplarida hunkrlik o'rinda junjal, majburiyatlarni adolatli taqsimlashga intiladigan hokimlar va harbiylar-qo'riqchilar o'rinda hech bir maqsadsiz hokimiyatga intilish, moddiy manfaatlardan voz kechish o'rinda mol-duyoga mukkasidan ketish mavjud.

Timokratiya — takabburlikka, shon-shuhrat qozonishga usoslangan davlat.

Oligarxiya, undan keyin kelgan davlat tipi bo'lib, unda jamiyatni bir botmch boylar boshqaradi. Bunda boylar davlati bilan kambag'allar davlatiga ajralish yaqqol sezilib turadi.

Demokratiya ko'pchilik boshqaruvchiga asoslangan, lekin unda boylar va kambag'allar o'rtasidagi qarama-qarshilik yanada kuchayadi.

Tiraniyada bitta kishi barchaning ustidan hukmronlik qiladi.

Platon ideal davlat deganda, oligarxiyadagi kabi ko'p bo'lmagan boshqaruvchilar tomonidan boshqariladigan davlatni tushunadi. Bu kishilar qator yaxshi fazilatlarga ega bo'ladi: 1) tabiiy ko'nikmalarga ega, iqtidorli; 2) ko'p yillik tayyorgarlikka ega.

Ideal davlat qurilishining asosiy prinsipi — adolat. U har bir fuqaroning jamiyatda o'z o'rnini topishiga, alohida maqomiga ega bo'lishiga imkon beradi. Adolat kishilarni birdamlikka chaqiradi. Davlat yaxlit holatda, jamiyatdagi barcha hodisalar uyg'unlikda bo'ladi.

ARISTOTEL FALSAFASI

Ideal davlat: 1) o'z-o'zini qura oladi va himoyalaniish qobiliyatiga ega; 2) barcha fuqarolarning moddiy ehtiyojlarini qondira oladigan sistema shaklida mavjud; 3) ma'naviyat va ijodning rivojlanishiga imkon beradi.

Ideal davlatda mehnat taqsimoti bo'lishi kerak, u kishilarning har bir guruhining ijtimoiy hayotdagi o'rnini, barcha va majburiyatlarini belgilab beradi.

Tug'ilgan chaqaloq jonida "mis" yoki "temir" bo'lsa, u dehqon yoki hunarmandlar qatoriga, jonida "oltin" yoki "kumush" bo'lsa, boshqaruvchilar va harbiylar qatoriga yuborilishi kerak.

Platon qarashlariga yakun yasab o'tirish, uning falsafiy fikr rivojida tug'ilgan o'rnini falsafaning predmetini aniqlashtirishi, xususan, uni eng umumiy ("g'oya" tushunchasi asosida) tadqiq etishda deb bilishi, berliq va bilish dialektikasini yuqori bosqichga ko'targanligi belgilashni aytilish o'rinlidir.

Falsafaning Sokrat-Platon konsepsiyasining mohini ahamiyatga egaligi shundaki, u antik falsafa tarixi davomida faol muhokama etilgan falsafiy masalalarning ikki qubini: bir tomondan, turmush kechirishning muayyan obrazini, ikkinchi tomondan — ana shu turmush tarzining ajralmas qismi bo'lgan falsafiy diskursni belgilab berdi¹⁶⁷.

Talqinlash uchun savollar

1. Platon hayotining asosiy qirralari nimalardan iborat?
2. Platonning qanday usullarini bilasiz?
3. Platon "g'oya"si nima?
4. Platon g'oyani tushuncha sifatida qanday asoslagan?
5. Platon g'oyaning qanday turlarini farq qilgan?
6. Platonning kosmologik ta'limoti qanday?
7. Platonning jon haqidagi qarashlari qanday?
8. Platon bilish haqidagi qarashlarida qaysi faylasuflar ta'limotlaridan kelib chiqadi?
9. Platonning bilish ta'g'risidagi talimotining o'ziga xosligi nimada?
10. Platon bilimni qanday talqin qilgan?
11. Platonning falsafa, falsafiy bilim ta'g'risidagi muhazalari qanday?
12. Platon ijtimoiy-siyosiy masalalarni qanday hal qilgan?
13. Platon ideal davlatni qanday tushungan?
14. Platon dialektikasining o'ziga xosligi nimada?

Aristotel (384-322) Stagirda (Makedoniyaning yaqinidagi Frakiya shahrida) tavallud topgan. Onasi Nikomax Makedoniya hukmdori Aminning saroyida shifokor bo'lgan. 367-yili Aristotel Afinadan kelib, Platon Akademiyasiga kiradi, u yerda Platon o'limigacha qoladi (347). 347-yili Platon Akademiyasiga Spevsipp rahbar bo'lib qoladi, Aristotel va Ksenokrat Akademiyani va umuman, Afinani tark etishadi. Atarneyga ko'chib o'tishadi.

Framizdan avvalgi 343 yoki 342-yilda Aristotel Makedoniya saroyiga Aleksandrning (Makedoniya shohi Filipp o'g'lining) tarbiyachisi lavozimiga taklifi qabul qiladi. Bu lavozimda 3 yil faoliyat yuritadi. Aleksandr Fors yurishlarini boshlab yuburgandan keyin Aristotelda Makedoniyada qolishga hojat qolmaydi va u Afinaga qaytadi. U yerda Apollon Likyoskiy haramida o'z maktabini ochadi (Likyos ta'lim harami nomidan kelib chiqqan). Ma'muzalarni bog'da sayr etib yurib o'qigan uchun periparetik (sayr etuvchi) laqabiga ega bo'lgan. Unda ta'lim ikki shaklda olib borilgan: 1) ekzoterik (yoki ritorikalan dars berish) shaklda (bu hamma uchun maqbul, barcha eplay oladigan shakl); 2) akroatik (yoki esoterik) shakl — bu maxsus tayyorgarligi bo'lgan o'quvchilar uchun.

Uning ta'lim strukturasi metafizika, fizika va dialektika kirgan. Esoteriklar eralab, ekzoteriklar kechqurun o'qishgan. Platon Akademiyasidagi singari, Likyosda nafaqat ta'lim berishgan, balki unda do'stlik ipi bilan bog'langan kishilar yig'ilishib turishgan, o'ziga xos davra mavjud bo'lgan. Yordamchi materiallar, kitoblar, boshqa manbalarga bo'lgan ehtiyoj ularni to'plashga, kutubxona tashkil etilishga imkon bergan. Aleksandr vafotidan keyin (eramizdan avval 323-y.) Aristotelning Afinada qolishi xavfli bo'lgan. Afinada makedoniyaliklar hokimiyatiga qarshi kuchli muxolifat shakllangan edi. Makedoniyaliklar bilan hamkorlik qilgan Aristotelni yoqtirishmas edi. Oxir-oqibarda u ta'qibga olinib, ustidan jinoyat ishi qo'zg'atiladi. Anaksagor va Sokratdagi singari, unga qo'yilgan ayb siyosiy emas, diniy xarakterga ega edi. Aristotel Afinadan chiqib ketishga majbur bo'ladi (sud bo'lgunga qadar). U Evbey orolidagi Xalkidaga o'tmashadi. Framizdan avvalgi 322-yilda shu yerda vafot etadi.

Asarlari: Aristotelga 146 ta asar tegishli degan fikr mavjud (o'zining kutubxonasidagi kitoblar asosida tuzilgan ro'yxat bo'yicha):

"Organon" — mantiqa oid asarlari to'plami;

¹⁶⁷ Шер Адв. Что такое античная философия? / Перевод с французского В.И. Айвакина. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. С.88.

"Metafizika" – aql bilan bilib olinadigan borliq asoslari to'g'risida bir qancha risolalar majmua;

"Fizika" – mavjud tabiatni tajriba yordamida o'rganishga bag'ishlangan asar;

"Fizika to'g'risida darslar";

"Hayvonlarning qismlari to'g'risida";

"Nikomax etikasi";

"Siyosat";

"Ritorika";

"Poetika";

"Afina politsiyasi" (1890-yilda Misrda uning qo'lyozmasi topilgan) va boshqalar.

Aristotel ustazi Platonning falsafiy bilishning xususiyati, umumiyning, xususan, tushunchaning mohiyati, borliq va bilish dialektikasi bo'yicha ilgari surgan g'oyalari, bildirgan fikr-mulohazalari, keltirgan dalillariga murojaat qiladi, ularga o'z munosabatini bildiradi. Ma'lumki, Platonning "g'oyalar" to'g'risidagi ta'limoti bo'yicha borliq tuzilmasining shakllanishi va uni bilish quyidagi sxemada sodir bo'lishi kerak: "g'oyalar" (cydoslar, borliqning boshlang'ich asoslari) – xususiy dunyo hodisalari (ular borliqning asl sabablari va haqiqiy shakllarini buzib ko'rsatadi) – borliq to'g'risidagi tushunchalar. Lekin Platon doktrinasiga bunga zid. U Sokrat ta'limotiga tayanib, tushuncha predmetning asosiy xususiyatlarini, mohiyatini aks ettirgani, bilishning maqsadi esa aynan ana shu o'zgarmas mohiyatni anglashga qaratilgan uchinchi tushuncha ham borliq to'g'risidagi fikr, ham shu borliqning o'zi, degan xulosaga keladi. Bunda Platon tushunchalarni mohiyat sifatida o'z holicha mavjud deb tushunadi.

Tushunchalar to'g'risidagi masala Aristotelning ham diqqat markazida bo'ladi. U Platonning "g'oyalar" to'g'risidagi ta'limotini aynan ana shu masala mohiyatini ochish davomida tanqid qiladi. Aristotel Platonning tushuncha predmetlar mohiyatini ifoda etadi, degan fikriga qo'shiladi, biroq u ustozining tushunchalar o'z holicha mavjud degan xulosasiga qarshi chiqadi. Uning e'tirozi Platonning "g'oyalarni" hissiy borliqning yolg'iz haqiqiy mohiyati sifatida talqin etishiga qaratilgan. Aristotel fikricha, bunga Platonning Geraklitning hissiy qabullanadigan predmet, hodisalarning uziksiz o'zgarib turish to'g'risidagi fikriga asoslanishi sabab bo'lgan. Platon Geraklitning reallikda barcha hodisalar o'zgarib turadi, degan fikridan kelib chiqib, undan farq qiladigan boshqa o'zgarmas mohiyatga ega reallik ham

mavjud va bu reallik g'oyalardir, ya'ni borliqning o'zgarmas mohiyatidir, degan xulosaga kelgan.

Aristotel Platonning g'oyalarini o'z holicha mavjud mohiyatlar deb, ularni hissiy qabul qilinadigan predmetlar dunyosiga qarama-qarshi qo'yishini tanqid qilgan, o'zining tushunchalar va his qilinadigan predmetlar dunyosining o'zaro munosabati to'g'risidagi pozitsiyasini shakllantiradi. Bunda Aristotel Platonning "g'oyalar" to'g'risidagi ta'limotiga 4 la e'tiroz bildiradi.

1-e'tiroz: Platon "g'oyalari" predmetlar to'g'risida hech bir yangi bilim bermaydi, chunki "g'oyalar" – predmetlar nusxalari, "g'oyalar" mazmunida ularga mos hissiy qabullanadigan predmetlar mazmunidan o'zga narsa yo'q. Masalan, inson "g'oyasi"ning mohiyatida har bir shaxsda o'z ifodasini topadigan insonning muhim belgilari yig'indisi to'g'risidagi ma'lumotdan boshqa hech narsa yo'q.

2-e'tiroz: Platon fikricha, hissiy qabullanadigan olam predmetlari "g'oyalar"da ishtirok etadi. Bu, Aristotel nazarida, Pifagorning hissiy qabullanadigan predmetlar soniga taqlid qilib yashaydi, degan fikrini takrorlashdan boshqa narsa emas. Bunday fikr metaforadan farq qilmaydi. Xususan, "ishtirok etadi" degan fikr ikki dunyo: g'oyalar va hissiy qabullanadigan predmetlar dunyosi o'rtasidagi munosabatni tushuntirishga o'zgarib qoladi, chunki Platon "g'oyalari" hissiy qabullanadigan predmetlarning bevosita mohiyatini tashkil etmaydi (ya'ni undan alohida, mustaqil mavjud dunyo hisoblanadi).

3-e'tiroz: Platonning "g'oyalar"ning o'zaro mantiqiy munosabatlari to'g'risidagi fikrlari noaniq. Xususan, bu, bir tomondan, "g'oyalar"ning o'zlar o'rtasidagi munosabatlar, boshqa tomondan, "g'oyalar" va hissiy idrok etiladigan predmetlar o'rtasidagi munosabatdan iborat.

"G'oyalar" o'rtasidagi munosabat – bu umumiylik munosabati. Bu munosabatda, Platon ta'limotiga ko'ra, umumiy juz'iyning mohiyati sifatida g'aydalanadi. Mazkur ikki fikr: umumiy g'oyalarning juz'iy g'oyalarga bo'lgan munosabati va g'oyalarning substansialligi to'g'risidagi fikrlar bir-biriga zid. Xususan, bir g'oya ham substansiya, ham substansiya emas bo'lib qoladi: umumiy g'oya o'ziga bo'ysunadigan juz'iy g'oyaga nisbatan substansiya hisoblanadi (ya'ni juz'iy g'oyada mohiyatan aks etadi), ayni paytda, u o'ziga nisbatan umumiyroq bo'lgan g'oyaga bo'lgan munosabatida substansiya bo'lmay qoladi.

Platon, Aristotel fikricha, g'oyalar dunyosi bilan hissiy idrok etiladigan predmetlar sohisi o'rtasidagi munosabatni tushuntirishda ham

adaahadi, ziddiyatga yo'l qo'yadi. Platonga muvofiq, yakka hissiy qabullanadigan predmetlar ular uchun umumiy bo'lgan belgilarga ega. U umumiyni alohida reallik sifatida taqin etishi bilan, uni ju'ziylikning tarkibiga kiritib qo'yadi. Bundan tashqari, g'oyalar va hissiy qabullanadigan predmetlar dunyosi alohida realliklar bo'lgani va biri-uchisi ikkinchisini aks ettirgani uchun, ya'ni har bir g'oyaga unga mos keluvchi hissiy idrok etiladigan predmet bo'lgani uchun, ularga umumiy asos bo'ladigan yangi "g'oyalar", ya'ni "g'oyalar"ning ikkinchi dunyosi bo'lishi zarur. O'z navbatida, birinchi va ikkinchi "g'oyalar" dunyosi uchun umumiy bo'lgan uchinchi "g'oyalar" dunyosi bo'lishi shart va h.k. Shu tariqa hissiy qabullanadigan predmetlar ustida ko'tariladigan son-sanoqsiz g'oyalar dunyosi mavjudligi to'g'risida xulosaga kelish kerak bo'ladi, bu esa – xato.

Aristotelning Platonga bo'lgan bu e'tirozi "uchinchi odam" degun nom olgan. Bunga sabab shuki, hissiy qabul qilinadigan inson va inson "g'oyasi"dan (ikkinchi inson) tashqari, ular ustida turadigan va ularni o'zida sintezlaydigan inson "g'oyasi" (uchinchi inson) yaratilishi zarur bo'ladi.

4-e'tiroz: "G'oyalar" nazariyasi hissiy qabullanadigan predmetlar dunyosini tushuntirishga qodir emas, chunki predmet xossalari o'zgarishda, harakatda, ular paydo bo'ladi va yo'qoladi. "G'oyalar" dunyosi alohida yopiq olamni tashkil etgani uchun, hissiy idrok etiladigan predmetdagi o'zgarishlarni tushuntira olmaydi.

Shunday qilib, Aristotel Platonning "g'oyalar" to'g'risidagi ta'limotida mavjud asosiy qiyinchilikni umumiyni yakka, alohidalikdan ajratib qo'yishi, ularning qarama-qarshiligini mutlaqlashtirishda ko'radi. Buning sababini Sokrat ta'limotiga murojaat qilishda deb biladi. Aristotel fikricha, bir tomondan, umumiydan bilim olib bo'lmaydi, lekin, boshqa tomondan, umumiyni yakka bilan ajratish g'oyalar taqini bilan bog'liq qiyinchiliklar sababi hamdir.

"Metafizika"ning 13-kitobida Aristotel Platonning "g'oyalar" to'g'risidagi ta'limoti tanqidining keyingi variantini beradi. Bu tanqid asosida sonlarga abstraksiya sifatida qarash, ya'ni uni tushuncha tarzida qabul qilib, predmetlarning ayrim belgilarini aks ettiruvchi abstraksiya deb tushuntirish yotadi. Bunday abstraksiyalarning mavjudligi Platon ta'limotining to'g'riligini tasdiqlamaydi. Umumiy fikrlar fazoviy miqdor va sonlardan alohida tarzda mavjud, ular ayrim predmetlarga nisbatan emas, balki aynan predmetlarning o'zlariga tegishlidir. Aristotel fikricha,

hech bir son Platon taqinidagi g'oya bo'la olmaydi va, aksincha, hech bir "g'oya" son bo'la olmaydi.

Aristotel substansiya deganda, o'z holicha mavjud bo'lgan, boshqalar tarkibida bo'lmagan narsani tushonadi. Ana shuning uchun ham u umumiyni substansiya deb hisoblamaydi. Chunki, u predmetlar sinfiga xos bo'lmaydi. Demak, substansiya yakka predmet borlig'idan iborat.

Aristotelning ta'kidlashicha, substansiya, ya'ni yakka borliq "shakl" va "materiya" birligidan iborat. Bilish nuqtai nazaridan olib qaralganda, "shakl" – bu predmet haqidagi tushuncha yoki predmet to'g'risidagi tushunchada ko'rsatilgan sifat.

Aristotel fikricha, bilim predmetning muhim belgilarini aks ettiruvchi tushunchalardan iborat. Agar tushunchalardan ongimiz soqil bo'lsa, unda bilim predmeti mavjud bo'lmagan narsa bo'lib qoladi. Bilim mavjud va chin bo'lishi uchun, uning faqat predmet to'g'risida tushuncha bo'lishi yetarli emas; bundan tashqari, bilish predmeti o'zgarmas, saqlanib qoladigan borliq bo'lishi ham kerak. Garchi alohida mavjud predmetlar ularda o'zgarmas mohiyat mavjud bo'lgani holda, o'zgaruvchan bo'lsa-da, ularni bilish mumkin. Bunday bilish "shakl" to'g'risida tushuncha yoki tushunchani bilish demakdir. Demak, Aristotel "shakl"da murgulik va utumiylik birlashadi. "Shakl"ning bunday tavsifi substansiyani, ya'ni o'zligiga ega yakka borliqni o'rganishni davom ettirish imkoniyatini beradi. Aristotelning aytishicha, bu "shakl" har bir predmet uchun bo'lib, u abadiydir: paydo bo'lmaydi ham, yo'qolmaydi ham. Masalan, biz mis massasidan haykal yasalayotganini, haykal "shakl"ni olayotganini kuzatayapmiz. Bu "shakl"ning ilk bor ko'rinish olayotganini bildirmaydi. Bu ko'rinishdagi chizg'iga mis massasi ega bo'layapti, xolos; bunda "shakl" o'z holicha paydo bo'layotgani yo'q.

Aristotelning bu fikrlaridan shunday xulosa chiqadiki, "shakl" – umumiy, real tarzda mavjud narsa esa – yakka predmet. Shuning uchun ham "shakl" yakka predmet "shakl"dan iborat bo'lishi uchun, mazkur "shakl"ga yana nimadir qo'shilishi kerak. Biroq "shakl"ga muayyan tushuncha orqali ifodalangan narsa qo'shilganda ham, u yana "shakl"dan iborat bo'lganicha qoladi. Bundan Aristotel quyidagicha xulosa chiqaradi: "Shakl"ga qo'shiladigan element faqat "noaniq substrat" yoki "noaniq materiya" bo'lsagina, substansiya elementi bo'la oladi. Bu shunday substratki (materiyaki), unda umumiy (shakl) ilk bor boshqa borliq sifati bo'lib qoladi. Aristotel hissiy dunyoning yakka

predmetlarida yangi xususiyatlarning paydo bo'lishini yoki ularda "materiya"ning o'ziga "shakl"ni kasb etish mexanizmini ham tushuntiradi.

Yangi xususiyat kasb etgan har qanday predmet, ongacha mazkur xususiyatga ega emas edi. Shuning uchun ham "materiya" yoki substrat nima? degan savolga javob berish uchun, "materiya"ning kelajakda erishishi mumkin bo'lgan xususiyatga ega emasligini (ya'ni, uning hozirda yo'qligini) ko'rsatish lozim. Boshqacha aytganda, materiyaning "shakl"ga ega emasligini asoslash kerak.

Lekin, Aristotel fikricha, materiyaga bunday tavsif berish bilan cheklanib bo'lmaydi. "Materiya"da yangi sifat paydo bo'lgandan keyin, masalan, mis eritmasi mis shar yoki mis haykalga aylangandan keyin, bu yangi sifatning asosi endi shar shaklining yoki haykal shaklining yo'qligi bo'la olmaydi. Boshqa tomondan olib qarasaq, yangi shaklga ega "materiya"da avval bu "shakl" bo'lgan emas. Aristotel bundan, materiya "yo'qlik", "ega emaslik"dan kattaroq allaqanday narsa, degan xulosa chiqaradi.

Uningcha, "shakl" materiyada qanday paydo bo'ladi? degan savolga quyidagicha javob berish zarur: "shakl" borliqdan paydo bo'lmaydi, chunki undan paydo bo'lganda, avvaldanq mavjud bo'lar edi. Ayni paytda, shakl noborliqdan ham paydo bo'lmaydi, sababi, yo'q narsadan u paydo bo'lmaydi. Demak, u yangi "shakl"ning "yo'qligi" ham, haqiqiy shakl ham emas, ikkalasining o'rtasidagi allaqanday bir narsa, ya'ni imkoniyat tarzidagi mavjud borliqdir.

Voqelik aynan aha shu imkoniyat tarzidagi borliqqa binoan paydo bo'ladi. Uni Aristotel misol bilan tushuntiradi: ilgari savodga ega bo'lmagan kishi savodli bo'ldi, u bunday darajaga, sifatga savodli yo'qligi sababli erishgani yo'q; bunga u savod chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgani uchun erishdi. Shunday ekan, materiyaning ikki sifatga egaligini: 1) undan (materiyada) keyinchalik paydo bo'ladigan "shakl"ning yo'qligi va 2) bu shaklga ega bo'lish imkoniyatining haqiqiy borliq ekanligini tan olish zarur. Birinchi sifat ("yo'qlik", "ega emaslik") – salbiy, ikkinchisi (imkoniyat tarzida mavjudligi) – ijobiydir. Ehtimol tarzida mavjud "materiya"dan farqli o'laroq, "shakl" voqelikdan iborat, ya'ni imkoniyatning amalga oshirilishidir.

O'z navbatida, Aristotel materiya (substrat)ning ham ikki xil ma'nosini farq qiladi: 1) sof imkoniyat tarzidagi substrat; 2) voqelik ko'rinishidagi substrat.

Bu tushunchalarning farqini mutafakkir ishlab chiqarish – humanandchilik va badiiy san'at misolida tushuntiradi. Misdan ishlangan shar yoki quyilgan haykalning har ikkisi voqelikdan iborat. Bu voqelik nitmada namoyon bo'ladi? Shar haqida ham, haykal haqida ham mos tushunchalar mavjud, ularning har biri o'zi ifodalayotgan borliqning muhim belgilarini aks ettiradi. Agar biz ularni (ya'ni, shar va haykalni) bor narsular deb hisoblasak, ularga mos tushunchalarga ham hortiqlik (voqelik)ning xosligini ta'kidlagan bo'lamiz. Bu bilan esa, biz tushunchalarni voqelikdan ajratgan, mavhumlashtirgan holda emas (Platon "g'oyalari" singari), balki voqelikda amalga oshgan, ya'ni, muayyan "materiyada", "substratda" gavdalangan tushuncha sifatida qabul qilamiz.

Hozirgacha mis eritmasi "shar" yoki haykal uchun "materiya" sifatida olib qaralayapti. Bu misni talqin etishning yagona usuli emas. Misni o'z holicha, ya'ni sharga yoki haykalga aylanguncha qanday bo'lgan? deb savol qo'yish mumkin. Unga beriladigan birinchi javob quyidagicha: "Bu – mis". Bunda mis imkoniyat tarzidagi borliq deb emas, balki reallik (mavjudot) deb olib qaralayapti. Shu tariqa, mis tushunchasiga mavjudlik xos deb ta'kidlanayapti. Lekin mis faqat tushunchagina emas, birorta modda tarkibida mavjud bo'lgan narsa hamdir. Demak, borliq sifatida olib qaralgan "mis" tushunchasi uchun u amalga oshadigan "materiya"ni ko'rsatish zarur. Buni ko'rsatish uchun, Aristotel yunon fizikasi an'anasiga murojaat etadi. Limpedoklidan boshlab bu fizika barcha predmetlarni abadiy mavjud bo'lgan 4 ta element: yer, suv, havo, olovning turlicha birlashuvi natijasida hosil bo'ladi, deb hisobladi.

Aristotel fikricha, mis eritmasi – voqelik ("shakl") bo'lsa, bu voqelik uchun "materiya" bo'lib, 4 ta fizikaviy elementning birlashuvi xizmat qiladi. Mis "shakli" uchun materiya bo'lgan bu 4 ta element, birinchidan, misning "yo'qligi"dan iborat – ular hali mis emas; ikkinchidan, ular – mis bo'lish "imkoniyati", chunki ular birikuvidan mis hosil bo'ladi. Shu munosabat bilan Aristotel birlamchi va ikkilamchi materiyalarni farqlaydi. Birlamchi materiya – voqelikka aylanishi mumkin bo'lgan "materiya". Ikkilamchi materiya bu nafaqat muayyan "shakl" imkoniyati, balki, ayni paytda, alohida "voqelik"dir. "Oxirgi" materiya faqat uning o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u haqida tushuncha hosil qilish mumkin. Yuqorida aytib o'tilgan shar, mis, 4 ta fizikaviy element – Aristotel talqinidagi "oxirgi" materiyadan iborat. Birlamchi materiya "voqelik" sifatida olib qaralishi mumkin emas. Uni sezgi

organari orqali his etib bo'lmaydi, faqat aql bilan bilib olish mumkin va shuning uchun ham u "noaniq substantsiya"dir.

4 ta sabab to'g'risidagi ta'limot. Aristotel o'zidan avvalgi mutafakkirlar ta'limotlarini tahlil qilgani holda, ularda 4 ta sabab to'g'risidagi mulohazalarning mavjudligini qayd etadi. Ular:

1. "Materiya", ya'ni tushunchaning amalga oshishi.
2. "Shakl" – materiyaning "imkoniyat" holida mavjudligidan voqelikka aylanayotganida qabul qiladigan tushunchasi.
3. Harakat sababi.
4. Maqsad – xatti-harakat bilan taqozolanadigan sabab.

Masalan, uy qurilayotganida materiya – g'ishtlar, shakl – uyning o'zi, harakat sababi – arxitektor faoliyati, maqsad – uyning biror narsaga mo'ljallab qurilishi.

Dastlabki harakatlantiruvchi kuch. Dunyo, Aristotel fikricha, abadiy mavjud, demak, undagi harakat ham mangu. Bu hulat harakatlantiruvchi kuch to'g'risida masalaning qo'yilishiga olib keladi. Bu kuch – Xudo. Birinchi dvigatelsiz hech qanday kuchning paydo bo'lishi mumkin emas.

Aristotelning boshqarilgan to'g'risidagi ta'limoti uning fizikaviy ta'limoti va kosmologiyasida aks etadi. Xususan, idealistik asos har ikkalasida namoyon bo'lgan. Olim sifatida Aristotel qadimgi grek fizikasi, shu jumladan, Empedokl fizikasi, ayniqsa, uning 4 ta sabab to'g'risidagi ta'limotiga suyangani holda, o'z fizikasini yaratgan. Anaksagorning olamdagi maqsadga muvofiqlik to'g'risidagi tasavvurlariga qarshi chiqqan holda, uning tabiatdagi o'zgarishlarni mexanistik tarzda tushuntirishi, xususan, Quyosh va Oyniing tutilishi haqidagi fikr-mulohazalarini e'tirof etgan.

Harakat to'g'risidagi ta'limotida Aristotel moddiylik va harakatchanlikning birligini ta'kidlaydi. Uningcha, moddiy predmet harakatta bo'ladi va o'z navbatida, harakatlantiruvchi narsa moddiy predmetdan boshqa narsa bo'lishi mumkin emas. Aristotel "harakatlantiruvchi" tushunchasini muxsus tadqiq etadi. Uning fikricha, bu tushunchaning negizini 2 ta narsa tashkil etadi: 1) harakat to'g'risidagi tushuncha; 2) harakatta bo'lgan narsa haqidagi tushuncha.

Aristotel o'ziga xos bo'lgan tasavvurlardan kelib chiqib, harakatning 4 ta turini farqlaydi: 1) kattalashish va kichrayish; 2) sifatli o'zgarish; 3) paydo bo'lish va yo'qolish; 4) fazoda o'rin almashish ko'rinishidagi harakat. Bularning orasida qaysi biri asosiy, degan savolga fazodagi harakat, unga hech bir harakat turini keltirib taqib bo'lmaydi, deb javob beradi. Uni quyidagicha tushuntiradi: predmet kattalashganda,

kengayganda unga qandaydir bir boshqa modda yaqinlashib keladi va u bilan birlashib ketadi. Xuddi shuningdek, predmet kichrayganda undan qandaydir bir qismini tashkil etuvchi modda uzoqlashadi va boshqa bir predmet moddasiga aylanadi. Demak, kattalashish va kichrayish predmetning fazoda harakatlanishini taqozo etadi. Xuddi shu hol, Aristotel ta'kidlashicha, sifatli o'zgarishda ham, ya'ni boshqa narsaga aylanishda ham kuzatiladi. Agar predmetda sifat o'zgarishi sodir bo'lsa, buning sababi o'zgaruvchi predmetning boshqa predmet bilan birlashishi natijasidir, chunki o'zgarishni ana shu predmet keltirib chiqaradi. Birlashishning sharti esa predmetlarning fazoda yaqinlashishi hisoblanadi. Fazodagi harakat paydo bo'lish va yo'qolishning ham shartidir. Paydo bo'lish va yo'qolish "shakl"ning yo'q bo'lishini anglatmaydi, u abadiy mavjud. Sifatli o'zgarishda predmetning tasodifiy xossalari o'zgaradi, paydo bo'lish va yo'qolishda esa jins va tur belgilari o'zgaradi. Fazodagi harakat mangu, uzluksiz bo'lgani uchun ham, boshqa turlarga qaraganda ustun turadi.

Jismning fazodagi harakati 3 turli bo'ladi: 1) aylantma harakat, 2) to'g'ri chiziqli harakat va 3) 1 va 2 harakatning qo'shilishi natijasidagi harakat.

Bunda to'g'ri chiziqli harakat uzluksiz bo'lishi mumkin emas. Olam shar shaklidadir, uning radiusi esa chekli, oxiriga ega.

Aylantma harakat boshqa turlarga qaraganda ancha muqammal, chunki u mangu va uzluksizdir. Ikkinchidan, yaxlitlik aylantma harakatda harakatsizligicha qoladi. Olam aynan ana shundaydir: u o'z markazida abadiy harakat qiladi, lekin bunda olamning markazidan boshqa qismi harakatta bo'ladi. Uchinchidan, aylantma harakat tekis harakat hisoblanadi.

Aristotel fizika asos e'tibori bilan miqdoriy asosga emas, sifatli asosga tayanadi. U bir fizik hodisalarning boshqa hodisalarga o'zgarishini e'tirof etadi. Levkipp va Demokrit qarushlariga qaraganda – bu ancha asosli. Ular sifat o'zgarishlarini tan olmaganlar.

Aristotelga ko'ra, nimaning harakatlanishi to'g'risidagi masala ham muhimdir. Uningcha, elementar harakatidagi farqlar ularning shakllari o'rtasidagi farqlar bilan belgilanmaydi. Ularning harakati o'rtasidagi tafovutlar egallab turgan joylariga bog'liq. Aristotelning ta'kidlashicha, agar jism o'ziga xos bo'lgan joyda turgan bo'lsa, harakatsiz bo'ladi. Agar tabiatan egallashi kerak bo'lgan joyda turgan bo'lsa, u harakatta bo'ladi, chunki o'zining tabiiy joyini egallashga intiladi. Misol keltiradi: Yer olamning markazida turgani uchun (o'z joyida turgani uchun) harakatta

bo'lmaydi. Agar tuproq uyimini tepaga qarab o'tsak, u harakatda bo'ladi, ya'ni pastga, o'z joyiga intiladi.

Aristotel atomistlarning qator fikrlarini inkor etadi. Uningcha, atomistlarning atomlar shakllari sonsiz degan fikri xato, chunki unday bo'lsa, ularga xos xususiyatlarining ham soni cheksiz bo'lar edi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, harakatlar ko'p emas, demak, jismlarda uchraydigan shakllar soni ham chekli.

Atomistlar atomlarni o'zgarimas deb hisoblaydilar. Bu xato. Chunki predmetlar o'zaro ta'sirda bo'lishi uchun atomlarda ham o'zgarishlar bo'lib turishi kerak.

Atomlar o'z-o'zidan harakatlanadi degan fikr ham xato, atom bunday tasavvur qilinsa, unda 2 ta element: harakatlantiruvchi va harakatlanuvchi farq qilinishi kerak. Bu esa, atom bo'linmaydi, degan fikrga zid.

Atomistlar fikricha, atomlar og'irlikka ega, shuning uchun ular dastlab, pastga qarab tusha boshlagan. Bunda atom tezligi uning og'irligiga, og'irlik esa miqdorga bog'liq bo'lgan. Tushayotganda og'irroq bo'lgan atomlar, yengil atomlar bilan to'qnashib, ularni belandga ko'targan. Shu tariqa uyimali harakat vujudga kelgan va u, o'z navbatida, dunyoni vujudga keltirgan. Bu gipoteza, Aristotel fikricha, bo'sh fazoning mavjud bo'lishini taqozo etadi. Bo'shliqning markazi bo'lmagani uchun, uning tepasi ham, pasti ham bo'lmaydi, demak, atomlar pastga qarab harakatlana olmaydi.

Geotsentrik sistema. Aristotelning borliq to'g'risidagi ta'limotining muhim qirrasini geotsentrik konsepsiyasi tashkil etadi. U olamning markazida harakatsiz Yerning mavjudligini o'rtrof etishni taqozo qiladi. Bu qarash Aristotelgacha bo'lgan matematik va astronomlar tomonidan uzoq vaqt davomida shakllantirilgan. Ulardan biri Kichik Osiyodagi Knidalik Evdoks hisoblanadi. U Pifagorechi Arxil hamda Platon shogirdi bo'lgan. Platon pifagorechilardan yoritgichlarning mukammal ekanligi, aylana bo'ylab tekis harakat qilishi to'g'risidagi tasavvurlarni o'zlashtirgan. Planetalar harakatiga notekislik xos. Bu Oyga, Quyoshga tegishli emas. Planetalar avval "to'g'ri" harakat bilan harakatlanadi, ya'ni Quyosh va Oy harakatlangan tarafga qarab harakatlanadi, lekin keyinchalik ma'lum bir paytda harakatlardan to'xtaydi (ularni o'rab olgan yulduzlar orasida) va teskari qaraib aylana boshlashadi. Undan keyin yana "to'xtash" sodir bo'ladi va yana teskari yo'nalishda harakatlanadi. Buning natijasida, yulduzlar osmonda turli o'lchamga ega bo'lishadi.

Bu anomalialarga o'xshab ko'rinadigan planetalar harakatidagi holat pifagorechilarning yoritgichlar harakatining mukammalligi to'g'risidagi tasavvuriga zid edi va uni tushuntirishni taqozo etardi. Buni tushuntirish vazifasini Platon qo'ygan edi: u planetalar harakatidagi "anomalialar"ni tekis aylana harakatlarni qo'shish orqali chiqarib tashlashni taklif etgandi.

Platon qo'ygan savolga Evdoks birinchi bo'lib javob berishga urinadi. U o'q atrofida biri ikkinchisiga muayyan burchak ostida engashgan holda aylanadigan konsentrik sferalar mavjudligi to'g'risida gipotezani ilgari suradi. Bu gipotezani Kalipp ancha mukammallashtiradi: u Quyosh, Oy, planetalarning har biri uchun biri ikkinchisini davom ettiradigan ko'p sferalar mavjudligini (masalan, Oy uchun turli xil o'q atrofida aylanadigan besh sferaning mavjudligini ta'kidlaydi; ustoz Evdoks uni uchta deb bilgan edi) aytadi. Bu sferalarning borliqda real mavjudlik yoki yo'qlik ekanligini Evdoks va Kalipp o'ylab ko'rishmagan, ular buni matematik, geometrik metodlar yordamida keltirib chiqarishgan.

Aristotel ilk bor bu sferalarni real tarzda mavjud deb hisoblaydi. Ularni biri ikkinchisining ichiga joylashtirilgan shular tarzida tasavvur qilib, biri ikkinchisiga harakat bag'ishlaydi, deb hisoblaydi. Ularning hammasi real tarzda harakatlanadi, barchasi kristall singari tiniq. Ularning eng chetkisi – harakatsiz yulduzlar sferasi. Aynan ana shunga olamning harakatsiz dastlabki harakatlantiruvchi kuchi tegib turadi, buning oqibatida harakatsiz yulduzlar birinchi harakatlantiruvchi kuchga aylanib qolishadi. Chetki sfera bilan markazda joylashgan harakatsiz Yer o'rtasida konsentrik tartibda planetalar, Quyosh, Oy sferalari joylashadi. Yoritgichlar va planetalar bu sferalarga mahkumlangan va ular bilan birga har bir planetaga xos tezlikda harakatlanishadi. Aristotelning bu kosmologik sistemasini tez orada Eritosfen, Gippurx, Ptolomeylar qurishgan geotsentrik sistema siqib chiqardi.

Ayni paytda, Aristotelning boshqa kosmologik qarashlarining ta'siri kuchli bo'ldi. Xususan, bu olamni ikkiga: Yerga (to'rt elementi bilan birga: tuproq, suv, havo, olov) va osmonga (beshinchi element – efirga) ajratdi. Efir osmon jismlari va osmonning o'zi paydo bo'ladi. Bu – abadiy mavjud va mukammal bo'lgan jismlar sohasi. Bunda osmon jismlarining eng mukammal hisoblangan harakatsiz yulduzlari bor. Ular yasalgan modda – efir. Ular Yerdan shunchalik uzoqda joylashganki, 4 ta Yer elementi ularga ta'sir ko'rsata olmaydi. Quyosh va Oy ham efir

tashkil topgan, biroq ular harakatsiz yoritgichlar, yulduzlardan farqli o'laroq, Yerning 4 ta elementi ta'sirida bo'ladi.

Erdagi mavjud predmetlar 4 ta yer elementidan: tuproq, suv, havo, olovdan paydo bo'ladi. Ular Yerdagi joylashgan bo'lib, to'xtovsiz o'zgarish, almashish, paydo bo'lish va halokatga uchrash sohasini tashkil etishadi. Elementlarning orasida og'irroq'i hisoblangan Yer (tuproq) olamning markazini egallaydi. U sharsimon shaklga ega, buni Oy tutilganda Oy diskiga qarab siljiydigan Yer soyasining dumaloq shaklda bo'lishi tasdiqlaydi. Yer shari suv bilan o'ralgan, suv qatlami ustida havo qatlami joylashgan. Yengilroq bo'lgan element – olov bo'lib, u Yer va Oy oralig'idagi makonda o'rnatilgan hamda beshinchi element efir chegarasi bilan kesishadi.

Aristotel fikricha, faqat olamdagi jismlarгина emas, balki harakatlar ham 2 ta turga bo'linadi: mukammal (aylana bo'yliab tekis harakat) va nomukammal (ya'ni, to'g'ri chiziqli) harakatlar. Mukammal harakatning sof namunasi bu harakatsiz yulduzlar sfirasining Yer atrofida aylanishi.

Unchalik mukammal bo'lmagan harakatlar namunasi – bu planetalarning notekis va qisman og'ishgan harakati. Planetalar harakatning murakkabligi va chalkashligi ularga yer elementlarining ta'siri bilan taqozo etilgan.

Harakatning nomukammal shakli – bu yuqoridan pastga qarab, yoki Yer markaziga qarab bo'lgan harakat. Bunday Aristotel, Yer faqat olamning markazini egallagina qolmay, undan tashqari, yana unda harakatsiz bo'ladi ham, deb xulosa chiqaradi. Agar Yer harakatga kelgan taqdirda ham, qaytadan to'xtab qolgan ho'lar edi.

Aristotelning harakat to'g'risidagi qarashlarining maqsadga muvofiqliq kontekstida P.Koptson ta'limni e'tiborga loyiqlik. Aristotelning fikricha, har qanday tabiiy harakat maqsadga ega. Xo'sh, tabiatda qanday maqsad mavjud? Bu – inkoniyat halaridan borliq holatiga rivojlanish yoki materiyadagi shakllar uyg'unlashuvi. Garchi Aristotel tabiatda qandaydir og'li maqsad mavjudligiga mantiqan izn bergan bo'lsa-da, Platonidagi kabi, unda ham tabiatga nisbatan teologik qarashlar mexanistik qarashlardan ko'ra ustunroq. Biroq uning teleologiyasi (ilohiyoti) barcha narsani qamrab ololmaydi va barcha joyga singib keta olmaydi, binobarin materiya ba'zan teleologiyaga bo'ysunmaydi (jumladan, majruhlari paydo bo'lgan holat materiyaning o'zidagi nuqsanlar bilan izohlanadi). Shu sababli, ba'zan hech qanday maqsadni ko'zlamaydigan hodisalar ham ro'y beradi, biroq yuzaga kelgan holatlardan zindur quchub bo'lmaydi. Buning uchun, jumladan,

garchi majruhlarning paydo bo'lishiga "noruzi bo'lsa-da", "tabiatga ko'ra" ro'y beruvchi hodisalarini chorlovchi to'xtovsiz yoki "g'ayriixloriyatlik" javobgar. Bu kabi hodisalar noxush va ular, jumladan, xazina topib olingan holatdagi kabi quvonchli holatni o'zida aks ettiruvchi "baxli tasodif"dan keskin farq qiladi.

Tabiatda hamma narsa ma'lum bir maqsadga yuz beradi, deya ta'kidlashga Aristotel haqlimidi? Platon olamidagi rux va demiurg tanoyilini ilgari surgan va shu sababli u tabiatda barcha narsa nima uchundir qilinadi, deydi. U holda, Aristotelning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, teologik (ilohiy) faollik – tabiatga xos xususiyat. Haqiqatan ham, ba'zan u Tangrini yodga oladi, biroq tabiat qay yo'sinda Tangri bilan bog'langanligini aniq tushuntirib bera olmaydi. "Metafizika"dagi Tangriga bergan (avsifi esa uning tomonidan tabiatga nisbatan har qanday maqsadga yo'naltirilgan faolligiga barham beradi. Ehtimol, buni Aristotelning empirik fanga nisbatan yildan-yilga kuchayib borayotgan qiziqishining unga Tangri to'g'risidagi masala bo'yicha o'z nuqtai nazarini aniq belgilab olishiga inkon hermagan, va boz ustiga, bu qiziqishning Aristotel ilmiy qarashlarining uning metafizik fikrlariga to'g'ri kelmasligi to'g'risidagi o'rindi ayblovg'a sahab bo'lgani bilan izohlash mumkiadir. Aristotelning tabiat teleologiyasiga (tabiatda hamma narsa oldindan belgilangan maqsadga muvofiq qilib yaratilgan, deya ta'lim qiluvchi diniy talimat) oid qarashlarini inkon etish yoki unga shubha qilish fikridan mutlasq yiroq bo'lgan holda, Aristotel metafizik nazariyasining yoki uning ilohiyotining unga tabiat to'g'risida aqlan boshqariluvchi tizim sifatida so'z yuritishiga huquq bermasligini e'tirof etish joizdir, u buni ko'p bora takrorlagan. Shak-shubhasiz, Aristotelning ushbu mulohazalari sof mavhurluk alomatini kash etadi.

Aristotelning fikriga ko'ra, boriq – Oy ostidagi (yotug' olamdagi) va Oy ustidagi (samovotdagi) kabi ikki turli olamdan iborat. Samovot olamida yo'q bo'lib ketishga, o'zgarishlarga yuz tutmaydigan yulduzlar joylashgan. Ular fazoga joylashib, to'g'ri chiziqli bo'yliab emas, balki aylana bo'yliab harakatlanadi. Faqat to'rt unsurgina to'g'ri chiziqli bo'yliab harakatlanadi. Aristotelning ta'kidlashicha, yulduzlar boshqa unsundan – aylana bo'yliab joylashishdan boshqa hech qanday o'zgarishlarga yuz tutmaydigan beshinchi va eng oliy unsur bo'lgan efiridan iborat. Aristotel Yer doira shaklida bo'lib, berliqning markazida harakatsiz joylashgan, uning atrofida esa suv, havo va olov yoki kul qatlamlari joylashgan, deydi. Ulardan tashqarida samo gumbazi joylashgan, ulardan eng

uzoqdagisi harakatsiz yulduzlar doirasi bo'lib, dastlabki dvigatel tomonidan harakarga keltiriladi.

Aristotel Kalippning sferalar soni o'ttiz uchga (aynan shunday miqdor sayyoralar harakatini izohlashga imkon beradi) teng, degan g'oyasini o'zlashtirgan holda, yana teskari tomonga harakatlanuvchi yigirma ikki sferaning ham mavjud ekanligini e'tirof etadi. Bu sferalar boshqa sferalarning qo'shni sferadagi sayyoralar harakatini buzishga intilishiga qarata-qarshi turish maqsadida hoshqalariga o'tib ketadi. Shu tariqa, unda eng uzoq sferani hisobga olmagan holda, ellik beshta sfera bo'lgan va bu shundan dalolat beradiki, nima uchun Aristotel "Metafizika"da yulduzlar sferasini harakatlantiruvchi dastlabki dvigateldan tashqari, ellik beshta harakatlanmaydigan dvigatellar ham mavjudligini ta'kidlaydi (Uning e'tirofiga ko'ra, agar Kalippning emas, balki Fydoksnning hisoblashini haqiqiy deb oladigan bo'lsak, u holda ellik beshta emas, balki qirq to'qqizta sfera bo'ladi). Aristotelga ko'ra, bu olamda ayrim narsalar yuzaga keladi va yo'qoladi, turlar va navlar esa – abadiy.

Shunday qilib, Aristotel ta'limotida biz zamonaviy mazmundagi tadrijiylik g'oyalarini topa olmaymiz. Biroq, garchi Aristotel turlarning tarixiy tadriji nazariyasini yaratgan bo'lsa-da, "ideal" darajadagi tadrij deya ataluvchi tadrijni yoki Shaklniing roli yanada baland darajaga ko'tarilib, barcha narsa yanada kuchayuvchi butun mavjudotning tuzilish nazariyasini – borliq tuzilishini tavsiflovchi nazariyani yaratgan bildi. Ushbu tuzilish negizida noorganik materiya joylashgan bo'lib, undan so'ng organik materiya joylashgan, zero o'simliklar – kamroq takomillashgan va hayvonlardan bir pog'ona pastda joylashgan. Biroq, hatto hayot tamoyili sifatida o'simliklarning ham joni bor, Aristotel buni "yashashga qodir tabiiy tana entelexiyasi" ("Ruh haqida" risolasida qo'llangan tushuncha) sifatida talqin qiladi. Ruh, tanadan ajralmagan holda bir paytning o'zida uning shakl-u shamoyili, harakatlanishi tamoyili va uning maqsadi ham hisoblanadi. Tana ruh uchun mavjud va har bir a'zo – uning faolligini ta'minlash maqsadiga ega.

Tana va ruh munosabati. Aristotel "Ruh haqida" nomli risolasining boshida ruhni tadqiq qilish naqadar muhim ekanligi to'g'risida so'z yuritadi, zero "ruh – bu jonli mavjudotning go'yoki virtual ibtidosidir".

Biroq ushbu muammo birmuncha murakkab, shu sababli tadqiqotning to'g'ri usulini topish oson emas. Aristotelning ta'kidlashicha, faylasuf va naturalist-olim turli usullardan foydalanadi va shu sababli o'z talqinini turlicha shakllantirishi g'oyat to'g'ri. Turli

fanlar tadqiqotning turli usullarini qo'llashini barcha mutafakkirlar ham tan olavermagan, va shundan kelib chiqqan holda, qandaydir fan sohasida kimyogarning yoki tabiatshunosning usullarini qo'llay olmasligi haqiqatni buzib ko'rsatishga olib kelmasligi kerak.

Murakkab substansiya – bu ibtidosi ruh deya atalmish, hayotga ega tabiiy tana. Tana ruh bo'lishi mumkin emas, zero tana – bu hayot emas, balki hayot kash etadi. "Ruh haqida"gi risolaning birinchi kitobida Aristotel turli faylasuflarning qarashlarini va psixologiya tarixini tavsiflar ekan, ibtido borasida ularni moddiy deb sanovchilar va nomoddiy deya tan oluvchilar o'rtasida kelishmovchiliklar mavjudligini e'tirof etadi. Bu masalada Aristotel o'zini Levkipp va Demokritning emas, balki Platonning izdoshlari sirasiga qo'shadi.

Shu tariqa, Aristotelda, tana ruh uchun materiya, ruh esa – tananing shakli yoki harakatidan iborat bo'ldi. Shu sababli Aristotel ruhni izohlashda tana to'g'risida ruhdan mahrum bo'lgan narsa sifatida emas, balki ruhga ega narsa sifatida so'z yuritadi. Ruh – bu tananing harakatlanishi sababi va undan ajralmaydi. Bunda, ehtimol tanadan ajralib chiquvchi qismlar mavjud bo'lishi mumkin, lekin ular tananing aniq harakatlanishi ko'rinishi hisoblanmaydi. Ruh – bu jonli tananing sababi va mohiyatidir: a) harakatlanish manbai sifatida; b) cheklovchi sabab sifatida va c) jonli tananing real substansiyasi (ya'ni rasmiy sabab) sifatida.

Turli xildagi ruhlar turli ko'rinishdagi jonli tanalarga taalluqlidir. Ruhning eng quyi (past) shakli o'simliklar ruhi (joni) hisoblanib, oziqlanuvchi moddalarni yutish va o'zi kabilarni aks ettirish bilan mashg'ul. Uni nafaqat o'simliklarda, balki hayvonlarda ham topish mumkin, garchi bunda u sof ko'rinishda, jumladan, o'simliklarda mavjud bo'lsa ham. Ushbu funksiyalar hayotni qo'llab-quvvatlash uchun ruhini bo'lib, barcha jonli mavjudotlarda uchrasa-da, biroq o'simliklarda faqat ushbu funksiyalarga mavjud: ularning ruhi (joni) bundan yuqori faollikni bilmaydi. O'simliklarga his qilishning keragi yo'q, binobarin ular harakatlanmaydi va muallabo avtomatik ravishda tuproqdan ozuqa moddalarini tortib oladilar. Bu narsa harakatlanmaydigan hayvonlarga ham taalluqlidir. Harakatlana oladigan hayvonlar esa, his qila olishi zarur, zotan ularning ozuqa izlashi behuda bo'lgan bo'lar edi; agar ular bu holda ozuqa topganlarida ham, uni o'zlari uchun ozuqa ekanligini aniqlay olmagani bo'lardilar.

Hayvonlar birmuncha yuqori shakldagi ruhga – his qiluvchi ruhga, ya'ni hissiy qabul qilish, intilish va makonga oid harakatlanish kabi uchta qobiliyatga ega.

Aristotel hayotni qo'llab-quvvatlash uchun oziqlanish zaruriti to'g'risida so'z yuritir ekan, hayvon o'z yemishini farqlay olishi uchun, hech bo'lmaganida unga tekkan paytida uni paypuslab sezish zarurati ham muhim ekanligini va bu hayvonga yordam berishini e'tirof etadi. Hayvonni o'ziga chorlovchi yemishning ta'mi ham hayoti uchun nihoyatda muhim. Hayvon manfaati uchun boshqa, u qadar muhim bo'lmagan sezgilar ham mavjud.

Keyingi pog'onada inson ruhi joylashgan. Bu ruh o'zida quyidagilardagi ruhlar – o'simliklar, hayvonlar ruhi funksiyasini bajaradi, biroq – aql, fikrlash qobiliyati kabi boshqalarda mavjud bo'lmagan yana bir qobiliyatga ham ega. Aql ilmiy fikrlash ko'rinishida amaliy fikrlash ko'rinishidagi kabi ikki usulda faollikni namoyon qiladi. Birinchisining obyekti haqiqat, o'zi uchun haqiqat sanaladi; ikkinchisining obyekti ham haqiqat, biroq o'zi uchun bo'lmagan, balki amaliy maqsadlarga erishish va oqilona xatti-harakatlarni amalga oshirish kabi haqiqat sanaladi. Ruhning fikrlashdan bo'lak boshqa barcha qobiliyatlari tanadan ajralmas va o'tkinchidir; aql esa tug'ilishdan avval ham mavjud bo'lgan va o'lmasdir. Biroq tanadan makon topgan aql, ruhning o'z izlarini qoldirishi kerakligi imkoniyati tamoyiliga rioya qilishni talab qiladi.

Aristotel aqlni – serg'ayrat aql va bardosh beruvchi aql kabi ikki xil ko'rinishga ajratadi. Serg'ayrat aql hardosh beruvchi aqlni tushunchaga aylantiruvchi obrazlar yoki fantazyalardan shakllarni tortib oladi (Aristotelning fikricha, fikrlashning barcha ko'rinishlari tasavvurga tayanadi). Faqat serg'ayrat aql o'lmasdir. Va bu aql alohida va hech narsaga yuz tutmaydi, o'z motiyatiga ko'ra faoliyatli bo'la turib, u hech gursa bilan aralashmagan.

Aristotel jon to'g'risida ilgari surgan muhim g'oyalari, bildirgan jiddiy mulohazalari bilan psixologiyaning shakllanishiga salmoqli hissa qo'shdi, desak bo'ladi. Uning ilgari surgan muhim g'oyalaridan biriga muvofiq, yuqorida qayd etganimizdek, aqldan boshqa barcha narsalar (quyi pog'onadagilar), ya'ni jonning "o'simlik" va "hayvon"ga tegishli qismlari tana singari halok bo'ladi. Mazkur qarash jonning abadiyligi haqidagi an'anaviy ta'limotlardan biroz farq qiladi. Keyinchalik saolaslikada Aristotelning jon haqidagi ta'limotiga xos bo'lgan noaniqlik, yetishmovchilik, xususan uning jonning faol qismi bo'lgan aql

mohiyati to'g'risidagi fikr-mulohazalarini qanday tushunish kerak, degan savol atrofida qizg'in bahslar bo'ldi.

Aristotelning idrok haqidagi qarashlari ham xuddi shunday bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Idrok, uning fikricha, idrok etiladigan predmet xossa bilan idrok etadigan a'zo xossasi o'rtasida tafovut paydo bo'lganda yuzaga keladi. Masalan, agar predmet ham, organ ham bir xil haroratga ega bo'lsa, idrok yuzaga chiqmasligi mumkin. Aristotel idrok predmetining obyektivligi va mustaqilligini ta'kidlagani holda uning mavjudligining passiv xarakterga egaligini inkor etadi. Idrok etiladigan predmet xuddi idrokinizga qarab harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinadi. Aristotel fikriga ko'ra, eng qisqa masofada turgun predmet teri sezgisi orqali idrok etiladi. Uzoqroq masofada joylashgan predmetlar esa insondan fazoviy muhit orqali ajralgan. Masalan, tovush eshitish a'zosiga yetib kelguncha, shu muhit orqali o'tadi; ana shuning uchun ham tovush bu a'zoga shu tovushni keltirib chiqargan zardobdan keyin yetib keladi. Bundan tashqari, bu tovush muhit bilan aralashib keladi; agar masofa juda uzoq bo'lsa, uni ajratish qiyin bo'ladi. O'z tabiatiga ko'ra hissiy idrok – jisim emas, u muhit orqali sodir bo'ladigan harakardan iborat. Idroklar ichida ko'rish sezgisi idrohidan o'rin tutadi. Nur alohida tabiatga ega horliqdir. Uning harakati, keltirib chiqargan o'zgarishlari darrov idrok etiladi.

Xotira, eslash avval mavjud bo'lgan tasavvurlarni qayta tiklashdan iborat. Uni idrok etilgan predmetlar bilan bir tartibda bo'lgan o'xshash predmetlarni idrok etish vujudga keltiradi¹⁸⁹.

Aristotelning bilish nazariyasi uning ontologiyasi – borliq haqidagi ta'limotiga tayanadi.

Bilish, Aristotel fikricha, subyektning obyekt bilan muvofiqligi bo'lgani uchun, turli jinslarga mansub obyektlar uchun mos bo'lgan jon qismlari bo'lishi kerak. Aql shunda chin bo'ladiki, qachon adolqiy fazilat, niyat (forzu, maqsad) bilan birga keladigan odandan tashkil topsa, niyat, xohish – motivlarini taroziga solishga intilsa. Intilish niyat yaxshi bo'lganda va intilish niyat bitan aynan bo'lganda to'g'ri bo'ladi. Mana shu holatlar mavjud bo'lganda tafakkur va uning yordamida erishilgan haqiqat amaliy ahamiyat kash etadi.

Bilishning maqsadi, uningcha, haqiqatga erishishdan iborat. Haqiqatga erishish, xatuga yo'l qo'ymaslik, nimaning zaruriy va nimaning o'zgaruvchan ekanligini aniqlash vositalari, Aristotel fikricha,

¹⁸⁹ Coppeston F. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2002. P.322-326.

fan, amaliyot, dunyomandlik va aqlidir. Biroq, bilimning oliy prinsipiga nisbatan hech qanday fan, yoki amaliyot, yoki san'atning bo'lishi mumkin emas: fan isbotlashni talab etadi, san'at va amaliylik o'zgaruvchan narsalarga taalluqli. Demak ham, xuddi ahmdagi singari, bu'zi narsalarni isbotlashni kerak bo'lganligi sababli, uning ham oliy prinsiplarga aloqasi yo'q. Demak, uningcha, bu prinsiplarni aqlga tegishli deb aytish mumkin.

Aristotelga ko'ra, fan predmeti – mavzu va zaruriy, faoliyat esa hoshqa narsaga mansub, ya'ni u zaruriy narsa emas. Shuningdek, faoliyat ijod yoki san'atdan ham farqlanishi zarur. Ijodning maqsadi – undan tushqarida mavjud.

Demak, Aristotel ilmiy bilimni san'atdan ham, tajribadan ham, o'y-fikrdan ham farq qiladi. Bilimdan farqli o'laroq, san'at buyumlarni (yoki asarlarni) ishlab chiqaradi. Demak, u amaliyot va ishlab chiqarish sohasi, bilim sferasi predmetni mushohada qilish, his etish, nazariya, aql bilan ko'rishdan tashkil topadi. Ilmiy bilim predmetiga ko'ra, borliq to'g'risidagi bilimdir. Shunga qaratmay, baribir faning san'at bilan umumiyligi bor – har ikkalasi ta'lim orqali uzatiladi. Shuning uchun ham san'at tajribaga nisbatan ko'proq bilim hisoblanadi, u chin mulohazalar bilan birga keladi.

Bilimning oddiy tajribadan va san'atdan farqi shundaki, u har ikkalasi uchun boshlang'ich naqta bo'lib xizmat qiladi. Lekin, bilimdan farqli o'laroq, tajribaning predmeti faktlar hisoblanadi (bunda yakka faktlar nazarda tutiladi). Tajribaning asosi – sezgilar, xotira va odatlarda. Biroq bilim sezgilar bilan bir xil emas. To'g'ri, har qanday bilim sezgilardan boshlanadi. Bu tezisi Aristotel bilish nazariyasi uchun asosiy deb biladi. Agar predmetga mos keladigan sezgi bo'lmasa, unda unga mos keladigan ishonchli bilim ham yo'q. Tajriba sezgilar bilan taqozo etilganligi uchun, uqil bevosita sezish predmetini bilishga muvaffaq bo'ladi: u yakkada bevosita – umumiyini, jinsai, masalan, Kallinda (odam ismi) – "inson"ni topadi. Lekin, bu yakkada umumiyini topish bilimdan farq qiladi: sezgilar faqat va vaqtning o'zgarishiga bog'liq, ilmiy bilish esa bog'liq emas. Bilim o'y-fikrdan ham farq qiladi. O'y-fikr chimoliy asoslarga suyanadi. To'g'ri bilim chinligi unga yetarli asos bo'lgandagina tasdiqlanadi. Chinligi asostanigandan keyin bilimni rad etib bo'lmaydi. O'y-fikrga qarshi hoshqa o'y-fikr bildirilishi mumkin. O'y-fikr "to'branib" turadi, ilmiy bilim esa mustahkam.

Platon singari, Aristotel uchun ham, chin bilim kuzatilayotgan faktlar, tushunchalar va metodlar bilan tanishishni taqozo etadi.

Narsalarni o'rganish, tabiatning umumiy qonunlarini, tafakkurning mantiqiy asoslarini o'rnatish uchun ko'p vaqt talab qiluvadi. Mafkar qilmasdan falsafiy diskurs ko'nikmalarini o'zlashtirib bo'lmaydi. Lekin, shuni ham ayish kerakki, Aristotel fikricha, falsafiy mushohada o'z-o'zidan odamni fozil bo'lishiga olib kelmaydi. Ana shuning uchun ham, hayotda nafaqat bilim ogallashga, balki fozillikka ham intilib yashash lozim va buning uchun davlat fuqarolarga zarur sharoit yaratib berishi zarur¹⁸⁷.

Aristotel fikricha, bilimdan oldin bilish predmeti mavjud. Bu tomondan olib qaralganda, bilim bilan sezgilar o'rtasida farq yo'q. Shu ma'noda ular o'rtasidagi munosabat quytmis jarayon deb qabul qilinadi. Agar bilim paydo bo'lgan deb olinsa, unda predmet va bilim ajralmas yaxlitlikda deb hisoblanadi. Aristotelga ko'ra, predmet uni bilgunga qadar bilimning mumkinlik tarzidagi predmeti hisoblanadi. Bilib olingandan keyin u haqiqiy predmetga aylanadi. Shu ma'noda bilish jins egallovchidir, ya'ni maxsus jinsning borliq usulidir.

Ilmiy bilimning asosiy xususiyatlari:

1. Isbotlanganlik (eng umumiylik va zaruriylikning).
2. Tushuntirish qobiliyati.
3. Birlikning bo'ysunish bo'qichlari bilan birligi.

Aristotel fikricha, fan – isbotlay oladigan borliq turi. Isbot faqat umumiyga tegishli. Masalan, Oynning tutilishi takrorlanib turadi, u bir xil shart-sharoitda sodir bo'ladi. Har bir alohida olingan holat Oy tutilishining xususiy xoli bo'lib hisoblanadi.

Ilmiy bilim nazmunining zaruriyligi va qo'llanilishining eng umumiyligi bilan ajralib turadi. Bu xususiyati ilmiy bilimning tushuntirish qobiliyatiga ega bo'lishini taqozo etadi.

Ilmiy bilimlar vazifalari: 1) birorta holatni qayd etish; 2) uning sababini aniqlash; 3) faktning mohiyatini tadqiq etish; 4) fakt mavjud bo'ladigan yoki bo'lmaydigan holatlarni o'rganish.

Bilim olish jarayoni bizlarga ma'lum bir munosabatda bo'lgan narsalardan (ya'ni, subyekt-obyekt munosabatining o'rnatilishidan) boshlanadi, ya'ni bizlar uchun birinchi bo'lgan tushunchadan, o'z-o'zicha birinchi bo'lgan tushunchaga o'tishdan iborat bo'ladi.

Aristotel "Metafizika", "Topika" asarlarida fanlar tasmifi masalasiga murojaat qilgan. U fanlarni nazariy va amaliy ilmlarga ajratadi. Nazariy fanlar, uningcha, boshlang'ich asos, predmetlar sabablari to'g'risida

¹⁸⁷ Пьер Адо. Что такое философия философия? / Перевод с французского И.П.Григорьевой. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. С. 102.

bilim beradi va shuning uchun ham ularning falsafa bilan "fikri" bir. Nazariy fanlar inson amaliy faoliyatini boshqarishga oid masalalar bilan shug'ullanuvchi amaliy fanlar bilan bog'liq bo'lib, ularni mushohada yuritish, kerakli natijalarga erishish, tadqiq etilayotgan masalalarning to'g'ri yechimini topish vositalari bilan ta'minlaydi va shu tariqa, ular uchun ishonchli nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu holat amaliy va poetik fanlarda aqliy mushohadaning oqibatdan sababga, ibtidoaga qarab yo'nalishini belgilaydi. "Amaliyot", ya'ni amaliy mushohada doirasida fikrning bunday harakati individdan oilaga va oiladan davlatga tomon, "ijod" doirasida esa, poetikadan (badiiy ijod nazariyasidan) ritorikaga (notiqlik san'atiga) va undan dialektikaga qarab yo'nalgan bo'ladi. Bunday "harakatda Arastu ilmiy abstraksiya, bilimlarni formulalashtirish prinsipi bilan Platonning "g'oyalar dunyosi", ya'ni shakllar nazariyasini yengish yo'lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishga majbur edi"¹⁹⁰. Bu holat Aristotelni tabiat hodisalarini o'rganuvchi fanlar, ayniqsa, fizika va u bilan uzviy bog'liq matematikani qiyosiy tahlil qilish, ularning metafizikaga munosabatini, borliqni o'rganishdagi tutgan o'rni, vazifalari va ahamiyatini aniqlashdagi masalasi bilan jiddiy shug'ullanishga undadi desak bo'ladi. Ana shuning uchun ham buyuk allomaning fanlar tasnifi borliqning "shakllari" pillapoyasiga qiyos qilishadi. Haqiqatda ham, "Bu tasnifda har bir fanning o'rni jismning sol shakliga yaqinligi bilan aniqlanadi"¹⁹¹.

Mantiqiy ta'limot. Aristotel ijodining muhim qirasini uning mantiqqa oid qarashlari tashkil etadi. Mantiqning fan sifatida shakllanishini haqli ravishda uning nomi bilan bog'lashadi. Aristotel o'zigacha bo'lgan mantiqqa oid fikr-mulohazalarni umumlashtirgan, tizimga solgan holda ularni izchil tarzda yorindi hamda tafakkurning mantiqiy shakl va qonuniyatlari, usullari haqida mukammal ta'limotni - mantiqni yaratdi. Mantiqning vazifasi, Aristotel talqinida, izoh manbulari bo'lib xizmat qilishga qodir bo'lgan elementlarga aylanuvchi usullarni o'rganish va ko'rsatishdan iborat. Aristotel o'zining asosiy maqsadini to'g'ri xulosa chiqarish san'ati haqida ma'lumot berishda deb tushunadi. Bu san'at haqidagi ta'limotni Aristotel "faa" deb ataydi. Lekin bu atamani Aristotel "ilming maxsus sohasini emas, balki keng ma'noda

isbotlash shartlari, uning ko'rinishlari, darajalari, umumiy qoidalarini aniqlashga imkon beradigan tadqiqot sifatida qo'llaydi"¹⁹².

Aristotel mantiq'i usos-e'tibori bilim xulosa chiqarish va isbotlash nazariyasidir. Ana shuning uchun bo'lsa kerak, Aristotel tafakkurning mantiqiy shakl va qonunlari haqidagi ilmiy "Analitika" (xulosa chiqarish haqidagi ta'limot) va "Apodiktika" (isbotlash haqidagi ta'limot)ga ijratdi. "Analitikalar" asari aynan ana shu nazariyaning asoslarini hayon qiladi. Xususan, "Birinchi Analitika"da sillogizm fikri qurish shakli, "Ikkinchi Analitika"da esa isbotlash usuli sifatida tadqiq qilinadi. Xulosa chiqarish va isbotlash ko'proq analitik tamoyillarga asoslanadi¹⁹³, va bu jihatdan olganda, Aristotelning mantiqiy ta'limotini matematik kategoriyalar va usullarni falsafiy talqin etish natijasida vujudga kelgan, deb hisoblash mumkin bo'ladi.

Aristotel tafakkurning boshqa shakl, qonuniyatlari, usullari to'g'risida va, umuman, turli falsafiy-mantiqiy masalalarga oid ko'p asarlar yozib qoldirgan. Uning shogirdlari mutafakkirning mantiqqa oid asarlarini to'plab va tizimga solib, unga "Organon" (bilim, fikrlash quroli) nomini berdilar. "Organon" Aristotelning bevosita tafakkur shakllari va qonunlari to'g'risidagi olti asarini o'z ichiga oladi: 1) "Kategoriya"lar asarida tushunchalar, ularning turlari, eng umumiy ilmiy tushunchalar - kategoriyalar, ularning ilmiy qiymati, tushunchalar bilan bog'liq mantiqiy amallar bayon etiladi; 2) "Talqin haqida" deb nomlanuvchi asari hukmlar haqidagi ta'limotni, xususan, ularning tuzilishi, turlari, ahamiyati, fikrlash jarayonida tutgan o'rni kabi masalalar muhokamasini o'z ichiga oladi; 3) "Birinchi Analitika" asarida mantiqiy tafakkurning eng muhim shakli - xulosa chiqarish, ayniqsa, deduktiv xulosa chiqarish (sillogizm), uning mantiqiy strukturasi va turlari masulalari tadqiq etiladi; 4) "Ikkinchi Analitika" asarida xulosa chiqarish bilan uzviy bog'liq bo'lgan isbotlash, xususan, isbotlashning asoslari, tuzilishi, turlari, isbotlash qoidalari, ularni buzganda kelib chiqadigan mantiqiy xatolar kabi qator masalalar izchil yoritilgan; 5) "Topika" kitobi fikrlash jarayonida foydalaniladigan turli mantiqiy kategoriyalar, ayniqsa, ehtimoliy bilimlarni tahlil etuvchi usullar, yo'l-yo'riqlarni, xususan, dialektik usullarni tahlil etishga bag'ishlangan; 6) "Sofistik raddiyalar haqida" asarida muvokama yuritish jarayonida

¹⁹⁰ Yo'ldoshev S., Arastu. -T.: O'qituvchi, 1998. B.33.

¹⁹¹ Yo'ldoshev S., Usmonov M., Karimov R. Qadimgi va o'rta asr G'arbiy Yevropa falsafasi. -T.: "Sharq", 2003. B.90.

¹⁹² Луканов П.К. Основы Аристотеля. -М.: Наука, 1980. С.6.

¹⁹³ Shuning uchun ham bo'lsa kerak, Aristotel bu temadan hura xulosa chiqarish to'g'risidagi ta'limotni, ham asosiy mantiqiy asarini nomlash uchun foydalanagan.

vujudga keladigan turli noto'g'ri xulosalar, ularning sabablari, turlari, zarari va ularni aniqlash hamda to'g'rilash yo'llari haqida so'z yuritiladi.

Aristotel "Organon"ni mantiq muammolarini tizimli ravishda bayon qilgan. mantiqqa fan maqomini berishga olib kelgan fundamental asar bo'lib, uning o'zagi sillogizim nazariyasi tashkil etadi. Hozirgi formal mantiqning asosiy tushunchalari, qonunlari, prinsiplari ilk bor aynan Aristotel tomonidan shakllantirilgan, ta'riflangan va tavsiflangan.

Aristotelning "Organon"ga kirmagan boshqa asarlari ham, ayniqsa, uch kitobi: "Jon haqida", "Fizika", "Ritorika" mantiq ilmining turli masalalariga oid fikrlarga boy. Aristotelning eng muhim falsafiy asari – "Metafizika"da ham mantiqning asosiy elementlari, shu jumladan, tafakkur qonunlari xususida fikr yuritiladi. Aristotel kashf etgan va izohlab bergan tafakkurning uch mantiqiy qonuni: 1) ayniyat; 2) noziddik; 3) uchinchi istisno qonuni haqidagi mulohazalar aynan ana shu "Metafizika" asarida bayon etilgan. Yana shuni alohida ta'kidlash zararki, Aristotel bu asarida "tafakkur shakllari va qonunlarini ularning tilidagi (nunjy) ifodalari"¹⁹⁴ bilan bog'lab tadqiq etgan. "Analitikalar"da esa tilni maxsus tadqiqot obyektiga aylantirdi va unda tilning ichki tuzilishi sifatida tahlil qilgan narsasi mantiqan to'g'ri xulosalash (sillogizmlar, dalil-ishotlar) bo'ldi¹⁹⁵.

Aristotel mantiq haqida ko'p yozilgan, uning turlicha talqinlari mavjud. Ana shulardan biri F.Koplstonga tegishli bo'lib, u e'tiborini Aristotelning tafakkur, fikrlash jarayonini fazilat sifatida olib qarashi, boshqa fazilatlar, xususan, axloqiy fazilatlar bilan bog'liqligida talqin qilishga qaratadi. Keling, uning yondashuviga nazar solaylik. Fikrlash-mulohaza qilish topqirliksiz mavjud bo'la olmaydi, ammo birinchisini ikkinchisiga taqqoslab bo'lmaydi, chunki fikr-mulohaza qilish – bu fazilat. Boshqacha aytganda, mulohaza qilish – maqsadga erishish yo'llaridagi topqirlik; ammo u har qanday maqsad uchun emas, faqat insonga haqiqiy yaxshilik olib keladigan maqsad yo'lidagi topqirlikdan iborat. Ayni paytda, u bizga to'g'ri maqsad qo'yishga yordam beradigan fazilat, shuning uchun ham mulohaza qilish ma'naviy fazilatlarisiz mumkin emas. Aristotel inson to'g'ri ishlar qila olishini yoki yaxshi fazilatlarga ega bo'lmay turib, qonunga muvofiq ishlar qilishi mumkin emasligini yaxshi tushunar edi. Bizlar, odatda, insonning yaxshi ekanligini uning ishlariga qarab baho beramiz, buning uchun fikr-mulohaza qilish talab qilinadi. Aristotel fikricha, "tabiiy" eziguliklar

(masalan, bola mehribon bo'lmasdan turib, tabiatan jasur bo'lishi mumkin) bir-biridan alohida-alohida mavjud bo'lishi mumkin, lekin ma'naviy fazilat to'la ma'noda inson qalbi bilan birlikda bo'lishi kerak. Buning uchun fikr-mulohaza qilish talab etiladi.¹⁹⁶

Aristotel dialektikasi. Aristotelning mantiqqa oid asarlari bilan tanishish ularda metod masalasining ustuvorligini ko'rsatadi va bu o'ring dialektika to'g'risidagi qarashlarini tushunishga yordam beradi. Xususan, mutafakkir metod bilan bog'liq uchta masalani alohida ajratadi:

1) *ehtimoliy* bilimni tadqiq etish metodi masalasi; buni o'rganuvchi mantiq qismini *dialektika* deb ataydi va unga yuqorida zikr etilgan "Topika" asarini bag'ishlaydi;

2) *ta'riflash va isbotlash* metodlari masalasi bo'lib, ular *ishonchli bilim* tavsifiga bag'ishlangan;

3) *induksi* – bilimning *asoslarini* topish metodi masalasi¹⁹⁷.

Yuqorida ta'kidlanganidek, Aristotel bilishning maqsadini mavjudot, predmetlar to'g'risida chin bilimga ega bo'lishda deb bilgan. Lekin bilishning tabiati shundaki, hamma vaqt ham, barcha hollarda ham inson ko'rilayotgan masala bo'yicha budaniga chin, *ishonchli* bilimga ega bo'lavermaydi. Ba'zan hosil qilingan bilim *ehtimoliy* bo'ladi. Shu tariqa, bilishda, ayniqsa, ilmiy bilishda ehtimoliy bilimdan chin bilimga o'tish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bu alohida metodni qo'llashni talab etadi. Aristotel uni "dialektika" deb ataydi hamda Sokrat va Platon ishlatgan ma'nosidan chekinib, ehtimoliy bilimlardan chin bilimlarga o'tishni tayyorlovchi, ilmiy metodga yaqinlashib keluvchi metod sifatida talqin qiladi. Mu'lumki, Sokrat uchun dialektika predmet to'g'risida amaldagi qarashlar, falsafiy tasavvurlardagi ziddiyatlarni tahlil qilish orqali ishonchli bilimni qidirish usuli edi. Platon esa dialektikani hissiyotga tayannmaydigan, jisimsiz "eydoslar", yoki "g'oyalarni idrok etish jarayonida aqlni mashq qildirish orqali haqiqiy mohiyatni bilishga erishish to'g'risidagi ta'limot deb tushungan. Har ikkalasida "dialektika" – ishonchli bilim metodi.

Aristotel, garchand dialektikaning predmetini ehtimoliy bilimlarni o'rganish bilan cheklab qo'ygan bo'lsa-da, "bironq ana shu cheklanish orqali dialektikaning keyingi rivoji yo'lida katta qadam qo'ydi hamda ehtimol bilimlar bilan haqiqiy bilimlar o'rtasida aniq chegara qo'yishga

¹⁹⁴ Аксенов А.С. Диалектика у Аристотеля. – М.: 1960. – С.74.

¹⁹⁵ Shirbe G., Gilje N. The history of philosophy. Polity press, 2002. С.131.

¹⁹⁶ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2006. P.278-279.

¹⁹⁷ Аксенов В.Ф. Античная философия. – М.: Восточный фронт, 1999. С.234.

muvaffaq bo'ldi"¹⁹⁸. Aristotelida "dialektika" talqinining o'ziga xosligi shunda namoyon bo'ladiki, u shubhaga o'rin qoldirmaydigan haqiqatlarni bayon qiluvchi bilim emas, u haqiqatga erishish yo'lidagi tadqiqotdan iborat. Uning fikricha, "dialektika" predmeti – haqiqatning o'zi, ya'ni predmetiga mos keluvchi bilim bo'lmay, faqat muhokama etilayotgan masala terminlari o'rtasida, bahs ishtirokchilari mulohazalarida formal ziddiyat-larning yo'qligi, xolos. Ana shunday ma'noda talqin qilingani uchun "dialektika" termini ba'zan Aristotel usullarida va ularga bag'ishlangan adabiyotlarda qo'shtirnoq ichiga olib yoziladi¹⁹⁹.

Aristotel dialektikasining mohiyati, birinchidan, suhbat, bahs jarayonida savol qanday qo'yilishi va qanday tadqiq etilishi, xususan, xulosalashning qanday qurilishi va uning qanday qilib javobni topishga olib kelishi, ikkinchidan, javobda nimauning yolg'on bo'lishini tekshirishi usulini taqdim etishida namoyon bo'ladi. "Dialektika yo'llovchi savollar qo'yishi san'atidir"²⁰⁰, – deydi alloma. Savol qo'yib, javob qidirishda quriladigan xulosa chiqarish shakli sillogizmdan ibora bo'lgani uchun Aristotel "sillogistik dialektika" terminini ishlatadi. Shu bilan birga, u bilimning asosini qidirishda induktiv metodning qo'llanilishini ham yoddan chiqarmaydi. Sillogizmda, ya'ni deduksiyada muhohadaning umumiydan yakkaga, induksiyada esa, aksincha – yakadan umumiyga qarab yomalganidan kelib chiqadigan bo'lsak, bu holatlar Aristotel dialektikasining falsafiy asosini yakka va umumiylik munosabati masalasi tashkil etishini bildiradi.

Aristotelga ko'ra, dialektika bilishning universal metodidir, u borliqning birorta sohasini bilish bilan cheklanmaydi. "Zero, hatma narsa ham borliqning muayyan bir sohasiga tegishli bo'lavermaydi, agar shunday bo'lganda, ular borliqning yagona boshlang'ich asosi orqali tushuntirilib bo'lmas edi"²⁰¹.

Birinchi muallim fikricha, umumiylik va yakka va metafizika va konkret fanlar, ya'ni falsafiy va xususiy-ilmiy bilimlar aloqadorligida o'zining aniq ifodasini topadi. U yozadi: "Barcha fanlar ular uchun umumiy bo'lgan asos orqali umumiylikka ega. Umumiy deganda men isbotning nima haqida bo'layotganini va isbotlanayotgan narsani emas,

¹⁹⁸ Yo'llovchi S. Arzu. – T.: O'qituvchi, 1998, p. 21.

¹⁹⁹ Masalan, qarang: Аксют Р.Ф. Аристотель философ. – М.: Восток-Гард, 1999, С.234-237.

²⁰⁰ Аристотель. Соч. в 4-х тт. Т.2. – М.: "Мысль", 1978, С.556.

²⁰¹ Shu asar: B.351.

balki isbotni amalga oshirishda foydalanishadigan asosni tushunaman. Dialektika esa barcha fanlar bilan ish ko'radi. Barcha boshlang'ich asoslar uchun umumiy bo'lgan umumiylikni, masalan, barcha narsalar uchun chin hisoblangan tasdiq yoki inkor shakldagi fikrni, yoki teng bo'lgan narsadan teng narsani ayirsang, teng narsa qoladi, degan mulohazani va shu kabilarni isbotlashga urinadigan narsa ham faqat bo'lgan bo'lardi. Biroq dialektika qandaydir juda aniq bo'lgan narsa yoki birgina jins bilan ish ko'rmaydi. Aks holda u savollarga murojaat qilmagan bo'lardi. Isbotlovchi kisti savol qo'ymaydi, chunki o'zaro qarash-qarshi fikrlardan bir xil narsa isbotlanmaydi"²⁰².

Aristotel dialektikaning foydaliligi haqida gapirar ekan, uning uchta maqsad uchun ulotida ahamiyatli ekanligini ta'kidlaydi: mashq qilish uchun, og'zaki suhbat uchun, falsafiy bilimlar uchun. Xususan, "falsafiy bilimlar uchun uning foydaliligi shundaki, birorta tomoning to'g'ri ekanligiga shubha uyg'onganda bizning har bir konkret vaziyatda chin yoki yolg'onni payqashimizni osonlashtiradi. Dialektikani tadqiq etish yana barcha fanlar uchun boshlang'ich asosni bilishda foydalidir. Chunki muayyan bir faning boshlang'ich asosidan kelib chiqib barcha fanlar uchun umumiy boshlang'ich asos haqida gapirib bo'lmaydi, chunki u barcha fanlarga tegishlidir... Zero, tadqiqot usuli sifatida u (ya'ni dialektika – M.Sh.) barcha fanlarning boshlang'ich asoslariga etib borishga yo'l ochib beradi"²⁰³.

Aristotel fikricha, "Dialektika sinash (suhbatdosh muhohadasini – M.Sh.) san'ati hatodir"²⁰⁴. Buni u quyidagicha tushuntiradi. Dialektik sillogizmining mantiqiy kuchi – uning ichki ziddiyatlardan xoli ekanligida. Biroq, uning bu ustunligi faqat ehtimoliy xulosa olishga imkon beradi, xolos. Bunday yo'sindagi tadqiqotni haqiqatni o'rnatish deb emas, sinash deb hisoblash zarur.

Shuni ham ta'kidlash joizki, sistemali tarzda ishlab chiqilgan "sinash" – bu faqat mantiqiy mashq emas. "Sinash" fikrni juz'iy holat, tasudif doirasidan eng umumiylik sferasiga olib chiqadi. Lekin bu eng umumiylik hali zaruriylik emas. Bunda "dialektika"ning maqsadi ta'riflash yoki rad etishdan iborat.

Aristotelning ta'kidlashicha, savolga javob berayotgan kishidan fikrni tasdiqlash yoki inkor etishni talab qilish isbotlovchining emas, sinayotganining ishtidir. "Zero, sinash san'ati muayyan tarzda dialektika

²⁰² Аристотель. Соч. в 4-х тт. Т.2. – М.: "Мысль", 1978, С.277.

²⁰³ Shu asar: B.351.

²⁰⁴ Shu asar: B.556.

bo'lib, u biladigan kishiga emas, balki bilmaydigan, lekin o'zini biladigan qilib ko'rsatuvchiga qaratilgan. Ana shuning uchun ham kim haqiqatda (barcha narsa uchun) umumiyini tadqiq etayotgan bo'lsa, u dialektikdir; buni ko'rinish uchun qilayotgan kishi esa – sofist. Eristik va sofistlik xulosa chiqarish – bu, birinchiidan, sinash san'ati sifatida dialektika shug'ullanayotgan masalaga nisbatan olib qaralganda, qalbaki xulosa chiqarishdan iborat, hatto u chin bo'lsa ham shunday, chunki u sabab to'g'risidagi fikrda aldah qo'yadi²⁰⁵. Aristotel fikricha, "Bahoni yaxshi ko'radiganlar ham, sofistlar ham bir xil dalillardan foydalanishadi, lekin turli maqsadlarda. Bina dalil ham eristik, ham sofistlik bo'ladi, lekin bitta narsa uchun emas: eristikada – qalbaki g'alaba uchun, sofistikada qalbaki donishmandlik uchun. Amalda sofistika haqiqiy donishmandlik emas, qalbaki donishmandlikdir. Eristikning dialektikka munosabatini ma'lum bir ma'noda chizmani xato bajarganning geometrga munosabatiga o'xsharsa bo'ladi²⁰⁶.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Aristotel "dialektika"ni universal bilish metodi sifatida talqin qilgan ekan, ayni paytda, uning mantiqiy mazmuniga, mantiqiy tavsifiga ko'proq e'tibor qaratadi.

Axloqiy qarashlari. Axloq masalalariga oid muhim savollarni qo'yib, ularni tadqiq etgan murafakkirlardan biri ham Aristoteldir. U mazkur savollarni ko'proq etika doirasida muhokama qilgan va unga uchta asarini: "Nikomax etikasi" (otasi Nikomaxga bag'ishlangan) "Evdem etikasi" (do'sti va shogirdi Evdem yozmalari asosida tuzilgan), "Katta etika" (yuqoridagi ikkita asardan olingan parchalardan tashkil topgan) bag'ishlagan.

Aristotelning axloqiy faoliyat va axloqiy jasuratlar to'g'risidagi masalalarni qo'yishi, shu jumladan, axloq kategoriyalarini talqin etishi falsafiy yondashish asosiga qurilgan; u olam va unda insonning faoliyatini qamrab oladi.

Birinchi muallim fikricha, axloq masalasini tadqiq etishga kirishishdan avval quyidagi savollarni qo'yib, ularga javob topish kerak: 1) baxt-saodat nima? 2) inson baxt-saodatga erishishga qodirmi yoki yo'qmi? 3) baxt-saodatga erishish uchun qaysi yo'ldan borish kerak? 4) inson eng buyuk maqsad baxt-saodat ekanligini tushunib yetadimi²⁰⁷? Mazkur savollar hozirda ham o'zining ilmiy qiymatini yo'qotgan emas.

Ularga javob qidirar ekan, Aristotel axloqiy fazilatlar va ularni aks ettiruvchi kategoriyalarga murojaat qiladi. Uning fikricha, barcha fanlardagi kabi axloqda ham biror narsaning mohiyatini bilmay turib, uni hosil qilishni tushunib bo'lmaydi. Ana shuning uchun ham, fazilat nimeligini birinchilar qatorida Pifagor tahlil qilgan, ammo u masalaga noto'g'ri yondashgan. Xususan, Pifagor fazilatlarini raqamlarga tenglashtirgan, ularni o'z-o'ziga ko'paytirilgan raqam deb hisoblagan.

Aristotel Sokrat fikrlariga ham qo'shilmaydi, chunki u fazilatlarni bilimlarga tenglashtirgan, aslida, bu ham to'g'ri emas. Chunki barcha bilimlar fikr-mulohaza bilan bog'liqdir; fikr-mulohaza esa inson ruhining fikr yurituvchi qismida vujudga keladi. Sokrat ruhning aqliy quvvatdan boshqa quvvatlarini, jumladan, ehtiros va fe'l-atvorni yo'qqa chiqaradi; uning kamchiligi ana shundadir.

Platon, Aristotel fikricha, ruh quvvatlarini aqliy va noaqliy deb, ikkiga bo'ladi va bu bilan masalaga to'g'ri yondashadi. Shuningdek, u ruhning ikkala qismiga xos fazilatlarni ham aytib o'radi, tavsiflaydi. Lekin, shundan so'ng yangilashadi: fazilatni o'zining oliy ne'mat haqidagi ta'limoti bilan bog'lab, noto'g'ri xulosaga keladi, xususan, oliy ne'matni fazilatlarga bog'liq emas, deb tushuntiradi.

Aristotel fikricha, axloqiy fazilatlarini muhokama etishda shunga e'tibor berish kerakki, har qanday ilmda va hunurda qandaydir maqsad bo'ladi; aynan ana shu maqsad ne'mat hosil qilishni ko'zda tutadi. Barcha fazilatlar, ne'matlar uchun umumiy bo'lgan, ularni birlashtiradigan umumiy asos, maqsad – oliy ne'mat mavjud²⁰⁸. Mukammal maqsad baxt-saodatdir. Lekin "baxt-saodat juda ko'p, turli-tuman ne'matlardan tashkil topadi²⁰⁹". Ana shu ne'matlarga, fazilatlarga erishishga intilib yashash baxt-saodatga eltadi. Muna shu fikrlarga tayanib, Aristotel quyidagi xulosaga keladi: "Demak, oliy ne'matga erishishdan maqsad fazilat va kamolot hosil qilishdir. buni hosil qilishdan maqsad esa – baxli yashashdir. Mukammal maqsad mukammal fazilatlarida baxt-saodatga erishishdir. Go'zal fazilatlarga intilib yashaganimizda, biz baxt-saodatni va oliy ne'matni qo'lga kiritadi²¹⁰".

Aristotelga ko'ra, insonga, boshqa barcha narsalardagi singari, ozgu maqsadga intilish xos, lekin bu intilishlar to'siqlarga duch keladiki, ular ham inson tabiatiga tegishlidir. Aristotel masalaning bu tomonini

²⁰⁵ Аристотел. Соч. в 4-х тт. Т.2. –М.: "Мысль", 1978. С.554-555.

²⁰⁶ Shu asar. B.555.

²⁰⁷ Qadimgi va O'rta asr G'zabiy Yevropa falsafasi. –1.: 2003. B.102.

²⁰⁸ Аристотель. Поэтика. Ахлақий кабир. – Т.: Янги асар акадети, 2004. Б.96-97.

²⁰⁹ O'sha asar. B.103.

²¹⁰ Аристотель. Поэтика. Ахлақий кабир. – Т.: Янги асар акадети, 2004. Б.105.

juda yaxshi his qilgauligi ko'rinib turibdi. Komillikka intilayotgan, yuksak ma'naviy tushunchalar bilan yashashga harakat qilayotgan odam bugungi kunda ham ko'p mashaqqatlarga duch keladi, hayotning og'ir sinovlaridan o'tishga majbur bo'ladi. Uning negizida hayolga qaragan qarama-qarshi yondashuvlarning mavjudligi, ezigulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik kabilarning yonma-yon yashashi yotadi. Bunga e'tiborini qaratib, birinchi Prezidentimiz ikki xil hayotiy qarash – ezgu va xolis ishlar bilan xalqqa naf yetkazishni o'ylaydigan insonlar hamda o'zining nafs qayg'usi, huzur-xalovatini o'ylab, yengil-yelpi umr kechuradigan odamlarga xos hayotiy qarashlarni ajratadi va bu ikki xil dunyoqarash asosida paydo bo'ladigan og'ir savollar odamzodni qadimdan o'ylantirib kelayotganini, unga turli millat va e'gudga mansub munofakkidlar, faylasuflar javob topish uchun izlangani, ko'plab asarlar yaratganini, bu savollarning hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib qolayotganini alohida ta'kidlaydi²¹.

Biroq, oxir-sqibatda ezigulikning yovuzlik ustidan g'alaba qilishi ham – o'z tasdig'ini topgan haqiqat. Adolat ana shunda ham namoyon bo'ladi. Niyati pok kishining har qanday faoliyati inayyan ezigulikka, ne'matga qarab yo'naladi. Bunda bu'zi bir maqsadlar o'z holicha ahamiyatga ega bo'lmay, boshqa maqsadlarni amalga oshirishga bo'ysundirilgan bo'lishi mumkin. Lekin shunday bir maqsad borki, uni qo'yishni har bir kishi xohlaydi. U – oliy ne'mat.

Oliy ne'mat, o'z mazmuniga ko'ra, farog'at, lo'kin-sochilik, yaxshi hayol va faoliyat. U moddiy boylikdan ham, huzur-xalovardan ham va fozillikdan ham iborat emas. Masalan, boylik hayotning oliy maqsadi bo'la olmaydi, chunki u boshqa maqsadga erishish vositasi, "mukammal ne'mat – o'z-o'ziga bo'ysunadi". Hayol ne'mati, o'z-o'ziga bo'ysungani holda, o'z-o'ziga maqsad bo'lishga va hech narsaning bo'lishiga muhtoj emas. Oliy ne'mat, o'z mazmuniga ko'ra, insonning o'ziga xosligi, uning bu dunyoda turgan o'rni bilan belgilanadi. Boshqa jonzodlardan farqli o'laroq, inson ichish-yeyishdan boshqa aqlga ham egadir. Shuning uchun ham insonning asosiy vazifasi – aql bilan faoliyat yuritishdir. Komil inson esa ana shu faoliyatni ajoyib tarzda – fozilga xos xislat ila amalga oshirish uchun yaratilgan.

Aristotelga ko'ra, oliy ne'matga intiluvchi hayot faqat faol bo'lishi kerak. Bizning borlig'imizni mumkinlik tarzida mavjud bo'lgan energiyani to'yobga chiqarish tashkil etadi. Namoyon bo'lmagan yaxshi faziladlar farog'atga olib kelmaydi. Bu yerdan, xudbi Olimpiya

munosabatlaridagi singari, makofot chiroyliga emas, munosabada yurganga tegadi²².

Fozillar tarzi. Oliy ne'matga erishish, Aristotel fikricha, oliy maqsaddan tashqari unga bo'ysunadigan ma'lum miqdordagi quyi maqsadlarni qo'yishni ham taqozo etadi. Ularning mohiyatini tushunib yetish uchun komil inson ta'ziliga murojaat etish, ushlar kelib chiqish zarur. Mukammal inson o'z faoliyatini adegijy mukammalikka erishishga yo'naltiradi, huning shuru esa fozillik yoki jasorat faoliyatda to'g'ri harakat, maqsaddan iborat.

Faziladlar affektlar (nafas, qo'rqinch, jasorat) ham, qobiliyatlar (qobiliyat uchun maqtashmaydi ham, qoralamaydi ham) ham emas. Faziladlar orttirilgan xususiyatlardir. Fazilat ikki nuqsomning: mo'liko'chilik va yetishmovchilik o'rtasi; uni topish qiyin, chunki aylana markazini har kim ham topa bilmaydi, shuning uchun ham axloqiy kamolat juda kam erishiladigan, ayni paytda, maqlovga sazovor va go'zal narsadir.

Fazilatning manbai – ruh-ko'ngildir. Ko'ngil ikki qistodan: aqliy quvvatga ega bo'lgan hamda aqldan tashqari qismlardan tashkil topadi. Ko'ngilning aqliy quvvatga ega qismiga aqillik, zukkotik, farosatlik, zehonlik va shunga o'xshash hislatlar kiradi. Aqldan tashqari qismiga esa insof, adolat, mardlik kabi axloqiy xislatlar tegishlidir. Bunday hislatlarga erishish insondan fanlikni, shuningdek, iroda kuchini ishga solishni taqozo etadi.

Fazilatlarni Aristotel 2 ga ajratadi: etik va dianoetik faziladlar. Birinchisi xarakter faziladlar, ikkinchisi-intellektual xarakter faziladlar. Masalan, saxiylik, tiyqlik – etik faziladlar, donolik, aqillik va es-hushini yig'ish – dianoetik faziladlar hisoblanadi. Etik faziladlar odatlardan paydo bo'ladi. Dianoetik faziladlar, amsan, ta'lim, tajriba asosida shakllanadi va ma'lum bir vaqt o'tishini taqozo etadi. Dianoetik fazilatlarni tushuntirish uchun Aristotel "Nikomax etikasi"ning 6-kitobida jon haqidagi ta'limotini qisqacha bayon qiladi. Jonni aqlli va aqlsiz qismlarga bo'lib, o'z navbatida, aqliy qismini ham ikkiga ajratadi: birinchi yordamida borliq prinsiplarini mashahada qilinadi, ikkinchisi orqali o'zgarishga qobiliyatli bo'lgan prinsiplar b'rok eiladi.

Aristotel ta'kidlaganidek, iroda (ixtiyor erkinligi) maqsad, niyat vositalari bilan ish ko'radi. Haqiqiy maqsadga intilish shaxsiy lamuvga bo'ysunmaydi va inson, xalidi ko'radigan bo'lib tug'digani singari, ana

²¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas imch. – T. Ma'naviyat, II, 22-23.

²² Capleton F. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.279.

shu intilish bilan ham bog'liqlik zarur. Kim tabiatiga ko'ra ana shu sifarga mukammal ega bo'lsa, ana shu fazilatli insondir²¹². Uningcha, ha'zilar, "mudomiki, fozil odam bo'lish o'zining xohish-irodangacha bog'liq, ixtiyorida ekan, uni xohlasam fozil bo'la olaman", deb o'ylashim mumkin. Ammo hayotda bunday bo'lishi mumkin emas, chunki hatto, badii tarbiyasi ishlarda ham bunga erishib bo'lmaydi. Ko'ngil, dil parvarishi haqida gap ketganida shuni aytish mumkiniki, eng fozil bo'lishga intilgan odam, agar u tabiatan fazilatli bo'lmasa, o'z maqsadiga erisha olmaydi. Biroq, "shu intilish tufayli avvalgi holatidan ko'ra fazilatliroq bo'lishi mumkin"²¹³.

Yuksak axloqiy fazilatning shakllanishida aql, uning yordamida bilimning ahamiyatini ko'rsatish Aristotelning axloqiy tushunchalarni tadqiq etishga yondashishining muhim bir jihatini tashkil etadi.

Mutafakkir fikricha, inson hayotining haqiqiy maqsadi – huzur-xalovlar emas, balki farovonlikdir. Farog'at – bo'sh vaqtadir. Aqlga muvofiq kechirgan hayot insonni inson qiladi. Oliy jasorat haqiqatni nazariy mushohada qilishdan iborat.

Aristotel fikriga ko'ra, oliy jasorat haqiqatni nazariy mushohada qilishdan iborat. Jasorat, mo'tadillik, saxiylik, bag'rikenglikda ifodalangan qat'iy insonning fozil, erkin, yorqin tipidan iborat. Aristotelning etik ideali ana shunday xislatlarga ega insondir. Ayni ana shu hislatlar hayot ideali bo'lgan haqiqatni mushohada etishga o'rgatadi. Demak, uningcha, **asosiy etik ideal – haqiqatni anglash**.

Aristotelning axloqiy ta'limotida adolat kategoriyasi alohida o'rin tutadi. "Etika"ning beshtinchi kitobida u adolat haqida so'z yuritadi va o'z tushunchasini bayon qiladi. Bular: a) qonuniylik; b) adolat va tenglikka olib boruvchi ("Nikomax etikasi").

Adolat to'g'risida gapirar ekan, Aristotel uning xususiy shaklini ikki turga bo'ladi: taqsimlovchi adolat va tenglashtiruvchi adolat. Birinchisida taqsimlash prinsipi bo'lib, shaxslarning sha'ni, nomusi xizmat qiladi (xizmatlari, axloqiy jasorati va b). Bu proporsionallik prinsipidan iborat. Ikkinchisida iqtisodiy asoslardan, xususan, arifmetik proporsionallikdan kelib chiqiladi. Tenglashtirish ehtiyoj tufayli zarur bo'ladi.

Yuqorida bildirilgan mulohazalar shuni ko'rsatadiki, Aristotel axloq tushunchalarini o'rganishga o'z davri ijtimoiy ahvolidan kelib chiqib

²¹² Capleton P. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.280.

²¹³ Аристотель. Политика. Аз.оқи кабар. – Т.: Янги аср акад.к. 2004. –Б.114.

yondashgan. Uning ha'zi mulohazalariga qo'shilmaslik mumkin. Lekin axloqiy fazilatlar orasida zamon o'zgarishiga qurab o'z mazmun-mohiyatini yo'qotmagan, aslar sinovidan o'tgan, barcha davrlar uchun birdek ahamiyat kasb etib, inson ma'naviy qiyofasini belgilaydigan axloqiy fazilatlar, ularni ifoda etuvchi tushunchalar bo'ki, ularning ilmiy va amaliy qadr-qimmatini zamonni tanlamaydi, abadiy mavjud umuminsoniy axloqiy qadriyalar sifatida saqlanadi, yangi avlodlar uchun muhim ma'naviy kuch bo'lib qolaveradi. Aynan ana shunday masalalarni muhkama etganligi bilan Aristotel axloqiy ta'limotini qadrlanadi.

Iqtisodiy qarashlari Adolat kategoriyasini Aristotel ko'proq iqtisodiy munosabalar tizimi misolida tushuntiradi. Xususan, u qiymat masalasini "adolat" munosabalarining xususiy holi deb olib qaraydi. Xo'jalik ne'matlarini ayiriblash, uningcha, adolat prinsipiga asoslanishi kerak. Adolatning xususiy holi moddiy ne'matlarga teng munosabaddir. Shunga muvofiq holda, insoniy fazilat – bu, avvalambor, to'g'ri mo'ljal o'la bilish, mos xati-harakat qilish, yaxshilikning bor joyini aniqlash demakdir. Bunday ko'nikmani Aristotel "o'rtacha" tushunchasi orqali ifodalaydi. "O'rtacha" deganda, mutafakkir, yomon bilan yaxshilikning o'rtasini emas, balki yaxshiliklarning o'rtasini, aniqrog'i, eng yaxshisini tushunadi²¹⁵.

Inson, aniqrog'i, fazilatli inson ortiqcha boyligidan, to'kin-sochibuligidan ham, yetishmovchilikdan ham chetlashadi, ular o'rtasidagini tanlaydi. Inson kamillikka intilishi kerak, chunki u barcha narsa to'g'risida to'g'ri fikr yuritadi va barcha hollarda unga hayot haqiqati ochiladi: u haqiqatning o'lchovi va ne'yori sifatida barcha joyiy hollardagi haqiqatni ko'radi. Fazilatli xati-harakat qilishning shart-sharoitlari esa quyidagicha: 1) o'z harakatini anglashi zarur; 2) shunday harakat qilish kerakki, u vosita emas, balki o'z-o'zicha maqsad bo'lsin; 3) muayyan prinsiplarga qat'iy rioya etishi kerak.

Aristotel adolatning xususiy shaklini ikki turga bo'ladi: taqsimlovchi adolat va tenglashtiruvchi adolat. Birinchisida taqsimlash prinsipi bo'lib, shaxslarning sha'ni, nomusi xizmat qiladi (xizmatlari, axloqiy jasorati va b). Bu proporsionallik prinsipidan iborat. Ikkinchisida iqtisodiy asoslardan, xususan, arifmetik proporsionallikdan kelib chiqiladi. Tenglashtirish ehtiyoj tufayli zarur bo'ladi.

Adolatsizlik, mutafakkir fikricha, moddiy ne'matlarga tengsiz munosabalarining xususiy ko'rinishidir.

²¹⁵ Аристотель. Политика. Аз.оқи кабар. –М.: 2000. С.271.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, Aristotel uchun inson hayotining haqiqiy maqsadi huzur-xalovat emas, balki farovonlikdir. Farovonlik – bosh vaqtdadir. Aqilga muvofiq kechirgan hayot insonni inson qiladi.

Fazilatlar ichida inson uchun eng zarur bo'lgani – boylik. U insonning ko'zlagan maqsadiga erishishi uchun quroldir. Boylik deganda, Aristotel aniq ma'noda xo'jalik uchun zarur buyumlar oilaga va davlatga foydali, inson hayoti uchun kerakli narsalarni yig'ishni, yaratishni tushunadi. Farovonlik – ortiqcha boylikka ega bo'lishni anglatmaydi. Boylikka ega bo'lganlar ikki guruhga bo'linadi. Birinchisini isrofgarchilikka yo'l qo'yib, tejandorlik to'g'risida o'ylamaydiganlar tashkil etadi. Ikkinchisini o'ta xasis, me'yorida ortiq tejaydiganlar tashkil qiladi. Har ikkala guruh kishilarini fazilatli deb bo'lmaydi. Ega yaxshi odamlar o'rtacha yo'ldan – me'yorida sari etish va tejash yo'lidan boradi.

Mana shu bilan bog'liq holda Aristotel xo'jalik yuritishning 2 ta turini alohida farq qiladi: "ekonomika" va "xrematistika". Ekonomika, ya'ni iqtisod xo'jalik yuritishning to'g'ri usuli, u oila va uning a'zolarini oliy maqsad-farovonlikka erishish uchun zarur bo'lgan narsalarga ega bo'lishga inson beradi. "Xrematistika" esa, oliy maqsadga emas, cheksiz boylik orttirishga undaydi.

Aristotelning estetik qarashlari. Estetikaning fundamental tushunchalaridan biri go'zallik ekanligi ma'lum. Go'zallik haqida gapitar ekan, Aristotel, avvalambor, oddiy yoqimlilik bilan chiroylilikni farqlaydi. Xususan, u hissiyot orqali tanlashni estetik tasavvur orqali olingan tanlashdan farqlagan. Shu orqali real go'zallikni ideal go'zallikdan, ya'ni istakni yuzaga keltiradigan go'zallikni farqlagan. "Metafizikada" u matematik fanlar ham chiroylilikdan aloqasini uzmagani, yoqimli hissiyotlarni yuzaga keltiradi, deydi.

Aristotelning go'zallik bilan yaxshi holatni farqlaganini aniq aytib bo'lmaydi, chunki hech qayerda u haqida aytib o'tmagan. "Ritorika"da chiroylilik – bu yaxshi holat, deb aytib ketgan, xolos. Bu, albatta, nima chiroyli va nima axloqiy degan narsalarni belgilab bermaydi.

Aristotel fikricha, poeziya alohidalikdan ko'ra univrsallik xususiyatiga ega. Boshqacha aytganda, poeziya abstrakt narsalar bilan shug'ullanadi, bu esa falsafaning ishi. Shuning uchun Aristotel didaktik poeziyani inkor etgan, chunki falsafiy tizimni she'rda bayon qilish – bu ritmik falsafiy asar yozishdir va uning she'riyatga umuman aloqasi yo'qdir.

Aristotel "Poetika" asarida epik janr – tragediya va komediyani tahlil etgan va ayniqsa, tragediya tavsifiga keng to'xtalgan; tasviriy san'at, skulptura va musiqalar faqat eslab o'tiladi²¹⁶.

Aristotelning siyosiy nazariyasi

Jamiyat va davlat to'g'risidagi ta'limotida ham Aristotel qiziqarli mulohazalarni bildirgan. Uning ta'kidlashicha, kamil inson – mukammal fuqaro bo'lishi uchun davlat ham mukammal bo'lishi kerak. Oliy maqsad – haqiqatga munohada etish yo'li bilan erishish intellektual intuitsiya bo'lsa-da, biroq inson tabiati nomukammal. Ana shu nomukammalligi tufayli hayot qator no'matlarga, fazilatlarga muhtoj, ular oliy maqsadga nisbatan quyida tiradi va unga bo'ysonadi. Shuningdek, insonga tana sog'lig'i, ovqat, zaruriy shart-sharoitlar kerak.

Davlat, Aristotel fikricha, qandaydir muomala turini anglatadi. Davlatlar o'rtasidagi munosabat muomalaning oliy shakli, deb asoslanadi. Davlat doirasida hoshqa ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos maqsadlari va yo'llarining yaxshi sistemasi mavjuddir.

Davlat (davlat deganda Aristotel grekcha polisni tushunur edi – M.Sh.) har qanday jamiyat kabi, qandaydir bir maqsad uchun yashaydi. Davlatning maqsadi – inson farovonligi, uning ma'naviy va intellektual hayoli uchun shart-sharoitlarni ta'minlashdan iborat.

Aristotel fikricha, oila bu – oddiy, jo'n birlik bo'lib, hayot davomiyligini ta'minlash va kundalik ehtiyojlarni qondirish uchun kerak; bir necha oilalar qisqa muddatli ehtiyojlarni emas, uzoqni ko'zlab harakat qilishsa, aholi punktlari paydo bo'ladi. Bir qancha aholi punktlari birlashib, undan davlat paydo bo'ladi. U ehtiyojlarni qondirish, yaxshi hayotni qurish uchun mavjud bo'ladi, shu his Aristotel. davlat oila va boshqa birliklardan farq qiladi, deydi. Faqat davlatda shaxs o'zining barcha ehtiyojlarini qondirishi mumkin, ehtiyojlar tabiiy ekan, demak, u ham tabiiydir. Yuqoridagilardan shunday xulosa kelib chiqadiki, inson tabiatan siyosiy hayot bilan bog'liq va bunda davlat uni ta'minlaydi va bu tabiiy holdir; kishi davlatsiz axloqiy rivojlanmagan bo'lardi yoki super odam hisoblanardi.

Aristotelga ko'ra, tabiat insonga nutq berib, jamiyatni shakllantirdi. Ijtimoiy hayot rivojining yakuni – bu davlatdir. Davlat shaxs va oiladan ustun tiradi, chunki davlatsiz hech kim farovonlikka erisha olmaydi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishmay, o'zini mustaqil hisoblagan kishilar yo

²¹⁶ Caplestone F. History of philosophy. Vol. II. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.190.

past, yo ilohiy odamlar hisoblanadi. Davlat fuqarolarning baxtli va farovon yashashi uchun xizmat qiladi. Bunday konsepsiya, agar u mistik va totalitar nuqtai nazarda bo'lsa, yashashga loyiqdir. Aristotel, imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, ko'p davlatlarni, imperiyalarni ko'rmagan bo'lsa-da, faqat grek shahar-davlatlarini bilgan bo'lsa-da, o'zining konsepsiyasini chuqur, yaxshi izohlab bera olgan.

"Siyosat" asarida oilaviy munosabatlar deyarli qul va quldor o'rtasidagi munosobatlarga va boylik to'plash kontekstida olib qaralgan. Qullik tabiiydir. Tug'ilganidan boshlab kimdir qul va kimdir quldor. Tabiatan kimdir erkin, kimdir esa qul bo'lishi adolatli va foydali.

Aristotel kishilarni ikki ijtimoiy guruhga bo'lib tashlagan va qullarni past qatlarga mansub deb hisoblagan. Ammo uning quldorlar o'z vakolatlarini suiiste'mol qilmasliklari va qullarning vaqti kelib erkin bo'lishi mumkinligini aytilishi Aristotelni muayyan darajada "oqlaydi". Undan tashqari, u qulning holasi har doim qul emasdir; urush va boshqa larda adolatsizlikka yo'l qo'yilishi mumkin, deydi. Baribir, Aristotelning qullikni qo'llab-quvvatlashi uning tor ijtimoiy tajribadan kelib chiqib fikrlashidan dalolat beradi. U ba'zida qullikning ijtimoiy asosini inkor etsa, ba'zida uni qo'llab-quvvatlab, o'z falsafasini shunga to'g'rilaydi.

Aristotel fuqarolar burchlari haqida Afina demokratiyasidan kelib chiqib aytgan bo'lib, bu hozirgi saylovga asoslangan tizimdan farq qiladi. Xususan, uningcha, hamma kishilar hukmronlik qilishi va ijrochi bo'lishi va bu rollar almashinib turishi kerak. Undan tashqari, ular sudning va Kengashning ishida ishtirok etishi shart.

Davlatning har xil turlarini muhokama qilib, Aristotel ularni umum manfaatlarni himoya qiladigan va shaxsiy maqsadlarni ko'zlaydigan davlatlarga ajratgan. Bu ikki turning o'zi 3 ta yaxshi va 3 ta yomon (yoki normadan chekingan)ga ajratiladi. Ular quyidagilardan iborat:

Monarxiya – unda davlat rahbarining, "o'zi Qonun".

Politiya (respublika) – unda hokimiyat ko'pchilikning qo'lida bo'ladi, lekin ko'pchilikning birdan-bir fuzilati – harbiy fazilat.

Tiraniya (zolim shox hukmronligi)ni Aristotel qattiq qoralagan.

Oligarxiyada ozchilik ko'pchilik ustidan hukmronlik qiladi.

Demokratiyada hokimiyat demagoglar qo'lida bo'lib, ular xalqning boshiga hingan balodir.

Aristokratiyada davlat bilimdon, iqtidorli, tajribali rahbarlar tomonidan boshqariladi.

Uchtasi – monarxiya, aristokratiya, politiya davlat boshqaruvining yaxshi shakllaridir. Qolgan uchtasi – tiraniya, oligarxiya, demokratiya

davlat boshqaruvining yomon shakllari hisoblanadi. Monarxiyadan chekinish – bu tiraniyadir. Aristokratiyadan chekinish – bu oligarxiya, politiyadan chekinish – bu demokratiyadir.

Boshqarishning har xil turlari haqida gapirib, Aristotel ulardan yaxshi xabardor ekanini namoyish qiladi. Uning uchun ideal davlat hukmdori shunday bo'lishi kerakki, u barcha fuqarolardan ustun bo'lib, uni tabiatan hukmdor yoki monarx deyish mumkin bo'lsin. Ammo, aslida, bunday mukammal insonning o'zi yo'q, umuman bunday qahramonlikka ega kishilarni jamiyatda juda kam uchratish mumkin. Shu bois, aristokratiya kamchilikka loyiq kishilar boshqaravi bo'lib, monarxiyadan ustun turadi. Aristokratiya boshqaruvning yaxshi turi bo'lib, bunda boshqaruvda xalq masalasiga o'tibor qaratilgan bo'ladi va xalq o'zi ishongan yaxshi kishilarga hokimiyatni o'zi beradi. Ammo Aristotel tin uladiki, zamonaviy davlat uchun aristokratiya yetishib bo'lmaydigan ideallik bo'lib, shu bois politsiyaga urg'u beriladiki, bunda xalq ommasi qonun va tartib asosida boshqaruv o'rinlariga loyiq kishilarni tanlab qo'yadi. Politiyada hokimiyat tepasiga o'rti qatlam chiqadi; bu boshqaruv tipi oligarxiya va demokratiya o'rtasida turadi.

Bunday davtlarda hokimiyat oligarxiyaga emas, ko'pchilikka tegishli bo'ladi; ammo demokratiyadagi singari, mulksiz aholi boshqaruvga yaqinlashtirilmaydi, masalan, armiyaning og'ir piyodalar qo'shinida faqat mulki bor fuqarolar xizmat qila oladi. Aristotelning ta'kidlashicha, politiyaga Afinaning miloddan avvalgi 411-yilgi konstitutsiyasini misol qilib ko'rsatish mumkin, ammo unda besh mingga yaqin armiyada xizmat qiladigan fuqarolar hokimiyatga qarashli bo'lib, Kengash yig'ilishlarida ishtirok etganida, boj to'lovidan uzod qilingan edi. Bu Feramen konstitutsiyasi bo'lib, Aristotel undan hayratga tushgan. Ammo o'rti qatlamning nisbatan barqaror qatlam ekanligi va hojrlarning ham, kambag'allarning ham unga ishonchi yetarli asoslanilmagandek ko'rinadi.

"Siyosat" asarining 7 va 8-kitoblarida Aristotel ideal davlat haqida gapiradi. Uningcha, barqarorlik va taraqqiyotning yagona real kafolati – bu fuqarolarning tartibli va axloqiy tozaligidir. Aksincha, agar davlat axloqsiz bo'lsa va ta'lim jarayoni oqilona tuzilmagan bo'lsa, fuqarolar hech qachon davlatga munosib odamlar bo'la olmaydilar.

Aristotel fikricha, shaxs o'zining hayotiy tajribasi asosida rivojlanadi va kamillikka erishadi. Bu jarayon davlat, jamiyat hayotidan ajralmagan holda amalga oshiriladi, davlat esa mukammalikka o'zining fuqarosini kamillikka erishtirish orqali yetishadi.

Aristotel davlatni yaxshi va yomonlikni belgilaydigan i. i. i. deb hisoblamagan, uning Sparta davlatini tanqid qilganligi ma'lum. Davlatning bosh maqsadi – boshqa davlat ustidan hukmronlik qilish, urush olib borish, deb hisoblash katta xato. Davlat farovon hayot tashkil etish uchun mavjud ekan, shaxs bo'ysunadigan qoidalarga u ham bo'ysinishi kerak. Aristotel "o'liy farovonlik" shaxsiy va ijtimoiy hayotda bir xil, deb hisoblagan²¹⁷.

Aristotel iqtisodiy munosabatlarda muomalaning ijtimoiy shakllarini ko'radi va ularning ichidan 3 tasini alohida ajratadi: 1) oiladagi muomala; 2) umumiy xo'jalik ishlari bo'yicha muomala; 3) xo'jalikning haxt-saodat bilan almashish muomalasi. Davlat hayot uchun mavjud bo'lmog'i kerak. Aristotel davlatga quyidagicha tavsif beradi: davlat bir joyda yashovchi insonlarning o'zaro muloqoti, adolatsizlikka qarshi o'zini himoya qilish uchun tuzgan ittifoqi; u xo'jalikda ayirboshlash uchungina bo'lgan muloqat emas. Bularning barchasi davlatning tashkil topishi uchun zarurdir. Lekin davlat faqat ulardangina tashkil topmaydi. "Davlat shu paytda yuzaga keladiki, qachonki oila va urug' o'rtasida baxtli hayot uchun muomala paydo bo'lsa, ularning hayoti kamil va to'liq bo'lgan sharoit va vaqtda davlat paydo bo'ladi" ("Siyosat").

Aristotel falsafasi tahliliga yakun yasab o'tsak, uning qonuniy olim ekanligini, o'zigaicha bo'lgan ilmiy, falsafiy fikrlarni o'rganib, sintezlab, umumlashtirishga uringanini; ilmlarni klassifikatsiya qilganligini; falsafa, mantiq va boshqa bir qancha fanlarning asoschisi bo'lganligini va shu tariqa ilmiy va falsafiy fikrning keyingi rivojiga ulkan hissa qo'shganligini, aniqrog'i, taraqqiyot yo'nalishini belgilashga olib kelganligini ta'kidlash zarur.

Takrorlash uchun savollar

1. Aristotelning hayoti to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Aristotel qalamiga qanday asarlar mansub?
3. Aristotel Platonning g'oyalar to'g'risidagi ta'limotiga qanday e'tirozlar bildirgan?
4. Aristotel nimani substansiya sifatida asoslagan?
5. Aristotelning umumiy va yakkalik munosabati haqidagi qarashlarini qanday baholaysiz?
6. Aristotel materiya va shakl haqida ularning munosabatlari qanday tavsiflaydi?

²¹⁷ Caplestan F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.351-358.

7. Aristotelning 4ta sabab to'g'risidagi qarashlari asosini nima tashkil etadi?

8. Aristotel harakatning qanday turlarini farqlagan?

9. Aristotelning olin sifatida yaratgan fizikaviy ta'limotining mohiyati nimada?

10. Aristotel kosmologik ta'limotining o'ziga xosligi nimada?

11. Nima uchun Aristotelni geotsentrik sistemaning (Ptolomey sistemasining) hammuallifi deyishadi?

12. Aristotelning jon to'g'risidagi qarashlari qanday?

13. Aristotelning bilish nazariyasida nimalarga ko'proq e'tibor qaratiladi?

14. Aristotelni falsafani fan sifatida asoslagan mutafakkir deyish mumkinmi?

15. Aristotel axloqiy qarashlarining mazmun-mohiyati nimada?

16. Aristotel jamiyatning sotsial strukturasi qanday tavsiflagan?

17. Aristotel davlat va uni boshqarish to'g'risida qanday mulohazalar bildirgan?

18. Aristotelning estetik qarashlarini qanday baholaysiz?

19. Nima uchun Aristotelni mantiq fanining asoschisi deymiz?

20. Aristotel jamiyatning iqtisodiy strukturasi to'g'risida qanday fikr-mulohazalar bildirgan?

ELLIN – RUMO DAVRIDA FALSAFA.

EPIKURCHILIK

Eramizdan avvalgi IV asr o'rtalariga qadar Gretsiyada Platon ta'limoti hukmron bo'lgan bo'lsa, shu asrning 20-yillariga kelib, Aristotelning peripatetiklar maktabi ta'siri kuchli bo'lgan. Bu davrda Demokrit materialistik maktabining ilm-fan rivojiga ta'siri biroz susayadi. Epikur materializmi atomistik materializmning yangi ko'rinishi sifatida shakllanadi. Uning avvalgisidan farqi shundaki, Demokrit atomistikasi ko'proq nazariy xarakterga ega bo'lsa, Epikur materializmi amaliyot, inson hayoti bilan bog'langan; ya'ni Demokritni ko'proq Kosmos, olam to'g'risida nazariy mushohada yuritish qiziqtirgan bo'lsa, Epikurni ana shu olamdagi inson, uning baxt-saodati masalalarini o'ylash band etgan.

Epikur eramizdan avvalgi 341-yilda Samos orolida tug'ilgan. Samosda u platonik Pamfiliy ustozligida, so'ngra Teosda unga katta ta'sir ko'rsatgan Demokritning izdoshi Navsifan ustozligida, ular orasidagi keyingi ixtiloflarga qaramasdan, ta'lim olgan. 18 yoshida Epikur Afinaga harbiy xizmatni o'tadi, va so'ngra Kolofonda o'zini o'qishga bag'ishladi. Lekin Aristotelning ham, Akademiya boshlig'i Ksenokratning ham ma'ruzalarini eshitishga muvaffaq bo'lmagan.

Otasi singari Epikur ham o'z faoliyatini maktabda o'qituvchilik qilishdan boshlagan. Eramizdan avvalgi 310-yilda u Metilenda – so'ngra nisbatan kechroq Lampuskda dars bergan, – eramizdan avvalgi 307-306-yillarda Afinaga ko'chib o'tib, o'z maktabiga asos solgan. Ushbu maktab Epikurning shaxsiy bog'ida joylashgan bo'lib, uning darvozasi peshtoqida "Mehmon, bu yerda Sizga yaxshi bo'ladi; bunda rohar-farog'at – oliy ne'mat bor", degan yozuv bo'lgan.

Diogen Laertskiyning ma'lum qilishicha, faylasuf o'zining bog'ini ham o'z o'quvchilariga qoldirgan. O'z maktabining joylashgan o'rniga ko'ra epikurchilar "bog'lardan chiqqan faylasuflar" nomiga ega bo'ldilar. Epikurga hayotlik davridayoq xudoga qaragandek qarashgan va bu kabi munosabat tufayli, albatta, epikurchilar falsafaning boshqa maktablari faylasuflariga nisbatan ko'proq darajada o'z ustozlarining qarashlariga sodiq bo'lganlar. Asosiy ta'limotlarni o'quvchilar yodlashi shart bo'lgan.

Epikur sarmahsul muallif bo'lgan (Diogen Laertskiyning so'zlariga ko'ra, u 300dan ortiq asar yaratgan), biroq uning asarlarining ko'p qismi yo'qolib ketgan. Ular 37 kitobdan tashkil topgan "Tabiat haqida" asari, "Gerodotga xat" (unda Epikurning fizikaviy ta'limoti bayon qilinadi),

"Astronomiya, meteorologiyaga oid mulohazalar", "Menekeyga xat" (etikaga oid o'y-lıklar) va b.

Ma'lumotlarga qaraganda, Diogen Laertskiy bizga uch nafar didaktik xat qoldirgan, ulardan Gerodot va Menekeyga yozilganlari haqiqiy hisoblanadi, biroq Pifoklga yozilgani, taxmin qilinishicha, Epikurning asuridan uning o'quvchisi tushumidan ko'chirib olingan parcha hisoblanadi. Shuningdek, uning asosiy "Tabiat haqida" asarining parchalari ham saqlab qolingan. Ular epikurchi Psioning kutubxonasidan topilgan (taxminlarga ko'ra bu eramizdan avvalgi 58-yilda konsul lavozimini egallagan L.Piso bo'lishi mumkin). Epikurdan so'ng maktabni Miletenlik Germarx boshqardi, keyinchalik uning o'rnini Polistrat egalladi. Germarx va Polienlar bilan bir qatorda Metrodor Larapsakskiy ham bevosita Epikurning o'quvchisi bo'lgan. Silseron Fedrning (Afinada eramizdan avvalgi 78-70-yillarda sxolarx bo'lgan) Rimda, eramizdan avvalgi 90-yillarda o'qigan ma'ruzalarini tinglagan. Biroq maktabning eng mashhur o'quvchisi Epikur falsafasini o'zining "De Rerum Natura" ("Narsalar tabiati haqida") asarida bayon qilgan lotin shoiri T.Lukretskiy Kar bo'lgan. Ushbu falsafaning asosiy maqsadi odamlarni xudolar va o'lim oldidagi qo'rquvdan xalos qilish va ularga qalb osoyishtaligiga erishishga yordam berish bo'lgan.

Epikur falsafiy mushohada yuritish, tadqiqotlar olib borishni azob-uqubatdan xoli, baxtli, ozod hayotga yetaklovchi inson faoliyati deb tushungan. U yozadi: "Insonning azob-uqubati davolanmaydigan faylasuf so'zi bo'm-bo'shdir. Inson tanasidan kasallikni quvib chiqara olmagan tibbiyotdan hech qanday naf bo'lmagan singari, qalb kasalini haydab yubora olmaydigan falsafadan ham hech qanday foyda yo'q"²¹⁸. Menekeyga yozgan xatida esa oqtiradi: "Hech kim yoshligida falsafa bilan shug'ullanishni ortga qoldirmasin, qariligida esa falsafa bilan shug'ullanishdan charchamasin... Kimki falsafa bilan shug'ullanishga vaqt o'tib ketdi desa, u baxt-saodatga erishishga vaqt yetib kelgani yo'q yoki vaqt o'tib ketdi, degan kishiga o'xshaydi"²¹⁹.

Epikur fikricha, agar o'lim va suno hodisalari insonni dahshatga solmaganida edi, unda u tabiatni o'rganishga ehtiyojini sezmagun bo'lar edi. Uning ilgari surgan muhim tezislardan biri: "O'limning bizga hech qanday aloqasi yo'q, chunki biz yashaganda, u yo'q bo'ladi. o'lim kelganda esa, biz yo'q bo'lamiz". Uningcha, falsafaga amaliy ta'lim

²¹⁸ Haqiqat manzaralari. 100 ummimoz faylasuf / Taqditlar, hikmatlar, af'ozimlar. –T.: Yangi asr nashri, 2013. B.124.

²¹⁹ O'aha, joylar: B.122-123.

sifatida qarash insonni baxt-saodatga yetaklaydi, qo'rqinchlardan ozod etadi.

Haqiqat, ishonchlilik va umuman, fikrning borliqqa munosabati masalasida Demokrit va Epikur qarashlari qarama-qarshidir. Xususan, Demokrit aniq fannlarga intilgan, falsafadan esa qoniqish hosil qilmagan bo'lsa, Epikur falsafani mutlaqlashtiradi: Demokrit borliqda zaruriyat hukmronlik qiladi desa, Epikur tasodif mavjud deb biladi. Demokrit hodisalarni tushuntirishda ko'p fikrlik tarafdori bo'lsa, Epikur unda yakka fikr, yakdillik tarafdori.

Shunday qilib, Epikur falsafasining maqsadi sof aqliy mushohada yuritishi, sof nazariya emas, balki odamlarni ma'rifatli qilishdir. Biroq bu ma'rifatchilik Demokritning tabiat to'g'risidagi ta'limoriga sayanishi, tabiatda g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligini inkor etishi, tabiatni uning o'zidan kelib chiqib, tabiiy boshlang'ich asoslarga tayanib tushuntirishi lozim.

Shuni ham aytish kerakki, Epikur xudolar mavjudligini inkor etmagan, ularni olamlarning (metakosmiyalarning) oraligidagi bo'shliqda yashashadi, farog'arli hayot kechirishadi, yerdagi hayotga, inson mavjudligiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, deb hisoblagan.

Epikur falsafani 3 qismga bo'ladi: etika – baxt-saodat, uning shart-sharoitlari, unga to'siq bo'ladigan omillar to'g'risidagi ta'limot; fizika – etikadan avval kelib, uni asoslaydigan qismi. U olanning tabiiy boshlang'ich asoslari, ularning aloqalari to'g'risida haqs yuritib, kishilarning qalbiga qo'rqinch soladigan narsalardan, xususan, ilohiy kuchlarga ishonish, jannat o'lmasligi, insonning laqdiri azaldan qochib qutulib o'lmasligi to'g'risidagi fikrlardan ozod etadi. Agar etika hayotning maqsadi to'g'risida ta'limot bo'lsa, fizika shu maqsadni ommalashtirishga xizmat qiladigan tabiiy elementlar yoki olanning asoslari, tabiiy shart-sharoitlari to'g'risidagi ilmdir. Uchinchisi kanonika (kanon, qoida so'zidan olingan) bo'lib, u haqiqat mezonlari va ularni bilish qoidalari to'g'risidagi bilimdir. Bunga Epikur alohida asar bog'ishlaydi va unda haqiqatning 3 ta mezonini ajratib tavsiflaydi: 1) idrok, 2) tushunish, 3) his-tuyg'ular.

Idrokn Epikur tabiat predmetlari va fantaziya obrazlarini hissiy idrok etish deb tushungan. Birinchisida idrok predmetining o'zi aks etadi, ikkinchisida esa, xayolda yaratilgan predmetlar (ular havoda, bo'shliqda daydib yurishadi) obrazi hosil bo'ladi. Birinchi holda predmet obrazi hissiy organlar orqali hosil bo'ladi, ikkinchisida predmet obrazining o'zi tanaga kirib keladi; ular turli sezgilarning

chuvalastirishidan hosil bo'lib, yakka tasavvur (predmet to'g'risida, albatta) shaklida mavjud. Tushunchalar yoki mohiyat haqidagi umumiy tasavvurlar yakka tasavvurlar asosida hosil bo'ladi. Diogen Laertskiyning aytishicha, bu tushunchalar, umumiy tasavvurlar tashqiridan ko'ringan, zobir bo'lgan predmetlarni eslash shaklida talqin qilinadi. Epikur fikricha, tushuncha hamda umumiy tasavvurlar borliqni aks ettiradi va haqiqatdan iborat bo'ladi. Ana shuning uchun hatto hissiy idrok va unga asoslangan umumiy tushunchalar chin bilimlar mezonlaridir. Xato fikr hissiy idrokka fikr tomonidan qo'shiladigan narsalar hisobiga hosil bo'ladi.

1. *Epikur fizikasi.* Epikur tomonidan fizikaviy nazariyaning yaratilishi aniq maqsad bilan belgilangan: odamlarni xudo va oxirat oldidagi qo'rquvlardan ozod qilish va ularga qalb osoyishtuligiga erishishda yordam berish. Xudolarning mavjudligini inkor qilmagan holda, u xudolar insonlarning ishlariga aralashmasligini va inson xudolarning rahmini keltirishi, ulardan gunohlarini kechirishini so'ramasligi mumkinligini, turli maqbul yoki nomaqbul odallarni jiddiy qabul qilmasliklari lozimligini ko'rsatishga harakat qilgan. Bundan tashqari, umrchoqiylikni inkor qilgan holda, u insonni o'limdan, qo'rqish hissidan xalos qilishga umid bog'lagan. O'lim oddiygina so'nish, his qilish va qandaydir hissiyotlarning to'liq yo'qolishi bo'lsa, bizni oxiratda kutadigan jazolar yo'q bo'lsa, o'limdan nim uchun qo'rqish darkor? "O'limning bizga hech qanday aloqasi yo'q, chunki parchalanib ketgan narsa, hech nimani his qilmaydi, his qilmaydigan narsaning esa bizga hech qanday aloqasi yo'q"²⁰.

Epikur fizikasi asosini atomistik materializm tashkil etadi. U Demokrit atomistik materializmidan ancha farq qilib, uni sezilarli darajada yangi mazmun bilan boyitadi. O'z atomizmi uchun Epikur ikkita his etib bo'lmaydigan boshlang'ich fikrni, prinsiplarni qabul qiladi:

1. Mavjud bo'lmagan narsadan hech bir narsa paydo bo'lmaydi.

2. Olam hozir qanday bo'lsa, avval ham, bundan keyin ham shunday bo'lib qolaveradi.

Muzkur prinsiplar Epikurning o'z fizikaviy ta'limotida Demokrit tizimiga tayanganini ko'rsatadi (garchi uni birononcha o'zgartirgan bo'lsa-da). U to'g'risidagi F.Koptsen mulohazalariga murojaat qilsak, quyidagicha talqinning g'uvohi bo'lamiz.

²⁰ Coplaton F. History of philosophy. Vull.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2002. P.401.

1. Epikurning fizikada Demokrit atomizmiga tayangani tushunarli, chunki u o'z maqsadga erishishiga muvofiq bo'lgan. Aynan Demokrit atomlarning mexanik harakati bilan barcha narsalarni tushuntirgan va shu yo'sinda xudoning ishtirokini umuman inkor qilmagan; nih ham tana kabi atomlardan tashkil topganligiga ishonirgan holda umrboqiylikni inkor qilish uchun qulay bo'lgan fikrlarni taklif qilgan. Epikuriy fizikasining ushbu amaliy maqsadini, ayniqsa, ajoyib badiiy tilda yozilgan "De Rerum Natura" kitobida aniq kuzatish mumkin. Hech nimadan hech nima hosil bo'lmaydi, hech nima hech nimaga aylanadi, deya uqtirgan Epikur, bu bilan kekxa kosmologlarning fikrini takrorlagan. "Va, avvalambor, biz shuni tan olishimiz kerakki, hech nima mavjud bo'lmagan narsadan hosil bo'lmaydi, chunki agar shunday bo'lganda, hech qanday urug'ga hojat qolmasdan, barcha narsa barcha narsadan hosil bo'laverar edi. Va agar yo'qolayotgan narsa mavjud bo'lmagan narsaga parchalanganda barcha narsa allaqachon yo'q bo'lib ketgan ho'lar edi, chunki parchalanishdan hosil bo'lgan narsa mavjud bo'lmas edi".

2. Ushbu sarzlarni Lukretsiyning fikrlari bilan taqqoslab ko'ramiz: narsalarning hech nimadan paydo bo'la olmasligi, tug'ilgandan so'ng hech nimaga aylana olmasligining ishotlanganligi ma'lum. Tajribada kuzatilyotgan modda (jism)lar avval mavjud bo'lgan moddiy mohiyatlar – atomlardan tashkil topgan va ushbu moddalarning o'limi ularning tashkil etuvchi mohiyatlarga parchalanishidan boshqa narsa emas. Demak, dunyodagi jamiki narsalarni tashkil etuvchi Koinotning dastlabki elementlari Atomlar va Bo'shliqdir. "Koinot yagona umumiy sifatida jismi tashkil etadi: bizning his qilish organlarimiz har bir muayyan holatda bizga jismlarning haqiqatan ham mavjudligini bildiradi; bizning hissiyotlarimizning guvohligi esa, avval aytganimdek, bizning to'g'ridan-to'g'ri qabul qilinmaydigan barcha narsalar haqidagi mulohazalarimizning mezonini bo'lishi zarur. Bundan tashqari, agar biz bo'shliq deb nomlagan narsa mavjud bo'lmaganida edi, jismlar qayerda va nimalar oralig'ida harakatlanishini bilmagan bo'lar edik. Ayni paytda, ularning harakatlanishi aniq, buni hissiyotlarimiz tasdiqlaydi. Shuni qo'shimcha qilishimiz zarurki, ushbu fikrni qabul qilmasdan turib, atribut yoki jism va bo'shliqning tasodifiy xususiyati bo'lishi mumkin emasligini, barcha mavjudotlarga xos bo'lgan hech qanday umumiy xususiyatga erishish mumkin emasligini anglab bo'lmaydi".

3. Atomlar kattaligi, shakli va og'irligiga ko'ra farq qiladi (epikurchilar ulardan avval o'tgan atomistlar nima deyishlariga

qaramasdan, atomlar og'irlikka ega deb hisoblaydilar), ular ajralmas va ularning miqdori ham cheksiz. Avval ular vertikal bo'ylab pastga qarab harakatlangani holda bo'shliqda "jala" bo'lib yog'iladi. Lukretsiyning ta'kidlashicha, atomlar bo'shliqda chang zarralari quyosh nurida harakatlangani kabi harakatlanadi. Bundan kelib chiqadigan fikr shundan iboratki, epikurchilar atomlar bir-biriga parallel bo'lgan to'g'ri chiziqlar bo'ylab harakat qiladi, deb o'ylamaganlar, chunki agar shunday holat yuzaga kelganida edi, ular orasidagi to'qnashuv faqatgina ilohiy uretlashuv tufayligina sodir bo'lishi mumkin edi. Dunyo qanday vujudga kelganini izohlash uchun Epikur atomlarning bir-biri bilan to'qnashishi mumkinligini qabul qilishga majbur bo'lgan; bundan tashqari, bir vaqtning o'zida u erkinlik (ixtiyori o'zida bo'lish) qay tarzda paydo bo'lganiga izoh berishga intilgan (epikurchilar bunga qattiq ishonganlar). Shu sababli u ulohida atomlar g'ayriixtiyoriy ravishda qiyshiq chiziq bo'ylab yoki to'g'ri chiziqdan og'ishgan holda harakatlana boshlaydi, deya ta'kidlashgan. Xuddi shuningdek, atomlarning dastlabki to'qnashuvlari sodir bo'lgan va barcha narsalar bir-biridan bo'sh kengliklar bilan ajratilgan va shu tufayli son-sanoqsiz dunyolar (intermundia) hosil bo'lishi natijasida aylanma harakatlarni yuzaga keltirgan holda barcha narsalar aralashib ketgan.

Inson qalbi tekis va yumaloq atomlardan tashkil topgan, hiroq hayvonlardan farqli ravishda, ular yurakda joylashgan hamda qo'rquv va quvonchning namoyon bo'lishi bilan tasdiqlanuvchi ratsional ibtidoaga ega. Irratsional qism, hayot tamoyili butun tana bo'ylab sochilib ketgan. O'lim holati sodir bo'lishi bilan qalb atomlari bir-biridan ajralib ketadi hamda qabul qilish jarayoni to'xtaydi: o'lim – bu qabul qilishning mavjud emasligi.

Epikurchilar stoiklarning antroposentrik teleologiyasini to'liq inkor qilganlar va ularning teoditsiyalari bilan umumiy hech nimaga ega bo'lmaslikka intilganlar. Inson aziyat chekadigan yovuzlik Koinotning iloh tomonidan boshqarilishi g'oyasi bilan umuman mos kelmaydi. Go'zal va baxtiyor xudolar dunyolararo makonda (intermundia) mavjud bo'ladilar; ularning odamlar bilan, ular nima yeb, nima ichishlari hamda grek tilida so'zlashishlari bilan umuman ishlari yo'q. Xudolarning hokimiyati va ularning solkin maskani ko'rinib turibdi; u yerda na quturgan shamollar, na bulutlardan shiddat bilan yog'ayotgan yomg'irlar mavjud; oppoq qor yog'ib, ularni bezor qilmaydi, bulutlarsiz sof samo ularni o'rab turibdi va ularga qarab kulib turibdi.

4. Xudolar odam ko'rinishiga ega, ularga o'xshash yaratilgan, chunki ular ham, garchi o'ta mayda bo'lgan atomlardan tashkil topgan bo'lsa-da va garchi efirli yoki kvazitanalarga ega bo'lsalar-da, ikki jinsga ajralgan; tashqi ko'rinishidan ular odamlarga o'xshaydi, xuddi ular kabi nafas oladilar va ovqatlanadilar. Xudolar Epikurga nafaqat o'zining to'liq xorijjamlikning etik ideali timsoli sifatida ifodalash uchun kerak bo'lgan. Epikurning fikricha, odamlarning xudolarga ishonishi faqatgina ular obyektiv ravishda mavjud ekanligi haqidagi taxminlar yordamidagina tushuntirib berilishi mumkin edi. Obrazlar bizga xudolar tomonidan yo'naltiriladi, ayniqsa, tushda, biroq bizning mulohazakorligimiz bizga xudolar mavjud va barcha jihatlariga ko'ra ular insonlarga o'xshashligini anglatib turadi: ular qanday baxtiyor hayotda yashayotganlari haqidagi bilimlarni esa bizga faqatgina ong taqdim qiladi. Odamlar xudolarni ularning ustunligi uchun ulug'lashi mumkin va ularga ibtido qilishning odatiy marosimlarida ishtirok etishlari mumkin, biroq ulardan qo'ruqish hamda qurbonliklar qilib, ularning marhamatiga erishishga imtilish umuman noto'g'ri va noo'rin. Haqiqiy xudojo'ylik adolatli o'ylardan iborat.

Diyonatlilik – bu barchaning oldida boshiga to'mol o'ragan yoki biror narsa kiygan holda barcha mehroblar oldida tiz cho'kishdan iborat emas. Yoki yuzingni yerga bosib, kaftlaringni keng yoygan holda xudolarning burxonalarida duo qilganing bilan, yoki hayvonlarning qoni bilan mehroblarni yuvganing bilan, yoki va'da ustiga va'da berganing bilan diyonatli bo'lib qolmayсан. Diyonatlilik – bu qalbning to'liq osoyishtaligi.

5. Shu sababli donistunand inson o'timdan qo'rqmaydi, chunki o'lim – bu oddiygina so'nish demak; bu xudolarga tegishli emas, chunki ular inson muammolari bilan umuman qiziqmaydilar va shu sababli, ular jazolashlaridan qo'rqmasa ham bo'ladi. Bu yerda biz Vergiliyning mashhur satrlarini yodga olishimiz mumkin: Narsalarning asosini anglagan insonlar qo'rquv va Qismatdan qo'rqmaganlar, ibodatlarga bo'yin egmaganlar. Ochko'z va daxshatli Aaxerontni ham tiz cho'ktirganlar chinakamiga baxtlicilarlar²¹.

Yuqoridagi mulohazalar va boshqa manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Epikurning atomizmi Demokritning atomistik ta'limoti bilan quyidagi o'xshashlik va tafovutlarga ega.

Birinchiidan, Epikur, Levkipp va Demokritlar singari, borliq va noborliq (bo'shliqning mavjudligini tan oladi, bo'shliqni fazo deb tushunadi. Jismlar (borliqning mavjudligini sezgilar tasdiqlaydi. Bo'shliqning mavjudligi shu bilan asostanadiki, uningsiz sof harakat sodir bo'lmaydi. Jismlar kichik jismlar yoki ularni hosil qiladigan zarrachalar, elementlardan tashkil topadi. Bu zarrachalar faqat shakli va miqdori bilangina emas, og'irligi bilan ham bir-biridan farq qilishadi. Epikurning bu fikri hozirgi atomizmga juda yaqin turadi. Demokrit singari Epikur ham atomlarni cheksiz bo'linmaydigan deb hisoblaydi. Ma'lumki, aynan ana shu fikr Zenon uchun ko'plikning mavjudligi hamda harakati inkor etish uchun asos bo'lib xizmat qilgan edi.

Epikur atomning eng kichik, minimal qismlari mavjudligini ta'kidlaydi va bu bilan fizikafiy bo'linmaslik va matematik bo'linmaslikni farq qiladi.

Atomlarning muhim xususiyati – harakalda bo'lishi. Atomlar bo'shliqda bir xil tezlikda abadiy harakat qilishadi. Bu jarayonda ba'zi atomlar bir-biridan uzoqda bo'ladi, boshqalari bir-biri bilan qo'shilib, litroq, tebranuvchi harakalda bo'lishadi. Harakati Demokrit qat'iy deterministik ruhdagi talqin qilib, tasodifni inkor etgan bo'lsa ("Odamlar o'z mulohazalaridagi chorasizlikni yopish uchun tasodif nomini o'ylab topishgan"). Epikur, aksincha, tasodifni obyektiv hodisa sifatida talqin etadi va bundan etikada iroda erkinligini asostashda foydalanadi. Fizikalarning taqdiriga qul bo'lishidan ko'ra xudolar haqidagi afsonalarga ishongan yaxshiroq, chunki ular hech bo'lmaganda xudolarga sig'inish asosida ularning rahm-shafqatiga umid qiladilar, taqdiri azal esa, o'zida ayovsizlikni, shafqatsizlikni mujassamlashtiradi.

Etikada fatalizm yoki zaruriyat tufayli erk (ozodlik) prinsipini asoslar ekan. Fizikada uni tasdiqlovchi asosni – zaruriyat tufayli to'g'ri chiziqli harakalda bo'lgan atomlarning og'ishi prinsipini ishlab chiqadi. Atomlarning og'ishini Epikur ularning to'qnashishini usoslash uchun kiritadi. Atomlarning og'ishi o'z-o'zidan, spontan tarzda sodir bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

Etikada bu prinsip iroda erkinligi sifatida talqin qilinadi. Bu prinsipga asoslanib, Epikur o'z kosmologiyasini quradi. Uningcha, borliqni hosil qiluvchi ulamlar cheksiz, chunki ularni tashkil etuvchi atomlarning ham son-sanog'i yo'q. Barcha olamlar (dunyolar) vaqti kelib turli xil tezlikda parchalanib ketadi va qayta hosil bo'ladi. Bundan jon ham istisno emas. U ham nozik zarrachalardan tashkil topgan jism, bu

²¹ Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.401-404

zarrafalar batun tana ho'ylab tarqalgan va shamolga juda ham o'xshaydi; tana o'lishi bilan, jon ham bulok bo'ladi.

Epikur tabiatni o'rganishning ishonchli metodini analogiya deb biladi. Bu metod predmet to'g'risida bir emas, bir noehta, ko'p xil tushuntirish ehtiyoqli berilgini ko'rsatadi.

Murakkab hodisalarga bir xil izoh berish mumkin emas. Epikur bunday hodisalarga bitta, yagona talqin berish olomonning boshini qotirishni xohlaganlarga yurashadi, deydi.

Epikur etikasi asosida quyidagi fikr yotadi: inson uchun birinchi va tug'ina ne'mat, haxtli hayotning boshi va oxiri — rohatlanish. Rohatlanishni u salbiy belgi — azoblanishning yo'qligi deb tushunadi. "Rohatlanish, lazzat olish deganda biz buzuk niyat bilan amalga oshiriladigan amaliyatni tushunmaymiz. Shuningdek, faqat hissiy lazzatlanishni hara nazarda tutmaymiz. Bunda biz tana azobi va jonning bezovta bo'lishidan xalos bo'lishni tushunamiz"²²². Epikur rohatlanishning ikkita turini farqlaydi: 1) tinchlik, oseyishtalik rohati — tumaning azob uqubandan forig'ligi, 2) harakat rohati.

Shuningdek, es-hushni yig'ish, aql bilan ish ko'rishni ham Epikur hayuk fazilat deb biladi. Barcha yaxshi fazilatlar aql bilan ish ko'rish natijasidir: aql bilan ish ko'rmay, axloqli va adolatlil bo'lmay, yaxshi yashash mumkin emas: "Aql-farosatdan mahrum holda baxtli yashagandan, aql-farosat bilan badbaxt bo'lgan a'lboroqdir"²²³.

Mana shundan kelib chiqib, Epikur rohatlanish turlarining tasnifini beradi: u xohishlarni tabiiy va quruq (bo'sh) turarlarga bo'ladi. O'z navbatida, tahiyilarni tabiiy va zaruriy hisuda tabiiy, lekin zaruriy emas bo'lgan turarlarga ajratadi.

Epikur jinning, qalbning azoblanishini tananing azoblanishidan yomonroq deb biladi. Uning etikasining asosini individualizm tashkil etadi. Epikurning asosiy talabi: "Bilinmasdan yasha". Bu talabning bajarilishi jonning oseyishta yashashini anglatadi. Ayni paytda, Epikur do'stlikni ham rad etmaydi, uni xavfsizlikni ta'minlovchi usul deb izohlaydi.

Bundan ko'rinib turibdiki, Epikur erik duyuqurashi utilitarizmdan iborat. Bunga uning adolabning kelishuv, shartnoma asosida paydo bo'lishi nazariyasi ham mos keladi: "Tabiatan kelib chiqadigan adolat — bu foydali narsa to'g'risidagi kelishuv bo'lib, bundan ko'zlanadigan

asosiy maqsad — odamlarning bir-biriga yomonlik qilmasligi, yomonlikka chidash berishidir"²²⁴. Kelishuv, shartnoma natijasi bo'lmish adolat o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra, odamlar hayotining o'ziga xosligi, shaxsiy manfaatlari bilan taqozalanadi.

Epikur tilning paydo bo'lishi to'g'risida gapirib, dastlabki paytda kelishuv prinsipining mavjudligi kerak emas, faqat taraqqiyotning yuqori bosqichlaridagina unga ehtiyoj paydo bo'ladi, deb aytadi.

Epikurni dialektika ham, mantiq hara qiziqilmagan. Mantiqdagi uning e'tiborini tortgan yagona muammo, haqiqat mezonni bilan bog'liq masala bo'lgan. Dialektika esa, faqatgina u fizikaga xizmat qilganligi sababligina uni qiziqirgan, fizika esa, faqatgina etikaga xizmat qilganligi tufayli uning e'tiboriga sazovor bo'lgan. Shu sababli Epikur barcha ilmiy izlanishlarni rad qilgan holda va matematikani hayot bilan bog'liq bo'lmaganligi sababli bafoyda fan deb e'lon qilgan holda etikaga stoiklarga nisbatan ko'proq e'tibor qaratgan (Metrodor shunday deb aytgan: "Gomer asarlaridan bir qarorini ham o'qimaganing va Gektor kim — troyalik yoki grek bo'lganligini bilmaganing uchun qayg'urishning hojati yo'q"). Epikur tomonidan matematikaning qabul qilinmaganligining sabablaridan biri, uning hissiy tajriba bilimlari bilan mustahkamlanmasligidir: real hayotda geometrik nuqtalar, chiziqlar va yuzalar mavjud emas, Hissiy bilimlar qanday bo'lmasin, bilimlarning asosidir. Agar inson o'z hissiyotlariga ishonmasa, u holda o'zi yolg'on deb hisoblagan fikrlarni qiyoslab ko'rish uchun mezon bo'lmaydi.

Epikurning mantiqi yoki kanonikasi bilimlarning me'yorlarini, qonunlarini hamda haqiqat mezonlarini o'rganadi. Haqiqatning asosiy mezonni idrok, qabul qilish hisoblanadi, chunki bu holatda biz nimaningdir mavjudligiga guvoh bo'lamiz. U obyektning obrazlari his qilish organlariga kirib borganida mavjud bo'ladi va bu holat doimo haqiqiy bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "idrok" tushunchasi ostida epikurechilar doimo obrazli tasavvurlarni nazarda tutganlar, aniqrog'i, uni obrazlarni qabul qilishda hosil bo'ladigan tasavvurlar deb tushunishgan. Ushbu obrazlar uzluksiz naqim bo'lib, ayuno bir obyektidan kelib chiksa va bizning his qilish organlarimizga kirib borsa, biz ushbu so'zni to ma'nosida qabul qilamiz; biroq alohida obrazlar lama teshiklari orqali kirib kelsa, ular aralashib keradi va sintustik manzara hamda ko'rinishlar, masalan, kentrave obrazi yuzaga kelishi mumkin. Har ikki holatda haru biz "tasavvur"ga ega bo'lamiz va tasavvurlarning har ikkisi ham

²²² Астрономия и география древности. Т.1, Ч.1, С.357.

²²³ Haqiqat manzarilari. 100 muhtaz faylasuf / Taqdir, huzmatlar, afrozlar. —1. Yuzg. sah ayiladi, 2013. B.124.

²²⁴ Астрономия и география древности. Т.1, Ч.1, С.358.

obyektiv maʼnular asosida paydo boʻlganligi sahabli, ular haqiqiy hisoblanadi. U holda qanday qilib xatoliklar yuzaga keladi, degan savol tugʻiladi. Unga javob: faqatgina mulohazalar tufayli. Masalan, agar biz aniq oʻxshashlik mavjud boʻlmasa-da, obraz uniq tashqi obyektga mos keladi, degan xulosaga kelsuk, yoki shu kabi fikr yuritsak, biz xato qilgan boʻlamiz (Qiyinchilik, albatta obraz tashqi obyektga mosmi yoki yoʻqmi, va ushbu muvofiqlik toʻliqmi yoki qismanmi ekanligini qanday aniqlash mumkinligidan iborat boʻladi; biroq bu masalada epikurchilar bizga yordam bermaydilar). Shunday qilib, birinchi mezon – Qabul qilish. Ikkinchi mezon – bu epikurchilar fikriga koʻra, oddiygina xotirada “saqlab qolish”ni aks ettiruvchi tushunchadir. Bizda obyekt, masalan, inson haqidagi tasavvur hosil boʻlganidan soʻng, “inson” soʻziga duch kelganda bizning xotiramizda muayyan inson yoki uning uramlashdirilgan obrazi vujudga keladi. Tushunchalar doimo haqiqiy boʻladi. Faqatgina fikrlar yoki mulohazalar yolgʻun boʻlishi mumkin. Agar fikr yoki mulohaza kelajakda sodir boʻlishi mumkin boʻlgan hodisalar bilan bogʻliq boʻlsa, ularni tajriba tasdiqlashi mumkin, agar u bizning qabul qilish tajribamizga boʻysunmaydigan yashirin obyekt boʻlsa (masalan, atomlar), u holda ular hech boʻlmaganda tajribaga qarshi boʻlmashliklari lozim. Biroq yana bir, uchinchi mezon, yaʼni aynan bizning xulqimizni belgilab beruvchi hissiyotlar ham mavjud. Shunday qilib, lazzatlanish hissi biz afzal bilgan narsalarning mezonini, ogʻriq hissi esa, biz qochishimiz lozim boʻlgan narsalar mezonidir. Aynan shundan kelib chiqqan holda Epikur “haqiqatning mezonlari Qabul qilish, Tushunchalar va Hissiyotlardan iborat”, degan xulosaga kelgan²⁵.

Rimda eramizdan avvalgi II asrdanq targʻdi. Eramizdan avvalgi I asrda esa Neapol chekkalarida Sidon va Filodem maktablari paydo boʻldi. Filodem (110-139) Sidonlik Zenon shogirdi boʻlib, uni “Epikurchilar faxri” deb atashgan. Eramizdan avvalgi 80-yillarda Filodem Italiyaga keladi va Pizonga qarashli joyda Rim Epikur maktabini tashkil etadi. Bu maktab bilan buyuk Rim shoirlari Vergiliy va Goratsiyalar yaqin aloqada boʻlishgan. Bu yerda Filodem mantiq, falsafa, estetika, adabiy tanqidga oid koʻp asarlar yozgan.

Rimda respublikachilar muassasalari inqirozga yuz tutgan bir paytda, epikurizm maktabi madaniyat va maʼrifat markazi vazifani oʻtagan edi. Lekin Vezuviy vulqoni otilganda, bu yerda kutubxonadagi barcha kitoblar yonib, kulga aylangan, shu jumladan, Filodemning

induksiyaga oid risolasi ham yonib ketgan. Bu risolada stoiklarning induksiya faqat aprior ishonchli asoslarga tayanganligina, toʻgʻri xulosa beradi, degan fikrini toʻgʻri tanqid qiladi, analogiyaning mohiyatini tushuntirishga urinadi. Filodem, har qanday xulosalash asosida oʻxshashlik boʻyicha xulosa chiqarish yoʻladi, xulosalash faqat induksiya tayanadigan faktlar va kuzatishlarga zid keluvchi holatlar boʻlmaganligina toʻgʻri natija beradi, degan fikrni asoslaydi.

Lukretsiy Karning falsafiy qarashlari. Tit Lukretsiy Kar – Rim materialistik epikureizmi vakili. Uning “Buyumlar tabiati toʻgʻrisida” asari (poemasi) hatun dunyoga mashhur boʻlgan (eramizdan avvalgi I asr boshi – I asr oʻrtalarida bitilgan). Lukretsiy Kar Rim uchun qiyin kechgan davrlarda yashagan. Xususan, bu davrda Rim zodagonlari dohiysi Lyulsiy Korneliy Sullaning qonli diktaturasi, Sullaning Marish bilan kurashi, chavandozlar sinfining quvgʻin qilinishi, Spartak boshchiligidagi Rim qullarining qoʻzgʻoloni (eramizdan avvalgi 73-71-yy.), uning fojialari, magʻlubiyati, yangi savdo – sadxoʻrlar guruhi faoliyatining kuchayishi, Pompey, Kras Sezarning yuksaklikka koʻtarilishi, Sulla davomchilari va bor-yoʻgʻidan ajralgan dehqonlarning Katilina boshchiligidagi qoʻzgʻoloni, Yuliy Sezur gʻalabasi va shu kabi voqealar boʻlib oʻtgan. Mana shunday davrda yashagan Lukretsiy Kar oʻzining shoirlilik va faylasuflik talantini koʻrsata oldi. U borliq, uning sabablari haqida faqat faylasuf sifatida mushohada yuritib qolmay, ularga limpedokl, Epikur argumentlaridan foydalangan holda hamda Gomer, Enniy fantaziyalari bilan nigoh soldi.

Lukretsiy Kar – Epikur atomistik materializmi va axloqiy taʼlimotining oʻziga xos izohlovchisi va targʻibchisi. U Rim sharoitida odamlarning erishishi qiyin boʻlgan tinchlik, osoyishlilikka yetaklaydigan falsafani yaratishni maqsad qilib qoʻyadi. Lukretsiy Kar fikricha, inson baxt-saodatining eng katta dushmani doʻzax azobidan, xudoning inson hayotiga aralashishidan qoʻrqishdir. Oʻzining poemasida aynan ana shu “dushmanlar” bilan kurashish vazifasini qoʻyadi. Mutafakkir fikricha, bu qoʻrqinchlarni yengib boʻladi. Oʻlim qoʻrqinchi, xudolardan qoʻrqish insonning olamdagi oʻz oʻmini, tabiatga va xudolarga boʻlgan munosabatini bilmaganligi natijasidir. Bu qoʻrqinchlar bilim, falsafa, maʼrifat bilan yengib oʻtiladi. Falsafa xudolarning inson hayotiga, narigi dunyodagi mavjudligiga taʼsir koʻrsata olishini asoslashi zarur.

Inson uni ezadigan qoʻrqinchlardan ozod boʻlishi uchun tabiat toʻgʻrisida, xususan, uning paydo boʻlishi, tuzilishi, uni tashkil etadigan

²⁵ Copkston F. History of philosophy. Vol.1-9. –New York-London-Toronto-Sydney-Australia, 2003.P.405-407.

elementlar, elementlar o'lgandan keyin nima bo'lishi to'g'risida chin bilimlarga ega bo'lishi kerak. Erika – baxt-saodat haqidagi ta'limot bo'lib, fizikaning – tabiat to'g'risidagi faning natijalari yakunidan iborat bo'lishi kerak. Demak, tabiatni o'rganish o'z-o'zicha emas, joni bilish uchun, erika uchun kerak. Shuning uchun ham, fanda yaratiladigan gipotezalani mahkama erishda olamni naturalistik va materialistik tushuntirish prinsipiga rioya etish zarur; tabiatdagi barcha hodisalar, ularning xususiyatlarini tabiiy sabablardan kelib chiqqan holda tushuntirish kerak; bunda hech bir g'ayritabiiy kuchga, ajoyib-g'aroyibollarga va boshqa kuchlarga murojaat qilishga ehtiyoj yo'q. Chunki, bunday kuchlarning yo'qligini kuzatish, tajriba faktlari tasdiqlaydi.

Lukretsiy Kar – hodisalarni turli xil asosda tushuntirish, talqin etish tarafdori. Uning poemasi muallifning Epikurning Gerodotga yozgan xati mazmunini, xususan, uning kosmologiya va fizika sohasidan keltirilgan turli xil misollar yordamida tabiatda sodir bo'layotgan hodisalar va jarayonlarning turlicha talqinining mavjudligi to'g'risidagi fikrlarini yaxshi o'zlashtirib olganligini ko'rsatadi. Lukretsiy bu asarida Epikur keltirilgan misollardan ham foydalanadi. Masalan, uning aytishicha, Quyosh har kuni yangidan tug'iladi va u har kuni osmondagi o'z o'rniga qaytadi, degan fikrlarning har ikkalasini bildirish mumkin. Shuningdek, mutafakkir fikricha, Oy sharsimon bo'lib, o'zida Quyoshdan tushgan nurni aks ettiradi deyish yoki Oy o'z nurini sochadi va nylik fazalari (kattalashishi va kichrayishi) uning atrofida aylanadigan, davriy ravishda uning nurlarini to'sib turadigan qorong'i jism harakati bilan belgilanadi, deb aytish ham mumkin.

Lukretsiyning hodisalarni tushuntirishda naturalizm va materializm prinsipiga zid kelmaydigan hur qanday gipotezani qabul qilish mumkin, degan fikri aslo gipotezalani solishtirish, ularning to'g'risini tanlash kerakligini inkor qilishni anglatmaydi. Lukretsiy pragmatist ham, agnostik ham emas, albatta. U yashagan davrda ilmi-fan holati raqobatlash gipotezalardan birorasiga ustunlik berish, asoslash uchun yetarli qonunlarga, faktlarga ega emas edi. Lekin haqiqatni anglash uchun Lukretsiy muntazam ravishda o'z zamonasini ilmi-fan, falsafasi erishgan darajasidan chetga chiqishga harakat qiladi. Ana shuning uchun ham o'z poemasida shu davr falsafasini, xususan, tabiat, inson, axloq to'g'risidagi ta'limotlarini bayon qiladi. Bunda poemaning tabiat to'g'risidagi qismining yaxshi ishlab chiqilganligini alohida ta'kidlash

zarur. Shuning uchun bo'lsa kerak, Lukretsiy usarini atomistik materializmning poetik ensiklopediyasi deb atashadi²²⁰.

Asarda hortiqlarning fizikaviy elementlari, ularning harakati, materialistik kosmologiya va kosmogoniya, madaniyat tarixi, materialistik antropologiya va psixologiya masalalari bayon qilingan.

Lukretsiyning, ayniqsa, 2 ta g'oyasini insonni uni ezadigan sharpalardan azod etishda muhim deb hisoblashadi: 1) jonning o'lishi to'g'risidagi fikr; 2) xudolarning insonlar hayotiga ta'sir etish qobiliyatiga ega emasligi haqidagi fikr.

Lukretsiy ham, xuddi Epikur singari, xudolarni olamlar o'rtasidagi bo'sh joylarda o'tmashgan, ular olamga ta'sir eta olmaydi, degan fikrni bildiradi. Lukretsiyga ko'ra, tabiatning paydo bo'lishida ham, boshqarilishida ham xudolar, ular iradasining ishtiroki yo'q. Barcha dunyolar son-sanoqsiz, ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan, badan bilan sezib bo'lmaydigan moddaning qismlari uyurmali harakati va oqimidan paydo bo'lgan. Bu zarrachalar – boshlang'ich asos yoki barcha narsalarning "urug'"laridir.

Aynan ana shu zarrachalardan barcha jismlar va jonlar, barcha ulamlar va tabiat hodisalari paydo bo'lgan. Ularning barchasi tabiiy zaruriyat tufayli vujudga kelgan. Faqat dastlabki jismlar, ularning birlashmalari va harakati, bo'shliq mavjud. Bu dastlabki oddiy jismlar mangu va buzilmasdir, biroq ulardan paydo bo'ladigan barcha narsalar o'tkinchi, o'lish tabiatiga egadirlar.

Yu'qdan bor bo'lmaydi, lekin barcha narsalar o'zi kelib chiqadigan "urug'iga" ega bo'lishi kerak. Bu urug'lar abadiy. Agar ular buzilganda, yo'q bo'lganda butun materiya, butun mavjudot ham yo'q bo'lar edi. Dastlabki oddiy jismlardan paydo bo'lgan murakkab jismlar halokati materiyaning yo'q bo'lishi degani emas, u faqat murakkab jismlarning sodda elementlarga ajralishi, bu elementlarning tabiat hodisalarining umumiy, mangu oqimiga qaytishidir. Cheksiz olam o'z bag'riga oladigan daryolar o'ladi. Tirik mavjudotlar, jismlar o'ladi, xususan, ularning joni o'ladi, lekin tabiat mangu yashaydi.

Jon ham tana singari moddiydir va atomlardan tashkil topgan. Oddiy atomlardan farqli o'laroq, bu atomlar eng kichik, dumaloq, silliq, harakatchandir. Jonni butun holatida saqlab turgan atomlar u o'lguncha bir-birini ushlab turishadi, inson o'limidan keyin jon atomlari ham tarqalib, uchib ketishadi. Epikurga ergashib, Lukretsiy ham jonning nurigi dunyoda yashamasligi u yoqla misin, umuman, o'lim va

²²⁰ Акме В. Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1999. С.332.

hayotning bir-biriga hech qanday munosabati yo'q, "o'lim va hayot hech qachon uchrashishmaydi", bir-biriga tegib kelmaydi, deydi. Hayot ekanimiz, o'lim bizni qo'rqutmaydi, chunki u biz uchun yo'q. O'lim kelganda esa, biz yo'qamiz, jonimiz hatu yo'q, demak, o'limdan qo'rqish sezgisi ham yo'q. Bu fikrlarni asostashni falsafa vositalari yordamida amalga oshirib bo'lmay edi. Shuning uchun ham Lukretsiy poezuya vositalarini tanladi, obrazlar orqali o'z fikrlarini ifodaladi. Masalan, Demokrit singari, atomlarning sezgi orqali bilib bo'lmashligi, bo'shliqda harakatlanuvchi atomlar to'g'risidagi farazlarini Lukretsiy odatda ko'zga ko'rinmaydigan, lekin Quyosh nuri ostida ustunlarda shu'lalanib, titrab, tebranib turadigan changlarga o'xshatadi. Alohida olingan atomlarning ko'zga ko'rinmasligini u ko'rish illyuziyalari: uzoqdan tog' yonbag'irlaridagi polda harakati yoki tekislikdagi ikkita qo'shinning unishi obrazlarida tushuntirib beradi.

Lukretsiy o'ziga hissiyotdan ko'ra ko'proq nima aniq bo'lishi mumkin degan savolni beradi. Uningcha, biz hissiy kechinmalar haqida mulohaza qiladigan Ognning o'zi to'liq hissiyotlarga asoslangan, va agar ular haqiqiy bo'lmasa, u holda Ognning chiqargan xulosalari ham xuddi shu kahidir.

Epikureizm to'g'risidagi mulohazalarga yakun yasab, aytish kerakki, u atomizmi yuqori pog'onaga ko'tardi, kosmologiyani tajriba natijalariga tayanib tushuntirishga urindi. epikurechilar astronomik masalalarda, masalan, biz to'liq aniqlikka ega bo'la o'lmasligimizni aytib o'tganlar, chunki biz oshbu holatni haqiqiy deb aytishimiz mumkin, hoshqalar esa buning aksini, ya'ni "samoviy jismlar turli sabablar ta'siri ostida yuzaga ketadi", degan fikrni isbot qilishga harakat qiladilar²²⁷.

Shuni yodda saqlash zarurki, greklarda zamonaviy ilmiy uskunalar bo'lmagan va ularning ilmiy xulosalari, asosan, aniq kuzatuvlarga asoslanmagan farazlarga asoslangan. Lekin, shunga qaramay, ular falsafani ilm bilan bog'lash yo'lida muhim qadam qo'ydilar.

Ijtimoiy-siyosiy qarashlarida tinchlikni hisoya qilishgani ham muhimdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Epikur hayoti va asarlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
2. Epikur falsafaning predmeti va muammolari haqida qanday mulohazalar bildiring?

²²⁷ Copikston F. History of philosophy. Vol. 1-9. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.412.

3. Epikur atomistik ta'limotni qanday rivojlantirdi?
4. Epikur bilish nazariyasining mazmun-mohiyati nimada?
5. Jon va tananing munosabati to'g'risida Epikur nima degan?
6. Epikur etikasining negizida qanday mulohazalar yotadi?
7. Epikur tabiatni o'rganishning ishonchli usuli deb nimalarni hisobladi?
8. Tit Lukretsiy Kar hayoti va asarlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Lukretsiy Epikur axloqiy ta'limotini qanday izohladi?
10. Lukretsiy atomizmi qanday yangi mazmun bilan boyindi?
11. Lukretsiy jon va tana munosabati to'g'risida qanday mulohazalar bildirdi?

SKEPTITSIZM

Eramizdan avvalgi IV asr Qadimgi grek falsafasi rivojining eng yuqori chu'qqisi bo'ldi. Platon va Aristotel tashkil etgan falsafiy maktablar, ayni paytda, ulkan ilmiy markazlar bo'lib ham xizmat qildi. Ularda matematika, astronomiya, fizika, biologiya hamda gimnatikalar fanlar bo'yicha yirik, keng ko'lami tadqiqotlar olib borildi. Eramizdan avvalgi III asrda antik jamiyatda uzoq davom etgan bo'lon boshlanib, u ijtimoiy hayotning barcha sohalarini qamrab oldi. Bu bo'lon falsafada o'z ifodasini yangidan shakllangan oqimlar, maktablarda topdi. Ana shulardan biri – skeptitsizmdir. Uning nazariy asosini antiq falsafada ilgari surilgan va asoslangan g'oya: barcha narsalarning o'zgarib turishi, nisbiyligi g'oyasi tashkil etadi (Geraklit, Demokrit, sofistlar va b.).

Skeptitsizm so'zi grekchadan o'zbek tiliga o'girilganda "nurlanish", ko'rinish berish, shuningdek "tarozida tortish", "qat'iyatsizlik" kabi ma'nolarga ega. Skeptitsizm maktabi nomining asosini eng keyingi ma'nosi tashkil etadi: ya'ni bilish mumkinligini dogmatik tarzda inkor etish emas, balki qat'iy, uzil-kesil mulohaza yuritishdan, o'zaro teng kuchli bo'lgan zid fikrlardan biriga qat'iy tarzda yon bosishdan o'zini tiyish zarurligini asoslash yotadi.

Skeptitsizمنىing asoschisi *Pirron*dir. U Peloponnesdagi Elida shahrida tug'ilgan. Diogen Laertskiyning ko'rsatishicha, u eramizdan avvalgi 365-275-yillarda yashab, ijod etgan. Uning falsafiy ta'limotining shakllanishiga Megar dialektikachilari, ayniqsa, Demokrit va uning izdoshi Anakeurx qarashlari katta ta'sir ko'rsatgan. Pirronning Aleksandr Makedonskiyning Osiyuga qilgan yurishida ishtirok etganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Bu ehtimol, uning axloqiy ideali – qasoskor bo'lmaslik ("aturaksiya")ning shakllanishiga muayyan darajada ta'sir etgan.

Pirron maktabda o'qituvchilik qilgan, yozuvchi bo'lgan, biroq u o'z fikrlarini og'zaki bayon qilgan. Hech qanday kitob yozib qoldirmagan.

Skeptitsizm maktabi asoschisi Pirronning falsafiy tizimida stoiklar va epikurechilar tizimlaridagi kabi nazariya amaliyotga bo'ysungan, vaholanki, bu ta'limotlar orasida qat'iy farq mavjud. Stoiklar va epikurechilar farqi yoki ijobiy bilimlarni qalb osoyishtaligiga erishish vositasi deb hisoblagan bo'lsalar, skeptiklar bilimlarni inkor qilgan va fanga shubha bilan qaragan holda qalb osoyishtaligiga erishmoqchi bo'lganlar.

Biladlik Pirron dunyoqarashi bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, u Demokritning hissiy xususiyatlar g'oyasiga, sofistlarning relyativizmiga

va kironiklarning geosologiyasiga tayangan holda o'z nazariyasini yaratgan. U insonning narsalarning ichki mohiyatini anglash imkoniyatiga ega emas, deb ta'lim bergan (biz barcha narsalarni "anglay" olmaymiz); biz narsalarni faqatgina ular bizga qanday ko'rinishda namoyon bo'lsa, shundayligicha bilishimiz mumkin. Aytan bir narsalar tutli odamlarga turlicha ko'rinadi va natijada, biz kimning fikri to'g'ri ekanligini bilmaymiz, chunki har qanday fikrga undan kumroq nohaqqoniy bo'lgan zid fikr chiqishi mumkin. Shu sababli biz oxirigacha bir narsaga ishonch hosil qilishimiz mumkin emas va donishmand kishi – bu yakuniy mulohazalardan o'zini tiygan kishidir. "Bu narsa shunday", deb ta'kidlash o'rniga, "Menimeha" yoki "Ehtimol, bo'lishi mumkin", deb gapirish zarur.

Aytan shu skeptizm va undan kelib chiqadigan mulohazaga bo'lgan ishonchsizlik antiq hayotga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Hech nima o'z-o'zidan xuruk yoki go'zal, haqiqar yoki yulg'on bo'lmaydi, yoki hech bo'lmasda biz hayotimizdagi barcha tashqi narsalar to'laqonli ravishda indifferent ekanligiga ishonch hosil qila olmaymiz. Donishmandning hayotdagi maqsadi qalb osoyishtaligiga erishish va uni saqlay bilishdan iborat. Bu to'g'ri, chunki hattoki donishmand kishi ham harakatlardan qochma olmaydi va hayotdan chetlasha olmaydi, biroq, ehtimol, u eng yaqin fikrlarga, an'ana va qonunlarga tayangan holda yashashi va mutlaq haqiqatga yetishib bo'lmastigini yodda saqlashi darkor.

Diogen Laertskiyning ma'lum qilishicha, Pirron o'z falsafiy qarashlarini og'zaki tarzda bayon qilgan va biz ular haqida faqatgina uning o'quvchisi bo'lgan Filintlik Timon asarlari orqali bilamiz, Sekat Empirik uni "Pirron ta'limotining izotlovchisi" deb nomlagan. Timon Gomer va Gesiod parodiya bo'lgan "Sillular" asarini yaratdi va bu yerda u Kseodan hamda Pirronning o'zidan tashqari barcha grek faylasuflari ustidan keldi. Timonning fikriga ko'ra, na hissiy qabul qilish, na ongga tayanish mumkin emas. Shu sababli biz barcha fikr va mulohazalarga shubha bilan qarashimiz, va hech bir nazariy fikrga ishonmasligimiz darkor, va shundagina biz aturaksiya hamda haqiqiy vazmiolikka erishishimiz mumkin.

Sitseron, alidan, Pirron skeptik ekanligini bilmagan va uni ko'proq hayotning tashqi ko'rinishlariga befarqlikni targ'ib qilgan va amaliyotga tubiq qilgan nasihatg'oy, deb hisoblagan. Ehtimol, Pirronning o'zi skeptitsizm nazariyasini yaratmagan, biroq u yozma asarlar

qoldirmaganligi sababli, biz ishonch bilan hech nimani ta'kidlay olmaymiz²²⁸.

Piron antik davr skeptitsizmiga xos bo'lgan falsafiy muammoni quyidagicha ifodalaydi: "Kim baxt-saodatga intilsa, shu faylasufdir"²²⁹. Saodat esa, azob-uqubatning yo'q bo'lishidir. Mana shunday talqin qilingan baxt-saodatga erishishni orzu qilgan kishi 3 ta savolga javob berishi kerak: 1) buyumlar nimadan tashkil topadi? 2) bu buyumlarga biz qanday munosabatda bo'lishimiz kerak? 3) bu munosabatlardan qanday natijaga ega bo'lamiz va qanday foyda ko'ramiz?

Birinchi savolga javob topib bo'lmaydi. Chunki har qanday buyum boshqasiga nisbatan yuqori darajada emas. Shuning uchun ham hech bir narsani na go'zal, na xunuk, na adolatli, na adolatsiz deb bo'lmaydi. Hech bir buyumga nisbatan uni haqiqatga muvofiq mavjud, deb bo'lmaydi va hech qanday hilish usulini chin deb ham, yolg'on deb ham tavsiflab bo'lmaydi. Bizning har qanday predmetga nisbatan bildirgan fikrimizga unga teng kuchli bo'lgan zid fikri bildirishimiz mumkin.

Mana shunday o'y-fikrdan Piron hech qanday predmetga nisbatan hech bir mulohazani bildirib bo'lmaydi? degan xulosa chiqaradi va unga tayangan holda ikkinchi savolga javob beradi. Faylasuf uchun predmetga munosabatda bo'lishning eng yaxshi usuli – u to'g'risida mulohaza bildirishdan o'zini tiyish.

Bu o'zni tiyish ishonchli hech narsa yo'qligini anglatmaydi. Demak, Piron agnostitsizm tarafdori emas. Zero, ishonchli narsalar hissiy idrok, taassurlardir. Chunki ularni biz faqat hodisalar sifatida qabul qilamiz. Masalan, birorta narsa achchiq yoki shirin bo'lsa, mening "Bu menga achchiqdek yoki shirindek tuyulyapti", degan fikrim chin bo'ladi. Xato faqat shunda kelib chiqadiki, qachon fikr bildirayotgan kishi tuyulayotgan narsa asosida haqiqatda mavjud narsa to'g'risida xulosa chiqarsa, hodisadan uning haqiqiy asosiga o'tsa²³⁰.

Bunday javob keyingi – uchinchi savolga bo'lgan javobni helgilab beradi. Piron skeptitsizmi uchun predmet to'g'risida birorta fikr bildirishdan o'zini tiyish ehtirosiga berilmaslik, qasoskor bo'lmashlikni anglatadi. Bu holat faylasufning faoliyatsiz bo'lishi kerak degani emas, albatta. Faylasuf, uning ta'kidlashicha, o'z mamlakatida qabul qilingan qonunlar, urf-odatlariga amal qilgan holda xatti-harakatda bo'lib, bunda

²²⁸ Copieaton P. History of philosophy. Vol. I. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2009. P.413-416.

²²⁹ Асхур В.Ф. Античная философия. –М.: Высшая школа, 1999. С.304.

²³⁰ Асхур В.Ф. Античная философия. –М.: Высшая школа, 1999. С.303.

o'zining fikrlash usuli, tafakkur tarzi, o'y-fikrlarini so'zsiz haqiqat deb bilmasligi kerak.

Pironning shogirdlari ko'p bo'lib, ular orasida Timon ajralib turadi. U 3 ta satirik she'r kitobi – "Sill"ni yaratishi bilan mashhur bo'lgan. U shifokorlar davrasida bo'lgan, o'g'lini meditsinaga o'qitgan, shu sababli Timonda hissiy idrok, hissiy holatlardagi qarama-qarshiliklarni tadqiq etishga qiziqish bo'lgan. Mutaxassislar "Hissiy idrok to'g'risida", "Fiziklarga qarshi" asarlarni Timonga tegishli deb taxmin qilishadi. "Sill"da harcha falsafiy maktablar bahsari ustidan kulgan (Pirodan boshqasiga).

Pironga o'xshab, Timon falsafaning bosh masalasini amaliyotda, inson xulq-atvori, u erisha oladigan saodatda, deb tushungan. Pironizm tarixida Timon uning targ'ibotchisi, ehtimol, birinchi mantiqshunosi bo'lgan. Xususan, u gipotezalarining mavjudligi to'g'risidagi fikrlarni tanqid qilgan, vaqtning bo'linishi haqidagi mulohazalarni rad etgan. Shuningdek, Timon narsalarning o'z holicha mavjudligi bilan ularning hissiyotimizdagi ifodasini farqlagan. Piron singari, Timon ham ishonchli bilim asosini hissiy mushohadada deb bilgan. Predmet to'g'risidagi turli fikr-mulohazalarni, ular qanchalik qarama-qarshi bo'lmasin, teng kuchli deb hisoblagan. Bundan u "o'zini tiyish" to'g'risidagi o'y-fikrlarini keltirib chiqargan.

Timon o'limidan keyin skeptiklar maktabi faoliyati I asrga kelib to'xtab qoladi. Keyinchalik bu maktab an'analari Ptolomey shogirdlari Sarpedon va Geraklit (Galen o'z asarlarida guvohlik bergan shifokor-empirik) faoliyatlarida qayta tiklangan.

Ana shu Geraklitning shogirdi *Enesidem* bo'lgan. U antik davr skeptitsizmining kuchli nazariyotchisi bo'lib tanilgan. Enesidem eramizdan avvalgi asrning oxirida yoki eramizning dastlabki davrida yashagan. Ma'lumotlarga ko'ra, Enesidem o'zining asosiy asarini Sitseronga bag'ishlagan. "Piron nutqlarining sakkizta kitobi" deb atalgan bu asaridan tashqari, u "Donishmundlik to'g'risida", "Tadqiqot to'g'risida" hamda "Piron ocherklari" kitoblari muallifidir.

Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, Enesidem skeptitsizmi Geraklitning materialistik fikriga yo'l bo'lib xizmat qilgan. Geraklit fikricha, bir narsa to'g'risida qarama-qarshi fikrdan avval qarama-qarshiliklar bir predmetga xusga o'xshab ko'rinadi. Bu tezis skeptitsizm asosidir. Enesidemning boshqa dunyoqarash masalalari bo'yicha fikr-mulohazalari ham Geraklitnikiga yaqin turgan. Xususan, yuqoridagi umumiy asosdan boshqa butun va bo'lakning aynanligi va tafovuti, harakat turlari,

jismlarning mohiyati va vaqtning bo'linishi, havoning jonning birinchi stixiyasi ekanligi to'g'risidagi fikrlarni ilgari surgan. Mutaxassislar fikriga ko'ra, bu fikrlarni Enesidem gipoteza tarzida bildirgan.

Enesidem davriga kelib skeptitsizm "Yangi Akademiya"da hukmronlik qila boshlaydi. Platonning hissiy bilishning ziddiyatligi, oquvchanligi to'g'risidagi fikrlariga asoslanib, Arkesilay va Karnedlar bilish masalalarini yangicha talqin etishadi. Mutaxassislar skeptitsizمنىning pirronizm va "Yangi Akademiya"dagi ko'rinishlari o'rtasidagi tafovutni farqlashadi. Bu farqni antik dunyo tarixchisi va skeptitsizmi nazariyotchisi Sekst Emperik ham o'rganadi.

Akademiya skeptiklari fikricha, qarama-qarshi fikrlar, masalan, yaxshi yoki yomon, ehtimol tarzida bo'lishi mumkin. Birorta narsani yaxshi yoki yomon deb tasmiyl qilishning shu davr urf-odatlaridan zaruriy tarzda kelib chiqishi shart emas. Bu – shunchaki urf-odatlarga "ergashish" natijasi.

Enesidemning ikkinchi kitobi eleychilarga ma'lum bo'lgan "harakat", "o'zgarish", "tug'ilish" va "o'lish" tushunchalarida yashiringan ziddiyatlarga bag'ishlangan. Uchinchi kitobda hissiy mushohada va tafakkur, to'rtinchi kitobda xudolarni, tabiatni bilish mumkin emasligi masalalari tadqiq etilgan. Ularda qarama-qarshilar teng kuchli degan fikr asoslanadi. Beshinchi kitobda "sababiyat" tushunchasi tadqiq qilinadi. Sabab deganda, boshqa birorta hodisani keltirib chiqaruvchi hodisa tushuniladi. Masalan, Qiyosh to'laning qizishi, erishi sabablidir. Sabablar turli xil bo'ladi.

1. "O'zida mujassamlangan", ya'ni u mavjud bo'lgan ta'sir bor, yo'qolishi bilan, u ham yo'q bo'ladi. Masalan, anqon bilan hog'lab tortish-bo'g'ish sababi.

2. O'zaro hirgallikda sabab bo'lish. Masalan, ornochning harakati uning tortayotgan bo'kizlar kuchi bilan belgilanadi.

3. "Bir-biriga yordam beruvchi". Masalan, ikkita kishi qiynalib qilayotgan ishga uchinchi kishi yordam beradi. Bulardan Enesidem skeptik xulosa chiqaradi: sababiyat mavjud bo'lishi ham, bo'lmastligi ham mumkin²²¹.

Enesidem miloddan avvalgi 43-yilda yozgan asarida skeptiklar ta'limotini himoya qilishga qaratilgan 10 metafora yoki argument keltiradi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Tirik mavjudotlar turli o'rtasidagi farq shundan dalolat beradiki, u yo'q bo'lgan obyektning "g'oyalari" turfa xildir, negaki, ular nisbiydirlar.

²²¹ Аесце В.Ф. Архивная рукопись. М.: Византис уаеаи, 1999. С.107.

2. Odamlar o'rtasidagi farq yuqoridagidan dalolat beradi.

3. Sezgi organlarimizning tuzilishi va ular uyg'otadigan taassurotlar ham turlicha (masalan, Sharqda hadbo'y hid turatishiga qaramay, xusham meva bor).

4. Turli holatlarda idrok jarayonlari turlicha kechadi, masalan, tushidagi va tetiklikdagi hamda yoshlikdagi va keksalikdagi idrok qilish. Yoki, aytaylik, kuchli shamol to'liqlari yosh yigitga maroq baxsh etsa, keksa kishiga bu yelvizak bo'lib tuyulib, etini junjukturadi. Yoimki, masalan, sovg'a solingan tayoq bizga singanday ko'rinsa, kvadrat shaklidagi minoraga uzoqdan aylanadek ko'rinsadi.

5. Obyektlar hech qachon sof holda namoyon bo'lmaydi, ular hamisha muhit ta'sirida bo'ladi, masalan, havoning ayni holati bo'ls yanglishish yuzaga keladi, xususan, kanduzi yashil tilda bo'lgan maysa, kechga borib sarg'ish bo'lib ko'rinsadi.

6. Idrokning turfa xilligi predmetlar sifatlarining turfa xilligidan kelib chiqadi. Masalan, bir qum zarrasi paypaslab ko'rganda, g'adir-budur bo'lib tuyulsa, boshqa haromqlar orasidagi boshqa qum donachalari yumshoq va silliq taassurotlarini uyg'otadi.

7. Umuman nisbiylik mavjud.

8. Idrok softligiga bog'liq bo'lgan taassurotdagi farq. Masalan, quyoshga nisbatan sarig'roq bo'lib ko'rinadigan kometa, unga qaraganda kuchliroq taassurot uyg'otadi.

9. Turmush tarzlari, axloq kodekslari, qonunlar, miqdar va falsafiy ta'limotlar turfa xildir.

Agripp Enesidemning muzkur 10 ta argumentni 5 taga keltiradi:

1. Bir obyektning turli nuqtai nazardan olib qurilishi.

2. Isbotlash jarayonining cheksiz davom etishi, isbotlarning o'zlari isbotlanishi zarur bo'lgan farazlarga tayanishi va shu tariqa jarayonning cheksiz davom etishi.

3. Odamlarning turli temperamentlaridan kelib chiqib, obyektlarni turlicha idrok qilishlari, shuningdek, idrok jarayoniga idrok qilinao'tgan obyektning boshqa obyektlar bilan aloqasining ham ta'sir ko'rsalishi.

4. Cheksiz isbotlash jarayonidan qochish maqsadida dogmaga aylantish (umum e'tirof etilib, deyarli chizilgiga isbot talab qilinao'tadigan farazlarning tasodifiy xarakteri).

5. Yopiq doira yoki o'zi isbotga ehtiyojmand har qanday isbotni ishonchli xulosa sifatida qabul qilish²²².

²²² Copleson E. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2002. P.418-420.

Takrorlash uchun savollar

1. Skeptitsizm qanday tarixiy sharoit ta'sirida shakllandi?
2. Qadimgi Rim skeptitsizmining negizida qanday g'oya yotadi?
3. Pirron hayotining asosiy qirralarini hilasizmi?
4. Pirron antik davr skeptitsizmiga xos falsafiy muammoni qanday ifodalagan?
5. Timon falsafaning bosh masalasini nimadan iborat deb hisoblagan?
6. Enesidem dunyoqarashi qanday asosga ega?
7. Enesidem sababiyat to'g'risida qanday mulohazalar bildirgan?

STOITSIZM

Stoitsizm, epikureizm singari, materialistik yo'nalishdagi ta'limot. Ular orasidagi farq shundaki, birinchisi Demokrit atomizmiga tayansa, ikkinchisi Geraklit ta'limotiga suyanadi va undagi gilozoistik qirralarini kuchaytiradi. Ayni paytda, stoitsizm kiniklar axloqiy ta'limotini naturalizm nuqtai nazaridan qayta ishlab chiqadi va uni *Polemion* etikasi bilan bog'laydi. Shu tariqa, stoiklar materializmi panteizmga yaqinlashadi.

Stoiklar maktabi asoschisi kitionalik Zenon (336-264) bo'lgan, u miloddan avvalgi 335-yilda Kiprdagi Kitonda tug'ilib, Afinada miloddan avvalgi 263-yillar atrofida vafot etgan. Dastlab, u otasining ketidan borib, savdo bilan shug'ullangan. Afinaga miloddan avvalgi 315-313-yillarda kelib, Ksenofonning "Sokrat haqida esdaliklar"ini, Platoning "Sokrat Appologiyasi"ni o'qigan va ular Zenonda katta taassurot qoldirgan. Miloddan avvalgi 300-yil u o'zining maktabiga asos soladi va u stoya (qayta yozuv, kolonada) deb nomlanadi, u yerda o'zi ma'ruzalar o'qiydi. Aytishlaricha, u o'z joniga qasd qilgan. Uning usullaridan faqat ayrim parchalar, fragmentlar yetib kelgan.

Zenon vorisi Assulik Kleauf (miloddan avvalgi 330-322/321), undan keyingi vorisi esa Kilikadagi Soldan Xrisipp bo'lgan va uni stoya maktabining ikkinchi asoschisi deyishgan. Xrisipp stoiklar duktrinasini tizmlashtirishni tanqid qilgan. Aytishlaricha, u 705 ta asar yozgan va ulardagi dilektik g'oyalari va mashohada uslubi tafayli mashhurlikka erishgan.

Zenon shogirdlari ichida xioslik Ariston, kartagarlik Gerill, gerakleylik Dion, kiyalik Persionlar bo'lgan. Kleauf shogirdi bosforlik Spayr bo'lgan. Xrisippga ikkita shogird voris bo'ladi: Farsatik Zenon va Selevkiyli Diogen. Diogen miloddan avvalgi 155-yilda boshqa faylasuflar bilan jarima masalasi bo'yicha Rimga horadi. Bu faylasuflar Rimda yoshlarga ma'ruzalar o'qishadi va ularning hurmallariga sazovor bo'lishadi²³³.

Zenon o'limidan keyin stoya maktabini eski ortodoksul ta'limot rahida bo'lgan *Kleauf* (264-232), keyinchalik xioslik *Ariston* boshqaradi. Keyingisi davrida maktabda kiniklar etikasi elementlari yanada jondanadi. Ayni vaqtda, uning boshqaruvi paylida stoitsizmga Arkesilay hujumi boshlanadi, u Akademiyaga skeptitsizm g'oyalari olib kirishga urinadi hamda shu tariqa stoitsizmga ta'sir o'lkazadi. Jamiyat ma'naviy

²³³ Coelestin F. History of philosophy. Vol. 4. - New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.428.

hayotiga stoisizmning ta'siri Xrisipp davrida kuchayadi: stoiklar Akademiya skeptiklaridan ustun kelishadi; bunda skeptiklarning dogmatik ta'limotini tanqid qilish, rad etishda stoiklar qo'llagan mantiqiy metodlar, ayniqsa, tushunchalarni aniq ta'riflash usuli yaxshi samara beradi.

Stoiklar fizikasi Aristotel fizikasi, ayniqsa, uning materiya va shakl to'g'risidagi ta'limoti bilan Geraklit ta'limotining ayrim elementlarining qo'shilishi natijasida paydo bo'ladi. Aristotelda materiya va shakl o'rtasidagi munosabat dunyoviy sharni "birinchi turki beruvchi"dan ajratib turadigan joyda (Aristotel Xudoni materiya va shakl birligi deb hisoblagan, stoiklar, aksincha, olamni yaxlit deb bilishgan) tugaydi. Bu ta'limot izchil emas, idealizm elementlari bilan qorishgan edi. Unda olamdagi qat'iy zaruriyat maqsadga muvofiqlik bilan qo'shilgan edi. Stoiklarning bunday ta'limoti, tabiiyki, epikureizm bilan qo'shila olmas edi. Ana shuning uchun ham stoiklar epikureizmning ko'p olam, ko'p atomlar mavjudligi to'g'risidagi ta'limotiga qarshi chiqadilar, olamda bo'shliq yo'q deb hisoblashadilar. Stoiklar Geraklitdan barcha narsalar olovdan paydo bo'lgan degan fikrni olganlar. Shuningdek, ular Geraklitdan olamni logos boshqaradi, degan fikrni ham qabul qilganlar.

Inson va jamiyat to'g'risida. Inson – ijtimoiy mavjudot, ularning bir bo'lagi, u o'z-o'zini himoya qiladi, ana shu holat insonning xulq-atvorini, xati-harakatini belgilashdan tortib, to davlat firavonligini o'ylashgacha bo'lgan urinishlarini taqozolaydi. Dono odam shaxsiy manfaatlaridan davlat manfaatini ustun qo'yadi.

Bilish nazariyasi va mantiq masalalar talqini.

Stoisizmni mantiq masalalarini tadqiq etishga katta e'tibor qaratiladi. "Logika" terminini aynan shu stoiklar ilmiy muomalaga kiritishgan va shu nota bilan falsafaning bir bo'limini atashgan, uni boshqa bo'limlari – fizika va etika bilan birdek ko'rishgan.

Logikani esa dialektika va ritmikaga bo'lishgan, ba'zi stoiklar unga haqiqat nazariyasini kiritishgan. Bu stoiklarda epistemologiya (bilish nazariyasi) va logika (mantiq) masalalarining uzviy bog'liq tarzda tadqiq etilganligini ko'rsatadi.

Bilish masalalariga yondashar ekan, stoiklar nafaqat Platonning umumiy transcendentalligini, balki Aristotelning konkret umumiyligini ham inkor etishgan. Ular fikricha, alohidalikgina mavjud bo'lib, bizning bilimlarimiz faqat yakka narsalar haqidadir. Bu narsalar bizda ular haqida tasavvur shakllantiradi, bilimlar shu narsalarni bilishdir. Shu orqali stoiklar Platonga qarshi pozitsiyani egallashadi: Platon sezgilarga

chiyotkorlik bilan yondashadi, stoiklar esa uni bilimning asosi sifatida qabul qilishadi. Bilim olish uchun idrok kerak. Idroklardan so'ng – obyekt ko'z oldimizdan yo'q bo'lib ketgandan so'ng – u miyada qoladi. Miyada qolib eslanganda esa, u tajribaga aylanadi.

Stoiklar sensualizmni rasionalizm bilan qo'shishga uringanlar. Ular aqni individual rivojlanish natijasi deb hisoblashsa-da, uni asta-sekinlik bilan tasavvurlar yordamida shakllanadi deganlar. Ketma-ketlikda shakllangan aql g'oyalardan tashqari, tajriba orqali paydo bo'ladigan umumiy g'oyalar borligiga ham ishonishgan. Inson tabiati ichki g'oyalar deb ataladigan g'oyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan. Undan tashqari, insonlarning reallikni aql yordamida anglashi mumkinligini e'tirof etishgan.

Stoiklar haqiqat mezonlari masalasiga katta e'tibor berishgan. Bu mezonlarni "ushlab oluvchi" (kataleptik) tasavvur yoki idrok deyishgan. Natijada, haqiqat jon bilan birga bo'lgan idroknin o'zida mujassamlashtirgan (bu aniq bilimlarni ilm-fan beradi degan qarashga zid). Ammo jon bunday obyektiv haqiqat-idrok bilan kelisha olmasligi mumkin va o'shanda kelishmovchilik yuzaga keladi²³⁴.

Bilish tabiatiga xos mana shunday xususiyatlar, stoiklar fikricha, mantiq masalalariga yondashuvni belgilaydi. Stoiklarga ko'ra, mantiqning predmeti – so'z belgilari, tovush, bo'g'in, so'z, gap, ular ifodalaydigan fikrlar (tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, xulosalash).

Bu fikrlar ichki nutq shaklida ham, tashqi ifodasida ham bir xil. Fikrning chin yoki xatoligini mantiqning bir qismi – *dialektika* o'rganadi. Stoiklar dialektikasi ularning bilish nazariyasiga mos keladi. So'z belgisi – tovush, u anglatadigan narsa tasavvur. Tasavvur tabiatda mavjud narsalarga tegishli. Mantiq ilmining hoshlang'ich nuqtasi – tasavvur va tasavvurning tabiatdagi muayyan bir narsaga munosabati. Mavjud narsalar – bu *jismlar*, *jism sifati*, *jism harakati*, *jism munosabati* bo'lib, ular faqat hissiy muhobada (idrok) orqaligina tasavvur predmeti bo'la oladi. Hissiy tasavvur – tasavvurlarning birinchisi va asosiyi. Ikkita holar tasavvurlar-ning chindligini belgilaydi: 1) hissiy tasavvurlardan kelib chiqish usuli; 2) bu tasavvurlarning o'zining xususiyatlari.

Hissiy tasavvur predmetning jondagi modifikatsiyasi bo'lib, ongga yetib borgach, u predmetni o'zini anglashga majbur qiladi. Zenon va Kleunf fikricha, predmet jonda mahrlanadi. Xrisipp fikricha esa, predmet

²³⁴ Copleson F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.428.

joani "modifikatsiyalaydi". Hissiy tasavvur faqat shunda chin bo'ladiki, qachon unda predmet qanday bo'lsa, shunday holatda, o'ziga xos xususiyatlari, aloqalari bilan aks etsa. Chin hissiy tasavvurlar bilan bir qarorda, xato, aldab qo'yadigan hissiy tasavvurlar ham mavjud. Ular, masalan, tushlar, gallyusinatсияlardir.

Chin fikrni qanday qilib xato fikrdan ajratish mumkin, degan savol qo'yih, stoiklar unga "ha, shunday mezonlar bor", deb javob berishadi. Buning uchun:

- 1) aql sog'lommi;
- 2) predmetni idrok etuvchi sezgi organlari sog' holatdami;
- 3) predmetning fazoda o'rni, uning sezgi organiga nisbatan joylashishi idrokka mos keladimi;
- 4) idrok jarayoni yetarlicha vaqtda davom etdimi;
- 5) idrok predmetni uning barcha xususiyatlari bilan qabul qila oladigan darajada jiddiyimi;
- 6) predmet bilan sezgi a'zosi o'rtasidagi muhit uni normal idrok etish uchun zarur bo'lgan sharoitni buzishga olib kelmaydimi;
- 7) dastlabki taassurotni keyingi idrodlar tasdiqlaydimi (bevosita yoki bilvosita), degan savollar qo'yih, ularga javob topish zarur.

Agar mana shu savollar bo'yicha tekshiruv idrokning chintligini tasdiqlasa, u predmetni adekvat tarzda aks ettirgan deb hisoblanadi va unday tasavvur "ushlab oluvchi" yoki "kataleptik" deb ataladi. Aynan ana shunday tasavvurni bilim mezon deb hisoblashadi.

Har bir tasavvurni aql tekshiradi, biroq qaror qabul qilishda aql predmet xususiyatidan kelib chiqadi. Agar aql haqiqatan ham kataleptik tasavvur bilan kelisha, idrokning adekvat mulohazasi - "katalepsis" vujudga keladi. Agar aql roziligi bizning (subyektning) ixtiyorimizda bo'lsa, bunday mulohaza *iroda erkinligi* akti hisoblanadi.

Odamlar o'z xatosi sababini tashqaridan emas, o'zlaridan qidirishi lozim. Insonga nafaqat tasavvurlarning kelib chiqishi, balki qulgan barchasi ham unga bog'liq, ya'ni uning predmetga qanday munosabatda bo'lishiga, ixtiyor erkinligiga bog'liq. Ishonchsiz yoki xato fikrga kelishning sababi haddan tashqari tez ishotlangan tasavvurni to'g'ri deb qabul qilishdir. Kataleptik tasavvurlar o'z-o'zidan bizning shubhalarimizni yo'qotadi, chin fikrni topishga yordam beradi.

Inson tug'ilganida uning ongi hech narsa yozilmagan jadvaldek bo'ladi. Hissiy idrok (mushohada) ongni asta-sekin tasavvurlar bilan to'ldira boshlaydi. Bunday idrok muxafari xotirada mulohazalab qoladi va buning natijasida *onqirish tushuncha* paydo bo'ladi. Empirik

tushunchalarning ikkita turi mavjud: 1) barcha kishilarda birday, tabiiy holde tajriba asosida hosil bo'ladigan tushunchalar; 2) tafakkur natijasida, ongli tarzda yo'naltirilish oqibatida paydo bo'ladigan tushunchalar.

Bola yetti yoshga yetganda "tabiiy" tushunchalardan unda "logos" yoki "aql" paydo bo'ladi. Predmetning his qilinadigan sifati shu predmetga real tarzda tegishli, tushunchaga esa reallikda hech narsa mos kelmaydi. Aqlimiz hissiy mushohada (idrok) yetkazib beradigan yaqqul tasavvurlarni o'zgartirishi, hissiy tajribada hosil qilingan bir qancha tasavvurlarni birlashtirishi va shu kabi boshqa usullardan foydalanishi mumkin. Aql hayotda tasavvurlarning ba'zi qismlarini chiqarib tashlashi, qismlarning joylashish tartibini almashtirishi mumkin. Jins tushunchalarining paydo bo'lishi ham xuddi aqlning ana shunday qobiliyati asosida hissiy taassurotlarni qayta ishlash natijasida hosil bo'ladi. Jins tushunchalar ixtiyoriy tarzda emas, balki zaruriy ravishda hosil bo'ladigan elementlardir, ular tufayligina *nutq* va *tafakkur* paydo bo'ladi.

Tajribamiz xaos holatida emas, balki tartibli. Bu tartib jins tushunchalar tufayli saqlanib turadi, chunki har bir jins tushuncha turarni o'z ichiga oladi. Ana shuning uchun ham tajriba sohasi ko'rinib turadi, tushunarli bo'ladi, aqlimiz esa mushohada (idrok), tasavvurlardan (ular alohida-alohida tasavvurlarni ifoda etadi) umumiy mulohazalarni hosil qiladi; ular tajriba sohasini to'raligicha qamrab oladi va, shu tariqa, tajribani har bir kishi uchun erisha oladigan vositaga aylantiradi.

Bu ta'limotda logos ham nutq a'zosi (organi), ham tafakkur a'zosi tarzida yuzaga chiqadi. Logos odamlarni hayvonlardan ajratib turadi. Inson Xudo bilan bir qatorda aqlga ega, uning logosi Xudo aqli bilan baravardir, har ikkalasi butun olam miqyosida amal qiladi va materiyani o'zi xohlagan ko'rinishda shakllantiradi. Stoiklar odam aqlining dunyoviy aqlni o'zida ifoda etishini ana shunday tushuntirishadi.

Shunday qilib, aql borliqni fikrlay oladigan va til vositasida ifoda qila oladigan ko'rinishga keltiradi. Bohiy aqldan farqli o'laroq, inson aqli xato qilishi mumkin. Fikrlash predmetlari, ya'ni faqat tafakkurda mavjud predmetlar o'z ma'nolariga ega, chunki ular olatda hukmron bo'lgan aql bilan muvofiqlashadi. Ana shuning uchun ham aql predmetlari *haqiqat sohasi* va *xatolar sohasiga* ajraladi.

Stoiklar fikricha, "chin" yoki "xato" bo'lish tasavvur va mulohazalar belgisi, ular jonning moddiy modifikatsiyasi belgilari emas, balki tasavvurlar va mulohazalarga muvofiq keladigan aql bilan

bilinuvchi predmetlar belgilaridir. Har bir aqliy mushohada qilayotgan yoki gapirayotgan kishi, "biror narsa"ni fikrlaydi yoki u to'g'risida gapiradi va uni tafakkur va mulohazadan farq qilish kerak, u ana shularning mazmunini tashkil etadi. Hissiy mushohadaning bilishdagi ubatiriyati ana shunda. Lekin uning roli qanchalik yuqori bo'lsin, u hali ilmiy bilim emas, uning manbai, xolos. Ilmiy bilimning haqiqiy belgisi – bu uning mantiqan isbotlanishi.

Stoiklarning formal mantiq masalalari konturini chizishga urinishganlarini mulohazalar to'g'risidagi qarashlaridan ham payqash qiyin emas. Xususan, ular mulohazalarni oddiy va murakkab turlarga ajratgani holda, ularning mantiqiy qiymatlarini, ya'ni chin-xatoligini aniqlashga o'tiborini qaratishadi.

Stoiklarning mantiqiy isbotlash to'g'risidagi ta'limotni ishlab chiqishdagi xizmatlari sezilarlidir. Stoiklar fikricha, chin fikrlar bir-biriga muvofiq keladi, bir-biridan kelib chiqadi. Ana shuning uchun ham dunolik faqat kataleptik tasavvurlarga moslikda emas, balki to'g'ri muhokama yuritish, xato fikrlarni istisno qilishdadir. Stoiklar *dialektikasining* vazifasi ana shundan iborat. Dialektika – bu xulosa chiqarish va isbotlash to'g'risidagi ta'limotdir (rivojlanish, aqlning haqiqat tomon harakati to'g'risida emas). Bu ma'noda talqin etilgan dialektika logikadan boshqa narsa emas.

Stoiklar Aristotelning materiya va shakl to'g'risidagi noatliq tasavvurlariga chek qo'yishib, dualizmdan monizmga o'tdilar. Aristotel fikricha, Xudo "shakl" bo'lib, usiz materiya mavjud emas, u olamdagi barcha jarayonlarning maqsadi. Stoiklar esa, olamning yagona substansiyasida materiya va kuchni farqlab, ularni atributlar deb bilishadi. Substansiya – bu jism, u o'z-o'zini shakllantiradi. Va, aksincha, kuch va shakl – moddiy emas, aql bilan eristuladigan ibtidoidir.

Stoiklar F.Koplston fikricha, Aristotelning 10 ta kategoriyasini 4 taga tushirishgan: substansiya, sifat, holat va munosabat⁴².

Jism – mavjudotning yagona jinsi. Lekin kishilar o'y-fikrida jismga turli xil qarashlar mavjud. Bu qarashlarning mohiyati *kategoriyalardir*. Zero, jismni uning xossasiga qarama-qarshi qo'yadigan fikr *substansiyani* hosil qiladi. Muayyan xossaga ega bo'lgan fikr *sifatiy kvalifikatsiya* kategoriyasidan iborat. Ana shunday fikrda, tasavvurda jism va uning hossasi qo'stilib, birlikni hosil qiladi. Masalan, "Jonishmand" tushunchasi ana shundaydir. Kvalifikatsiyalashgan

(ixtisoslashgan) jism harakatta yoki osoyishtalikda deb ifodalaydigan fikr atributlari (harakat yoki osoyishtalik) to'g'risidagi tasavvurlar bilan birlashtirib, *sifat* yoki *holat* bilan tavsiflanadigan predmetlar guruhini hosil qiladi. Demak, stoiklarning kategoriyalar to'g'risidagi ta'limoti jismlarni ular fikr qilinadigan tasavvurlar bo'yicha tasniflashdan iborat. Bunda jismlar o'z xossalari va munosabatlari bilan yoki ularsiz fikr qilinishi mumkin. Nima bo'lganda ham, jism barcha kategoriyalarning substrati (gavdalantiruvchisi), kategoriyalar esa mavjudotning (holatning) jinslari deb fikr qilinishi kerak.

Lekin barcha narsalarning oliy jinsi "*mavjudot*" emas, balki "qandaydir bir narsa"dir. Mavjud narsa "qandaydir bir narsa"ning turi. "Mavjudot" har doim moddiy mavjudotdir. Biroq "qandaydir bir narsa" jimsiz ham bo'lishi mumkin. "Mavjudot" – bu faqat ta'sir etuvchi va ta'sirlanuvchi narsa. Biroq jisimgina ta'sir etishi, harakatta bo'lishi mumkin. Aynan materiya har qanday mavjudlikning yoki mohiyatning asosidir. Lekin materiya yakka predmetni boshqa predmetlardan farq qilib turadigan holda yaratishi uchun yana kuch ham zarur. Moddiylikdan hamda ta'sir etish va ta'sirlanish qobiliyatidan tashqari, jismga uch o'lehamdagi *ko'lam* ham xosdir.

Mavjudlikning substansialligidan farqli o'laroq va materiyaning substansiallik ibtidosiga tegishli bo'lmagan *jimsizlik* ham mavjuddir. Stoiklar jimsiz narsalarning turini: *fazo*, *vaqt*, *bo'shliq* va "*sof*" fikr *predmetlarini* farq qiladilar. *Fazo* – bu jisimiy, moddiy narsa bilan ta'kidilish qobiliyatiga ega "qandaydir bir narsa"dir, u chegaralangan. Bundan farqli o'laroq, *bo'shliq* chegaralanmagan, ya'ni cheksizdir. Stoiklarda yaxlit olamni ifodalaydigan so'z bo'lmagan. Fazo va bo'shliq jismning mavjudligi bilan birga zohir bo'ladigan, ifodalanadigan narsalardir. Stoiklar *vaqtni* harakat ko'lami yoki dunyoviy harakat ko'lami sifatida tavsiflashadi. Fazo singari, vaqt ham o'lehamga, ko'lamga ega. Fazo va vaqt jism bilan birgalikda mavjud. Bunda fazo borliqning moddiy jihati bilan, vaqt – faoliyatli jihati bilan bog'liq. Jismlarga fazo va vaqtdan tashqari, yana sof fikr predmetlari – "lektalar" xosdir. Fazo va vaqt yaqqol tasavvur qilinadigan narsalar bo'lsa, "lekta" – tushunchadir. *Lekta* – jins tushuncha bo'lib, barcha mavjud narsalarga, ularning aksidensiyalariga tegishlidir.

Stoiklar fikricha, mavjudotlar jinslari bu – sifat ham, holat ham, munosabat ham emas; ular muayyan sifarga, holatga va boshqa predmetlarga munosabatda bo'lgan predmetlardir. Sifat, holat va munosabat oddiy jins tushunchalar, sof fikr predmetlaridir.

⁴² Copleston F. History of philosophy. Vol. I. New York-Londar-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.428.

"Xossa" narsaning mohiyatiga tegishli va o'zining davomiyligi va qarshilik ko'rsatish qobiliyatidan qat'i nazar, barcha narsalarga taalluqlidir. U uzoq vaqt yashashi, tashqi ta'sirlarga turlicha qarshilik ko'rsatishi mumkin. Bundan farqli o'laroq, hofat, odatda, uzoq vaqt yashay olmaydi, lekin tashqi kuch ta'sirida uzoq yashashi mumkin.

Stoiklarga sifati jism deb e'tirof etadilar. Sifat "pnevma" (nafas olish)dan iborat, u predmetning barcha qismlariga kiradi. "Pnevma" barcha xossalari substrati, aynan ana shu sifatiga ko'ra predmet shu holida bo'ladi. Biroq, bu predmetning asosiy sifatlariga taalluqli emas. Borliqning oliy elementlari – *havo* va *olov*: ulardan *hayot* va *oq* paydo bo'ladi. Aksincha, *uv* va *yer* – passiv moddiy elementlar, hayot va shaklni ular olov va havudan oladilar. Olov va havoning oliy elementlari o'zlariga va boshqa elementlarga yaxlitlik baxsh etadi, bunga quyi elementlar qodir emas.

Olam – yagona tirik mavjudot, u jon va ana shu jon kirgan predmetlardan tashkil topadi.

"*Holatda bo'lish*" – harakat yoki osoyishtalikdan iborat, ular, o'z navbatida, muayyan bir kuch ta'siri natijalaridir, bunday kuchlar olamning barcha joylarida mavjud.

Osoyishtalik – kuchlar muvozanati bo'lib, bu kuchlar qarama-qarshi tomonga yo'nalgan bo'ladi.

Harakatning uch turini farq qilish zarur:

- 1) fazoda o'rinni o'zgartirish;
- 2) sifatning o'zgarishi;
- 3) kuchlanish (tonik harakat) bilan taqozo etiluvchi harakat.

Ularning uchalarini ham fazoda o'rin almashishga olib borib taqash mumkin. Elementlar hoshlang'ich jismdan paydo bo'lishadi va ungu qaytishadi, buning sababi quyulashish va siyraklashishdir. *Tonik harakat* "pnevmatik" jismlarga xos bo'lib, u ichki qismlari harakatidan tashkil topadi va hu harakat markazdan chekkalarga qarab yo'nalgan bo'ladi (teskari yo'nalishda ham bo'lishi mumkin). Markazga qarab yo'nalgan harakat jism va uning qismlari birligini, teskari yo'nalishdagi harakat jismlar miqdori va shaklini belgilaydi. Jismining boshqa barcha sifatleri ham "pnevma" bilan taqozo etilgan. Xususan, noorganik tabiatda ana shunday. Organik tabiatda esa, yangi kuchlar ishga tushadi, ular "pnevma"ning noziklik va kuchlanishi darajasi bilan belgilanadi.

Stoiklarning *sababiyat* to'g'risidagi ta'limoti dunyoviy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur etishni taqozo qiladi. Dunyodagi barcha narsalar kuchning yagona manbaidan hosil bo'ladi. Sababiy ta'sirlarni oliy

elementlar: olov, havo va ularning aralashmasi bo'lgan "pnevma"lar yaratadilar. Boshqa barcha jismlar ularda "pnevma" bo'lgani uchun sabab bo'lishi mumkin. Sababiyat faqat nomoddiy natijalarga olib keladi, chunki sababiyatning mohiyati shundaki, bir jism boshqa jism holatini o'zgartiradi, harakatga keltiradi, unda muayyan o'zgarishlarni sodir qiladi.

Vaziyat, sababiyatdan farqli o'laroq, yo'q bo'lsa, ta'sir sodir bo'lmaydi. Sabab va oqibat o'rtasida hech qanday o'zaro ta'sir mavjud emas.

Stoiklarning falsafasidagi muhim tushuncha – *fatumdur*. Har qanday sababiy ta'sir tabiat qonunlariga muvofiq holda sodir bo'ladi. Jismlar o'zaro ta'sirda bo'lganida, muayyan oqibat paydo bo'ladi. Ana shunga ko'ra, hodisalar o'rtasida sababiy aloqadorlik bor, degan xulosaga kelishadi. Sabab va oqibat o'rtasidagi ketma-ketlik, aslida, birinchi harakatga keltiruvchi kuch faoliyati bilan bog'liq.

Olam – ilohiy tirik materiyaning zaruriy mahsuli. Sababiy kuch yagona oqim sifatida ko'p alohida, yakka oqimlar va imoqlarga bo'linib ketadi va bunda o'zining yaxlitligini saqlab qoladi. Demak, barcha jarayonlardagi sababiy aloqadorlik yagona substratga yoki "fatum"ga bog'liq. Bu tushunchalar stoiklarni "oldindan ko'rish", "zaruriyat doirasidagi irada erkinligi" to'g'risidagi ta'limotini yaratishga olib keladi. Shu yerda monizm prinsipi buziladi. Sababiyatni tushunchirish teleologik tus oladi. Olam ilohiy olovdan paydo bo'ladi. Bu olov nafaqat moddiy sabab va nafaqat sababiy shakllanish qonuni, balki bir vaqtning o'zida, barcha narsalarni boshqaradigan aql, ma'naviy ibtidodir va u olamda maqsadli tartib bo'lishini nazarda tutadi. O'simlik o'z unig'ida ildizi va shoxlari, hargi, guli va hosilni mujassamlashtirgani singari, olamda paydo bo'ladigan har bir predmet dunyo miqyosida boshqa predmetlar majmuasidagi qandaydir xohish, maqsadlar tizimidagi muayyan maqsadning ro'yobga chiqishidir.

Ilohiy substansiya – barcha mavjud narsalarning maqsadini ifodalovchi tasavvurni yaratuvchidir, uning substratidir. Buni stoiklar "*unig'li logos*" deb atashadi. Mazkur tushunchaga Aristotel o'z ontologiyasiga kiritgan to'rt sabab: moddiy sabab, dinamik sabab, mantiqiy sabab, maqsad sabab olib kelib birlashtiriladi. Stoiklarda xuddi shunday *fatum* (rok) va *oldindan ko'rish* ham birlashtirilgan. Insonda irada tushunchada fikrlanayotgan nimanidir maqsad qilib qo'yadi, uni mexanika qonunlariga bo'ysungan harakat orqali ro'yobga chiqaradi.

Insonda sodir bo'ladigan mana shu holatni stoiklar buni olamga xos deb hisoblaydilar.

Xususan, ibtidoiy ilohiy olovdan izchil tarzda havo, suv, yot paydo bo'ladi. Bu quyi elementlarning birligini ularning ichiga kiruvchi "pnevma" yaratadi, bu birlik mili darajadagi tozalik va kuchga ega bo'lishi mumkin. Pnevma noorganik tabiatda ko'ra-ko'rona zaruriyar va sababiyat, o'simliklar olamida mos ravishda markazdan chekkaga qarab harakatlanadigan kuch, hayvonot olamida aql tushunchalarini ko'ra olmaydigan jon sifatida, maqsadsiz xohish bo'yicha va tasavvurlarga tayanib amal qiladigan kuch tarzida, insonda esa, jon sifatida mantiqan harakat qiladigan, aql bilan biladigan, aqlni xohlovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

"Ilohiy pnevma"ni ana shunday dunyo rang-barangligi, ko'p xilligi birligida deb bilish Xrisippga barcha fatumga muvotiq sodir bo'ladigan narsalar, ayni paytda, "oldindan ko'rish"ga ham mosdir, deb aytishga asos bo'lgan. Bunday xulosa noto'g'ri va "ilohiy pnevma" mohiyatidan kelib chiqmaydi, chunki "pnevma" turli sohalarida turlicha usullar bilan amal qiladi. Ana shuning uchun ham stoiklar fatum bilan oldindan ko'rish orasiga "tabiat" tushunchasini iyoqlashtiradi. Uning fatum bilan umumiyliigi - maqsadga muvofiqligida.

Stoiklar qarashlariga *teoditsiya* xos. *Teoditsiya* - olamda mavjud yovuzlik uchun Xudoni falsafiy jihatdan oqlash. Kleanf olamda yovuzlikning, tabiatda esa maqsadga muvofiqlikka mos bo'lmagan hodisalarning mavjudligini fatumga to'ntashga, xususan, uning oldindan ko'rish bilan bog'liq emasligini, o'z holiga tashlab qo'yilgan natijasi ekanligini ko'rsatishga urinadi.

Xrisipp fikricha esa, yovuzlik oldindan ko'rishsiz dunyoga kirib kela olmaydi. Biz yovuzlik deb hisoblaydigan ba'zi narsalar tabiatdagi maqsadga muvofiqlik tufayli yuzaga keladi. Bundan tashqari, fizikaviy yovuzlikni yovuzlik deb bo'lmaydi, u insondan baxtini tortib olmaydi. Demak, asosiy masala oldindan ko'rish bilan o'zaro aloqador, bir-birini taqozo etadi.

Stoiklar fatum bilan iroda ekanligi o'rtasidagi ziddiyatni hal etishda harakat turlari o'rtasidagi tafovutga tayanishadi. Noorganik jism harakati uchun turkini boshqa harakatlanuvchi jismdan o'tadi. O'simlik tashqaridan kelgan ozuqani qayta ishlash jarayonida harakatlanadi. Hayvonning harakati sababi uning psixikasida hayvondan farqli o'laroq, insonda harakatga keltiruvchi tasavvur va tuyg'ular qatoriga uchinchi element - mantiqiy tafakkur, aql kelib qo'shiladi. Aql egasi bo'lmish

inson hamma vaqt ham vaziyat taqozo etgan turgan harakatni sodir etishga rozi bo'luvmaydi. Insonning umaliy erkinligi asosida nazariy erkinlik yotadi. Faqat tuyg'ular, lazzatlanish aql chiq'irig'idan o'tgundan keyingina, kuchga kiradi, aqlga mos irodaga aylanadi. Inson hayvondek tug'ilib, aqliy mavjudotga aylanishi kerak. Bu faqat *donolargagius* nasib etadi.

STOIKLAR KOSMOLOGIYASI

Stoiklarning kosmologiyasi Aristotel va atomistlar ta'limotiga tayanadi. Stoiklar fikricha, Kosmos yagona, Aristoteldagi singari, Kosmos cheklangan va shax shaklida. Atomistlardagi singari, u cheksiz bo'shliq bilan o'ralgan, lekin Kosmik shax ichida bo'shliq yo'q. Kosmosdagi yaxlitlik "pnevma" tufaylidir. Pnevma barcha jismlarga xuddi jon tanaga kirgan singari kiradi.

O'zlarining qarashlarida stoiklar Geraklitning logos va olov dastlabki asos, degan qarashlariga qaytib kelishdi. Ammo ularda Platon va Aristotel fikrlaridan olingan joylar ham bor. Xususan, hamma narsalarning urug'i bor, degan nazariy g'oya asosida moddiy olam tuzilishini tushunirishga urinish mavjud.

Stoiklarning Kosmosga bo'lgan qarashlari panteistik va gilozoistik xarakterga ega. Kosmos - tirik va aqli mavjudot. Mangu takrorlanib turadigan jarayonda Kosmos dastlabki olovdan paydo bo'ladi, yashaydi va yana qayta olov holiga keladi va bu sikl mangu davom etadi. Agir Kosmos ichida bo'shliq bo'lganda edi, unda olamning birligi yo'qolgan bo'lar edi. Kosmos hayotida olamning birligi ko'plikku yoyiladi, ko'plik, turli xillik yagona ilohiy substansiya holiga qaytadi va bu jarayon mangu davom etadi.

Stoiklar, yuqorida ta'kidlanganidek, olamning alanganishi va paydo bo'lishi to'g'risidagi ta'limotida Geraklit kosmologiyasiga tayanishadi. Ilohiy substansiyaning maqsadi *diakomezis* - aqli mavjudotlarni yaratish. Olam xudolar va insonlar uchun yaratilgan. Diakomezisda ilohiyot alohida xudo shaxslariga ajratilgan. Barcha aqli mavjudotlar jamoavi tashkil etishadi. Bu jamoa yerdagi barcha janoularning prohrazi. Aql hukmron olamda fuqaro bo'lish - insonning maqsadi.

Stoiklarga ko'ra, reallik ikkita boshlang'ichga ega: passiv va aktiv. Bu yerda Platondagi kabi dualizm yo'q va dastlabki faollik - g'oya emas, balki moddiylikdir. Bu yerda ikkita boshlang'ich asos ham moddiylikdan iborat. Lekin, shuni ham aytish kerakki, stoiklar doktrinasi monoistik

bo'lsa-da, ular hamma vaqt ham unga amal qilishmagan. Bu haqida Zenon qanday fikrda bo'lganligini bilmaymiz, ammo Kleant va Xrisippalar bularni bir butundik sifatida olib qarashgan.

Passiv boshlang'ich asos hu – sifardan xoli bo'lgan materiya, aktiv esa, aql yoki Xudo. Tabiiy go'zallik yoki tabiatdagi intilish boshlang'ichda fikrlash yoki Xudo borligini ko'rsatadi. Bularni inson uchun kim tashkillashtirganligi, bundan tashqari, oliy mavjudor bo'lgan inson onga ega ekan, demak, borliq yomonlik timsoli hamdir, negaki butun qismdan yaxshi bo'lishi mumkin emas. Xudo bilan dunyoviy ong o'xshash, Xudo o'zining substrakti singari moddiydir.

Geraklidan so'ng stoiklar hamma narsalarning boshlang'ich sababi olov deyishgan. Xudo bilan faol olov birga bo'lib, u olam deb nomlanadi. Shu bilan birga, u birinchi manba hamki, undan moddiy olam paydo bo'ladi. Bu elementlar Xudo tomonidan yaratiladi va unga qaytib boradi. Olam paydo bo'lgandan keyin Xudo unga ruh tanaga qanday munosabatda bo'lsa, o'shanday munosabatda bo'ladi. Xudoning tanasi ham olamning elementlaridan tashkil topgan, lekin ular nozikroqdir. Ular boshlang'ich sababchisidir va yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi, boshqa elementlar esa harakatsiz va shaklsiz bo'ladi, ammo ular sabab bo'lsa, harakatga va shaklga ega bo'lishi mumkin.

Demak Xudo faol kuch bo'lib, yuzaga kelishi kerak bo'lgan narsalarni o'zida mujassamlashtiradi. Stoiklar ularni "spermatik logoslar" deb atashgan. Bu aktiv narsalar "urug'lar" bo'lib, ularndan yakka narsalar paydo bo'ladi; yoki aniqrog'i, bu urug'lar shakllanib, alohida narsalarga aylanadi. Dunyoning rivojlanishi jarayonida olovning issiqligidan havo paydo bo'ladi va undan suv shakllandi. Suvning bir qismi – yer, ikkinchi qismi suv bo'lib qolaveradi, uchinchi qismi esa, havoga qayta aylanadi hamda qayta bo'linganda, olovga aylandi. Shunday qilib, Xudo tanasi olaroga tarqaladi (olamni egallaydi).

Geraklit, hech bir joyda hamma joyni qamrab oladigan umumiy yong'in haqida aytmagan. Stoiklarga ko'ra, Xudo o'zidagi narsalarni avval tarqaladi va keyin yana qaytib oladi, bu esa, katta yong'in ko'rinishida bo'ladi. Olam doimiy ravishda tartibli paydo bo'lish va yo'q bo'lish jarayonining to'xtovsiz amalga oshirib keladi. Undan tashqari, har bir yangi olam avvalgi olamni takrorlaydi. Avvalgi dunyodagi kishi yangi dunyoda ham xuddi shu amallarni bajaradi.

Inson haqida gapirar ekan, stoiklar uning tana va jondan tashkil topishini ta'kidlaydilar. Jon ham tana, lekin "pnevmatik" tana, unga

tonik harakat xos. Jon beshta hissiy a'zodan, nutq organi, qabul qiluvchi va boshqaruvchi organdan (miyadan) tashkil topgan.

Barcha qismlar "pnevma" oqimidan kelib chiqadi. Jon yurakda joylashgan. U barcha ma'naviy vazifalarni bajaradi: lasavur, mulohaza, xulosa chiqarish, sezish, xohlashni amalga oshiradi. Sezgi organlaridan olingan obrazlar asosida jonda *tashvunchalar kompleks* – logos paydo bo'ladi. Jon (tanadan ajralgandan keyin, uning mavjudligi hayot davomida tanadan olgan tonus darajasiga bog'liq. Fozil odamlarning joni tanadan xoli ravishda uzoq vaqt yashashi mumkin. Biroq dunyoning alanganishida, o't olishida u ilohiy substansiyaga qaytadi. *Polingeneziya* bosqichida olam taraqqiyoti avvalgi ko'rinishda takrorlanadi. Bu "abadiy qaytish" dunyoning mangu mavjudligini beigilaydi.

Inson to'g'risidagi fikrlarini rivojlantirib, stoiklar odamlarning erkinligini (zaruratni anglashini) inkor etishadi, ya'ni inson o'z xohish-irodasi bilan buribir qilishi kerak bo'lgan narsani qiladi. Hukimiyatning zaruratini stoiklar taqdiming silsilalarga qarshi kurashida yordam deb tushunishadi. Taqdir va oldindan ko'rish bu – Xudoning har xil ko'rinishi. Bu kosmologik determinizm ichki erkinlik borligini tan olish, insonning voqealarga munosabatini va bahosini hera olishi mumkinligi bilan yengillashdiriladi va "Xudo sharofati" tufayli, inson erkindir.

Xudo olamni yaxshi niyatda yaratishini e'tirof etishar ekan, stoiklar bu dunyoda nimaga yomonlik bor ekanligini va hech bo'lmisa yomonlikka nisbatan "optimistik" qarashlarni tushuntirib berishi kerak edi. Bu doimiy muatamoni hal etishga Xrisipp qaror qildi. U alohida narsalarning mukammaligi butunning mukammaligiga olib keladi, deydi. Bundan shu kelib chiqadiki, aslida "yomonlik" degan narsaning o'zi yo'q.

Xrisipp o'zining oldindan ko'ra bilish metodiga asoslanib, yaxshilik yomonliksiz mavjud bo'la olmaydi va hech bir narsa qarama-qarshisiz mavjud bo'la olmaydi, deb hisoblagan. Shuning uchun ham bittasini olib tashlasangiz, ikkinchisi yo'q bo'lib ketadi. Bunday qarash, albatta, adolatli. Masalan, biz rahat-farog'atni his qilar ekanmiz, demak, qayg'uni ham his etamiz. bu yerda gap Xudoning irodasi bilan bog'liq notabiiy narsalar haqida emas, balki tabiiy narsalar haqida bo'layapti. Biz qayg'uni yomonlik desak ham, u ha'zida yaxshilik o'rmini bosadi. Masalan, tishimiz jarohatlansa, u og'riydi va bunga biz yaxshi va zarur narsa sifatida qarashimiz mumkin. Tish og'rig'i bu – albatta, yomon, ammo, ko'z oldingizga keltiring: agarda u yo'q bo'lganida, jarohat olgan

joydan signal bo'lib, biz vrachga borishimiz uchun turtki bo'lmasdi. Xuddi shunday, ochlik yaxshimas, lekin bizda ochlik hissi bo'lmasa-yomon, och qolganimizni bilmay, sog'liqni yo'qotishimiz mumkin.

Shunday qilib, jismoniy yomonlik saylasuflar uchun muammo emas. Ammo axloqiy yomonlik qanday? Stoiklarga ko'ra, aslida, hech qanday yomonlik yo'q, yomonlik qilgan shaxsning xatti-harakatining maqsadi bor, buni axloqi ko'rsatadi: bu harakatning o'zi indifferant hisoblanadi (yaxshilik yo'lidagi har qanday harakatga yaxshi yoki yomon deb qarash mumkin, ya'ni kishi axloqi past bo'lib, yomonlik sodir etsa, o'zini esa yaxshilik qilayotgan kishi deb hisoblasa, unda u faqat obyektiv nuqtai nazardan yomonlik qilayapti, deyish mumkin, ammo uni ayblash mumkin emas).

Yuqoridagi fikrga taqqoslamay, harakatlarning o'zini olib qarasaq, Xrisipp harakatlarning o'zi yomonlik emas, yaxshilikdir degunda haq bo'ladi. Harakatlarning yomonlik bo'lmasligini quyidagi misollar orqali ko'rish mumkin. Agarda bir kishi o'qdan o'ldirilgan bo'lsa, ikkinchisi adolatli urushda o'ldirilgan bo'lsa, unda ularni harakat nuqtai nazaridan axloqiy yomonlik deyish qiyin. Axloqiy yomonlik pozitiv bo'lishi mumkin emas, unday desak, biz Yaratganni har qanday narsalarning asoschisi deya olmaymiz. Axloqiy yomonlik, to'g'ri qoidulardan adashgan kishilar irodasining axmoqona harakat sodir etishi bo'lib, u aqlga ziddir. Yana kishilar yaxshi va yomon maqsadga ega bo'lishi mumkin, demak axloqiy sohada, jismoniy sohada kabi, bir-biriga qarama-qarshilik bo'lishi mumkin. Jasurlik haqida qanday gapirishimiz mumkin, agarda biz qo'rquqlikni bilmasak; adolat haqida nima deyishimiz mumkin, agarda adolatsizlikni bilmasak? deydi Xrisipp²³⁶.

Stoiklar etikasi

Stoiklar, ayniqsa, Seneka, falsafaning etikaga bag'ishlangan sohasiga katta e'tibor qaratishgan. Seneka so'nggi stoiklarga tegishli bo'lgan, ammo uning qarashlari oldingi davr stoitsizmiga ham mos keladi. Uningcha, falsafa qalb osoyishtaligini, hayotning bir tartibda bo'lishini ta'minlab, xulq-atvorni boshqaradi, nima qilish keragu, nimadan tijilish kerakligini ko'rsatadi, odamlar faoliyatini boshqaruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi, muayyan holatlarda ularni hayot to'liqlariga ulotirib yuboradi. Uningsiz ishonch va jasorat yo'q: hayotda har damda ko'p narsalar bo'lib turadi, u narsalarga bizning

²³⁶ Copieston F. History of philosophy. Vol.1. -New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.429-432.

moslashgimizga to'g'ri keladi; ana shunday vaziyatda falsafaga murojaat qilamiz, undan madad kutamiz.

Falsafa, asosan, xulq-atvor bilan shug'ullanadi. Hayotning maqsadi, baxtga erishishning ishonchli vositasi - yaxshilik qilishda, ya'ni hayotning tabiat jarayonlari bilan birdamligida, kishilar xatti-harakatlarining tabiat qonunlariga mos kelishida yoki kishilar irodasining ilohiy irodaga to'g'ri kelishidadir. Stoiklar asosiy tezi: "Tabiat bilan birdamlikda yashash". Inson uchun o'zining xatti-harakatlarini olam qonuniyatlariga bo'ysundirish, kishi o'zining xulq-atvorini o'zligiga va o'z qarashlari talablariga bo'ysundirishining zarurligi shundaki, olamning o'zi tabiiy qonuniyatlariga bo'sunadi. Qadimgi stoiklar tabiat (Fisk) so'zi ostida kishi amal qilishi kerak bo'lgan qonunlarni, borliqni tushunishgan. Xrisipp davridan boshlab esa tabiatni antropologik nuqtai nazardan tahlil qilish ustuvor bo'lgan.

Tabiat bilan birdamlik haqidagi stoiklar konsepsiyasi kiniklar konsepsiyasidan farq qiladi. Ular uchun Diogen qarashlari natijasi bo'lgan. Kiniklar uchun tabiat odamzotning boshlang'ich nuqtasi va instinktlari edi, ular uchun tabiat bilan bog'liq qarashlar kishilik jamiyati va sivilizatsiyasini inkor qilish degani edi. Bu inkor odobsiz xulq-atvorda o'zini tasdiqlagandek bo'lar edi. Stoiklar uchun tabiat qonunlariga bo'ysunib yashash bu - olamning ilk faolligi yoki logos bo'yicha yashash degani; bu prinsipga insonning joni ham bo'ysunadi. Bunga e'tiborini qaratib, Plutarx Xrisippni har doim etik qarashlarini olamning tuzilishi va qonuniyatlaridan boshlaydi, deb yozadi.

Shunday qilib, stoiklarga ko'ra, insonning Yaratgan irodasiga to'liq bo'ysunishi - etik maqsaddir.

Stoiklar inson ongi, xulq-atvorining instinktlarga munosabati masalasini ham muhokama etishadi. Ular fikricha, asosiy instinkt bu - tabiat hayvonlarga in'om etgan instinkt bo'lib, u jonzodning o'z-o'zini saqlab qolishiga yo'naltirilgandir. Stoiklar uchun bu instinktga amal qilish hayvonlarning o'z-o'zini rivojlantirishi va o'z-o'zini barkamollashtirishiga teng bo'lgan. Insonga esa aql berilgan bo'lib, u hayvonat dunyosi ustidan hukmronlik qiladi; aql bilan yashash tabiat bilan birdamlikda bo'lishni taqozo etadi. Shuning uchun ham, Zenon fikricha, hayotning oliy maqsadi bu - tabiatga mos bo'lish - yaxshilik qilishdir, chunki tabiat yaxshilik qilish bilan yashashga undaydi. Shu orqali biz tabiatdagi mavjud narsalarni tajribalarimiz orqali bilimiz va bizzning tabiatimiz ham umum olam qismi ekanligini anglaymiz.

Shuning uchun oliy maqsad – o'z tabiatingga, xohishingga ko'ra emas, balki unversum bilan muvofiqlikda yashash, unga to'g'ri kelmaydigan narsalarni qilmaslik va aql bilan ish qilish, to'g'ri yo'l tutish kerak. Bu – hamma narsalarning boshlanishi va tartiblanishi qoidasi, u Zevsga ham tegishlidir.

L.aeretik Dingen stoiklar qarashlariga fikr bildirib, yaxshilikka qaratilgan hayot bu – tabiat bilan birlamlikdir, bu esa, to'g'ri fikr bilan yashashdir, degan. Negaki, barcha narsalar tabiatga zahir ravishda bo'ysunadi, degan stoiklarning qarashi savol keltirib chiqaradi: kishilarga tabiatga bo'ysunish kerak deyishdan nima naf, agarda odam avvaldan tabiatga bo'ysunib kelgan bo'lsa? Stoiklar unga shunday javob berishgan: insonlar ongli mavjudotdir, shuning uchun ular tabiat qonunlariga bo'ysunishadi, ularga bu qonunlarni bilish huquqi berilgan va shuning uchun ham insonlar tabiatga ongli ravishda bo'ysunishadi. Bundan axloqiy ta'limotning bosh maqsadi kelib chiqadi: inson o'zining ichki holatini o'zgartirish huquqiga egadir (bu, albatta, deterministik pozitsiyadan chekinishdir, ammo deterministlar hech qachon o'zlarining qarashlarida izchil bo'lishmagan, stoiklar bundan istisno emas).

Bundan kelib chiqadiki, hech bir harakatga nisbatan qat'iy tarzda u yaxshi yoki yomon deb haho bera olmaymiz – determinizm erkin axloqiy mas'uliyatga yo'l qo'ymaydi. Monistik nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, yomonlik bu-oddii yomonlik va doimiy cheksizlikdan kelib chiqib yondashsak, bu to'g'ri va yaxshidir. Stoiklar, garchi nazariy nuqtai nazardan bo'lsa-da, to'g'rimas harakatlar bo'lmaydi, degan qarashga ega bo'lishgan. Masalan, Zenon kunnibalizm, incest nikohini, bir jinslar o'rtasidagi aloqalarni yomonlik deb hisoblamagan. U, albatta, bunday harakatlarni ma'qullamoqchi bo'lmagan, lekin jismoniy harakatlarni indifferent deb bilib, asl axloqiy yomonlikni inson orzu-istaklari va xohish-intilishlarida deb hisoblagan. Kleanf taqdir yo'lidan borish kerak deb, quyidagi fikrni aytadi: "agar mening taqdirimga yomonlik qilish bitilgan bo'lsa, unda men bu yo'lidan ham yura berishim kerak". Shunga o'xshash qarashni biz Senekaning fikrlarida ham uchratamiz: "Inchuvchilarga taqdir yo'l ko'rsatadi, xohlamayotganlarni majbur etadi".

Xullas, amaliyot ta'sirida stoiklarning qat'iy determinizmdan voz ko'chishiga to'g'ri keldi, ya'ni donishmand deb taqdir yo'lidan ongli ravishda yuradigan kishilarni aytish mumkin (bu yuqorida aytilgan fikrdan kelib chiqiladi). O'qobga yo'naltirilgan etikasiga ko'ra, stoiklar inson ichki tabiatini, taqdir voqealariga nisbatan bo'lgan munosabatini

o'zgartirish, uning qiyinchiliklariga bardosh berish va taqdirni o'zgartirishni emas, taqdirga bo'ysunish erkinligiga egaligini ta'kidlashadi.

Undan tashqari, stoiklar o'zining qadriyatlar tizimini yaratgan bo'lib, unga ko'ra, donishmand kishi oliy qadriyatlarga intilishi va pasturidan yiroqroq bo'lishi kerak. Ammo amaliy hayotda hech bir deterministik tizim to'laligicha izchil bo'lmaydi, bunga hayratlanish kerak emas, negaki, erkinlik aynan haqiqat bo'lib, nazariyaga to'g'ri kelmasa ham, u reallikdir. Stoiklarga ko'ra, yaxshilik qiluvchilar o'z-o'zidan to'la ma'noda yaxshidir, yaxshilik hisoblanmagan narsa yaxshilik ham yomonlik ham emas, u qandaydir indifferent narsadir. Yaxshilik qilish – u kelishilgan ko'ngil bilan belgilanadigan holat bo'lib, u qo'rquv, umid yo' hoshqa tashqi ta'sir kuchida emas, balki o'z-o'zidan mavjuddir.

Yaxshilikka bo'lgan aynan o'shanday qarash, ya'ni yaxshilik qilgan kishi kelgusi hayotida yaxshilik ko'radi, yomonlik qilgan kishi esa, jazolanadi, degan qarash Xrisippning platonchilar ustidan kulisiga olib keldi. Ammo indifferentlik sohasini ko'rib chiqib, stoiklar shuni tan olishdiki, tom ma'noda ba'zi narsalardan qochish va ba'zi narsalarga intilish kerak. Bu nazariyaga qarshi bo'lsa-da, amaliyot uchun to'g'ri edi; lekin u, shubhasiz, stoiklarning doktrinasidan kelib chiqqan bo'lib, unga ko'ra yaxshi yo'lidan horish bu – tabiatga bo'ysunishdan iboratdir²³⁷.

Stoitsizm davrida axloq masalasi falsafaning asosiy masalasi bo'lib qolgan edi. Bunda baxt-saodat inson faoliyati va intilishlarining oliy maqsadiga aylantadi. Zenon fikricha, baxt-saodat va maqsad – "muvofiqlashtirilgan" hayot. Bunda Zenon mantiqiy kelishuvni, ya'ni hamfikrlilni, shuningdek, his-tuyg'ularimiz, xohishlarimizning fikrlarimiz bilan muvofiqligini nazarda tutadi.

Kleanf, oliy ne'mat bu – "tabiat bilan kelishuvga erishish", deb ta'kidlaydi.

Dunyoda amal qilib, uni boshqaradigan, har bir mavjudot turmushi tarzini va xulq-atvorini belgilab beradigan qonun bu – logos. Insonning rivoj topgan aqli xudo aqliga aynandir. *Oliy insoniy baxt – inson tabiatiga mas hayot kechirish*. Lekin inson haqiqiy tabiatni unga avvaldan berib qo'yilgan (tabiat tomonidan) imkoniyatlar, xususiyatlarni rivojlantirish asosida yaratadi.

²³⁷ Copleston F. History of philosophy. Vol.I. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.428-437.

Baxtli hayot – bu fazilatli hayot, ana shuning uchun ham inson fozillikka intilishi kerak. Fozillik – to'g'ri turmush kechirish san'ati. Stoiklar fikricha, barcha tirik jonlar uchun dastlabki his-tuyg'u – o'z-o'zini saqlash, o'zini sevish, qadrlash. Bunda faqat ayrim kishining o'z-o'zini emas, butun jinsni, urug'ni saqlash nazarda tutiladi.

Yetuklik davrida tabiat bilan kelishuv aql bilan kelishuv darajasiga o'sib o'tadi. Haqiqiy ne'mat – oliy maqsadimiz uchun biror narsa bera oladigan narsadir. Uning teskarisi – haqiqiy yovuzlikdir.

Axloqiy nuqtai nazardan qaraganda, *axloqqa befarq bo'lgan barcha munosabatlar, holatlar, kechinmalar ne'mat ham, yovuzlik ham emas*. Rohatlanish, sog'liq, kuch, boylik, qadr-qimmat – haqiqiy ne'matlar emas; xuddi shuningdek, azob-uqubat, kasallik, katibag'allik, quvg'inlik – haqiqiy yovuzlik emas. Bu narsalardan yaxshilikka ham, yomonlikka ham foydalanish mumkin. Bularning foydali yoki zararli bo'lishi ularga inson munosabati bilan bog'liq.

Fozillik – to'g'ri amal qilayotgan aqlning yuqori darajasi. Insonning boshiga tushadigan kufatlar, illatlarning manbai – affektlardir.

Stoiklar fikricha, yaxshi fazilatlar quyidagilardan iborat: mulohazakorlik, mardlik, o'zini tana bilish, adolatlilik. Ushbu fazilatlar yo barchasi birga mavjud bo'ladi, yoki ulardan hech biri mavjud bo'lmaydi: ulardan biriga ega bo'lgan kishi ularning barchasiga ham ega bo'ladi. Zenon barcha yaxshi fazilatlarining sarchashmasini mulohazakorlikda deb bilsa, Kleant' – uni o'rtachalik, mo'tadillikda deb hisoblaydi. Ayrim masalalar bo'yicha qarashlaridagi farqlarga qaramasdan, stoiklar yaxshi fazilatlar aynan bir tabiatga ega bo'lgan hosilalar sifatida chumbarchas bog'liq va shu sababli ulardan birining mavjudligi qolgan barchasining mavjudligini ham belgilab beradi, degan fikrni yoqlaydilar. Xuddi shuningdek, ular bitta nuqson bor joyda qolgan barcha nuqsonlar ham mavjud bo'ladi, degan fikrga qat'iy ishonganlar.

Shunday qilib, insondagi asosiy narsa – bu xarakter (inson tabiati); aslida esa, o'z burchini bajarish kabi yaxshi fazilatlariga ega bo'lish (burch atamasini chamas Zenon o'ylab topgan) asl ma'noda faqatgina donishmandlarga xosdir. Donishmand ehtiroslardan xali va o'zining qadriini his qilishi tufayli hech kironing, hattoki Zevsning ham, o'zidan ustun ekanligini his qilmaydi. Bundan tashqari, u o'z hayotining egasi va o'zini o'ldirish huquqiga ham ega.

Agar barcha yaxshi, ezgu fazilatlar o'zaro chumbarchas bog'liq bo'lsa va ulardan birining mavjudligi qolganlarining ham mavjud ekanligini anglatsa, u holda ularning barchasi teng qiymatli ekanligini

taxmin qilish qiyin emas. Inson yo jamiki ezgu fazilatlariga ega va nuqson hamda katobchiliklardan xali, yoki u faqat illatlarga ega. Xrisippga ko'ra, ma'naviy takomillashish yo'lini to'liq hisob o'tmagan inson to'laqunli holda jamiki ezgu fazilatlariga ega bo'la olmaydi, ya'ni u haqiqiy baxtni yaratuvchi ezgu fazilatlarini o'zida mujassamlashtirmaydi.

Buadan kelib chiqadigan fikr shundan iboratki, faqat ayrim kishilargina ezgu xislatlarga ega bo'la oladilar va ular bunga hayotlarining oxirida erisha oladilar. Inson butun hayoti davomida, yoki uning qandaydir qismida gunohlarga ko'milib yashaydi. Va, hatto, u ezgu fazilatlariga ega bo'lsa ham, bu hodisa faqat uning keksayganidagina sodir bo'ladi. Biroq ushbu qat'iy ma'naviy idealizm faqatgina nisbatan erta ijod qilgan stoik metafakirlarga xos bo'lgan, nisbatan kechroq ijod qilgan stoiklar ma'naviy taraqqiyotga ishonganlar va odamlarni ezgu fazilatlar yo'lini tanlashga va shu yo'ldan yurishga da'vat qilganlar. Hech bir inson donishmandlikning talablariga javob bermasligini tan olgan holda, ular dunyoni: axmoqlar, ezgu fazilatlar va donishmandlik yo'lida tirganlarga ajratganlar.

Stoiklar etikasining o'ziga xos xususiyati ularning ehtiroslar nazariyasida o'z ifodasini topgan. Stoiklar ehtiroslarini to'rt turga: qayg'u, qo'rquv, hirs va lazzatlanishga ajratganlar. Ularning barchasi irratsional va tabiiylikka qarama-qarshidir. Shu sababli muammo ularni kuchsizlantirish va boshqarishda emas, balki ulardan xalos bo'lish va sovuqqonlik, vazminlikka erishishdan iborat. Ehtiroslardan hech bo'lmaganda, ular odat tusiga kirganda xalos bo'lish zarur. Shu sababli stoiklar etikasi amalda, asosan, ma'naviy erkinlikka erishish hamda o'z hayotiga egalik qilish maqsadida ehtiroslar bilan kurashishni anglatadi. Lekin, ayrim stoiklar donishmand inson ham ayrim qo'shimcha ratsional hissiyotlar – masalan, lazzatlanish hissiyotlarini his qilishi ham mumkin ekanligini e'tiborga olgan holda ushbu qat'iy qarashlardan uzoqlashganlar.

Aytish kerakki, stoiklar etikasining ushbu tomoni, ya'ni aynan jamiki tasikj narsalardan to'liq ozod bo'lishga erishishga intilish kiniklarning merosidir, biroq bu masalaning kiniklar bilan umuman bog'liq bo'lmagan boshqa tomoni ham mavjud, bu – kosmopolitizm. Har bir inson o'z tabiatiga ko'ra, ijtimoiy mavjudot va ong bizning jamiyatda yashashimiz zarur ekanligini anglatib turadi. Ong barcha odamlarga xos, demak, har bir inson uchun yagona qonun va yagona Vatan mavjud. Insoniyatni o'zaro bir-biri bilan dushmanlik qilyuchi davrlarga ajratish hema'nilik. Donishmand qaysidir bir davlatning fuqarosi hisoblanmaydi,

NEOPLATONIZM

Ulkan Rim imperiyasining vujudga kelishi, kuchli harbiy salohiyat va ma'muriy tuzilmaga egaligi, uning aholisining ongi, dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan birga kechdi. Bu Rimga bo'sundirilgan davlatlar siyosiy mustaqilligini yo'qotgan, xalq onmasi qashshoqlashishi kuchaygan, boy kishilar qatlamining shakllangan davri edi. Mulkiy, ijtimoiy tengsizlik kuchaygan, yovuzlik, kulfat ijtimoiy hayotda hukmron bo'la horgandi; tabiiyki, bunday holatda kishilarning dinga bo'lgan intilishi kuchayadi. Eramizdan avvalgi I asrda esa, aksincha, ditui "unutish", itnnga bo'lgan intilish tobora yaqqolroq sezila boshladi. Falsafadan xususiy fanlarning ajralib chiqish tendensiyasi kuchaya bordi. Matematika, astronomiya, mexanika, meditsina, filalogiya, ritorika, adabiy tanqidchilik, adabiyotshunoslik maxsus usullarni qo'llaydigan, professional faoliyat yuritilishni taqozo etadigan xususiy-ilmiy bilim sohalariga aylana bordi. Ilmiy kutubxonalar, qo'lyozmalar fondlari tashkil etila boshladi. Nafaqat Afina, balki Aleksandriya, Pergam, Rodos ham yirik ilmiy markazga aylandi.

Ayni paytda, Sharqdan G'arbga qarab diniy ta'limotlar tarqala boshladi. Bu ta'limotlar, ular bilan bog'liq marosimlar mustahkamlanishi uchun qulay sharoitga ega bo'la bordilar. Ular aralashib ham ketdilar. Rim imperatorlarining Sharq marosimlariga yomon ko'z bilan qaramaganligi diniy ta'limotlar, aqidalarning o'zaro ta'sir etishiga, bog'lanishiga va sinkretik ko'rinishdagi ta'limotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Jamiyatta paydo bo'lgan mana shunday ehtiyojga javoban, falsafa diniy va ba'zi hollarda, hatto, mistik mazmun va ko'rinish kash eta bordi. Neoplatonizm mana shunday tarixiy sharoitning ma'naviy mahsuli sifatida vujudga keldi. Neoplatonizmining asoschilaridan biri va uning salohiyatli vakili Plotindir.

Plotinning tug'ilgan joyi, hayoti haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Evnapiy uni Likonda tavallud topgan desa, Svida – Likopolda tug'ilganligini ta'kidlaydi. Har holda uning eramizdan avvalgi 203-204-yillarda Misrda dunyoga kelganligi aniq. Porfiriyning aytishicha, Plotin Iskandariyaning ko'plab professorlari ma'ruzalariga qatnagan va 38 yoshga to'lgandagina o'zi izlagan tautafakkir Ammonni Sakkas bilan uchrashishga muvaffaq bo'lgan. U eramizdan avvalgi 242-yilga qadar Ammonning shogirdi bo'lib, undan tahsil olgan. Shu yilda imperator Gordianning qo'shini tarkibida Eron falsufasini o'rganish maqsadida Fronga jo'nab ketadi. Ammo Gordian Misopotamiyada o'ldirilgach, ekspeditsiya muvaffaqiyatsiz yakun topadi. Bu paytga kelib 40 yoshga

to'lgan Plotin Rimga yo'l oladi. Bu yerda u o'z maktabiga asos solib, yuqori martabali davlat amaldorlari, hatto, imperator Gallien va uning rafiqasi ishonchini qozonadi. Plotin ularga Platonning "Davlat" asaridagi g'oyalar asosida hayot kechiradigan Platonopolis shahriga asos solishni taklif qiladi va buning uchun imperatordan rozilik ham olgani ehtimol qilinadi. Ammo, negadir imperator noma'lum sabablarga ko'ra mazkur g'oyani keyinchalik rad etganligi hamda shahar g'oyasi shuning bilan batam topganligi ma'lum. Plotin 60 yoshga kirgan chog'ida uning shogirdi Porfiriyning nomi ham chiqib qolgandi, keyinchalik esa ustozidan juda ilhomlangan shogird uning avtobiografiyasini yozadi.

Keyinchalik Porfiriy ustozining asarlarini tizimlashtirib, ularni har biri 9 bobdan iborat 6 ta kitobga ajratadi. Plotining asarlarini birlashtirishga xizmat qiladigan "Ennenda", ya'ni "to'qqizlik" atamasi shundan kelib chiqqan. Aytishlaricha, faylasufning og'zaki ma'ruzalari sodda va ravon uslubda bayon qilingan bo'lib, uning yozma asarlarini mutolaa qilish birmuncha murakkabliklar tug'dirgan. Bu hol mutafakkirning ko'rish qobiliyati nisbatan pastroq bo'lganligi hamda ayni sababga ko'ra u qo'lyozmalarini qayta ko'zdan kechirmaganligi bilan izohlanadi. Bu esa, turgan gapki, Porfiriyning ishini birmuncha qiyinlashtirgan, ammo, shunga qaramay, u ustozining uslubini saqlab qolishga harakat qilgan.

O'z davrida Plotinga ko'pchilik maslahat so'rab murojaat qilganlar, shu ma'noda o'z zamonasida aksar kishilarning ma'naviy peshvosi bo'lgan. Bundan tashqari, uning sahovatpeslia va mehribon bo'lganligi, shuningdek, o'z uyida yetim bolalarga g'amxo'rlik qilib, tarbiya qilganligi bot-bot ta'kidlanadi. Uning ko'plab do'stlari bo'lib, dushmanlari yo'q edi; u garchi zohid inson bo'lsa-da, axloqan yetuk va tabiatan yumshoq kishi sifatida nom qozongan. Ammo, Plotinning biroz asahiy kishi bo'lganligi va bu, ayniqsa, uning ma'ruzalarida ko'proq ko'zga tashlanib turganligi xususida ma'lumotlar mavjud. Plotinning sog'lig'i u qadar yaxshi bo'lmay, miloddan avval 269-270-yillar chamasi Kampanedagi qishloq uyida vafot etadi.²⁵⁰

Plotin – antik davr falsufasidagi idealizmining eng so'nggi yorqin vakili. U bilan qiyoslanganda neoplatonizmi yakunlagan Prokl ham ijodkor sifatida emas, ko'proq analitik, sistemaga soluvchi sifatida mashhur. Plotin o'zidan deyarli yarim ming yillik ilgari merosga murojaat qildi, uni tiklashga urindi. U ko'proq mistik, teosefidir.

²⁵⁰ Copleston F. History of philosophy. Vol. I. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.464-465.

Asosiy tushunchalari. Plotin falsafaning vazifasini borliqning oxirgi asosi bo'lgan ilohiy borliqdan kelib chiqib, butun mavjudotni tushuntirishdan iborat, deb bilgan. Bu aslida falsafiy emas, diniy mazmunga ega vazifadir. Lekin Plotin uni hal etish vositasini falsafa va dialektikada ko'rgan. Uningcha, bu vazifa murakkab, uni faqat daholar hal eta olishi mumkin, oddiy odamlar ongiga uni yetkazish balki mumkindir. "Ota-ona qoldirgan farzandlarni begona kishilar tarbiyalaganda o'z ota-onalarini aniqlashi qiyin bo'lganidek, borliqning asosidan qanchalik uzoq ketsa, odam uning mohiyatini tushunib yetishida shunchalik qiynaladi. Bu qiyinchiliklarni yengib o'tish uchun inson rubi, jonini hissiyotidan yuqori qo'ya olishi kerak. Lekin shunday odamlar ham borki, ular aqliy mushohada (intellektual intuitsiya) qobiliyatiga ega"²⁴⁰. Ana shular borliqning yagona asosi, birligini tushunib erishadi va orqaga qaytib, uni oddiy xalqqa tushuntirishadi.

Plotinning ta'kidlashicha, jon o'z holicha mavjud. U tana singari butundir. Jon tana garmotiyasi emas (pifagorchilar shunday deyishgan). Shuningdek, jon tana enteleziyasi ham emas (agar unday bo'lganda, shakl haykal yashagan material – misga qanday munosabatda bo'lsa, u ham tanaga shunday munosabatda bo'lar edi). Shakl tana singari qismlarga bo'linadi. Jon shakl emas. Barcha predmet, hodisalarda jon bor, jon ulardan mustaqil bo'lgan boshlang'ich ibtidodir. Olam go'zaldir, u shakl bilan tanalar qo'shilishi natijasidir. Ularni, ya'ni o'z holicha mustaqil bo'lgan narsalarni qo'shadigan real kuch bo'lishi kerak, u – dunyoviy jondir. Lekin jon go'zallik bilan aynan bir narsa emas, jon butun dunyo uchun bitta, dunyoda esa go'zallik bilan bir qatorda xunuklik ham mavjud. Ana shuning uchun ham go'zallikni jonning prototipi deb tushunish kerak, xolos.

Jonga shakl beradigan narsa – aql. Jon tanadan mustaqil, unga nisbatan birlamchi bo'lgani singari, aql ham jonga nisbatan birlamchi mohiyatdir. Aql o'z-o'zicha mavjud, uning predikati, ya'ni asosiy xususiyati dunyoning birligidir. Agar predmetni muayyan bo'liq tarzida fikr qilmoqchi bo'lsak, uni birlikdagi, yaxlitlikdagi bo'liq sifatida tasavvur etishimiz zarur. Jon barcha narsalarni yaratadi hamda ularga birlik baxsh etadi.

Shuni ham aytish kerakki, Plotin fikricha, olamda birlik bilan bir qatorda ko'pliqlik ham mavjud. Birlikni jon aqldan oladigan bo'lsa, aql shaklning birligi manhai emasmi? degan savol tug'iladi. Unga Plotin yo'q, unday emas, deb javob beradi. 1) Aql o'z-o'zini yaratadigan

mohiyat emas. Unga go'zallik orqali erishiladi, go'zallik esa ne'matga bog'liq; 2) Aql o'zida ko'plikni – g'oyalar to'plamini mujassamlashtirgan.

Aqlni o'z holicha olganimizda ham uning ikkilanganligini: fikr qilinayotgan narsa bilan tafakkurga, predmet va aqliy faollikka bo'linadi, ulardan tashkil topadi. Aql, uliy darajadagi narsa sifatida, undan ham yuqoriroq turgan predmetga ega. Bu birlikdir. Lekin uning manhai nima? u qanday ko'rinishga ega? U, Plotin fikricha, matematik nuqta ham, tushuncha ham emas. Yagonalik birlik ne'matidir. Uningcha, Yagona boshqa barcha narsalar uchun mavjudlik shart-sharoiti bo'lishi bilan bir qatorda, barcha predmetlar uning predikati hamdir.

Mana shunday murakkab dialektik tabiatga Yagonani qanday bilish mumkin, degan savol qo'yib, bilish nazariyasini unu shu savolga javob sifatida shakllantiradi.

Bilish masalasiga murojaat qilib, Plotin uning ikki usuli mavjudligini aytadi: 1) hissiyot va 2) aql. Hissiyot boshlang'ich asosni bilishga qodir emas. Lekin aqlning tushunchalari va kategoriyalari Yagonaga aloqador emas, chunki u har qanday tavsifdan yuqori turadi. Kategoriyalarning ichida oliysi – borliq kategoriyasi. Bu kategoriya mavjudlik va birlikni (Yagonani) farqlaydi. Yagona mavjudotning predikati hisoblanadi. O'z navbatida, mavjudot turga, shaklga ega. Biroq boshlang'ich asosga na shakl, na tur xos. U hech qanday fikriy obrazga ega emas. Boshqa barcha kategoriyalar borliq kategoriyasi bilan bog'liq, biroq Yagonaga tegishli emas. Agar shunday bo'lsa, Yagonani qanday qilib bilish mumkin? degan savol tug'iladi va unga javob beriladi: har bir predmet – Yagona, demak, har qanday predmet jon va shuning uchun ham soddaga daxldor. Jon Yagonani bilish darajasiga ko'tara oladi, lekin hissiyot yoki aql orqali emas, balki bilish obyekt bo'lgan predmetga diqqat-e'tiborini jamlash asosida, ya'ni Yagona bo'lmagan barcha narsadan fikran cheklashadigan va fikr-zikrini soddaga qaratadigan mushohada yordamida bilishdir. Yagonani bilish u bilan qo'shibil ketishdan iborat bo'lib, bunda jon va Yagona o'zaro mos keladi.

Olamning kelib chiqishi to'g'risida gapirib, Plotin hissiy olamni mangu mavjud emas, u vaqtda chegarasiga ega, deydi. Ayni paytda, uni Yagonadan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Dastlab, Plotin fikricha, ikkinchi boshlang'ich asos paydo bo'lgan, lekin uning paydo bo'lishi birinchi boshlang'ich asos ehtiyoji bilan emas, balki uning borlig'ining to'raligi bilan taqozo etilgan. Bunda birinchi asosning hortig'i to'lib-

²⁴⁰ Асаяс В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1999. С.381.

toshib ketadi, o'z chegarasidan tashqarisiga chiqib, boshqa borliqni yaratadi.

Buni quyidagi misolda qiyoslab tushuntiradi: Quyosh o'zidan nur chiqaradi, lekin nur o'z holicha shu'lanadi. Ikkinchi boshlang'ich asos singari, asta-sekin borliqning boshqa qirralari va darajalari vujudga keladi.

Yagonadan birinchi paydo bo'ladigan narsa – Aql. Unda 3 ta jihatni farqlash lozim: 1) "modda" tushunchasi; 2) fikr qilinadigan borliq; 3) tafakkur.

G'oyalar dunyosi sifatida aql har xil turlar va shakllardan tashkil topadigan to'plamdir. Turli biror narsa turidan boshqa narsa deb qabul qilib bo'lmagani uchun, g'oyalar dunyosida "modda" ham mavjud bo'lishi kerak. "Modda" hissiy olam materiyasi emas, u aqlning bir lahzasi bo'lgan shakldir. Hissiy olamning materiyasi – o'lik materiya. Aql "moddasi" yoki ideal olam borliq, mavjudot bo'lib, uning orqasida Yagona turadi. Hissiy olam materiyasi sharpa bo'lib, uning orqasida borliq turadi.

"Modda"dan keyin keladigan Aql lahzasi fikr qilinadigan borliq, mavjudlikdir. Aqlning uchinchi lahzasi tafakkurdir. Mana shu "aql" tushunchasining uch lahzasiga yaralishning uch lahzasi to'g'ri keladi. Materiya (modda)ning asosi o'zga (Yagonaga nisbatan) bo'ladi. Bu "o'zga" Yagonaga nisbatan to'plamdir. O'zganing Yagonaga murojaati borliqning aniqligini hosil qilishga olib keladi. Plotinda Yagona va Aqldan keyin jon turadi.

Materiya haqidagi mulohazalari. Jonning undan tashqaridagiga murojaat qilishi, uni materiyaga olib keladi. Platonga ergashgani holda, Plotin olamning paydo bo'lishi materiyani yoki nohorliqning bo'lishini taqozo etadi. Tabiatdagi barcha narsalar hech narsadan paydo bo'lmagani yoki yo'q bo'lmagani sababli, qandaydir substrat mavjud bo'lishi kerak va u jismlarning sifatleri, xossalari mavjudligining asosi bo'ladi. G'oyalar olamidan hissiy qabul qilinadigan olam quyidagilar bilan farq qiladi: 1) fazoda ko'lamga egaligi, 2) vaqtda uzayishi, 3) haqiqiy emasligi bilan ajralib turadi.

Olamni hosil qiluvchi kuchlar – aql fikrlari. Ularda ongsiz tarzda tushunchalar qayd etilgan bo'lib, manbai ideal olamdadir. Shuning uchun ham hissiy olamda sodir bo'ladigan voqealar tartibi g'oyalar olamiga taqlid qiladi.

Inson joni ilohiy va hissiy olam chegarasida joylashgan. Uning ilohiy jon bilan birligi yuqori darajadadir. Bu aloqadorlik jonning

yerdagi hayotidagi xatti-harakati bilan bog'liq. Inson o'lgandan keyin jon tanadan chiqib, o'zining avvalgi hayotiga qaytadi, aql bilan bog'lanadi, g'oyalarni mushohada etadi, hissiy olamdagi barcha ne'matlardan xalos bo'lib, ilohiyat bilan qo'shilib ketadi. Bunda barcha quyi ruhiy funksiyalar: idrok, xotira, xayol, odatlar yo'q bo'ladi. Agar jon ilohiylik darajasiga ko'tarila olmasa, unda quyi ruhiy funksiyalarni o'zida saqlaydi va jonning ko'chishi sodir bo'ladi. Bu insonning yerli hayotidagi moyilliklari bilan belgilanadi. Plotin fikricha, qo'shiqui sevgun kishilar joni sayroqi qushlarga ko'chadi, yirtiqchilikka moyil kishilar joni yirtiqch hayvonlarga ko'chadi.

Jonini yangi holati, uning avvalgi moyilliklariga mos kelishi bilan birga, avvalgi hayoti uchun qasosga ham duch keladi: boshqa kishilarga nisbatan noqonuniy munosabatda bo'lgan kishi joni, o'z navbatida, boshqa kishilarning noqonuniy harakatidan aziyat chekadi.

Plotin jonning tanaga nisbatan munosabati to'g'risidagi avvalgi qarashlarini qayd etadi: jon tanaga hech qanday fazoviy munosabatda bo'lmaydi. Jon tanaga xoddi o'zining organi sifatida munosabatda bo'ladi va ehtiyojga muvofiq ravishda tashqi olam bilan birlashib ketadi. Jonning 3 urdagi faoliyati mavjud:

Jonning tana bilan aloqasi, uning tanaga bevosita bog'liqligi bilan belgilanadigan faoliyati. Quyi ruhiy funksiyalar ana shundaydir.

Jonning tanada yashab turgan, lekin aylagan paytda, funksiyalari unga bog'liq bo'lmagan holatidagi faoliyati.

Jonini tana bilan bevosita aloqada bo'lmagan holatidagi faoliyati.

Jonning birinchi faoliyatiga hayajonlanish, rohatlanish yoki azoblanish bilan bog'liq holda kechadigan sezgilar tualluqli. Bunday holatning subyekti – jon va tananing birgaligida bo'lishi: tanaga harakat yoki hayajonlanish, jonga ularni anglash xosdir. Ikkinchi holatga bilish faoliyatining yuqori funksiyalari tegishli. Birinchi navbatda, bu xotiraga tegishli. Plotin xotirani tasavvurlar saqlanadigan makon deb biladi. Ruhiy faoliyatining ikkinchi turiga tafakkur ham tualluqli.

Plotin etikasi jonning tozalanishi to'g'risidagi mulohazalar bilan yakunlanadi. Tozalanish jonning tanadan ozod bo'lishidan, yerdagi hayot manfaatlaridan xalos bo'lishidan, ilohiy darajaga ko'tarilishidan iborat. Bu holatning yakuni – ekstaz, ilohiyatga ekstratik sho'ng'ish, ilk Yagona bilan birlashib ketishdir.

Plotin falsafasi – jahon miqyosida qulchilik madaniyatining halokatga uchrashi davri falsafasi. Ana shuning uchun ham ekstaz yerli

hayot tashvishlaridan xoli, o'z-o'zi bilan cheklangan holat ideal sifatida baholanadi.

Porfiriy (232-301-304) – Plotindan keyingi yirik, iqtidori neoplatonikdir. 262-263-yillarda Plotinga shogird bo'lgan. Mahsuldor yozuvchi, olim va faylasuf sifatida mashhur. "Aristotel kategoriyalariga muqaddima" ("Beshta ohang haqida" nomi bilan ham ataladi) asari Porfiriyning dunyoga mashhur bo'lishiga olib keldi. Bu asar juda ko'p mamlakatlarda tarqalgan, tarjima qilingan. Unda Porfiriy tushunchaning belgilari (jins, tur, tafovut, shaxsiy va tasodifiy belgilar) to'g'risida muhokama yuritadi. Shuningdek, Porfiriy kosmologiya va astrologiyaga oid asarlar ham yozgan. Xristianlikka qarshi bitilgan polemik usulda bitilgan ishlari ham bor. Porfiriy Platon va Aristotelning mantiqiy ta'limotlarini talqin qilgan, izohlagan yirik neoplatonchi mantiqshunos hisoblanadi. Amaliy falsafaga oid yozgan kitoblari ham bor. Ularda siyosiy fozillik, affektlardan forig'lanish, fazilalar to'g'risida fikr yuritadi.

Porfiriy amaliy mistikaga katta ahamiyat bergan. Ilohiy Avgustinning guvohlik berishicha, Porfiriyning "Jonning yuqorilashi" traktati bo'lgan, unda mutafakkir ikkita yo'li: faylasuflar uchun bo'lgan sof aqliy mushohada yo'li va olomon uchun teurgiya yo'li (xudolarga ta'sir o'tkazish usuli) to'g'risidagi ta'limot mavjudligini ta'kidlaydi.

Suriya maktabi – IV asrdagi neoplatonizmning yo'nalishlaridan biri. Uning asoschilaridan biri Porfiriyning shogirdi *Yamvlix* edi. U quyi Suriyaning Xalkida shahrida tug'ilib, ijod etgan. Rimda ustoz Porfiriydan ta'lim olgan. Keyinchalik Suriyadagi Anameyda falsafadan dars bergan. Neoplatonizmni rivojlantirishda Plotindan ham ko'proq amaliy mistika tomon og'ishgan. Yamvlix yaratgan "Pifagor ta'limotlari majmuasi" asaridan bizzgacha bir qancha risolalari yetib kelgan: "Pifagor hayoti haqida", "Umumiy matematika fani to'g'risida", "Nikomax matematikasiga kirish", "Falsafaga doir ma'lumotlar", "Arifmetika teologumentari". Eng keyingi risolasida Yamvlix antik davr olimlarining hech birida uchramaydigan dekadani – barcha sonlar to'g'risidagi pifagorchilar ta'limotini rivojlantiradi. "Majmua"da sonlar, musiqa, geometriya va astronomiyaga oid bilimlar bayon qilingan. Yamvlixning yo'qolib ketgan traktatlari orasida Platonning "Timey", "Filob", "Parmenid", "Fedr" dialoglari, Aristotelning "Fizika", "Kategoriyalar", "Talqin to'g'risida", "Birinchi analitika" kitoblariga yozgan sharhlari bor deyiladi. Shuningdek, yo'qolgan asarlar qatnida "Mukammal Xalvey ilohiyotshunosligi" ham bo'lib, u qadimgi greklarning kech ellinizm

davrida Sharq xalqlari dini va mistikasiga munosabatning tipik ko'rinishini o'zida ifoda etardi.

Yamvlix Plotin ishlab chiqqan kategoriyalar: Yagona, Aql, Jon tushunchalari mazmunini boyitadi. Xususan, "Yagona" tushunchasini ikkita yagonaga ajratadi. Ulardan birinchisi, Plotinda bo'lgani singari, har qanday borliq, har qanday bilish va har qanday nomlunistidan yuqori turadi. Ikkinchisi esa, keyingi barcha marsalarning boshlang'ich asosi bo'lib, uni nafaqat Yagona, balki Fzgu ne'mat deb atashadi. Bunday farqlash keyingi triada shaklidagi qurilmalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda kech platonizmga xos sxolastika, sxematizm yuqqol namoyon bo'ladi.

Yamvlixga ko'ra, "sof aqlar" va "jon"– dunyo ustidagi xudolar. Ular o'na ikkita olan sohalari – yer, suv, havo, olov, yetti planeta va efirga nisbatan "bosqaruvchilik" vazifasini bajaradi. 12 ta osimon xudosi triadalar hosil qilib, ularning soni 36 ga yetadi, 10 ga ko'paytirilgandan keyin esa 360 bo'ladi (bu qadimgi davrda yilning 360 ta kundani iborat degan tasavvurlariga moslashtirilgan bo'lsa kerak).

Yamvlix yushagan davr nafaqat Suriyada, balki butun Rim imperiyasida ko'pxudolik dinlarining xristianlikka qarshi eng oxirgi kurashi bilan xarakterlidir. Yamvlix qadimgi grek politeizmini, Olimpi uning barcha xudolari bilan birga falsafada tiklashga urindi. Insonda tabiatni, Kosmosni idrok qilishga yo'naltirilgan qobiliyatni emas, balki xudolarga ishonish, ular bilan muloqotni afzal deb bildi. Axloqiy va siyosiy fazilatlarini Yamvlix quyi bosqich deb tushundi. Eng oliy fazilat, uningcha, xudolar bilan birlashishdir. Yamvlix o'zining asosiy vazifasi deb teurgiya, mantiq, qurbonlik qilish va ibodatlarini bildi. U diqlardagi asosiy voqealarni turkumlashga intildi.

Prokl (410-485) antik davr neoplatonizmni rivojini yakunlaydi. Bunday yakunlanishi Afinada – Anaksagor, Sokrat, sofistlar, Platon, Aristotel, Platon maktabi, Aristotel maktabi, Epikur, stoitsizm asoschisi Zenon faoliyat ko'rsatgan joyda amalga oshadi. Bu davr mistikaning kuchayish bilan ajralib turadi. Falsafani ilm ruhi tark etadi.

Prokl qarashlari Evklid "Asoslari", Platon asarlariga, xususan "Parmenid", "Timey", "Kratil" dialoglariga sharhlarida bayon qilingan. Ulkan nazariy usuri "Ilohiy elementar ta'limot" faylasufning butun neoplatonizm sistemasini qisqa holda bayon qiluvchi 211 ta tezisdan iborat asari bo'lib, unda "Yagona", "Aql", "Jon", "Kosmos" tushunchalari talqin etiladi, ilgari surgan tezislari misollar yordamida tushuntiriladi. "Platon ilohiyotchiligi" asarida Prokl Yagona va uch

turdagi xudo: fikrlanadigan, fikrlaydigan va fikrlanuvchi-fikrlovchi xudo to'g'risidagi ta'limotni bayon qiladi. Triadali qurish va bayon etish metodini Yavmlixga qaraganda izchilroq va dadilroq ifodalaydi. Buning negizida predmet rivojlanishining triada ko'rinishida sodir bo'lishi g'oyasi yotadi. Barcha hodisalar: sudolar, tirik mavjudotlar, kosmos va falsafa sohasidagilar, mifologiya va mistikalar triada bo'yicha rivojlanadi.

Triadada Prokl uch holatni farqlaydi: birinchisi – o'zida bo'lish. Boshqacha nomi – sabab, bo'linmas birlik, mavjudlik, ota, potensiya. Ikkinchisi – o'zidan chiqish, boshqacha aytganda, o'z chegarasidan tashqariga emanatsiya-sabab sifatida ta'sir etish. Bu birlikdan ko'plikka o'tish, bo'linishning boshlanishi, "ona", "energiya"dan iborat. Uchinchi jihati – "o'zga borlig'idan" orqaga, o'ziga qaytish, tarqoqlik va ko'plikdan yana bo'linmaydigan birlikka ko'tarilish. Shunday qilib, bu uchta holat "joyda bo'lish", "chiqish" va "qaytish"dir.

Yagona haqidagi ta'limotda – triadaning birinchi bo'g'ini to'g'risidagi ta'limotda Prokl Yavmlix ishlab chiqqan Yagonaning bo'linishi to'g'risidagi ta'limotga tayanadi. Yavmlix singari, u ham so'zsiz bilib bo'lmaydigan Yagonani boshqa Yagonadan farq qiladi. Bu boshqa borliq o'zida muayyan ko'plikni mujassamlantiradi, biroq u hech qanday sifatga ega bo'lmagani uchun, Aqldan avval keladi. Aql va so'zsiz Yagona oralig'ida mavjud bo'ladi. Prokl bu bosqichni son deb ataydi, uning boshqacha nomi – borliq usti birligi (Yagonasi).

Yagonadan keyin keladigan Aql ham triada ko'rinishida ho'linadi: 1) fikrlanadigan Aql yoki "o'z-o'zida bo'lishlik". Bu bosqichda Aql o'zi uchun predmet, yoki "borliq".

Ikkinchi bosqichda Aql o'zidan chiqadi va o'z-o'zini tafakkur qiladi. Bu intellektual aql, fikrlaydigan aql, ya'ni ma'noga ega "aql".

Uchinchi bosqichda "Aql" o'z-o'ziga qaytadi, ya'ni borliq va tafakkur anan bir xil bo'ladi. Boshqacha aytganda, bu – hayot o'zidir. Bu triadaning Gegel triadasidan farqi shundaki, Gegelda uchinchi sintez bo'lib, u avvalgi ikkitasini: tezis va antitezisini o'zida mujassamlashtiradi, ulardan yuqori turadi va progressni hosil qiladi. Oliy darajadagi xudo Prokl'da o'z-o'zicha holida tushuntiriladi.

Triada prinsipini Prokl Jonga nisbatan ham qo'llaydi: ilohiy jon, demon ko'rinishidagi jon, inson joni.

Prokl ta'limoti neoplatonizmning hukmronligini saqlab qolishga, ayni paytda, uning rivojiga yakun yasashga bo'lgan urinish natijasidir. Prokl sistemasi xristianlikka qarshi tura olmas edi. Chunki xristianlik

imperiyada, uning oxirgi ikki asrida hukmron mafkua, davlat dini maqomiga ega edi.

529-yili imperator Yustinian dekreti bilan Afriqadagi Platon Akademiyasi yopiladi. Antik falsafa o'zining ming yillik umrini tugatadi.

Qadimgi Akademiya Platonning so'nggi ta'limotlari tarqatilguncha, ya'ni kuchini yo'qota borganga qadar faoliyat ko'rsatib turdi. Bu ta'limotdan yuz o'g'irgun faylasuf Akademiyani 270-241-yillarda boshqargan *Arkesilay* bo'ldi. U ko'proq Platonning ilk asarlari hamda Sokrat ta'limotiga yon bosdi. Arkesilay falsufaning bosh vazifasini stoitsizm bilan kurashda ishlariladigan qurolni dialektikada deb bildi. U o'z shogirdlaridan har bir tezisni isbotlash va rad etish bilan mashq qilishni talab etdi. Sokrat singari u hech narsa yozmagan.

Arkesilay donolikning idealini xato fikrlash, adashishdan xoli bo'lishda deb hisoblaydi. Unga erishishning yo'li – hodisalarning asl tabiati va mohiyati to'g'risida mulohazalar bildirishdan o'zini tiyish. Epikur *idrok*i ham, stoik Zenonning *katoleptik tasavvurlari* ham haqiqatning ishonchli mezon bo'la olmaydi.

Katolepsis katoleptik tasavvur bilan kelishuv sifatida mutkkin emas, chunki tasavvur bilan emas, faqat mulohaza bilan kelishish, unga qo'shilish mumkin. Arkesilay fikricha, tasavvurlarni fikrlab, predmetning qanday bo'lsa, shunday ekanligini aniqlab bo'lmaydi. Uningcha, bunday tasavvurlarning mavjud bo'lishi ham mumkin emas. Katoleptik tasavvurlar yo'q ekan, demak, hech bir narsani bilib bo'lmaydi. Shu tariqa, Arkesilay boshchilik qilgan Akademiyada *skeptitsizm* paydo bo'ladi va Akademiya o'quvchilari har bir ilgari sunilgan tezisni isbot qilish va rad etishni mashq qilishga o'tadilar. Arkesilay esa, stoitsizmning mohiyatini anglash, undagi ziddiyatlar va qiyinchilik tug'diradigan masalalarni yechishga kirishadi.

Karnead 160-129-yillarda Akademiyani boshqaradi. Arkesilay Zenon-stoikka qarshi kurashgan bo'lsa, Karnead stoitsizm dahosi Xrisipp, uning davomchilari bo'lgan Diogen va Antipatrlarga qarshi kurashadi.

Karnead ishonchli bilim mezon haqidagi masalani qo'yadi. Uningcha, Epikur *hissiy mushohodasi* ishonchli bilim mezon bo'la olmaydi. Hatto abstrakt, mavhum tafakkur ham bunday mezon bo'la olmaydi, chunki u zarur materiallarni hissiy mushohada (idrok)dan oladi.

Karneadga ko'ra, tashqi ta'sir predmeti sezgi organida o'zgarish sodir qiladi, lekin onga faqat tasavvur shaklida yetib boradi; shuning uchun ham ishonchli bilim mezonini faqat idrokni *to'g'ri tasavvur*

qilishdan qidirish lozim. To'g'ri tasavvur nafaqat o'zini, balki uni paydo qilgan predmetni ham ongga yetkazadi va shu asosda predmetni borliqda qanday bo'lsa, shundayligicha ongga kiritadi.

Tasavvurga xos bo'lgan narsa – uning ham obyektiga, ham subyektiga munosabatda bo'lishi. Zero, "Ro'y berayotgan hodisalarning hammasi ham taqdiri azal mevasi emas. Ularning ba'zi birlari bizning hukmimizdadir"²⁴¹. Shuning uchun ham tasavvur obyektga mos bo'lsa – chin, mos kelmasa – xato bo'ladi. Stoiklar tasavvurning subyektiga munosabatini uning obyektiga munosabati deb qabul qilishgan edi. Haqiqatan ham tasavvurlar biz uchun ishonchlilik kuchi bilan bir-biridan farq qiladilar. Lekin stoiklar kataleptik (ushlab qoladigan) deb ataydigan tasavvurlar ularning chin ekanligini ko'rsatadigan belgilarga ega emas. Hodisalarning haqiqiy tabiatini bilish uchun hech qanday mezon mavjud emas. Lekin bu kundalik hayotda ishlatiladigan mezon mavjud emasligini unglatmaydi. Bunday mezon bo'lib yetarli darajadagi ishonchli tasavvur xizmat qiladi. Karnead yozadi: "Har qanday haqiqat nisbiylikka yo'g'rilgan ishonchdir. Yana ham aniqroq aytiladigan bo'lsak, haqiqat ehtimollikdir"²⁴². Qanday daraja va kuchga ega ishonchlikning yetarli bo'lishi masalasi har bir alohida holda mavjud mulohaza predmetining muhimligiga bog'liq.

Karnead fikricha, tasavvurlar ehtimollikning uch bosqichi mavjud: 1) tasavvur shunchaki ehtimoliy xarakterga ega; 2) tasavvur shunchaki ehtimolli bo'lib qolmay, balki boshqa tasavvurlarga zid ham bo'lmaydi; 3) ehtimolli bo'lgan, boshqa tasavvurlarga zid bo'lmagan va har tomonlama tekshirilgan tasavvurlar mavjud.

Birinchi bosqich ham sodda, ham murakkab tasavvurlarni qamrab oladi. Murakkab tarkibga ega bo'lganda, tasavvur yakka deb qabul qilinib, unga yo'ldosh bo'lib kelayotgan tasavvurlardan ajratib olinadi.

Ikkinchi bosqichdagi ehtimollik o'zida ziddiyatlar yo'qligi bilan tavsiflanadi va bu ikki tomonlama tekshiruv asosida tasdiqlanadi. Bunda tasavvurning "ziddiyatsizligi" (ya'ni boshqa tasavvurlarning uni istisno qilmasligi) aniqlanadi. Bu mazkur tasavvurning aniq, ravshan bo'lishi, uning hech qanday shubhaga o'rin qoldirmasligini bildiradi.

Ehtimollikning uchinchi darajasiga tekshiruv to'liq bo'lib, hech bir narsaning unutilmaganiga ishonch hosil qilgandan keyin erishiladi.

Karnead fikricha, uchinchi bosqichdagi tasavvur ehtimollik ham mulohazaning to'liq chin bo'lishini kafolatlamaydi, faqat unga yaqinlashtiradi, xolos.

Yuqorida aytilgan fikrlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Karnead, Arkesilaydan farqli o'laroq, kataleptik tasavvurni butunlay rad etmaydi, uni predmet va uni idrok etayotgan holat bilan bog'laydi.

Karneadla muayyan darajada skeptitsizmga yon bosish bor. Xususan, u predmetlarni nazariy bilish mumkin emasligi to'g'risidagi tezisini ilgari surib, uni asoslashga urinadi.

Eramizdan avvalgi 156-yilda Karnead Rimga diplomatik missiya bilan keladi va bu yerda ajoyib falsafiy nutq qiladi va unda bitta tezisini avval isbotlaydi, keyin rad etadi. Xususan, birinchi kuni adolatning inson tabiatiga xos, shuning uchun ham unga intilish zarurligini isbotlaydi. Ikkinchi kuni esa, adolatning sharti ekanligi, uning faqat kuchsizlarga mo'ljallangani, kuchlilarning unga amal qilishi shart emasligini ko'rsatadi. Auditoriyada ulkan taassurot qoldirgan argumentlash tashqi effekt hosil qilish maqsadiga ega edi va shunday bo'lib qoldi, xolos.

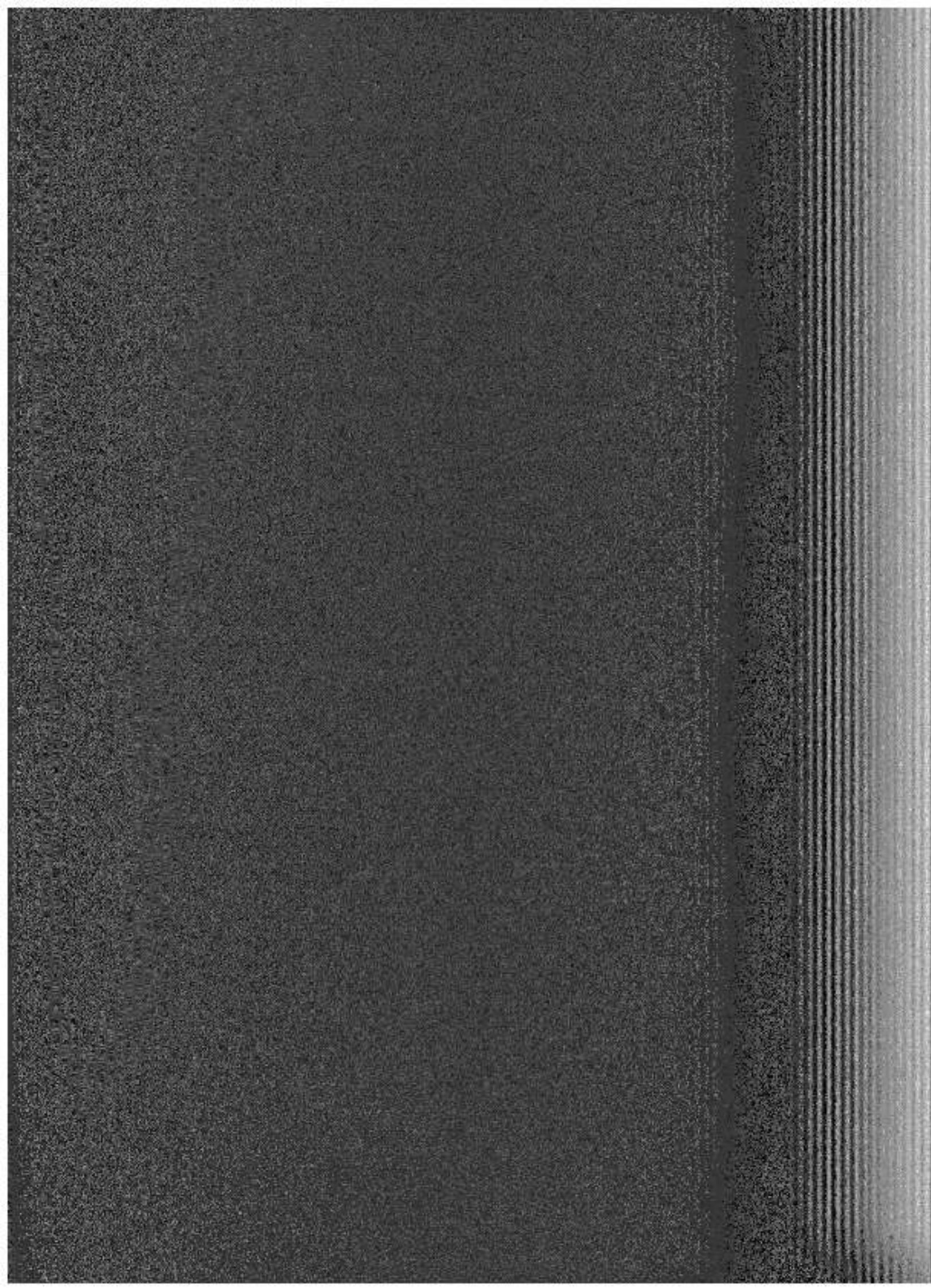
Karnead eramizdan avvalgi 129-yilda vafot etdi, undan faoi shogirdlar qolishdi. Ularning orasida ko'zga tashlanadigan *svotarga* (maktah boshchisi) lavozimini egallagan *Klitomax* edi. Biroq uning vorisi *larisslik Filon* (Mitrodit bilan bo'lgan urushda Afinadan Rimga qochib borgan) oxir-oqibatda Karnead ta'limotidan chetlashdi. Uning fikricha, chinga o'xshab ko'ringan har qanday tasavvurga xuddi shunday kuchga ega bo'lgan qarama-qarshi fikrni – xato mulohazani keltirish mumkin. Demak, predmetlarning asl mohiyatini bilib bo'lmaydi. Albatta, bu predmetni butunlay bilib bo'lmaydi, degan xulosa emas: unda faqat stoiklar ta'limoti rad etiladi, xolos.

Filonning stoitsizmni tanqid qilishini *Akademik Antiox* davom ettiradi. U Arkesilaydan keyin Akademiya falsafasining rivoji yo'nalishini xato deb hisoblaydi: Sokrat ta'limoti negizida paydo bo'lgan falsafiy maktablar – qadimgi Akademiya maktablari, Likey va Stoya ta'limotlari o'rtasidagi kurashni bartaraf etishni, ular ixtiloflarining jiddiy, muhim emasligini, umumiy tomonlarining bosim ekanligini va aynan ana shunga asoslanib, ularning kuchini birlashtirish, bir tomonga qarab yo'naltirish orqali, ularning ma'naviy boyligini saqlab qolish va rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu esa, Antiox ta'limotida *eklektik* tendensiyaning mavjudligini ko'rsatadi.

Bilish masalalarini hal etishda Akademiya va Likey bilan stoiklar ta'limotining o'rtasida turadi. *Hayotning oliy maqsadini* kamil inson

²⁴¹ Haqiqat manzaralari. 100 mumtoz faylasuf: Taqdirlar, hikmatlar, aforizmlar. – T.: Yangi asr avlodi, 2013. B.144.

²⁴² O'sha joyda: B.144.

Stoya va yungi pifagorchilar ta'limodanidan olgan. Bosh g'oyasini esa iudaizmdagi Xudoning olamni yaratish dogmasidan olgan. Olam yaratilgan, lekin o'tkinchi emas. Odam, Filon fikricha, yaratilgan narsalarning ichida eng oliysi. U hissiy dunyoga ham, g'uyribissiy dunyoga ham tegishli. Inson aqli, ayni paytda, ham mukammal, ham nomukammal, Xudo bilan birlikda ham, undan ajralgan hamdir.

Axloqiy qarashlarida ehtiroslardan to'la xalos bo'lishni (stoiklarda u "apatiya") turg'ib qiladi. Falsafiy qarashlarining yuqori nuqtasini tashkil etadigan g'oya – nazariy hayotning analiy hayotga nisbatan afzalligidir. Lekin nazariyaning mohiyatini Xudoga bo'lgan munosabatda va uni bilishda, deb tushunadi.

Filon insonning *bilish* qobiliyati kuchiga ishonmaydi va bu bilan skeptitsizmga yon bosadi.

Neoplatonizm tahtili shuni ko'rsutadiki, unda Platonning g'oyalar, bo'liq, uning tuzilishi to'g'risidagi g'oyalari sezilarli darajada rivojlantirilgan. Bunda pifagorchilar, Aristotel, stoiklar falsafiy ta'limotlaridagi ba'zi tushunchalarga, mulohazalarga munosabat bildirilgan, ularni qayta anglashga urinishlar bo'lgan. Shu tariqa, neoplatonizmda mamruz grek falsafasi muayyan darajada falsafiy bahs-munozaralar, analitik mushohadalar predmeti va yo'nalishlarini belgilab bergan.

Ellinizm davri falsafasi, butunligiga olib qaralganda, falsafiy fikr rivojidadagi yangi bir bosqichni tashkil etgani ma'lum bo'ladi. Uning, ayniqsa, falsafaning predmeti, bilishdagi qarama-qarshi mulohazalar, ziddiyatlarning roli, haqiqat va uning mezonlari masalalarini muhokama etishga qo'shgan hisssasi salmoqlikdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Neoplatonizmning shakllanish tarixiy shart-sharoitlari qanday?
2. Plotin hayoti va asarlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
3. Plotin falsafaning vazifasini nimada deb bilgan?
4. Plotin Aristotelning materiya va shakl haqidagi qarashlariga qanday munosabatda bo'lgan?
5. Plotin jon masalasida qanday fikrda bo'lgan?
6. Plotin Birlik va Ko'plik munosabati masalasini qanday tushuntirgan?
7. Plotin "Yagona" tushunchasini qanday talqin qilgan?
8. Plotin Aql to'g'risida nimalar degan?

9. Yanvlix Plotin ishlab chiqqan "Jon", "Aql", "Yagona" tushunchalarini qanday boyitgan?

10. Prokl triadasining mohiyati nimada?

11. Arkesilay dialektikani qanday talqin qiladi?

12. Karnead bilish haqidagi qarashlarida ko'proq nimalarga o'tihor qaratgan?

13. Filon dunyoqarashi qanday?

14. Antilo kim?

15. Pifagorchi neoplatoniklar qarashlari to'g'risida nimalarni bilasiz?

XULOSA

Qadimgi grek madaniyatining bizning sivilizatsiyamiz uchun ahamiyati nihoyatda ulkan ekanligi yaxshi ma'lum. Bu haqida Gegel bildirgan fikr e'tiborga loyiqdir: "Grecsiya" so'zida har bir yevropalik o'ziga qandaydir bir yaqin bo'lgan narsani eshitadi²⁴³. Yevropa olamiga greklar bebaho meros – o'zining adabiyoti va san'atini qoldirganini hech kim inkor etmaydi; bu falsafiy fikrga nisbatan ham to'g'ri hisoblanadi. Kichik Osiyoda paydo bo'lib, grek falsafasi ikki buyuk mutafakkir – Platon va Aristotel davrida gullab-yashnadi va keyin neoplatonizm orqali G'arb va Sharqda tafakkur rivojiga sezilarli ta'sir o'tkazdi. Yevropa tafakkuri taraqqiyotining ilk bosqichi bo'lgan va o'z-o'zicha katta mazmunga ega bu falsafa har qanday faylasuf talaha uchun, ayniqsa, qiziqarliqdir. Grek falsafasi hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan muammolarni o'rgandi; unda biz mazkur muammolarning qiziq yechimlarini topamiz va shuning uchun ham bu falsafa yevropa sivilizatsiyasining buyuk yutug'i bo'lib qolaveradi²⁴⁴.

Qadimgi grek falsafasining Sharqda, xususan, Yaqin va O'rta Sharqda, ayniqsa, Markaziy Osiyoda falsafiy fikr rivojiga turki berganini alohida ta'kidlash zarur. U Yaqin va O'rta Sharqda ilmiy markazlarning, Akademiyalarning, shu jumladan, Xorazm Ma'mun akademiyasining shakllanishi, ularda jiddiy ilmiy, falsafiy tadqiqotlarning olib borilishi uchun nazariy mabta bo'lib xizmat qildi. Bunday ilmiy markazlardan Muxammad al-Farg'oniy, Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Al Kindiy kabi buyuk olimlar, mutafakkirlar yetishib chiqdi; ular ning ilmiy-falsafiy kashfiyotlari Qadimgi grek fani va falsafasi an'analariining Sharqda "jonlanishi", qayta tiklanishiga – "Sharq Renessansiga" olib keldi.

Buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosi Qadimgi grek ma'naviy merosini XV asrdan boshlab ijtimoiy hayotida xristian dini mafkurasi susaya borgan G'arbga yetkazishda zarur bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajardi, ya'ni G'arb ilmiy hayotidagi turli davrlar aloqasini ta'minlab, "G'arb uyg'onishi"ning boshlanishiga shart-sharoit yaratdi va bu bilan ilmiy-falsafiy fikr rivojidadagi vorisiyatni ta'minlashga xizmat qildi.

Glossariy

Agnostik – agnostik qarashlarga ega kishi.

Agnostitsizm – Xudo to'g'risida va umuman, reallikning har qanday chegarasiga yetgan va mutlaq asoslarini bilish mumkin emasligini ifodalaydigan konsepsiya.

Axioma: (sanskrit.) – "zarar keltirmaslik".

Antropomorfizm (grekcha antropos – odam va morphe – shakl, tur) – insoniy xususiyatlarni jonsiz predmetlarga, tabiatga yoki Xudo tushunchasiga ko'chirish.

Apoloncha (Nilsbe): san'atdagi ratsional shakllar.

Apriori (bilim) lug'av. – avvalgidan. Tajribadan mustaqil ravishda olingan, ongda avvaldan mavjud bilimni ifodalaydi. Hissiyot va aql shakllari tajribadan sezgilar yordamida olingan tartibsiz bilimni tashkillashtiradi, ularga aloqadorlik va tartib baxsh etadi. Hozirgi fan metodologiyasida fanning boshlang'ich postulatlarini bilimning aprior shakliga muvofiq deb hisoblanadi, garchi ularni tanlashda shartlilik va konvensiallik holatlari bo'lsa-da.

Asketizm – fozil hayotga intilish va illatlar hamda yomon odatlar bilan kurashish.

Atman (sanskrit.) – subyektivga, "Men"ga, jonga kirib borishni ifodalaydigan tushuncha.

Atom – barcha mavjudotlar, shu jumladan, janni tashkil etadigan materiyaning mayda zarralari (Demokrit). Dalton "atom" tushunchasini kimyaga kiritdi va bu mazkur fan uchun nihoyatda mahsuldor bo'ldi.

Avatara – Xudoning inson shakli darajasiga "tushishi".

Aksioma – isbot qilinmaydigan va, ayni paytda, isbotlashga zaruriy bo'lmagan boshlang'ich asos.

Bodhisattva – an'anaviy buddizmida va mahayana buddizmida budda bo'lishga qaror qilgan shaxs.

Braxman – bo'liqning mutlaq hoshlang'ich asosi va barcha dunyoviy fenomenlarning chuqur mazmuni.

Buddizm – Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida Hindistonda paydo bo'lgan va Shakyamun Buddasi tinligiga ega Siddharth Gautamaga horih taqaladigan qadimiy dunyoviy din.

Katarsis (Aristotel) – emosional yengillashish; jonning jismiy, hissiy iflosliklardan mistik tozalanishi.

Deduktsiya – juz'iyini umumiydan keltirib chiqarish; tafakkurning umumiydan juz'iyga, umumiy mulohazadan xususiy mulohazaga olib

²⁴³ Coplston F. History of philosophy. Vol.1. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003. P.2.

²⁴⁴ O'sha joyda: P.2.

boradigan yo'li. Masalan, "Barcha insonlar o'limga mahkum", "Sokrat – inson", demak, "Sokrat o'limga mahkum".

Deizm – Bu e'tiqodning negizida, Xudo, garchi u dunyoda uning birinchi sababchisi sifatida mavjud bo'lsa-da, yaratilishdan keyin olamning harakati uning ishtirokisiz sodir bo'ladi; ajoyib-g'aroyibotlarning ham, o'g'lini yerga jo'natishining ham borliqqa aloqasi yo'q.

Determinizm – olamda sodir bo'layotgan barcha jarayonlar, shu jumladan, inson hayoti jarayonlarining, Xudo tomonidan dastlab belgilanishi (teologik determinizm yoki taqdirning avvaldan belgilanishi) yoki faqat tabiiy hodisalar tomonidan taqozolanishi (kosmologik determinizm) yoki insonning maxsus irodasi ila belgilab berilishi (antropologik-axloqiy determinizm) to'g'risidagi ta'limot bo'lib, u inson erkinligi, mas'uliyati uchun o'rin qoldirmaydi.

Dxarma (sanskrit.) – ko'p hollarda kosmosning ham, sotsiuning ham rivojlanishini bildiradi, keyingi holda "qonun" sifatida talqin qilishga yo'l beradi.

Dialektika – falsafiy metod, argumentlash san'ati, mantiq fani. Kant, Gegel, Markslar foydalanishgan. Original varianti antik davr grek mutafakkirlari tomonidan taqdim etilgan.

Empirizm (grekchadan empiria – tajriba) – bilish nazariyasidagi yo'nalish bo'lib, unga muvofiq hissiy tajriba bilimlar manbai va barcha bilimlar tajribaga tayanadi.

Epistemologiya (grekchadan episteme – bilim, logos – ta'limot) – falsafiy-metodologik fan bo'lib, unda bilim, uning qurilishi, tarkibi, mavjudligi va rivoji tadqiq etiladi.

Evdemonizm (Aristotelcha eudamohia – huzur-xalovat, baxt-saodat) – etikadagi huzur-xalovat, baxt-saodatni insonning barcha intilishlarining motivi va maqsadi sifatida talqin etuvchi yo'nalish.

Shakl – avvalambor, predmetning tashqi konturi, sirtqi ko'rinishi, muayyan mazmunning tashqi ifodasi hamda predmetning "amorf" materiali (material) mazmuni yoki uni tashkil etuvchisidan farqli o'laroq, predmet tartibini yoki jarayonlarning kechishi tartibini belgilaydigan ichki tuzilishi va strukturasi.

Induizm – Hindiston hududida shakllangan va aholisining asosiy qismi e'tiqod qiladigan dinlar guruhining to'plovchi nomi.

Idealizm – Haqiqiy ideallar va ularning amaliy natijalari, ayniqsa negoistik, fidokorlik harakatlari bilan belgilanadigan har qanday dunyoqarash yoki tuzum tarzi.

Jayнизм – Hindistonda eramizdan avvalgi V asrda vujudga kelgan, asoschisi Jina Maxavira Vardxaman bo'lgan qadimgi diniy-falsafiy ta'limotlardan biri.

Jiva (sanskrit.) – alohida olingan, individual jon.

Karma – individ sodir qilgan harakatning uning keyingi hayotiga va kelajakdagi tug'ilishiga ta'sir o'tkazishi.

Logos (grekcha logos) – tushuncha, so'z va ma'no birligini qayd etuvchi falsafiy termin.

Materializm – borliqning barcha shakllari asosi va substansiyasini boshlang'ich moddiyatda, materiyada deb biladigan falsafiy yo'nalish, dunyoqarash hamda inson bilishi, o'z-o'zini bilishi va amaliyoti ideallari, normalari va qadriyatlarini yalpi to'plami.

Mayya (sanskrit.) – illyuziya

Metafizika – har qanday borliq yoki olamning mohiyati haqidagi ta'limot. "Rhusica", odatda, "tabiat" deb tarjima qilinadi. Biroq u antik davr falsafasida ikki ma'noda: mavjudot va predmetning ichki mohiyati (ya'ni, "mavjudot tabiati") ma'nolarida ishlatilgan.

Jon va tanas muammosi – Jon – insonning o'lmas, ma'naviy, jisimsiz va tanadan mustaqil mohiyati (tabiati), uning "egizagi".

Monizm – falsafiy bilimning unda bitta asosiy prinsip bo'lishi bilan belgilanadigan tashkillashuv shakli bo'lib, bu prinsipga muvofiq ravishda falsafiy sistema mazmunan to'ldiriladi.

Monoteizm – personlashgan yagona xudo to'g'risidagi ta'limot.

Nirvana (sanskrit.) – buddizmida barcha tirik mavjudotlarning qayta tug'ilish (samsara) va karma qonuni amal qilishining qiyinchiliklaridan ozod bo'lishni oliy maqsad qilib qo'yishi.

Ontologiya – borliq haqidagi ta'limot: mumtoz falsafada falsafiy sistemaning tayanch komponenti sifatida yuzaga chiquvchi ta'limot.

Panteizm (grekcha pan – barcha va theos – Xudo) –

Plyuralizm – birorta yagona usosga keltirilmaydigan, bir-biridan mustaqil manfaatlar, borliq turlari, g'oyalar, qarashlar, sotsial institutlar to'plami mavjudligini e'tirof etuvchi falsafiy-dunyoqarash pozitsiya.

Politeizm – ko'pxudolik, bir qancha yoki ko'p xudolarga sig'inish.

Ratsionalizm – gnoseologiya va praksologiyada inson aqlining bilishda ham, hissiy bilish shakllariga bo'lgan munosabatida ham ustuvorligini e'tirof etuvchi yo'nalish.

Samsara (sanskrit.) – jinni "uzish", "yaratish", "tayyorlash", "tozalash", "mukammallashtirish".

Skeptitsizm (grekchadan skepticos – ko'rib chiqadigan, tadqiq etadigan) – shubhani tafakkur, ayniqsa, haqiqatning ishonchligi prinsipi sifatida asoslovchi falsafiy yo'nalish.

Jon – Xudo tomonidan berilgan o'lmas, ma'naviy, jisimsiz va tanadan mustaqil inson mohiyati (labiati), uning "egizagi"; tanada mavjud bo'lgani holda inson shaxsi va individual qobiliyatlarini belgilab beruvchi, ketsaytganda – o'lim olib keladigan, o'zi esa narigi dunyoga mangu hayot uchun yuki boshqa mavjudotlarga ko'chib o'tadigan faol boshlang'ich asos.

Stoitsizm – stoiklar yaratuvchi asosni, faol rolni asta-sekin boshqa barcha stixiyalarga – havoga, suvga, tuproqqa (o'zining shakllariga) o'tadigan olovga berishadi. Bunda olamning o'z-o'zidan rivoji siklik ravishda amalga oshadi, ya'ni har bir yangi sikl boshida olov (u Xudo va Logosning o'zi) qayta-qayta boshqa birlamchi asoslarni yaratib, ular sikl yakunida olovga aylanishadi. Ertami-kechmi, shu tarzda, kosmik yong'in sodir bo'ladi, barcha narsalar olov bo'lib qoladi: "barcha jarayon yana qayta-qayta cheksizlikka davom etadi".

Sillogizm – ratsional tafakkur shakli.

Barcha R-Q (katta asos)

S-P (kichik asos)

Demak, S-Q (xulosa)

Katta asos umumiy hukm, kichik asos juz'iy hukm, lekin hamma vaqt ham emas.

Dao (xil. Xudo, so'z, logos, yo'l) – ismga ham, shaklga ham ega bo'lmagan, faqat o'ziga bog'liqlikni: "inson yerga bog'liq, yer osmonga (kosmosga) bog'liq" degan ma'noga ega Qadimgi xitoy falsafasi tushunchasi.

Daosizm – Dao yoki "narsalar yo'li" to'g'risidagi ta'limot. Faqat hayotning tabiiy qonunlariga (daoga) rioya qilish insonni "o'z tabiatini yaxlitlikda saqlashga" olib keladi. Faqat mana shu asosdagina haqiqatga erishish va donolikni egallash mumkin bo'ladi.

Teleologiya (grekcha telos – tugallanishi, maqsad; telos – maqsadga erishgan va logos – ta'limot) – maqsadga muvofiqlikning alohida olingan obyektlar yoki jarayonlar va butun berlik xususiyati ekanligi to'g'risidagi ta'limot. Aristotel metafizikasida maqsad sababi g'oyasi kategorial shakl kash etadi: Telos alohida mavjud predmetlarning ham, butun Kosmosning ham maqomining oldindan belgilab qo'yilishini (immanent maqsad) qayd etadi.

Yoga (sansk. yoga) – ma'naviy amaliyot, ma'naviy amal metodi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Rahbariy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришяпти оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
3. Каримов И.А. Ўрта асрлар Шарқ ашломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва ахамияти. –Т.: Ўзбекистон, 2014.
4. Каримов И.А. Она юртимиз бахту нибони ва буюк келажакни йўлда хизмат килиш – энг олий саодатдир. –Т.: Ўзбекистон, 2015.
5. Мирзиёев Ш.М. Танкидий тахши, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – хар бир рахбар фиолиятининг кундалик кондася бўлиши керек. Мамакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий акуларида 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг мухим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Махкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь. –Т.: "Ўзбекистон", 2017.

Asosiy adabiyotlar

1. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Қадимги ва ўрта аср Фарбий Европа фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: Шарқ, 2002.
2. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қобуллиёзова Г., Рузматова Г. Янги ва энг яши давр Фарбий Европа фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: Шарқ, 2002.
3. Пўлатова Д., Рузматова Г. Г'арб фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: PREMIER-PRINT, 2013.
4. Скярбекк Г., Г'илье П. Фалсафа тарихи. –Т.: Шарқ, 2002.
5. Г'арб фалсафаси. Ўқув қўлланма / Қ.Назаров тахрири остида. –Т.: ЎФМЖ, 2005.

Xorijiy adabiyotlar

1. Copleston F. History of philosophy. Vol.1-9. –New York-London-Toronto-Sydney-Auckland, 2003-2004.
2. S.Radhakrishnan Indian Philosophy Vol. I London: Reprinted 2009.
3. Fung, Yu-Lan. A Short History of Chinese Philosophy. (ed. Derk Bodde). New York: Macmillan, 2001.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Азизидин Насафий. Зубдатул-хакойик (Хаккиятлар хаймоги). –Т.: Шарқ, 1995.
2. Алексеев П.В. История философии. –М.: Проспект, 2006.
3. Антология мировой философии. В 4-х тт. Т.1, ч.1. –М.: Мысль, 1969.
4. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. –Т.: Янги аср авлоди, 2004.
5. Аристотель. Соч. в 4-х тт. Т.2. М.: "Мысль", 1978.
6. Ахмапов А.С. Логические учения Аристотеля. –М.: 1960.
7. Барт А. Религия Индии. Пер. с франц. –М.: 1987.
8. Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского процесса. –М.: "Наука", 1983.
9. Быков Ф.С. Зарождение политической и философской мысли в Китае. –М.: Мысль, 1966.
10. Ганди М. Моя жизнь. –М.: Мысль, 1969.
11. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. В 3-х тт. Т.1. –СПб: Наука, 1993.
12. Датта Д. Философия Махагмы Ганди. –М.: Мысль, 1959.
13. Древнекитайская философия в 2 томах. –М.: Мысль, 1972.
14. Жаҳон фалсафаси. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2004.
15. Зотов А.Ф. Современная Западная философия. –М.: Высшая школа, 2000.
16. История философии. –М.: Наука, 1998.
17. Керимова У.Л. Теория догоса: Герменевтика фрагментов Гераклита. –Т.: "San'at", 2013.
18. Конрад Н.И. Запад и Восток. –М.: Мысль, 1966.
19. Конфуций. Лушюй. Пекин. 1957 // В кн. Древнекитайская философия. Собр. текстов. –М.: Мысль, 1972.
20. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. –Т.: Янги аср авлоди, 2004.
21. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. –М.: Высшая школа, 1981.
22. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. –М.: Высшая школа, 1991.
23. Чанышев А.А. Философия древнего мира и средних веков. –М.: Мысль, 1981.
24. Кюмов А., Ишқоқов М., Отақұбаев А., Содықов Қ. Қадимги ʻзма ʻлгорликлар. –Т.: Ёзувчи, 2000.
25. Лирика Древнего Египта. –М.: 1965.

26. Лигман А.Д. Философская мысль независимой Индии. –М.: Мысль, 1966.
27. Луканни Р.К. Органон Аристотеля. –М.: Наука, 1980.
28. Мей Т. Восточная философия. –М.: Мысль, 2000.
29. Нагати Хироси. История философской мысли Японии. –М.: Прогресс, 1991.
30. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. –Т.: "Noshir" nashriyoti, 2013.
31. Неру Д. Открытие Индии. –М.: Мысль, 1968.
32. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. –М.: Мысль, 1974.
33. Неру Дж. Автобиография. –М.: Мысль, 1955.
34. Нижников Е.М. История философии. –М.: Мысль, 2005.
35. Ойзерман Т.И. Философия как история философия. –М.: Владос, 2006.
36. Платон. Собр.соч. В 4-х тт. Т.1. –М.: Мысль, 1990.
37. Пьер Ало. Что такое античная философия? / Перевод с французского В.П. Гайдамака. –М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999.
38. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. 1-4 тома. –М.: Проект, 1998-2005.
39. Розенберг О.О. Введение в изучение буддизма по японским и китайским источникам. Ч.2. –П.: 1998.
40. Семушин А.В. Эмпедокл. –М.: Мысль, 1994.
41. Сидихменов В.И. Китай: страницы прошлого. –Смоленск: Русич, 2000.
42. Степанянц М.Т. Восточная философия. Вводный курс. –М.: Мысль, 1997.
43. Тагор Р. Постигание жизни. –М.: Мысль, 1984.
44. Тагор Р. Собр.соч. Т.1-ХII. –М.: Мысль, 1965.
45. Тохир Карим. Миллий тафаккур тараккиятдан ("Авесто" замонидаи то XXI аср бошларишча). –Т.: Ёзувчи, 2003.
46. Фалсафа. Қомусий лугат / Қ.Назаров тахрири остида. –Т.: ЎФМЖ, 2004.
47. Философский энциклопедический словарь. –М.: Инфра-М, 2006.
48. Хрестоматия по эллинистическо-римской философии. –Свердловск, 1987.
49. Хрестоматия по истории философии. В 3-х кн. –М.: Владос, 1997.

50. Ҳақиқат минзиралари. 100 мумтоз фойласуф / Тақдирлар, ҳикматлар, афоризмлар. –Т.: Янги аср ашводи, 2013.

51. Чаттерджи С. Дата. Введение в индийскую философию. – М.: Мысль, 1955.

52. Чаттопадхья Д. Докьята Даршаны. История индийского материализма. пер. с англ. – М.: Мысль, 1961.

53. Энос о Гильгамеше. –М.-Л.: 1961.

54. Ян Хун-шун. Древнекитайский философ Лао-цзы и его учение. –М.: Мысль, 1950.

55. Ясперс К. Всемирная история философии. – М.: Мысль, 1996.

Internet saytlari

1. www.ziyounet.uz
2. www.philosophy.ru
3. www.intelcia.ru
4. www.ido.rudn.ru
5. www.filosofia.ru
6. www.falsafa.de.uz
7. www.phenomen.ru
8. www.lib.ru

MUNDARIJA

Soʻzboshi	3
Falsafa tarixi fan sifatida	6
Qadimgi Misr va Bobilda dunyo haqidagi dastlabki ilmiy tasavvurlar va ilk falsafiy gʻoyalarining paydo boʻlishi	23
Qadimgi Sharq falsafasi. Qadimgi Hindistonda falsafiy fikrlarning yuzaga kelishi	33
Qadimgi Xitoyda falsafaning vujudga kelishi	50
Qadimgi Gretsiyada old falsafiy fikrlar	62
Miloddan avvalgi VI-V asr oʻrtalarida falsafaning paydo boʻlishi va mustahkamlanishi	72
Italiya falsafasi	93
Soristika. Sokrat falsafasi	120
Mumtoz Yunon falsafasi Levkip–Demokritning atomistik taʼlimoti	145
Platon falsafasi	152
Aristotel falsafasi	165
Ellin – Rimo davrida falsafa. Epikurchilik	202
Skeptitsizm	218
Stoitsizm	225
Neoplatonizm	246
Xulosa	262
Glossariy	263

xi
M
M
y
1

MAMATXAN SHARIPOV

FALSAFA TARIXI

(“ANTIK DAVR FALSAFASI” QISMI)

Muharrirlar: A.Tilavov
A.Abdujalilov

**Texnik
muharrir:** Y.O'rinov
Musahhiha: G.Azamova
Dizayner: Y.O'rinov

Nash.lits. №7970-9851-48h3-46a5-3c39-6117-9767
28.08.2020-yil

Terishga 16.09.2020-yilda berildi. Bosishga 15.12.2020-yilda ruxsat
etildi. Bichimi: 60x84 ¹/₁₆. Ofset bosma. «Times New Roman»
garniturası. Shartli h.t. 17,0. Nashr b.t. 15,81.
Adadi 100 nusxa. Buyurtma №10.
Bahosi shartnoma asosida.

«Go To Print» nashriyoti, Toshkent shahri,
Olmazor tumani, Shiroq ko'chasi 100-uy
e-mail: go_to_print@mail.ru

«Go To Print» MCHJ hoshmaxonasida bosildi.
Toshkent shahri, Shiroq ko'chasi, 100-uy.
Telefon: +99871 228-07-96, faks: +99871 228-07-95.